

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MOĞOL İSTİLASINA KADAR
TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NDA İÇTİMAÎ VE İKTİSADÎ
HAYAT

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
M. Said POLAT

Danışman
Prof. Dr. Coşkun Alptekin

İstanbul 1997

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİSTAN MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇEBE HAYAT

I. YERLEŞİKLERİN GÖÇEBE TÜRKMENLERE YAKLAŞIMI	21
II. TÜRKMENLERİN ANADOLU'YU İL TUTMASI	25
III. TÜRKMENLERİN İÇTİMAİ VE İKTİSADİ YAPISI	31
A. İçtimaî Yapı	34
B. İktisadî Yapı	44
C. Göçebe Türkmenlerde Mülkî ve İçtimaî Farklılıklar	54
D. Göçebe Türkmenlerle Yerleşiklerin Münasebetleri	55
E. Göçebe Türkmenlerde İktisadî ve İçtimaî Değişim	67

İKİNCİ BÖLÜM

KIRSAL HAYAT

I. YERLEŞİM	84
II. TOPRAK	95
A. Toprak İdaresi	95
B. Ziraat	126
C. Toprak Vergileri	140
III. HAYVANCILIK	143
IV. KÖY VE KÖYLÜ	145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**ŞEHİR HAYATI**

I. ORTA SINIFIN TEŞEKKÜLÜ	153
II. TİCARETİN CANLANMASI	170
III. ÖLÇÜ VE TARTILAR	185
IV. PARA	189
SONUÇ	202
BİBLİYOGRAFYA	205

ÖN SÖZ

Anadolu coğrafyasında Türk toplum ve 'medeniyeti'nin teşekkülü Selçuklu dönemiyle başlar. Türklerin maddî ve manevî değerler dünyasında görülen, *devamlılık*, *farklılaşma* ve *değişim* bu yeni coğrafyada daha da belirginleşecektir. Türk toplumunun sahip olduğu ve sonradan kazandığı bütün değerler burada *kristalize* olacaktır. Bütün bunlar olurken onlar, yeni bir kimliğin teşekkül sürecinde görülen ve günümüze kadar da devam eden buhranları da yaşayacaktır. Genel anlamda Türklerin tarihinin, özel anlamda da Türkiye tarihinin anlaşılabilmesi için, evvela bu *kristalizasyonun* ve buhranların başladığı Selçuklu döneminin bütün boyutlarıyla inceleme konusu edilmesi gerekmektedir.

İnceleme yapılırken tarihi hadiseler farklı boyutlarıyla ele alınmaz ise yanlış sonuçlara ulaşılması kaçınılmaz olur. Bir dönemin veya mekanın tarihi sözkonusu olduğunda siyasî, içtimaî, iktisadî ve kültürel yönleri ayrı ayrı ele alınırken bunların birbiriyle olan *dikey* ve *yatay* ilişkilerinin de gözardı edilmemesi gerekmektedir.

Toplum ve ona anlam veren yapısal formlar birbirinden ayrı gibi görünmekle birlikte, aslında sürekli birbirini etkileyen içiçe iki olgudur. Şartlara göre tek taraflı olarak biri diğerini daha fazla etkileyebilir, ama her zaman değil. Binaenaleyh tarih bu iki olguyu ayrı ayrı değil de birlikte incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Türkiye Selçuklu tarihi üzerine bu güne kadar yapılmış değerli çalışmalar incelendiğinde, anlamlı bir bütünlüğün teşekkül ettiği görülür. Fakat bu dönem tarihinin içtimaî ve iktisadî cephesi henüz siyasî cephesi kadar vuzuha kavuşmamıştır. Halbuki, ister siyasî ister kültürel cephesi inceleme konusu yapılsın, mutlaka iktisadî ve içtimaî hayatına dair bir takım meselelerle karşılaşılacaktır. İşte bu dönem hakkında yapılmış değerli çalışmalardan da cesaret alarak, Selçuklu Türkiye'si'nin içtimaî ve iktisadî tarihi incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın başlangıcında Türkiye Selçukluları dönemi bütünüyle ele alınması düşünülmüş, fakat bir süre sonra bunun bir tezin sınırlarını aşacağı kanaatine varılmış, Moğol istilasının Selçuklu Türkiye'si'nde sebep olduğu önemli

değişimler de göz önüne alınarak, tezin adı, 'Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularının İktisadî ve İctimaî Hayatı' olarak belirlenmiştir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde göçebe hayat inceleme konusu edilmiştir. Öncelikle yerleşiklerin göçebelere bakışı ve Türkmenlerin Anadolu'yu // *tutma* süreci ele alındıktan sonra, nazarı olmakla birlikte ictimaî ve iktisadî yapıları ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonra da göçebelere yerleşiklerin ilişkileri incelenmiştir.

Kırsal hayat başlıklı ikinci bölümde, göçebe Türkmenlerin yerleşik hayata geçiş safhaları ve ilk Türk yerleşiminden bahsedilmiştir. Daha sonra Selçuklu Türkiyesi'ndeki kırsal hayat, kaynaklardaki bilgiler ölçüsünde incelenmiş ve daha çok toprak idaresi, ziraat, vergiler ve hayvancılık üzerinde durulmuştur.

Şehir hayatı başlıklı üçüncü bölümde ise Selçuklu Türkiyesi'nde Türk orta sınıfının teşekkülü, esnaf ve zanaatkârlar, sınaî faaliyetler ile ticaret ve şehir ekonomisinin esasları olan para ve ölçü sistemleri ele alınmıştır.

Tezin hazırlanma sürecinde, gerek tarih gerekse yardımcı disiplinlerle ilgili hususlarda bana zaman ayıran ve döküman temininde yardımcı olan Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, Prof. Dr. Mustafa Fayda, Dr. Mehmet Genç, Prof. Dr. Oktay Efendizâde, Yrd. Doç. Dr. S. Sadi Kucur, Gültekin Yıldız, Doç. Dr. Nevra Necipoğlu, Prof. Dr. Metin Tuncel, Dr. Casim Avcı, Arş. Gör. Osman Gazi Özkuzuğüdenli, Dr. Ali Murat Yel, Dr. Tahsin Görgün, Dr. Adnan Aslan, Arş. Gör. Murat Uluskan, Arş. Gör. Cemalettin Şahin, Arş. Gör. Hasan Hacak, Arş. Sedat Şensoy, Arş. Gör. Mustafa Sabri Küçükaşçı ve Dr. Erhan Afyoncu'ya, ayrıca İSAM ve burada isimlerini verme imkanı olmayan diğer kütüphanelere müteşekkirim.

Yine dönemin kaynaklarını incelerken ve konu ile alakalı yabancı dillerde yapılmış araştırmalardan istifade ederken, lisan ile ilgili karşılaşılan güçlükler bu lisanların uzmanlarından alınan yardımlarla giderilmeye çalışılmıştır. Başta Simon de Saint-Quentin'in *Histoire des Tartares* adlı Latince eserin Selçuklu Türkiyesi'ne ait bölümlerini tercüme eden Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu'na, Arapça ve Farsça kaynaklardaki çetrefilli bölümlerin anlaşılmasında yardımcı olan hocalarım Ali Sezer ve Yrd. Doç. Dr. Nureddin Bayburtlugil'e, Almanca metinleri tercüme eden Gültekin Yıldız ve burada isimlerini zikredemediğim uzmanlara teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmalarım esnasında yakın ilgi gösteren, müsamahakâr bölüm başkanımız Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e de müteşekkirim.

Bu araştırmaya kısmî maddî destek sağlayan Öğr. Gör. Şehsuvar Alptekin, Abdurahman Kütük, Ali Sezer, Marmara Üniversitesi ve American Research Institute of Turkey (ARIT)'e teşekkür ederim.

Çalışmada karşılaştığım her türlü meselenin çözümlenmesinde yardımcı olan, engin hoşgörü sahibi danışman hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e daima medyûn-u Őükran olduğumu belirtmeliyim.

Bağlarbaşı

M. Said Polat

20/12/1997

KISALTMALAR

<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archeology</i>
Alptekin, "İlk Paralar"	C. Alptekin, "Türkiye Selçuklularının Kestirdikleri İlk Paralardan Örnekler", <i>Hakkı Dursun Yıldız Armağanı</i> , İstanbul 1995.
<i>AP</i>	<i>Archion Pontou</i>
<i>AÜDTCFD</i>	<i>Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
<i>AÜDTCFTAD</i>	<i>Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
<i>AÜFEFAD</i>	<i>Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi</i>
<i>BB</i>	<i>Byzantinobulgarica</i>
<i>BJRL</i>	<i>Bulletin of the John Rylands Library</i>
bkz.	bakınız
Braudel, <i>Akdeniz</i>	F. Braudel, <i>Akdeniz ve Akdeniz Dünyası</i> , İstanbul 1989, I.
<i>BS</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>Caca oğlu Vakfıyesi</i>	<i>Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-din'in 1272 tarihli Arapça Moğolca Vakfıye</i> , yay. Ahmet Temir, Ankara 1989.
Cahen, "Akhis"	C. Cahen, "Sur les traces des premiers akhis", <i>Fuad Köprülü Armağanı</i> , İstanbul 1953.
Cahen, "La terre"	C. Cahen, "Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie", <i>Chaiers d'histoire mondiale</i> , 2 (1954-1955).

- Cahen, "Feodal" C. Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜİFM*, 17 (1955-6).
- Cahen, *La Turquie* *La Turquie Pré-Ottomane*, Istanbul-Paris 1988.
- Charanis, "The Byzantine Empire" P. Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton and M. W. Baldwin, Madison, Wisconsin 1966, I.
- Charanis, "The Monastic Properties" P. Charanis, "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire" *DOP*, 4 (1948).
- Charanis, "Economic Factors" P. Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *JEH*, 13 (1953).
- Charanis, "On the Social Structure" P. Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *BS*, 12 (1951).
- Cipolla, *İktisat Tarihi* C. M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, İstanbul 1980.
- Cipolla, *Para* C. M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, İstanbul 1993.
- d. doğumu
- Danişmendnâme* *La Geste de Melik Danişmend*, yay. Irène Mélikoff, Paris 1960, I-II.
- DİA* *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
- DOP* *Dumbarton Oaks Papers*
- Eberhard, "Nomads" W. Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey Problems of Settlement", *Oriens*, 6/1 (1953).
- edit. edition
- Eflâkî, *Menâkıb*, Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, thk. Tahsin Yazıcı, Ankara 1976-1980.

Eflâkî, <i>Menkıbeler</i> ,	Ahmed Eflâkî, <i>Ariflerin Menkıbeleri</i> , trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1989.
<i>EHR</i>	<i>English Historical Review</i> .
<i>EI2</i>	<i>Encyclopaedia of Islam</i> , (new edition)
Foss, <i>Sardis</i>	Clive Foss, <i>Byzantine and Turkish Sardis</i> , Cambridge 1976.
<i>GRBS</i>	<i>Greek-Roman and Byzantine Studies</i>
haz.	hazırlayan
<i>HI</i>	<i>Hamdard Islamicus</i>
<i>HSCP</i>	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
<i>ISSJ</i>	<i>International Social Science Journal</i>
<i>İA</i>	<i>Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i>
<i>İTED</i>	<i>İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi</i>
<i>İÜCED</i>	<i>İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi</i>
<i>İÜİFM</i>	<i>İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası</i>
<i>İÜEFTSD</i>	<i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi</i>
<i>JA</i>	<i>Journal Asiatique</i>
<i>JEH</i>	<i>Journal of Economic History</i>
<i>JESHO</i>	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>JRAS</i>	<i>Journal of Royal Asiatic Society</i>
<i>JTS</i>	<i>Journal of Turkish Studies</i>
krş.	karşılaştırınız

- Köprülü, "Mülahazalar" F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *THİTM*, 2 (1932-39).
- Köprülü, *Kuruluş* F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1991.
- LA *Liber Annus*
- MÜFEFTAD *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*
- n. numara
- nşr. neşr
- O.Turan, *Türkiye* Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- O.Turan, *Medeniyet* Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- O. Turan, "Toprak" Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuk, Mirî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri", *Bellekten*, 48 (1948).
- O. Turan, "Non-musulmans" O. Turan, "Les Soverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *SI*, I (1953).
- O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi" O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddîn Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, 11/42 (1947).
- O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri" Osman Turan, "Celâlüddîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, 45 (1948).
- O. Turan, "Er-Tokuş Vakfiyesi" Osman Turan, "Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Bellekten*, 43 (1947).
- O. Turan, "Temlik-nâme" O. Turan, "II. İzzüddîn Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

O. Turan, <i>Vesikalar</i>	Osman Turan, <i>Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar</i> , Ankara 1988.
Ostrogorsky, <i>Bizans Devleti</i>	Georg Ostrogorsky, <i>Bizans Devleti Tarihi</i> , trc. Fikret Işıltan, Ankara 1991.
ö.	ölümü
Özergin, <i>Yollar</i>	M. K. Özergin, <i>Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları</i> , Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 1959.
Pirenne, <i>Ortaçağ Avrupası</i>	H. Pirenne, <i>Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi</i> , trc. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983.
pub.	publiée
<i>RH</i>	<i>Revue Historique</i>
<i>RHE</i>	<i>Revue d'histoire économique</i>
R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I"	Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları I", <i>VD</i> , 22 (1991).
R. Yinanç, "Sivas Vakıfları II"	Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları II", <i>VD</i> , 23 (1994).
<i>SAD</i>	<i>Selçuklu Araştırmaları Dergisi</i>
Sahillioğlu, "Mülknâme"	Halil Sahillioğlu, "İkinci Keykâvüs'ün Bir Mülknâmesi", <i>VD</i> , 8 (1969).
<i>SI</i>	<i>Studia Islamica</i>
Sourdel, "Une Act de vente"	D. Sourdel-J. Sourdel-Thomine, "Un acte de vente arabe portant sur la region d'Ahlat au VII/XIII siecle", <i>AÜDTCFTAD</i> , 10-11 (1968).
ss.	sayfa sayısı
st.	satır
Sümer, "Madenler"	Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", <i>MÜFEFTAD</i> , 4 (1988).

Tanoğlu, <i>Ziraat Hayatı</i>	A. Tanoğlu, <i>Ziraat Hayatı, Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklım Memleketlerinde Ziraat</i> , İstanbul 1968.
TOEM	<i>Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası</i>
TDA	<i>Türk Dünyası Araştırmaları</i>
THİTM	<i>Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.</i>
thk	tahkik
TKA	<i>Türk Kültürü Araştırmaları</i>
trans.	translated
trad.	traduction
trc.	tercüme
TTEM	<i>Türk Tarih Encümeni Mecmuası</i>
TY	<i>Türk Yurdu</i>
vd.	ve devamı
VD	<i>Vakıflar Dergisi</i>
vs.	vesaire
Vryonis, <i>The Decline</i>	S. Vryonis, <i>The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the XI through the XV Cent.</i> , Berkeley 1971.
Vryonis, "Nomadization"	S. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", <i>DOP</i> , 29 (1975).
yay.	yayımlayan
Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi Vakıfları" Yinanç, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları", <i>VD</i> , 15 (1982).	
ZRVI	<i>Zbornik Radova Visantoloskog Instituta</i>

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Bizans Kaynakları

Bizanslı tarihçilerin çoğu eserlerini İstanbul'da kaleme aldıklarından, Selçuklu Türkiyesi hakkında verdikleri bilgiler, genelde rivayetlere dayanmaktadır. Ancak, Bizans-Selçuklu münasebetlerinin siyasî boyutu sözkonusu olunca verilen bilgiler, tarafgirlikleri bir kenara bırakılırsa, oldukça zengindir. Türklerin hakim olduğu bölgelerin içtimaî ve iktisadî hayatıyla ilgili bilgiler oldukça sınırlı kalmakla birlikte, göçebe Türkmenlerin ülkenin batısında toplanmış olması ve Bizans'ı uzun süre meşgul etmesi sebebiyle, onların hayat tarzı ve yaşadıkları bölgeler hakkında, diğer kaynaklara nazaran daha geniş bilgilere yine bu kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu eserler genelde, Bizans imparatorlarının birinin veya birkaçının dönemine ait hadiseleri nakleder. Türkiye Selçuklu tarihine ait Bizans kaynaklarının başlıcaları şunlardır:

Michel Attaliatès (d. 1020?-ö. 1085), *Historia*'sı 1034-1079/80 yılları arasındaki hadiseleri nakleder¹. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya göçü hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan biridir. Onun Selçuklu Türkleri hakkındaki nakillerinin gözleme dayandığı sanılmaktadır². Müellif Türkmenler için muhtelif isimler kullanır. Bir yerde Türkler için 'göçebe' ifadesini kullanmaktadır³. Bilhassa Anadolu'ya göçeden göçebe Türkmenler hakkında verdiği bilgilerin, göçebe Türklerden bahseden kaynakların azlığı gözönünde bulundurulursa hayli kıymetli olduğu görülür. Ayrıca müellif, göçebe Türkmenlerin İslamî kimliklerini de vurgulamaya çalışmıştır. Xavier Jacob *Textes-Byzantins, Les Turcs au moyen-age* adlı çalışmasında, üç Bizans kaynağının Türklerden bahseden kısımlarını Fransızcaya tercüme etmiş, bunlardan ilkinde de Attaliatès'in eserine ayırmıştır⁴.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Karl Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur (527-1453)*, München 1897, 269-71.

² G. Carole Woodall, *The Interpretation of Turkish Movements into Anatolia During the Eleventh and Twelfth Centuries*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 61.

³ Michel Attaliatès, *Historia, Textes-byzantins; Les Turcs au moyen-age*, trad. Xavier Jacob, Ankara 1990, 64.

⁴ Attaliatès, *Historia, Textes-byzantins; Les Turcs au moyen-age*, trad. Xavier Jacob, Ankara 1990, ss. 9-66.

Anna Komnena (d. 1083-ö. 1153/4 ?), eseri *Alexiad*'da, isminden de anlaşılacağı üzere babası Alexios'un İmparatorluk yıllarını anlatır⁵. Müellif sarayda büyümüş, iyi eğitim görmüş; felsefe, edebiyat ve diğer genel ilim dallarına da vakıfı⁶. Eserinde daha çok siyasî hadiselerle yer vermiştir. Selçuklu Türklerinden, imparatorluğu ilgilendirdiği kadarıyla bahsetmiş ve Selçuklu Türkiyesi'nin içtimaî ve iktisadî hayatını aydınlatacak bilgiler vermemiştir. Fakat Türkmen beglerinin faaliyetleri hakkında genel de olsa bazı nakillerde bulunur. Göçebe Türkmenlerin Anadolu'yu *il* tutuşu hakkındaki bilgiler dışında, kırsal ve şehir hayatına dair yeterli malumat yoktur. Ermeni ve Süryanî kaynakları kadar olmasa da onun Türkmenler hakkında verdiği rakamlar da abartılıdır. Beglerin idaresindeki Türkmenlerin sayısını 10.000, bazen 50.000 olarak verir⁷. Eğer bu rakamlar geniş bölgelere hakim büyük beglerin tâbileri için verilmişse doğru kabul edilebilir. Çünkü büyük begler hiyerarşik bakımdan *orta* ve *küçük* beglerin liderleri konumundaydı. Bu da *obaların* ve *oymakların* birliği anlamına geliyordu. Selçuklu Türkiyesi hakkında verdiği bilgiler burasını gören ravîlerin nakillerine dayanır. Müellif, dürüstlük olsun diye bu ravîlerin nakillerini olduğu gibi eserine aktarmış, tenkit etme ihtiyacı hissetmemiştir. Dolayısıyla her ravî Türkleri kendi algı düzeyine göre tanımladığı ve isimlendirdiği için, eserde birbiriyle ilgisiz nakillerle karşılaşmaktadır. Bu en çok Türkmenleri isimlendirmede kendini belli etmektedir.

İonnes Kinnamos (d. 1143'den önce-ö. 1185'den sonra), eserinde 1118-1176 tarihleri arasındaki hadiseleri nakletmiştir⁸. Göçebe Türkmenler hakkında hayli detaylı bilgiler verirken, kırsal ve şehir hayatına dair malumat yok denecek kadar azdır. Göçebe Türkmenlerin hayat tarzlarını diğer müelliflere nazaran daha iyi nakletmiş, bazen en küçük detayların dahi üzerinde durmuştur. Fakat o da diğer Bizans tarihçileri gibi Türklerden farklı adlar altında bahsetmektedir.

Niketas Choniates (d. 1155-ö. 1215), eserinde 1118-1206 tarihleri arasındaki hadiselerden bahseder⁹. Diğer Bizanslı tarihçiler gibi onun eserinde de göçebe

⁵ Müellif ve eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1929; Krumbacher, 274-8, Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1991, 325. Ayrıca kaynak muhtelif dillere tercüme edilirken, girişte mütercimler tarafından eser ve müellifi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir bkz. Anne Comnène, *Alexiade, Règne de L'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, trad. B. Leib, I-III, Paris 1937-45; Anna Comnena, *The Alexiad*, trans. Elizabeth A. S. Dawes, London 1967; Anna Comnena, *The Alexiad*, trans. E. R. A. Sewter, Penguin 1969; Anna Komnena, *Alexiad*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1996. Çalışmamızda Umar'ın Türkçe tercümesi esas alınmıştır.

⁶ Komnena, 506.

⁷ Komnena, 442, 453.

⁸ Daha geniş bilgi için müellifin eserinin Brand tarafından yapılan tercümesinin giriş kısmına bkz. John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, trans. Charles M. Brand, New York 1976, 1-11. Ayrıca bkz. Krumbacher, 279-81; A. Kazhdan, "Esçe raz o Kinname i Nikite Khoniates", *BSI*, 24 (1963), 4-31; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 326.

⁹ Eser Almanca, Fransızca İngilizce, Rusça ve başka dillere tercüme edilmiştir. Eseri oluşturan 21 kitaptan sadece 7 kitap Fikret İşıltan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1995. H. J.

Türkmenler dışında, Selçuklu toplumu hakkında malumat oldukça yetersizdir. Müellif Anadolu'da doğup bir müddet burada yaşadığından, Anadolu hakkında verdiği bilgiler diğer müelliflerin verdiği bilgilere nazaran daha güvenilirdir. Müellif eserinde 'Türk', 'Türkmen' ayırımı yapmamakta, fakat dikkat edildiğinde bir kısım Türkleri şehirlere nisbet ederken, bir kısmını da 'kamp'lara nisbet etmektedir. Şehre nisbet edilen Türkler yerleşik Türkler, 'kamp'lara nisbet edilenler ise göçebe Türkmenler olmalıdır.

Anadolu'nun batı bölgelerindeki Türk yayılım ve yerleşimi, ayrıca bu bölgelerdeki içtimaî ve iktisadî hayat hakkındaki bilgileri, daha çok Bizanslı tarihçilerin, ülkenin doğusundaki vaziyeti ise bu bölgeye yakın veya buralarda yaşamış Ermeni, Süryanî ve Gürcü tarihçilerin eserlerinden öğrenebiliyoruz.

Ermeni Kaynakları

Selçuklu akınlarından söz eden Ermeni tarihçiler, ilk başlarda Türklerden nefretle bahsetseler de ilk göçlerin görgü şahidi olmaları sebebiyle verdikleri bilgilerden, Bizanslı tarihçilerin rivayetlerine nazaran daha isabetli değerlendirmeler yapmak mümkün olmaktadır. Türkiye Selçuklu tarihine ışık tutabilecek, vakayinâme türünde yazılmış Ermenice kaynakları şunlardır:

Urfalı Mateos'un (ö.1136'dan sonra), *Vakayinâmesi* 952-1136 yılları arasındaki vakaları ihtiva eder. Daha sonra talebesi olduğu sanılan Papaz Grigor tarafından esere 1162 vakaları ile son bulan *zeyl* yazılmıştır¹⁰. Mateos eserinde, Urfa'da doğduğunu ve yine orada manastır başrahibi olarak hayatını devam ettirdiğini nakleder¹¹. Andreasyan'a göre o, gerek nakillerini gerekse gözlemlerini tarafsız bir surette, edebiyat yapmadan kaleme almaya çalışmış ve bunda da nisbeten başarılı olmuştur. İlk Türk akınlarının görgü şahidi olan müellifin eseri, diğer vakayinâmeler gibi Türklerin içtimaî ve iktisadî yapısı hakkında tatmin edici bilgileri ihtiva etmese de çağdaşı diğer kaynaklarda rastlanmayan kayıtları, eserin ehemmiyetini artırmaktadır¹². Ancak onun eserinin satır aralarından ve karinelerden içtimaî ve iktisadî hayata dair ipuçları yakalamak mümkün. Din adamı olması sebebiyle eserinde dinî temalara çokça yer vermiş ve diğer yakın doğu müellifleri gibi birçok olayların sebeplerini gerçek ve makul esaslara dayandırmak yerine

Magoulias tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir; Niketas Choniates, *O City of Byzantium*, trans. Harry J. Magoulias, Detroit 1984. Eser ve müellifi için bu tercümenin giriş kısmında yeterli malumat verilmiştir (Niketas, IX-XXVIII). Çalışmamızda Magoulias'ın tercümesi kullanılmıştır.

¹⁰ Vakayinâme'nin muhtelif dillerde tercümeleri vardır. Hrant D. Andreasyan eseri Ermenice neşri ve daha önce yapılmış tercümeleri de tetkik ederek Türkçeye tercüme etmiştir bkz. Urfalı Mateos, *Vakayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, notlar, Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987. Çalışmamızda Andreasyan'ın tercümesi esas alınmıştır.

¹¹ Bkz. Mateos, 97.

¹² Mateos, XXIV; H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, 1 (1949), 103.

dinî temalarla açıklama yoluna gitmiştir¹³. Papaz Grigor da zeylinde aynı yolu izlemiştir. Onun da hiç hoşlanmadığı husus -herhalde o dönemin bütün toplumları için de geçerli olsa gerek- yöneticilerin dinsiz ve aşırı vergici olmasıydı. Nitekim Bizans imparatorlarını tenkit ederken, düşüncelerinin sadece vergi almak ve dinî yapıyı bozmak olduklarını vurgular¹⁴. Buna karşılık Türk idarecileri değerlendirirken de dinî temaları işlemekle birlikte, daha çok onların ya tahripkârlıklarını ya da aksine Ermeni halkına tathilikle davranmalarını, onların dinî yaşantılarına müdaheale etmemelerini ve imar faaliyetlerine önem vermelerini kıstas olarak almaktadır¹⁵. Onun Türkler hakkındaki olumsuz tepkilerinde, Türkmenlerin hakimiyet kurma aşamasında istila ettikleri yerlerdeki insanları ve malları *yağma* ve *talan*larının sebep olduğu buhranın izleri vardır. Bir süre sonra, Selçuklu sultanları ve beglerini methetmeye başlaması, münferid Türk *beg*lerinin saldırı ve tahribi dışında Türklerin ciddî tahriplerden sözetmemesi de bunu teyid etmektedir. Bilhassa kuraklık, o dönem Anadolu halkının en büyük meselesi olmalı ki, İslam kaynakları gibi gayr-i müslim müelliflerin eserlerinde de bu hadiselerle özellikle yer verilmektedir. Tabiat hadiseleri hakkında verdiği bilgiler kırsal hayat ile ilgili meselelere ışık tutmaktadır. Müellif sadece Türklerin değil, diğer etnik unsurların da içtimaî ve iktisadî meselelerine, toplumda ciddî krizler oluşturmadıkça, ilgisiz bir tavır sergiliyor. Yalnız göçebe Türkmenler hakkında *yerleşik zihniyet* ile uzaktan değerlendirmeler yapmaktan da geri durmamaktadır. Göçebe Türkmenlerin *dış dünya* ile münasebetleri açısından önemli bilgiler vermiştir. O göçebe Türkmenleri *haraç*, *yağma* ve *talan* ile geçinen güruh olarak algılamaktadır. Eserde sürekli bunu öne çıkararak Türkmenler için "merhametsiz", "zalim" ve "hain" sıfatlarını kullanması oldukça tabiidir ve bu yaklaşımı, onların içtimaî ve iktisadî yapısını anlayamayışından kaynaklanmaktadır.

Vardan Vardapet'in (öl. 1271-2), *Cihan Tarihi* adlı eseri, hilkatten 1269 yılına kadar geçen vakaları ihtiva eder. O eserinin 1242 tarihine kadar olan kısmını kendinden önce yaşayan müelliflerden iktibas etmiştir. Eserinde bize ulaşmayan kaynaklardan nakiller yapması, daha önceki bölümlerin de önemini artırırken, asıl önemli kısmı XIII. yüzyıla ait verdiği bilgilerdir. Bununla birlikte Selçuklu Türkiyesi'nin içtimaî ve iktisadî tarihi

¹³ Nitekim Türklerin Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri istilasını, Ermenilerin günahlarının karşılığı olarak "tanrının bir cezası" olduğuna inanmaktadır bkz. Mateos, 48-9. Ermeni müellifinin toplumu değerlendirme üslûbu ile müslüman müelliflerin kendi toplumlarını değerlendirme tarzı arasında paralellikler var (Mateos, 61-62, 156).

Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mateos, XVII-XXV; Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", 102-108

¹⁴ Mateos, 327. Vergilendirme biçimi, halkın nazarında yöneticilerin iyi ve kötü olmalarında önemli bir kıstas haline gelmişti. Tabii bunda Bizans'ın toplumu ağır vergi yükü ile uzun süre madur etmesi, yine aynı dönemlerde yapılan dinî baskıların zulme varacak boyutlara götürülmesi, müellifin tepkilerinin esas sebebi olabilir veyahutta bu ifadeler içtimaî tepkinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

¹⁵ Mateos, 176, 178, 181-2, 231, 307-8

hakkında kayda değer bilgi bulunmamaktadır¹⁶. Ancak Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kıtlık ve tabii afetlerden sözedilmektedir. Eserin bütünü incelendiğinde dikkat çeken bir nokta, Melikşah'dan itibaren Türk idarecilerinden husumetle bahsedilmemektedir. Hatta zaman zaman Türk sultanlarını ve emirlerini, Ermeni halkına iyi davrandıkları ve memleketlerini imar ettikleri için methettiği görülmektedir¹⁷. Hatta Vardan'ın Mateos'dan yaptığı alıntılarda, Türklerin tahribatından hiç söz etmemesi, onun döneminde artık Türklerle Ermeniler arasında iyi münasebetlerin başladığını gösteriyor.

Süryanî Kaynakları

Süryanî kaynakları Ermeni kaynaklarına nazaran daha zengin bilgi ihtiva etmektedir. Ayrıca çeşitli etnik unsurların siyasî mücadeleleri yanında onların adetleri, yaşantıları ve kültürleri ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarında ise yukarıda belirtildiği gibi bu tür bilgilere pek rastlanmaz. Üstelik Süryanî müverrihleri sadece kendi dilleri ile yetinmeyip o dönemin ilmî dillerini öğrendikleri için, tarihlerini yazarken de bu dillerde yazılmış eserlere müracaat etmeyi ihmal etmemişlerdir.

Onlar da diğer Yakın Doğu müellifleri gibi, eserlerinde herşeyden önce yöneticilerin hayatlarını esas almışlardır. Sonra komutanların ve bazen önemli şahısların tanıtımı, savaşların, şehirlerin, kuşatmaların, fetihlerin, yağmaların uzun uzun anlatımları gelir. Yıllık vakaların anlatımından hemen sonra zelzelelerin ve diğer tabii afetlerin tasviri, kuyruklu yıldızlar, kıtlık ve darlık zamanlarında halkın sıkıntıları ve yiyecek fiyatlarının artması gibi çeşitli olaylar dramatik bir şekilde nakledilir. Bilhassa Ermeni ve Süryanî kaynaklarında inanılması güç hurafeler hadiselerin aralarına serpiştirilmiştir. Türkiye Selçuklu tarihine ait Süryanî kaynaklarının başlıcaları şöyle sıralanabilir:

Anonim Süryanî *Vakayinâmesi* 1098 yılı olaylarının nakli ile başlar, 1164 yılının olayları ile sona erer¹⁸. Eserde, Urfa, Şam, Halep, Mardin, Maraş, Filistin havalisindeki hadiseler detaylı ve mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde ele alınmıştır. Fakat bazı olayların naklinde kronolojik hatalar yapılmıştır. Ayrıca müellif hadiselerin sebep ve sonuçlarını dini sebeblere irca' ederek, Ermeni ve Süryanî müverrihlerinin olaylara geleneksel bakışını sürdürür¹⁹. O dönemin siyasî tarihi için çok önemli bir kaynak olmakla birlikte, içtimaî ve iktisadî tarih açısından, bölgede kaleme alınmış diğer kaynaklarının

¹⁶ Eserin Türk tarihini ilgilendiren, 889-1269 tarihleri arası Andreasyan tarafından tercüme edilmiştir. Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", trc. Hrant D. Andreasyan, *İÜFTSD*, 2 (1937), ss. 154-258. Çalışmamızda Andreasyan'ın bu tercümesi esas alınmıştır.

¹⁷ Vardan, 180, 183, 201.

¹⁸ Son kısmı kaybolmuş eserin, Tritton tarafından kısmî tercümesi yapılmıştır, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", trans. A.S. Tritton, notlar H.A.R. Gibb, *JRAS*, (1933), January, 69-101, April, 273-305. Andreasyan tarafından T.T.K. adına İngilizceden Türkçeye tercümesi yapılmış fakat yayımlanmamıştır. Çalışmada Tritton'un tercümesinden faydalanılmıştır.

¹⁹ "Franklara Tanrı kızgın idi" ve "Tanrı Türklere kızgındı" v.s. bkz. "Anonymous Syriac Chronicle", 87-8, 272.

verdiği bilgilere benzer bilgilerden başka malumat bulunmadığından, aynı değerlendirmeyi yapmak mümkün değildir. Müellif eserinde “Türk” ve “Türkmen” ayırımları yapmıştır²⁰.

Süryanî Mihail'in (d. 1125-ö. 1199), *Vakayinâmesi* Adem'den başlayıp miladî 1195 tarihine kadar olan vakaları ihtiva eder²¹. Eserin Süryanîce metni ile Ermenice tercümesi arasında az da olsa farklılıklar vardır²². Bu farklılık -uzak ihtimal olmakla birlikte- Ermenice tercüme yapılırken başka eserlerden faydalanılarak yapılan tashihlerden kaynaklanmış olabilir. Ya da ele geçen Süryanîce nüsha, eğer sonradan istinsah edildi ise, istinsah esnasında değiştirilmiş olabilir. Çünkü Ermenice hülâsa müellif nüshasından tercüme edilmiştir. Süryanî Mihail eserinde, Türkmenlerin İran'daki ve İslam dünyasındaki serüvenlerine tarafsız bir şekilde yer verirken, Anadolu Türkmenleri hakkında verdiği bilgiler için aynı şeyi düşünmek oldukça güçtür. Bu durum, Anadolu'da yazılmış Türklere aşırı önyargı ile yaklaşan kaynaklardan istifade etmesinden kaynaklanmış olabilir. Eserinin büyük bölümü Suriye, Şam, Halep, Mardin, Malatya, Maraş ve Urfa havalisinde vuku bulan hadiseleri konu etmektedir. Türkiye Selçuklularından ise bu bölge ile doğrudan veya dolaylı bir münasebeti olduğunda bahsetmektedir. Diğer müellifler gibi hurafeler, tabii afetler zikretmeden geçemediği konular arasındadır²³. Eserin asıl kurgusu hristiyan-müslüman mücadelesinin safhaları üzerine oturtulmuş gibi görünüyor. Selçuklu Türkiyesi'nin içtimai ve iktisadi yapısını yansıtan tatmin edici bilgiler bulunmamakla birlikte, göçebe ekonomisi ve onların dış dünyadan görünen cephesi hakkında bazı önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer müellifler gibi onun için de gerek mahallî yöneticilerin gerekse sultanların idarelerindeki insanlardan aldıkları vergilerin az veya çok olması, o idarecinin iyi veya kötü yöneticiler

²⁰ “Anonymous Syriac Chronicle”, 87-8.

²¹ Eserin hülâsa Ermenice tercümesi 1248 senesinde, Kilikya Ermeni kralı I. Hetum'un emriyle, Ermenice bilen İşokh (Josué) adlı bir Süryanî papazı tarafından müellifin el yazma nüshasından yapılmış ve Müverrih Vardan tarafından da tashih edilmiştir. Ermenice nüsha, müellifin ölümünden 74 sene sonra 1273'de istinsah edilmiştir. 1905 yılında Urfa'daki Yakubî kilisesinde ele geçen vakayinâmenin Süryanîce metni J. B. Chabot tarafından üç cilt halinde Fransızcaya tercüme edildi. *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, I-IV, Paris 1889-1924. Süryanîce nüshada 1153-1169 tarihleri arasındaki vakaların nakledildiği bölümler eksik olduğundan, mütercim bu boşluğu Bar Hebraeus'un eserinden tamamlamıştır. Ermeni müstensihî Grigor tarafından, 1248-1272 arasındaki 44 yıllık dönemin vakaları ilave edilmiştir. Eserde, İslamiyetin zuhurundan 1272'ye kadar olan vakaların nakledildiği bölümler, Chabot'un Fransızca tercümesi, hülâsa edilmiş Ermenice nüsha ve zeylinin bir arada Türkçe tercümesi Hrant D. Andreasyan tarafından 1944'de Türk Tarih Kurumu için yapılmıştır, Süryanî Patrik Mihail, *Vakayinâme*, trc. Hrant D. Anrdeasyan, 2 cilt, (T.T.K. adına tercüme edilmiş henüz yayımlanmamıştır). Bu çalışmada, farklı nüshalara dayanarak yapılmış Andreasyan tercümesinin ikinci kısmı (1042-1195) kullanılmıştır.

²² Nitekim 1176'da sultanla imparator arasında yapılan antlaşmaya göre “imparator tekrar inşa ettiği şehirleri sultana teslim edecekti”. Bu sayı Ermenice tercümede “üç şehir” olarak verilirken, bu kayda Süryanîce nüshada rastlanılmamaktadır (Mihail, 249-51). Süryanîce nüshada, daha önce Türkmenler tarafından tahrip edilen “iki şehri imparatorun tekrar inşa ettiği” naklediliyor (Mihail, 246).

²³ Mihail, 49.

olup olmadıkları hususunda değişmez kıstastır. Onun eserinden, Selçuklu Devleti'nin tam hakimiyet kurduktan sonra, hakimiyetini kabul etmiş etnik unsurların inançlarını rencide etmemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Hatta Süryanî halk ve din adamları ile yakın temasın olduğu, II. Kılıç Arslan'ın 1181'de Malatya'yı ziyaretinden daha iyi anlaşılmaktadır. Sultanın Süryanî Mihail'e dostane bir mektup, bir asa ve yirmi altın *dinar* göndermesi herkesi şaşırtmıştı. Ertesi sene aynı olay tekrar etmiş ve Sultan, müellifi Malatya'da huzuruna çağırılmıştır. Haberciler "Sultanın emridir: Patriğin kabul merasimi hristiyan kanunları mucibince haç ve incil ile olacaktır" diye haber verdi. Müellif sultanla karşılaşınca ona hürmet gösterip kucaklamış ve "bütün hristiyanlar, haçın, sultanın ve müslüman halkın başları üzerinde törenle götürüldüğünü görünce, Allaha methu sena ettilerini" naklediyor. Kilisede sultan ve halk için dualar edildi. Ertesi gün de sultan manastırın vergisinin lağvedildiğine dair bir berat verdi ve hediyeler gönderdi²⁴. Ermenice hulasada bundan hiç söz edilmemesi, bu yakınlaşmanın Ermeniler tarafından hoşnut karşılanmadığının işareti olabilir²⁵. Müellif sultanın kendine yazdığı bir mektubu, eserine olduğu gibi almış ve kendisine sultandan daha bir çok mektup geldiğini nakletmiştir. Yine bu mektup Ermenice hulasada bulunmamaktadır. Patriğin mektuba Kapadokya, Suriye ve Ermenistan'ın büyük Sultanı diye başlaması, onun zamanında bu bölgelerin Selçuklu Sultanlığına tâbi olduğunu gösteriyor. Mektupta geçen ifadeler oldukça ilgi çekicidir. Sultan kazandığı zaferleri, gerek mektubun başında gerekse sonunda keşişin duaları ile gerçekleştiğini yazmaktadır. Bu, Selçuklu-Süryanî münasebetinin oldukça dostane olduğunu gösterdiği gibi, şu sonuçlara da bizi götürmekte. Sultan bunu gerçekten inanarak söylemişse bir çok soru beraberinde gelecektir. Diğer bir ihtimal ise sultanın bu ifadeleri siyaset icabı kullanmış olmasıdır ki bu oldukça tabii bir davranıştır. Sultan bölgedeki diğer hristiyan unsurlara karşı Süryanîleri destekleyerek onları bölme yoluna gittiği gibi, bilhassa Malatya'da hakim olan Süryanîler nazarında meşruiyet kazanmak istemiş olabilir. Her ne olursa olsun Selçuklu sultanlığının hristiyan teba ile iyi münasebetler kurmayı ihmal etmedikleri anlaşılıyor²⁶. Kullanılan tercümeğe göre müellif, "Türk"²⁷ ve "Türkmen"²⁸ ayırımlarını özellikle yapmakta ve yaşadığı muhitin etnik yapısını da karışıklığa meydan vermeden ayırt etmeye çalışmaktadır²⁹.

Bar Hebraeus'un (Gregory Ebu'l-Ferec) (d. 1226-ö. 1286) *Vakayinâmesi*, Adem'den 1286'ya kadar geçen vakaları ihtiva eder³⁰. Müellif "Süryanîce ve Arapçanın

²⁴ Mihail, 263-4.

²⁵ Mihail, 265.

²⁶ Mihail, 268.

²⁷ Mihail, 66.

²⁸ Mihail, 275.

²⁹ Mihail, 11.

³⁰ Süryanîce nüshanın neşri: *Chronicon Syriacum*, nşr. Pere Bedjan, Paris 1890; tran. E.W. Budge, *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj*, London 1932, I-II; İngilizceden Türkçeye tercümesi yapılmıştır ve girişte müellif ve eseri hakkında geniş bilgi verilmiştir bkz. Gregory Abu'l-

kıvrak bir muharriri idi. Şair, tabib, müverrih, ince bir filozof, mutedil bir ilahiyatçı idi". Tabii ki ilminin genişliği onun eserinin güvenilirliğini daha da artırmaktadır. Eserinde o da hurafelere sıkça yer vermektedir³¹. Süryanî Mihail'in vakayinâmesi eserin en önemli kaynakları arasındadır. Bundan başka müellif Arapça ve Farsça kaynaklardan da istifade etmiştir. Selçukluları anlatan bölüme Oğuzların Sir Derya boylarından çıkışlarını, Süryanî Mihail'den ve kendisinin gördüğü *Mülknâme* (Meliknâme)'den nakillerle başlamaktadır. Yeri geldikçe Türkmenlerin (Müslüman Oğuzlar) İslam dünyası ve Anadolu'daki serüvenleri hakkında bilgiler vermektedir. Verdiği rakamlar bazen abartılı³² olmakla birlikte, eserde Ermeni kaynaklarındaki gibi duygusal temalara pek rastlanmaz. Selçuklu Türkiyesi'nin iktisadî ve içtimaî yapısı hakkında verdiği bilgiler, diğer müelliflerin verdiği bilgileri teyid eder mahiyettedir. Türkmen akınları sırasında yapılan tahripleri ve yağmalar, tabii afetler onun dikkatini çeken hadiseler arasındadır. Türkmenlerin göçebelik hayatı ile ilgili az da olsa ilgi çekici malumat var. Fakat Anadolu'nun köy ve şehirlerindeki içtimaî ve iktisadî hayata ait bilgilere yer vermemektedir. Vardan gibi o da Türk sultanlarından diğer kaynaklar gibi tahripkar olarak bahsetmez. Bu, Selçuklu ve diğer Türkmen *beg*lerinin, Anadolu'da hakimiyet kurduktan sonra halkı taciz edici davranışlardan kaçındıklarını gösteriyor. Bilhassa Türkiye Selçuklu Devleti kurulduktan sonra, dağlara çekilen bazı şakî Türkmen topluluklarının -bunları göçebe Türkmenlerden ayırmak gerekir- tahripleri, ülkede içtimaî hayat nizamını bozacak boyutlarda güvenliği tehdit ettiği anlaşılıyor.

Gürcü Kaynakları

Gürcü kaynakları Brosset tarafından *Histoire de la Géorgie* adı altında iki cilt halinde Fransızcaya tercüme edilmiştir³³. Birinci ciltte Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya göçlerinden ve buradaki faaliyetlerinden bahisler vardır. Türkmen *beg*lerinin buradaki diğer etnik unsurlarla ve birbirleriyle olan mücadeleleri anlatılmaktadır. Çalışmamıza katkısı açısından bakıldığında, göçebe Türkmenlerin hayat tarzına dair diğer kaynakları tamamlayacak veya teyid edecek az da olsa malumat mevcuttur.

Avrupa Kaynakları

Simon de Saint-Quentin (XIII. yüzyılda yaşamıştır), *Historia Tartarorum* (Tatarların Tarihi) adı altında gezi notlarını yazmıştır. Doğu dillerini çok iyi bilen ve Moğolları hristiyanlaştırmak gayesiyle doğuya gönderilen rahip Simon, XIII. yüzyıl ortalarına doğru da Selçuklu Türkiyesi'ne gelerek burada birkaç yıl kalmış ve tuttuğu gezi notları Vincent

Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I-II. Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

³¹ Bar Hebraeus, 1-66.

³² Bar Hebraeus, 316.

³³ M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, St. Petersburg 1849, I-II.

de Beauvais'nın *Speculum Historiale* adlı eserinin içinde günümüze kadar ulaşmıştır³⁴. Selçuklu Türkiye'si hakkında müşahedeye dayalı önemli bilgiler nakleden müellif, Türkiye'ye geldiğinde Türkiye Selçuklu tarihinin ikinci devresinin sonlarına yaklaşmıştı. Bilindiği gibi 1200-1243 arası Türkiye Selçuklu tarihinin en görkemli devresiydi. Gezgin rahibin bu önemli devreyi son zamanlarında dahi olsa müşahade etmesi, ülkenin içtimaî ve iktisadî vaziyeti hakkında nakillerde bulunması, onun notlarının kıymetini daha da artırmaktadır. Ayrıca onun gezisi içtimaî huzursuzlukların patlak verdiği bir döneme rastlamaktadır. Devleti oldukça uğraştıran Babaî isyanı hakkında, dönemin diğer kaynaklarında olmayan oldukça önemli kayıtlar mevcuttur³⁵. Ayrıca ülkedeki zengin maden yataklarının bulunduğunu, şehirlerinin de bayındır olduğunu vurgularken, özellikle Erzurum, Sivas, Kayseri, Erzincan şehirleri hakkında, diğer kaynakları tamamlayıcı bilgiler verir.

Rahip Simon'dan kısa bir süre sonra, 1255'de başka bir batılı misyoner Friar William of Rubruck (d. 1215-ö. 1270)³⁶ ve 1271'de de tacir Marco Polo (d. 1254-ö. 1323-4) Selçuklu Türkiye'sinden geçmişlerdir³⁷. Rubruck Selçuklu Türkiye'sinde uğradığı yerler hakkında detaylı bilgiler vermez ve sadece Latin tacirlerin buradaki faaliyetlerini bahsetmekle yetinir. Marco Polo ise güzergâhı üzerindeki yerlerin etnik ve iktisadî yapısı, çok kısa olarak da Türkmenler hakkında bilgiler verir. Her iki misyonerin notları da Saint-Quentin'in verdiği bilgilerle karşılaştırıldığında oldukça yetersiz olduğu görülür.

Ayrıca, Francesco Pegolotti'nin Floransalı tacirler için hazırlamış olduğu el kitabı *La Pratica della Mercatura*³⁸, XIV. yüzyılın başlarında Türkiye'deki ağırlık ve diğer ölçüler hakkında sistemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser her ne kadar muahhar bir kaynak olmakla birlikte ağırlık ve ölçü sistemlerinin kısa sürede değişmeyeceği düşüncesiyle, çalıştığımız dönemin ağırlık ve diğer ölçüleri için esas kabul edilmiştir.

XIII. yüzyıla kadarki dönemde Selçuklu Türkiye'si'nin içtimaî ve iktisadî tarihi hakkındaki malumat sadece, verdikleri bilgiler yetersiz olsa da Bizanslı, Ermeni, Süryanî ve Gürcü kaynaklarına dayanmak zorundadır. Fakat hem batılı hem de doğulu çağdaş

³⁴ Bu notlar Jean Richard tarafından 1965'de yayımlanmıştır, Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, pub. Jean Richard, Paris 1965. Çalışmamızda bu yayın esas alınmıştır. Eseri yayımlayan Jean Richard girişte misyoner seyyah ve eseri hakkında geniş malumat vermiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Saint-Quentin, 7-20.

³⁵ Saint-Quentin, 62-5, Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1996, 5, 222-4.

³⁶ Misyoner Rubruck hakkında özet bilgi için bkz. *Contemporaries of Marco Polo*, edit. Manuel Komroff, New York 1928, 52. Friar William of Rubruck "The Journal of Friar William of Rubruck", *Contemporaries of Marco Polo*, edit. Manuel Komroff, New York 1928. Çalışmamızda Komroff'un çalışması esas alınmıştır.

³⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Marco Polo, *Seyahatnâme*, haz. Filiz Dokuman, İstanbul 1980, 5-18. Çalışmamızda Dokuman'ın çalışması esas alınmıştır.

³⁸ Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için, Evans'ın 1936'daki eseri yayımlarken yazdığı girişe bkz. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, edit. Allan Evans, New York 1970, IX-XLIX. Çalışmamızda Evans'ın yayını esas alınmıştır.

tarihçilerin topraklarını kaybetmenin verdiği öfke ile Türklerden sürekli şikayet ettikleri ve husumet besledikleri ve bazen siyasî endişeler sebebiyle gerçekleri çarpıttıklarından verdikleri malumatın güvenilirliği azalmaktadır. Yaklaşık XII. yüzyılın sonlarına kadarki birinci dönem Türkiye Selçuklu tarihi için en belirsiz dönemdir. Çünkü bu döneme ait, Selçuklu Türklerinin 'düşmanları' olan tarihçilerin verdiği bilgilerden başka bilgi şimdilik mevcut değildir. Söz konusu dönem daha XIII. yüzyıl için bile karanlık kalmış ve Selçuklu Devletinin resmî tarihçisi İbn Bîbî eserini yazarken bu dönem hakkında bilgi bulamadığından yakınmıştır. XIII. yüzyıldan itibaren ise gayr-i müslim tarihçilerin Türkler hakkında verdiği bilgiler azalmakta, müslüman müelliflerin eserleri bu coğrafyadaki yaşantıya ışık tutmaya başlamaktadır.

İslam Kaynakları

İslam kaynakları ifadesiyle daha çok Arap ve Fars dillerinde kaleme alınmış, konumuzla ilgili eserler kastedilmektedir. Bunların başında umumî tarihler gelir ki bu eserlerde ağırlıklı olarak siyasî hadiseler yer verildiğinden içtimaî ve iktisadî hadiseler ışık tutacak bilgilere pek yer verilmez. İçtimaî ve İktisadî hadiseler ancak siyasî gelişmelerle doğrudan ilişkili olduğunda temas edilmektedir. İslam kaynaklarının Selçuklu Türkiye'sindeki gelişmelerde sessiz kalmalarının özel bir durumu daha vardır. İslam dünyası ile Selçuklu Türkiyesi arasında bir set ören Haçlı Kontlukları, iki toplum arasındaki haberleşmeyi uzun bir süre engellemiştir ve bu yüzden dönemin kaynaklarında bırakın iktisadî ve içtimaî hadiseler hakkında bilgi bulmayı siyasî gelişmelere dahi temas edilmez. Bu engelin zayıflaması ve ortadan kalmasıyla İslam kaynaklarının Selçuklu Türkiyesi hakkındaki haberlerinde artış gözlenmektedir. İslam kaynaklarının genelinde Selçuklu Türkiyesi'ndeki içtimaî ve iktisadî hadiseler hakkında bilgi bulunamamasının bir diğer önemli sebebi müverrihlerin bu toplumda yaşamamış olmalarının da önemli bir etkisi vardır. İslam kaynaklarının umumu böyle olmakla birlikte, müverrihler içtimaî ve iktisadî hayatı doğrudan etkileyen, kendilerince önemli gelişmelerden haberdar olduklarında eserlerine almayı da ihmal etmemişlerdir. Nitekim büyük İslam tarihçisi İbnü'l-Esir, Türkmenlerin faaliyetlerine, kıtlık ve kuraklık gibi olağanüstü hadiselerle kısa da olsa temas etmiştir. Vakayinâme türü İslam kaynaklarına daha çok konuyla ilgili siyasî hadiseler hakkındaki malumat için müracaat edilmiştir.

Umumî tarihlerin başında İbnü'l-Esir'in *el-Kamil fi't-tarih*'i gelir³⁹. Onun çeşitli hadiseler başlığı altında naklettikleri ve zaman zaman göçebeler hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir.

İçtimaî ve iktisadî meselelere ışık tutacak bilgiler hususî tarihlerde umumî tarihlere nazaran daha fazladır. Özellikle 1071-1243 dönemine ait kaynakların oldukça az olduğu

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, Beyrut 1966, XII.

Selçuklu Türkiyesi sözkonusu olduğunda, verilen bilgilerin kıymeti daha da artmaktadır. Hususî tarihlerin başında İbn Bîbî'nin kaleme aldığı *El-Evamirü'l-Alaiyye fî umûril Alâiyye* adlı eseri gelir⁴⁰. Bahsi geçen dönem için yegane kaynak niteliğindedir. İranlı müellif eserinde daha çok sultanların siyasî faaliyetlerini edebî bir uslupla anlatmıştır. Göçebe Türkmenlerden, şu veya bu şekilde merkezî idareyi ilgilendirdiğinde bahseder. Emirlerden ve *beg*lerden övgü dolu sözlerle bahsederken sıradan göçebelere ya hiç söz etmez, ya da onlardan hoşnutsuzluğunu yeri geldikçe belli etmeye çalışır. Kırsal hayatın en önemli parçası köylülere hiç yer vermez. Fakat dönemin toprak idaresiyle ilgili oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bilhassa *ikta'*, *mülk* ve *hibe* türü toprakların varlığına dair ilk bilgilere bu kaynaktan rastlanmaktadır. Dönemin şehirlerine ait çok az bilgi verilmiştir. Bilhassa şehirlerdeki iktisadî ve içtimaî hadiselerle dair ipuçları bulmak dahi mümkün değildir. Bir kaç yerde *ahî*lerin bir kolu olan *rûnûddan* bahsedilir. Fakat o dönem toplumundaki içtimaî tabakalaşmalar ve bilhassa üst tabakalar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Müellif *havâs* ve *avam* ayırımlarına gitmekte, *şehir havâsını* oluşturan *a'yân*, *iğdiş* ve halkın ileri gelenlerini zaman zaman öne çıkarmaktadır. Bu halkın ileri gelenlerinden dinî önderler ve *ulema* kastedilmiş olabilir⁴¹. Müellif saraydaki eğlence ve düğünlere yer verdiği kadar devletin iktisadî vaziyeti hakkında bilgi vermez. Hatta kendisi de bürokrasi de görevli olmasına rağmen, o dönemde devlet hazinesinin durumundan hiç söz etmez. Zaman zaman hazinenin altınla dolu olduğundan bahsetmekle beraber, yüz yıllık tarihi kapsayan eserinde, kendi dönemindeki hazinesi hakkında rakamlara dayalı herhangi bir nakilde bulunmamıştır. Eserde şiirlere ve edebî tasvirlerle fazlasıyla yer verilmiştir. Uzun uzun sultanlara methiyeler düzülmektedir. Müellif etnik ve dinî farklılıkları öne çıkarmamaya dikkat eder. *Avam* ve *havâsı*, müslüman olsun gayr-i müslim olsun, bir bütün olarak görür. Bu da Türkiye Selçuklu Devleti'nin hakimiyet telakkisini ortaya koyduğu gibi, devletin sadece müesseseler açısından değil, zihniyet olarak da *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüştüğünü gösteriyor.

Hususî tarihlerden bir diğeri, el-Aksarayî'nin *Müsamerâtü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*'dir. Eserin yazımı 723/1323'de tamamlanmıştır⁴². Eserin asıl önemli olan bölümleri Moğol istilası dönemine ait olduğundan, 1243 öncesi için detaylı bilgiler ihtiva etmemektedir. Bu sebepten çalışmamız için yoğun bir bilgi kaynağı olmamıştır. Daha çok 1243 öncesiyle bağlantılı hususlarda istifade edilmiştir.

⁴⁰ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alaiyye fî umûril Alâiyye*, Tıpkıbasım haz., Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, - *Muhtasar*, trc. Ferudun Nafiz Uzluç, Ankara 1942.

⁴¹ Bu toplumsal tabakalaşma için bkz. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243-1453*, İstanbul 1974, I, 16.

⁴² Eser ve müellifi hakkında O. Turan neşrinin girişinde geniş bir inceleme mevcuttur bkz. Aksarayî'nin *Müsameratü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944, 28-61. Ayrıca eser Osman Turan'ın neşrinden kısa bir süre önce Nuri Gençosman tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir Aksarayî Kerimeddin Mahmud, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, trc. M. Nuri Gençosman, Ankara 1943. Çalışmamızda O. Turan neşri esas alınmıştır.

Yine Selçuklu tarihinin nadir eserlerinden biri de XIV. yüzyılda kaleme alınmış müellifi belli olmayan Anonim Selçuknâme, yani *Tarîh-i âl-i selçûk der anatolî*'dir. Eser diğer selçuklu kaynaklarında bulunmayan bilgileri ihtiva etmekle birlikte, çalışmamıza ışık tutacak detaylı bilgiler yoktur ve oldukça muhtasardır. Müellif Selçukluların tarih sahnesine çıkışından 765/1363 yılına kadar olan hadiseleri kaleme almıştır⁴². Müellifin Selçuklu Devletine hakim olan *beglerin* sayısını vermesi oldukça önemlidir.

İçtimaî ve İktisadî meselelere ışık tutan kaynakların başında, hiç şüphesiz çoğunluğu müşahadeye dayalı seyahatnâme türü eser gelmektedir. Dolayısıyla, gerek İranlı gerekse Arap seyyahların Selçuklu Türkiye'si hakkında verdiği bilgiler bu açıdan oldukça önem arz etmektedir.

XII. yüzyılın sonlarında İstanbul'dan Şam'a giderken Selçuklu Türkiye'sinden geçen ve Konya'ya da uğrayan Herevî (ö. 611/1215)⁴³, uğradığı yerler hakkında çok kapsamlı olmamakla birlikte oldukça ilgi çekici bilgiler vermektedir.

XII. yüzyıl Arap seyyahı İbn Cübeyr'in (d. 540/1145-ö. 614/1217) *Rihle*'sinde⁴⁴ güneydoğu Anadolu'daki bazı şehirler hakkında bilgiler bulunmakla birlikte, Selçuklu Türkiye'si'nin iktisadî ve içtimaî hayatına dair bilgileri ihtiva etmez. Fakat Türk akınlarına maruz kalan doğu Anadolu'nun kısa sürede bayındır hale geldiğini ve XII. yüzyılın sonlarına doğru dikkat çekecek derecede refah içinde olduğunu bu seyyahın kayıtlarından öğreniyoruz.

XIII. yüzyıl coğrafyacısı ve *Mu'cemû'l-buldân* adlı coğrafya lügatının sahibi Yakut el-Hamevî (ö. 626/1228)⁴⁵, aslen Anadoluludur ve eserini 612/1215'de tamamlamıştır. Anadolu şehirleri hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Şehirlerdeki etnik yapı hakkında bilgi verirken, toplumsal ahlâk hakkında da nakiller yapar. Bu nakiller, dönemin şehirlerindeki içtimaî hayatı tanıtıcı önemli ip uçları vermektedir.

XIII. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türkiye'si'ne gelen diğer bir müslüman seyyah ve coğrafyacı, *Kitab-ı bastî'l-arz fî't-tûl ve'l-arz* adlı eserin sahibi Saîd el-Mağribî (d. 610/1213-ö. 685/1286)⁴⁶, hem müslüman coğrafyacıları ve seyyahları hem de batılı seyyahlar içinde XIII. yüzyılın birinci yarısında Selçuklu Türkiye'si hakkında bilgi veren en

⁴² Eser hakkında genel bilgi için, eserin tıpkıbasımını yapan ve tercüme eden F. N. Uzluğ'un girişinde verdiği bilgilere bkz. *Anonim Selçuk-nâme*, trc. ve tıpkıbasım, Feridun Nâfiz Uzluğ, Ankara 1952, III-XII. Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.

⁴³ Herevî, *Kitâbu'l-işârât ila marifeti'z-ziyârât*, nşr. Sourdel-Thomine, Damas 1953-7.

⁴⁴ Genel bilgi için bkz. Ch. Pellat, "İbn Djubayr", *EI*, III, 755. İbn Cübeyr, *Rihle*, edit. M. J. de Goeje, Leyden 1907. Müellif ve eseri hakkında bilgi için bu çalışmanın giriş kısmına bakılabilir. Eser farklı dillere de tercüme edilmiştir. Çalışmamızda de Goeje'nin neşri esas alınmıştır.

⁴⁵ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. S. M. Ali, *Arab Geography*, Aligarh 1960, 131-44. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemû'l-buldân*, Beyrut 1955, I-V. Çalışmamızda bu neşir esas alınmıştır.

⁴⁶ Genel bilgi için bkz. Ali, 148-51; Ch. Pellat, "İbn Sa'îd", *EI*, III, 926.

önemli seyyahların başında gelir. Ebû'l-Fidâ eserinde bu bölge hakkında bilgi verirken tamamen İbn Sa'îd'in eserine dayanmıştır. Müellif, Selçuklu Türkiyesi'nin birçok şehrinden bahsetmekte, coğrafi konumlarını zikrettikten sonra, şehirlerin meşhur olan hususiyetlerine de kısaca temas etmektedir. Cahen, onun bazı şehirlere gitmediği halde gitmiş gibi naklettiğini iddia etmektedir⁴⁷. Şehirlerin civarındaki meyve bahçelerinden, yetiştirilen meyvelerden, tabii zenginliklerden, güzergâhlardan, etnik unsurlar ve göçebe Türkmenler hakkında önemli bilgiler verir⁴⁸.

Yine XIII. yüzyıl coğrafyacılardan Zekeriyya el-Kazvî'nin (d. 600/1203-ö.682/1283) *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*'ında⁴⁹ Selçuklu Türkiyesi hakkında yoğun bilgiler bulunmamakla birlikte, bu coğrafyanın iklimi hakkında uzunca bir bahis ayırmıştır. Bilhassa Yabanlu pazarı ve Sivas şehrindeki halkın dinî değerleri algılayışına dair nakilleri oldukça önemlidir.

İbn Battûta (d. 703/1304-ö. 770/1369), *Tuhfetü'n-nuzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acaibi'l-esfâr*⁵⁰ adlı seyahatnâmesiyle, 1330'ların Anadolu'su hakkında en kapsamlı bilgi veren seyyahların başında gelir. Çalışmaya esas alınan dönem için oldukça muahhar bir kaynak olmakla birlikte, *devamlılığın* olabildiği düşünülen konularda onun eserine müracaat edilmiştir. Bilhassa içtimâî hayat hakkında eşsiz bilgiler sunar. Nitekim *ahîler* hakkında en geniş bilgi onun eserinde mevcuttur. İyi bir gözlemci olduğu anlaşılan müellif, içtimâî, iktisadî ve kültürel tarihe ışık tutacak hayli detaylı malumatı eserine kaydetmiştir. Nereelerde hangi tür ziraatin yapıldığını ve sınaî üretimin durumu hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler verir. Etnik ve dinî farklılıklara sık sık temas etmektedir. Onun eseri bu çalışmanın her üç bölümü için de bilgi kaynağı olmuştur.

XIV. yüzyılın ilk yarısına ait Hamdullah Kazvî'nin (d. 680/1281-ö. 750/1350) *Nüzhâtü'l-kulûb*'u⁵¹, Türkiye şehirleri hakkında oldukça zengin bilgiler ihtiva eder. Eserin hangi tarihte kaleme alındığı bilinmiyorsa da 735/1335-740/1340 tarihleri arasında tamamlandığı sanılmaktadır. Muahhar bir kaynak olmakla birlikte, *devamlılığın* olduğu ve

⁴⁷ Claude Cahen, "İbn Sa'îd sur l'Asie Mineure seldjuqide", *AÜDTÇFTAD*, 10-11 (1968), 50.

⁴⁸ İbn Sa'îd, *Kitab-ı bastî'l-arz fî't-tûl ve'l-arz*, thk. Hınıs-Havan Kırnıt, Titvan 1985, 117-121. Çalışmamızda Kırnıt'ın yaptığı tahkik esas alınmıştır.

⁴⁹ Eser ve müellifi hakkında muhtasar bilgi için bkz. Ali, 152-161; M. Streck, "Kazvî'nî", *İA*, VI, 528-32.

⁵⁰ Seyyah ve eseri hakkında genel bilgi için bkz. Ali, 179-91; İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battûta", *İA*, V/II, 708-11; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr*, thk. C. Defrémery-Le d'B. R. Sanguinetti, Faximile, Frankfurt 1994, II.

⁵¹ Müellif ve eseri hakkında bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Kazvî'nî", *İA*, VI/1, 186-8; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, XV, 454-5. Hamdullah Müstevfî, *Nüzhâtü'l-kulûb*, thk. G. Le Strange, Leyden 1915. Ayrıca G. Le Strange tarafından İngilizce tercümesi yapılmıştır. Hamdullah Mustevfî of Qazvîn, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulûb*, trc. G. Le Strange, Leyden 1919. Fuat Sezgin'in editörlüğünde hazırlanan *Islamic Geography* serisinde 102. ciltte farsça metnin, 103. ciltte tercümenin 1993'de tıpkıbasımları yayımlanmıştır. Çalışmamızda Le Strange'in tahkikinin Fuat Sezgin tarafından neşredilen tıpkıbasımı kullanılmıştır.

XIII. yüzyıl kaynaklarının bilgi vermediği meselelerde müracaat edilmiştir. Müellif şehirlerin iktisadî yapıları ve kırsalında yetişen ürünler hakkında oldukça önemli bilgiler verir. Ayrıca Moğol öncesi Selçuklu Devleti'nin gelirine dair, genel olarak verdiği rakam da oldukça önemlidir. Zeki Velidi Togan ise onun *dirhem* ve *dinar* hesaplarında hata yaptığını, verdiği bazı rakamların yanlış olduğunu ve müellifin bunları altın olarak değerlendirdiğini kaydeder⁵².

Bir başka XIV. yüzyıl kaynağı el-Ömerî'nin (ö. 749/1349) *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emsâr*⁵³ adlı eseridir. Müellif eserindeki Anadolu ile ilgili kayıtları, Sabar Hasr, Şeyh Haydar Uryan ve Cenovalı Balaban adlı şahısların nakillerinden derlemiştir. Cenovalı Balaban ile Sabar Hasr'ın aynı şahıs mı yoksa farklı şahıs mı oldukları belli değildir. Fakat verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Eserde, hem Anadolu'nun coğrafyasına hem de içtimâî ve iktisadî yapısına dair önemli nakiller mevcuttur. Diğer müellifler gibi Anadolu'daki 'şöhret bulmuş' bolluk hakkında belki biraz abartıya kaçmış olabilir. Eserde toponomiye ait bilgiler de vardır. Müellifin XIV. yüzyıla ait verdiği fiyatlar bu çalışmada kullanılmamıştır. Çünkü o dönemde ülkede ciddî bir para arzı daralması vardı ve bu sebepten fiyatlar oldukça düşüktü. Bu açıdan eserdeki rakamlar 1243 öncesi için sağlıklı ipuçları vermez. Üstelik yapılan taşışlar sonucunda dirhem'in ağırlığı yaklaşık 0.80 grama düşmüştü⁵⁴.

Dönemin içtimâî ve iktisadî yapısı hakkında bilgi edinilebilecek kaynaklar bunlarla sınırlı değildir. Bilhassa kültür tarihinin kaynaklarında geçen epizotlar dönemin içtimâî ve iktisadî yapısı hakkında oldukça önemli ipuçları vermektedir.

Bunların başında Selçuklu Türkiye'sinde yaşamış devrinin en büyük sofilerinden Mevlânâ Celalüddîn Rumî'nin meclislerindeki takriratının müridleri tarafından toplanmasıyla oluşan eserler gelir. Bunlardan en önemlisi *Fîhi mâ fih*⁵⁵ ömrünün son on yılında kaleme alındığı sanılmaktadır⁵⁶. Eserde dönemin bilhassa Konya'nın içtimâî ve iktisadî yapısını yansıtan bilgilere satır aralarında rastlamak mümkündür. En azından dönemin zihniyetinin edebiyata yansması açısından da bu eser oldukça önemlidir. Ayrıca eserdeki epizotlarda köy-şehir ve buralarda yaşayan insanların farklılıkları birçok yönüyle ele alınmaktadır.

⁵² Togan, "Hamdullah Kazvî'nî", 188.

⁵³ Eserdeki Anadolu'ya ait bahisler Taeschner tarafından yayımlanmıştır bkz. Al-'Umarî, *Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-absâr fî memâlik al-amsâr*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig 1929. Çalışmamızda Taeschner'in yayını esas alınmıştır.

⁵⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, 111.

⁵⁵ Bedî' el-Zaman Frûzanfar, *Kitâb-ı fîhi mâ fih az goftari Mevlânâ Celâl el-Din Muhammed maşhûr ba Mevlevî*, Tahran 1330; Mevlânâ Celâl el-Din, *Fîhi mâ fih*, trc. Meliha Ülker Anbarcioğlu, İstanbul 1990. Çalışmada Anbarcioğlu'nun tercümesi esas alınmıştır.

⁵⁶ Mevlânâ, *Fîhi mâ fih*, LIV.

Mevlânâ, çocukları ve onların çevresindekilerin hayatını menkıbevî tarzda anlatan, el-Eflâkî'nin (ö. 761/1360) *Menâkıbü'l-ârifin*⁵⁷ adlı eseri, XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiye'sindeki şehir hayatına dair en zengin bilgiyi ihtiva eder. Eser, Konya'daki gündelik hayatı anlatmakla birlikte, saltanat merkezi olma yönü bir kenara bırakılırsa, burası ile ilgili bilgiler diğer şehirler için de genelleştirilebilir. Eserde *ulema* arasındaki çekişmeler, *ulema* ile merkez arasındaki ilişkiler ve *ulemanın avama* bakışı, yani içtimaî tabakalar arasındaki ilişkileri canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. İlk *ahîler* ve *ahîlere a'yân* ile *havasın* yaklaşımına dair diğer kaynakları tamamlayıcı bilgiler ihtiva etmektedir. Eflâkî, dönemin köy ve kırsal kesiminde yaşayan köylü ve göçebelerin dünyasından çok uzaktı. Bu sebeble eserde köylülerden sadece birkaç yerde bahsedilirken, göçebeler konu dahi edilmez. Eserde zikredilen fiyatlar, o dönemin paralarının alım gücü hakkında yeterli bilginin henüz olmayışından, araştırma için ciddî bir önem arz etmemektedir. Dönemin içtimaî farklılıkları da Mevlânâ'nın dilinden anlatılmaktadır. Mevlânâ'nın cenazesinde her türlü dinden ve etnik yapıdan insanın bulunması, onun o dönem Konya'sında, tarihinin belkide en dikkat çekici içtimaî birliğini temin ettiğini göstermektedir. O dönemin şehir toplumundaki farklı zihniyetlere sahip insanların ortak yönlerini kavramış ve onlara göre hitap etmiştir. Cenazesindeki bir musevinin "onun sözlerinde incil ve tevratin açıklamasını buluyorduk" sözleri bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

XIII. yüzyılın sonlarında gelişmeye başlayan Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Ahmed Gülşehrî'nin *Mantıkü't-tayr*'ında, *ahîlerle* ilgili diğer kaynaklarda olmayan bilgiler mevcuttur. Müellif eserini 717/1317'de tamamlamıştır⁵⁸.

Ayrıca ibn Haldûn'un (d. 732/1332-ö.808/1406) *el-Iber* adlı eserine yazdığı *Mukaddime*'si⁵⁹, her ne kadar Selçuklu Türkiye'si'nin tarihi ile doğrudan alakalı olmasa da, göçebe, köylü ve şehirlî toplumların içtimaî, iktisadî, kültürel ve zihnî yapıları hakkında ortaya koyduğu nazarî esaslar dönemin bütün toplumları için geçerli olabilecek niteliktedir. Bu çalışmanın çatısı onun *göçebe*, *köylü* ve *şehirlî* tasnifine göre kurulmuştur. Döneminin hadiselerine tasvirici bir gözle bakan müelliflerin verdiği bilgiler, yeri geldikçe, onun ortaya koyduğu esaslarla anlamlandırılabilmiştir. Bilhassa göçebe Türkmenlerin

⁵⁷ Genel bilgi için bkz. F. Meier, "Aflâkî", *EI*, I, 234; Tahsin Yazıcı, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, II, 62; Ayrıca muhakkik tarafından, neşrin önsözünde müellif ve eserleri hakkında detaylı bilgi verilmektedir bkz. Şemsüddîn Ahmed el-Eflâkî el-Arifî, *Menâkıbü'l-ârifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1976, 1980, I-II, 7-28. Yine eser daha sonra muhakkiki tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir, Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, İstanbul 1989, I-II. Bu çalışmada hem Farsça metin hem de Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

⁵⁸ Geniş bilgi için, eserin tıpkıbasımında Agah Sırrı Levend'in yazmış olduğu hayli kapsamlı önsöze bkz. Ahmed Gülşehrî, *Mantıkü't-tayr*, haz. Agâh Sırrı Levend, tıpkıbasım, Ankara 1957, 5-32

⁵⁹ Müellif ve Mukaddimesi hakkında geniş bilgi için giriş bahsine bkz. Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü ibn Haldûn*, thk. Derviş el-Cüveydî, Beyrut 1997.

yaşantı biçimleri, zihniyetleri ve yerleşikliğe geçtiklerinde geçirmiş oldukları değişim hakkındaki hususlar, onun ortaya koyduğu, diğer kaynaklarda bulunmayan ve nazarı sayılabilecek bilgilerle tamamlanmıştır.

Vesikalar

Selçuklu Türkiye'sinin iktisadî ve içtimaî hayatı hakkında bilgi veren vesikalar; vakfiye, temliknâme ve devletin yapmış olduğu antlaşma metinleri olarak tasnif edilebilir. Selçuklu dönemine ait mevcut temliknâmelerin hepsi ve vakfiye metinlerinin önemli bir kısmı yayımlanmış, halen dönemin vakfiye metinleri üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Vakfiyeler Selçuklu Türkiye'sinin içtimaî ve iktisadî yapısı hakkında diğer kaynaklarda bulunamayacak bilgileri ihtiva etmektedir. Bilhassa dönemin toprak idaresine dair meselelere ışık tutacak önemli bir kaynaktır. Vakfiyelerde mevkufun hususiyetleri zikredilirken, bu arazi ise iktâ', mülk, tu'me, hibe gibi hususiyetleri de belirtilmektedir. Vakfiyeler ve temliknâmeler düzenlenirken, kalıplaşmış hukukî ifadeler kullanılmakla birlikte, vakfedilen veya temlik edilen araziler özel durumlarına göre de düzenlemeler yapıldığı anlaşılıyor. Metinlerdeki bu bilgiler çalışmamız için oldukça önem arz etmektedir. Yine Selçuklu Türkiye'sindeki müslüman ve gayr-i müslim halkın ve müesseselerinin özel mülklerinin olduğu bu vesikalar sayesinde öğrenilmektedir. Ayrıca XIII. yüzyıldan itibaren müslümanların mülklerinin oldukça genişlediği, yine vakfiyelerden tespit edilebilmektedir. Vakfiye ve temliknâmeler Türk yerleşimine dair önemli ipuçları vermektedir. Nitekim XIII. yüzyılın başlarına ait vakfiyelerde Türkçe adlı köylere çok az rastlanırken, daha sonraki dönemlere ait vesikalarda bu sayı artmaktadır.

Şimdilik ulaşabildiğimiz, tenkitli yayımları yapılmış en eski tarihli vakfiyeler şunlardır: 598/1201 tarihli Konya'daki medrese ve kervansarayaya ait vakfiye, vâkıfı Şemsüddîn Altun-Aba'dır⁶⁰. 610/1213 tarihli Sivas ve Kayseri'deki köprü ve ribat vakfiyesi, vâkıfı Kutluğ Uluğ Yavaş b. Sinbat'tır⁶¹. 615/1221 tarihli Sivas darüşşifasına ait vakfiye, vâkıfı İzzüddîn Keykâvus'dur⁶². 622/1225 tarihli Amasya Halifet Gazi Medresesine ait vakfiye, vâkıfı Halifet Gazi'dir⁶³. 645/1247 tarihli Kayseri'deki kervansarayaya ait vakfiye ve 646/1248 tarihli zeyli, vâkıfı Celâlüddîn Karatay'dır. Yine 651/1253 tarihli aynı şahsın yapmış olduğu Konya medresesi vakfiye ve 652/1254,

⁶⁰ O. Turan vakfiye metnini ve değerlendirmesini yayımlamıştır bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, 11/42 (1947), ss. 197-235.

⁶¹ R. Yinanç vakfiye metnini, tercüme ve değerlendirme ile birlikte yayımlamıştır bkz. Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları II", *VD*, 23 (1994), ss. 5-18.

⁶² R. Yinanç vakfiye metnini, tercümesi ve değerlendirme ile birlikte yayımlamıştır bkz. Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları I", *VD*, 22 (1991), ss. 15-44.

⁶³ R. Yinanç vakfiye metnini, tercüme ve değerlendirme ile birlikte yayımlamıştır bkz. Refet Yinanç, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları" *VD*, 15 (1982), ss. 5-22.

660/1261 tarihli zeyilleri⁶⁴, ayrıca 669/1270 tarihli Isparta ve Antalya'daki medrese, kervansaray ve camiye ait Mübarizüddîn Er-tokuş vakfiyesi⁶⁵ çalışmamızda bilhassa kırsal hayata dair önemli veriler sağlayan kaynakların başında gelmektedir. Moğol dönemine ait olmakla birlikte Kırşehir emiri Caca oğlu Nureddîn'nin 671/1272 tarihli vakfiyesi, göçebe, kırsal ve şehir hayatına dair oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir⁶⁶.

Vakfiyelerden başka, o dönemden kalma temliknâmeler de dönemin toprak idare şeklini aydınlatıcı bilgiler vardır. Herşeyden önemlisi bu belgeler, Selçuklu Türkiye'sindeki özel mülkiyete ait arazilerin varlığını teyid etmekle kalmaz, bunların serbestçe satışlarının yapılabilirdiğini de belgelemektedir. Bunların biri dışında hepsi 1243 sonrasına aittir.

629/1231 tarihli Ahlat bölgesindeki Ernis köyünün yarısının Tâcû'l-mülk Hatun tarafından, Hâce Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Selmânî'ye satışına dair sened, mevcut en eski satış senedir⁶⁷. Bu sened, 1243 öncesinde *özel mülkiyetin* olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. 1243 sonrasına ait olmamakla birlikte, mevcut üç satış senedi, 1243 öncesine ait *temliklerin* satış suretiyle yapılmış *temlikler* olduğunu teyid eder niteliktedir. Ayrıca bu konuda İbn Bîbî'nin kayıtlarını da tamamlamaktadır. 656/1258 tarihinde düzenlendiği kabul edilen ve II. İzzüddîn Keykâvus'un Amasya'ya bağlı İI-arslan köyünü emir, sipehsalar ve tercüman Esedüddîn Ali b. Yağlı-basan b. Ebî Sâlime'ye satışını tescil eden bir temliknâme⁶⁸ de o dönemde devlet tarafından şahıslara yapılan temlik göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yine aynı sultan döneminde, 21 Muharrem 657 (18 Ocak 1259) tarihinde köy satışına ait bir mülknâme, *mülklerin aynının* satışının yapıldığına dair önemli bir belgedir. Köy, Mısır'ın 'ağır çeken iyi kızıl' altınlarıyla 1200 *dinara* satılmıştı⁶⁹. Mülklerin aynının satışları daha sonra da devam etmiştir. 700/1301 tarihli senet, dönemin *havasına* mensup bir aileden gelen, köyün begi ve maliki olan Kutluğ Beg'in kızı Saliha Hatun'un mülkiyetindeki

⁶⁴ O. Turan bu vakfiyelerin metinlerini, tercümelerini ve değerlendirmelerini bir arada yayımlamıştır bkz. Osman Turan, "Celâleddîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellefen*, 45 (1948), 17-158.

⁶⁵ O. Turan vakfiye metnini değerlendirmesi ile birlikte yayımlamıştır bkz. Osman Turan, "Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Bellefen*, 43 (1947), ss. 415-29.

⁶⁶ *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, yay. Ahmet Temir, Ankara 1989.

⁶⁷ Satış senedinin metni, Fransızca tercümesi değerlendirmeleriyle birlikte Sourdell'ler tarafından yayımlanmıştır bkz. D. Sourdell-J. Sourdell-Thomine, "Un acte de vente arabe portant sur la region d'Ahlat au VII/XIII siecle", *AÜDTÇFTAD*, 10-11 (1968), ss. 51-60.

⁶⁸ Temliknâme, O. Turan tarafından metni, tercümesi ve değerlendirmesiyle birlikte yayımlanmıştır bkz. Osman Turan, "II. İzzüddîn Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, ss. 157-69.

⁶⁹ Temliknâme, H. Sahillioğlu tarafından metni, tercümesi ve değerlendirmesiyle birlikte yayımlanmıştır bkz. Halil Sahillioğlu, "İkinci Keykâvus'un Bir Mülknâmesi", *VD*, 8 (1969), ss. 57-65.

Amasya'ya bağılı Ortaköy'ün 3/4'ünü, Şeyh Mehmed oğlu Şeyh Nureddin Alp Arslan'a satışına aittir⁷⁰.

Bu vesikalardan başka o dönemde yapılmış devletlerarası antlaşmalara dair belgeler de iktisadî meselelere ışık tutacak oldukça önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bilhassa dönemin ticarî hayatına dair meseleler için bu belgelerin kıymeti tartışılmaz. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hem Kıbrıs kralı ile hem de Venedik dükaliği ile yapmış olduğu iki ticarî antlaşma metni günümüze kadar gelmiştir⁷¹.

Selçuklu sultanı I. İzzüddin Keykavus ile Kıbrıs kralı Hüge arasında teati olunan mektuplarda, Selçuklu sultanlığı ile Kıbrıs krallığı arasında altı yıldan beri süren 'tasdik edilmiş dostluğun' devam ettiğine dair ifade, ilişkilerin I. Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında başladığını ve daha önce bir antlaşmanın yapılmış olduğunu belgeliyor. Kıbrıs kralı ile Selçuklu sultanı arasında teati olunan mektuplardan beşi günümüze kadar gelebilmiştir⁷². Mevcut mektupların ilki 1214 tarihli, sonuncusu da 1216 tarihidir. Yine Selçuklu sultanı adına elçisi Emir Sipehsalar Şemsüddin Emirü'l-Gazî ile Venedik dükü adına, İstanbul'daki Venedik Podestası Jacopo Tiepolo arasında I. Alaüddin Keykubad döneminde, 1220 tarihinde yeni bir muahade akdedilmiştir⁷³. Bu muahadeler dönemin ticaret hukuku, para ve iâşe siyaseti ile Selçuklu Devleti'nin ticarî siyaseti açısından yegane kaynak olması yanında, Selçuklu ekonomisinin genişlemesinde büyük payı olan ticaretin mahiyeti hakkında da oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Yazıya Geçirilmiş Sözlü Edebiyata Dair Eserler

Göçebelerin tarihinin hep yerleşikler tarafından yazıldığı sanılır. Halbuki göçebelerin de kendi tarihî kaynakları vardır. Yerleşiklerden farklı bir zihniyete, geleneğe ve hayat biçimine sahip olduklarından, kaynakları zamanla ve mekanla sınırlı değildir. Ayrıca yazılı değil sözlüdür. Fakat belli dönemlerde, yerleşik kültüre mensup müellifler tarafından göçebelerin bu sözlü edebiyatı yazıya geçirilmiştir. Fakat yazıya geçirilme

⁷⁰ O. Turan bu satış senedinin metnini, tercümesini, değerlendirme ile birlikte yayımlamıştır bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *VD*, 10 (1973), ss. 127-8.

⁷¹ Bu vesikalar için bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.

⁷² Asılları Vatikan'da bulunan bu vesikalar Sp. Lampros tarafından 1908'de *Neos Ellenomnemon*, V, 45-52'de neşredilmiştir. Bu mektupların O. Turan Türkçeye tercüme ettirmiş ve değerlendirmeleriyle birlikte yayımlamıştır bkz. O. Turan, *Vesikalar*, 109-119.

⁷³ Bu antlaşma metinleri *Liber Albus fos. 52-4* içinde günümüze kadar gelmiştir. Yine *Liber Pactorum*, I, fos. 243-4 ve *Liber Pactorum*, II, fos. 258-60'da başka nüshaları vardır. Bu metinlerin neşri için bkz. G. L. F. Tafel-G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staats-geschichte der Republik Venedig*, Vienna 1856, II, 221-5. Bu vesikalara O. Turan Türkçeye tercüme ettirmiş ve değerlendirmeleriyle birlikte yayımlamıştır bkz. O. Turan, *Vesikalar*, 121-146. Ayrıca Venedik-Selçuklu antlaşma metinleri üzerinde değerlendirme için bkz. M. E. Martin, "Notes and Documents, The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *EHR*, 96 (1980), ss. 321-30.

safhasında bu kaynaklar özgünlüğünü yitirmiş olabilir. Onların edebiyatının başında destanlar, ağıtlar, türküler ve hikayeler gelir. Bu destan ve hikayelerde, göçebeler aslında kendilerini ve hayat tarzlarını dile getirmişlerdir. Yine de göçebe toplumların içtimaî ve iktisadî hayatları ve zihniyetleri hakkında, onların edebiyatından öğreneceğimiz bilgilerin yerleşiklerin onlar hakkında verdiği bilgilerden daha zayıf olduğunu düşünmek pek o kadar doğru olmasa gerek. Ayrıca göçebelerin yaşadıkları yerlerde yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen buluntular, onların tarihinin yazılmasında ana kaynak niteliğindedir. Göçebeler yerleşik hayata geçmedikçe veya çok büyük dış tesirlere maruz kalmadıkça, hayat biçimlerinde asırlarca hiç bir değişiklik olmaz. Bu sebeble antropologların göçebeler hakkında yaptıkları çalışmalar, aslında çok gerilere götürülerek tarihi kaynak olarak kullanılabilir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda antropologların göçebe Türkmenler üzerinde yaptığı araştırmalardan elde ettikleri bilgiler bazen kaynak gibi değerlendirilmiştir. Yine, göçebe Türklerin sözlü edebiyatı olan destanlar ve hikayeler, kendilerini daha iyi ifade ettiğinden, Göçebe Hayat bölümünde belli bir tenkit süzgecinden geçirilerek yazılı kaynaklarla birlikte kullanılmıştır.

*Oğuz Destanı*⁷⁴, göçebe Türklerin içtimaî ve iktisadî yapılanmalarını ortaya koyan önemli kaynaklardan biridir. Togan'a göre Oğuznâme, ifadesindeki bozukluklardan da anlaşılacağı üzere, Reşidüddin tarafından kendisine verilen metinleri değiştirmeden olduğu gibi aktararak oluşturulmuş bir metindir ve yine ona göre bu metinleri veya rivayetleri aktaranlar, şimdiki Azerbaycan'da ve Ön Asya'da yaşayan Türkler'den başkası değildi⁷⁵. Destanda İslam öncesi Türklerle İslam sonrası göçebe Türklere ait rivayetler birbirine karışmıştır. Fakat bu durum, geleneklerini hiç bozulmadan asırlarca devam ettirebilen göçebelerin iktisadî ve içtimaî yapılanmalarına dair bilgiler edinilmeyeceği anlamına gelmemektedir. Göçebe Türklerin nazarında, göçebe elitinin yeri, karizmaları ve içlerindeki hiyerarşik yapı ancak bu destanlar sayesinde anlaşılabilir. Ayrıca göçebe birliklerinin birer gürûh olmadıkları ve yerleşiklere karşı aldıkları tavırlar, onları vergilendirmeleri, zaman zaman yağmalamaları ve bu yağmaları neden yaptıkları, ancak bu destanlar sayesinde açıklığa kavuşmaktadır.

Göçebelerin iktisadî ve içtimaî yapılanmalarının anlaşılabilmesinde destanlar kadar hikayelerin de oldukça önemli bir yeri vardır.

⁷⁴ Oğuz Destanı ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında, Togan'ın Reşidüddin metninin tercümesine yazmış olduğu girişte detaylı bilgi verilmiştir bkz. *Oğuz Destanı*, trc. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982, 117-51.

⁷⁵ *Oğuz Destanı*, 119-20.

*Dede Korkut Kitabı (Kitab-ı Dedem Korkud ala lisan-ı taife-i Oğuzan)*⁷⁶, adı bilinmeyen bir müellif tarafından, sözlü geleneğe yaşayan destansı epizotlar bir araya getirilmiş, bunun için hazır malzeme kullandığı gibi, esere kalıplaşmış ifadeler ve kendi kanaatleri de dahil edilmiştir. Ergin kullanılan dile bakarak, kaleme alınan eserin XV. yüzyılın öncesine ait olamayacağını belirtmektedir⁷⁷. Araştırmacılar, hikayelerde anlatılan olayların, Oğuzlar Sir Derya boyunda yaşarken teşekkül ettiğini, sonra göçlerle birlikte Anadolu'ya taşındığını tahmin etmektedirler⁷⁸. Fakat hikayelere, göçebe Türkmenlerin Yakın Doğu'daki mücadeleleri de ilave edilmiş olmalıdır. En geniş yaklaşımı ile bu hikayeler, Oğuz-Türkmen topluluklarının Horasan, Kafkasya dağları, Gürcü ve Abaza memleketleri, Trabzon Rum krallığı, Fırat havzası, Mardin ve Diyarbekr'i içine alan geniş bir sahadaki mücadelelerinin ve yaşantılarının destanlarda ve hikayelerde dile getirilişidir. Dede Korkut hikayeleri daha çok Akkoyunlu devletinin hakim olduğu coğrafyada geçen vakaları konu edinmekle birlikte, eski tarihî ve mitolojik hatıraların, kahramanların ve tarihî şahsiyetlerin varlığını da görmek mümkündür. Ayrıca bunların arasına Türklere ait olmayan folklorik temalar ve motifler de girmiştir⁷⁹. Bu hikayeler göçebe Türklerin yaşadığı dış dünyayı tanıtmakla birlikte, onların iç dünyalarını ve hayat biçimlerini de tasvir eder; ölüm-hayat, töre, ahlâk, mutluluklar, üzüntüler, kahramanlıklar vs. Ayrıca Dede Korkut hikayelerine bol miktarda yerleşikliğe ve kitabî geleneğe ait olmayan temalar karışmıştır. Bunların, hikayeleri rivayet eden veya derleyen şahısların veya şahsın ilaveleri olma ihtimalini gözardı etmemek gerekir. Nitekim kiliselerin camiye çevrilmesi, gerek *Dânişmendnâme*'de gerekse Dede Korkut hikayelerinde sık sık geçmektedir. Göçebe hayat yaşayan insanların kiliseleri camiye çevirmeleri uygulamada pek anlamlı gözüküyor. Ancak bu yerleşik Türkler için bu söz konusu edilebilir. Bu tür epizotları, göçebe hayat yaşarken teşekkül etmiş hikayelere, yerleşikliğe geçtikten sonra yine yerleşik Türkmenler tarafından yapılmış ilaveler olarak da düşünmek mümkündür.

Bir diğer önemli kaynak ise ilk defa XIII. yüzyılda kaleme alınmış *Dânişmendnâme*'dir⁸⁰. Göçebe ve yerleşikliğe geçmiş Türkmenlerin mücadelelerini ve yaşantılarını anlatan eserde, yerleşikliğe ve kitabî geleneğe dair temalar diğerlerine nazaran daha fazladır. Burada artık *alplik* ruhu *gaza* ruhuna dönüşmüştür. Sürekli olarak rüyalarda Peygamber'in yönlendirmesiyle hareket edilmekte, düşman üzerine yapılan seferler, onları tabi kılmak ve vergilendirmek değil de Peygamber'in yoluna çağrı için

⁷⁶ Eser ve eser üzerinde yapılmış çalışmalar hakkında, M. Ergin'in yapmış olduğu çalışmanın giriş kısmında detaylı bilgi verilmiştir bkz. *Dede Korkut Kitabı I*, yay. Muharrem Ergin, Ankara 1994.

⁷⁷ *Dede Korkut Kitabı*, 56.

⁷⁸ Bkz. *Dede Korkut Kitabı*, 51-3.

⁷⁹ Pertev Naili Boratav, "Dede Korkud Hikayelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi, *TM*, 13 (1958), ss. 56-61.

⁸⁰ Eseri yayımlayan Irène Mélikoff çok kapsamlı bilgi vermektedir bkz. *La Geste de Melik Danişmend*, pub. Irène Mélikoff, Paris 1960, I, 41-183.

yapılmaktadır. Dânişmendnâme ancak yerleşik veya yarı yerleşik bir toplumun zihniyetinde bir anlam ifade edebilir. Bu dönüşüm eser kaleme alınırken, yerleşik zihniyet tarafından da kurgulanmış olabilir. Her ne sebeble olursa olsun Dânişmendnâme bütün olarak bakıldığında, göçebe ve yerleşikliğe yeni geçmiş Türkmenlerin Anadolu'daki destansı hikayeleridir. Fuat Köprülü kaynak olarak kullanılması açısından Dânişmendnâme hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır "Anadolu'da asırlarca, yalnız bir kahraman değil fakat bir veli sıfatıyla de tebciil olunan ve menkabeleri halk arasında yaşayan Danişmend Ahmed Gazi'ye ait bu edebi eserden, yahut buna benzer eserlerden, tarihi bakımdan da istifade etmek mümkündür. Bu türlü eserlerin mahiyeti, ne zaman ve nasıl tespit edildiği anlaşıldıktan sonra, tıpkı evliya menkabeleri için yapıldığı gibi, sıkı bir tenkitten geçirmek ve tarihi vesikalarla karşılaştırmak suretiyle, bunları yaratan ve yaşatan içtimai muhitin ideolojisini, yaşayış şartlarını, hulasa, maddî ve manevî bünyesinin birtakım hususiyetlerini öğrenmek daima kabildir"⁸¹. Fakat göçebeler hakkında yerleşik kaynakların sağlıklı bilgi vermeyişi bu destanî eserlerin kontrolunu zorlaştırmaktadır. Yine de karinelerden ve Anadolu öncesi dönemler ve XIII. asırdan itibaren artan kaynaklardaki bilgilerle bu aradaki boşluk doldurulabilir. Dânişmendnâme'nin yazıldığı dönemde toplumun en alt katmanlarına artık İslami temaların yer yer nüfuz ettiği anlaşılıyor. Fakat yine de dağlarda yaşayan göçebeler için bu durumun aynı yoğunlukta olduğu söylenemez. Hatta bu Dânişmendnâme'de de zaman zaman görülebiliyor. Dânişmendnâme bütünü içinde bakıldığında yerleşik göçebelikten yerleşikliğe geçiş aşaması ve yer yer *yerleşik zihniyete* temalar işlenmektedir. Daha destanın başlarında ilmî meseleler konu edilmektedir ki bu asla göçebe toplumun zihniyet ve hayat tarzının ürünü değildir. Dânişmendnâme'nin dili incelendiğinde Arapça ve Farsça kelimelerin zaman zaman yoğunlaştığı görülüyor. Bu kelimeler eseri kaleme alan müellif tarafından kullanılmış olsa gerek, yoksa bu ifadelerin eğitim görmemiş göçebe ve yarı göçebe Türkmenler tarafından kullanılması imkansızdır. Şehirli topluma hitap eden bu türden ifadelere bolca rastlanmaktadır⁸².

Bir müşevveş yazuda buldum ani/eskimiş evraki ey canum cani

Şöylekim okunmaga kabil degül/ gören anı der ki bu Türkî degül

Şöyle icmalanca yazmışlar anı/ nazmı yok içinde şöyle bin anı

Dede Korkud Kitabı ve Oğuznâme, uzun bir dönemin birikimini yansıtan destanlar oldukları için, Sir Derya boyundan Anadolu'ya kadar olan farklı bölgelerdeki göçebe Türklerin, Oğuzların hayatlarından unsurların karışmasıyla zenginleşmiştir. Ayrıca farklı destanî mahiyetteki göçebe *elîtinin* hayatlarından kesitler vardır. Yeni bir destan olduğu

⁸¹ Fuad Köprülü, Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları, *Bellekten*, 7 (1943), 428.

⁸² *Dânişmendnâme*, 289.

için, teferruatlı olmakla birlikte diğer destanlardaki uzun zaman içinde yapılmış ilaveler görülmez. Dinî temalar sık sık tekrar edilmiştir. Gereksiz teferruatlar ve orta çağ vakanüvüslerinin önem verdiği konular yer almaktadır. Bu yönüyle Dânişmendnâme'de, göçebe oğuzlara ait destansı üslûbdan, yerleşiklerce kaleme alınmış vakayinâmelerin üslûbuna doğru bir geçiş sezilmektedir. Yani yeni yerleşikliğe geçmiş Türkmenlere hitap eden destansı bir vakayinâme denilebilir. Göçebelikten yerleşikliğe geçmekte veya geçmiş olan Türkmenlerin zihniyetine hitap eden bir usluptadır ve işlenen konular da buna oldukça uygundur.

Arkeolojik Veriler

Bunların başında o dönemde tedavüldeki sikkeler gelir. Sikkeler bilhassa iktisadî yapının anlaşılabilmesi için oldukça önemli bilgi kaynağıdır. Türkiye Selçuklu sikkeleri üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Gerek bu sikkelerin katalogları gerekse bu sikkeleri detaylı olarak tanıtan araştırmalar kaynak gibi ele alınmıştır. Bu çalışmalar bibliyografya bölümünde verildiğinden burada tekrar edilmeyecektir.

Ayrıca o dönemden kalma tarihî eserler de arkeolojik veriler içine dahil edilebilir. Bu yönüyle dönemin en görkemli yapılarından olan kervansaray ve han bakıyeleri de içtimaî ve iktisadî hayata ışık tutacak mahiyettedir. Bunlarla ilgili çalışmalar bibliyografyada verilmiştir.

ARAŞTIRMALAR

Selçuklu Türkiye'si'nin iktisadî ve içtimaî yapısı hakkında müstakil bir çalışma henüz yapılmış değildir. Fakat dönemin tarihinin anlaşılabilmesi için iktisadî ve içtimaî meselelerin vuzuha kavuşturulmasının ehemmiyetine daha 1920'lerde Fuad Köprülü işaret etmiştir. O, 1920'de tamamladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı tezinde ve daha sonraki çalışmalarında bu ihtiyacı hissetmekte ve zaman zaman da bu türden çalışmaların yapılması gerekliliğini vurgulamaktadır. Belki bu başlık altında olmasa da 1935'de tamamladığı, daha çok iktisadî ve içtimaî yapıyı ele alan *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı eserinde, Osmanlı öncesi Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî meseleleri üzerinde *Annale* okulu tarihçilik anlayışıyla, *tasvirilikten* uzak, genel görüşler ortaya koyar. Onun bu çalışması daha sonraki araştırmacılar için önemli bir payanda olmuş, bilhassa göçebeler, köylüler ve şehir hayatı biçimindeki ayrımları bizim çalışmamızın da taslağını oluşturmuştur. Ondan yaklaşık beş yıl sonra 1940'da Moskova'da yayımlanan ve daha sonra Türkçeye *Anadolu Selçuklu Devleti* adıyla tercüme edilen, Gordlevski'nin kitabının başlığı dönemin siyasî olayları üzerinde durduğu intibasını uyandırsa da eser Marksist bakış açısıyla kaleme alınmış ve daha çok dönemin iktisadî ve içtimaî meselelerini tartışmaktadır. Yine bahsi geçen dönem için müstakil olmayan, daha çok

Osmanlı merkezli olarak ele alınmış, Mustafa Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı 1959'da tamamladığı araştırmasına giriş mahiyetinde ve Moğol hakimiyeti dönemini (1243 sonrası) kendine has yaklaşımlarıyla ele aldığı çalışmasını zikretmek gerekmektedir. Daha sonra 1968'de Claude Cahen, *La Turquie pré-ottomane* adlı eserinde çok genel siyasî olayları ele aldıktan sonra, Osmanlı öncesi Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî yapısını *problematik* ve çoğunlukla da *tasvirî* olarak ve de farazî yaklaşımlardan kaçınmak suretiyle, kaynaklardaki bilgiler muvacehesinde irdelemektedir. Onun birçok makalesi de bu konulara açıklık getirecek niteliktedir. Yine Osman Turan muhtelif çalışmalarında "Orta-Zaman Türkiye'sinin İktisadî ve İçtimaî Tarihi" adlı bir çalışma yaptığını belirtmiş, fakat bunu tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Eğer bu çalışma tamamlanabilmiş olsaydı belki Selçuklu Türkiye'sinin İktisadî ve İçtimaî tarihi için önemli bir mesafe alınmış olabilirdi. Bununla birlikte müellif, muhtelif çalışmalarında İktisadî ve İçtimaî tarihe ait meselelere temas etmeyi de ihmal etmemiştir. Bilhassa, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti ve Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* adlı eserlerinde, mevzu ile ilgili kaynaklara dayanarak, *tasvirî* usulüla önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Burada tarihçi gözüyle değil de bir iktisatçı gözüyle, Osmanlı öncesi Türkiye tarihinin iktisadî ve içtimaî meseleleri -Osmanlı dönemine giriş mahiyetinde- Weber ve Sombart çizgisinde, Sabri Ülgener tarafından ilk olarak 1951'de yayımladığı ve daha sonra da geliştirdiği *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası ve İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* adlı eserlerinde oldukça önemli bir cephesi tartışmaya açılmış ve bizim çalışmamıza da birçok konuda klavuzluk etmiştir. Bilhassa zihniyetle ilgili meselelerde Ülgener'in çalışmaları ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışmalardan sonra, 1986'da Ahmet Tabakoğlu *Türk İktisat Tarihi* adlı eserinin önemli bir kısmını, daha çok araştırma eserlerini esas alarak, Selçuklu Türkiye'sinin iktisadî ve içtimaî yapısına tahsis etmiştir. 1992'de M. Said Polat tarafından Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı olarak *Anadolu Selçukluları'nda Ticarî Hayat* başlıklı, yeni bir bakış açısı getirmeyen, *tasvirî* bir tarzda yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Ayrıca Vryonis'in 1971 yılında yayımladığı *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of the Islamization from XI. to XV.* başlıklı eseri Türkmenlerin Anadolu'yu *il tutma* sürecini ve daha sonra bu coğrafyadaki iktisadî, içtimaî ve kültürel dönüşümü detaylı bir şekilde inceleme konusu yapmıştır. Fakat özgün görüşlerin yanında bazı meselelerde ön yargılı iddialarda bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Yine 1995'de Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlı olarak G. C. Woodall tarafından hazırlanan *The Interpretation of Turkish Movements into Anatolia During the Eleventh and Twelfth Centuries* başlıklı master tezinde sosyal antropoloji temel alınarak Türkmenlerin Anadolu'ya göçleri incelenmiştir. Daha önceki görüşlerin değişik bir usulüla anlatımı olan tez, bu akınları tenvir edici özgün görüşler ortaya koymamaktadır.

Bu genel çalışmaların yanında, gerek bahsedilen tarihçiler gerekse başka tarihçiler tarafından, Selçuklu Türkiyesi'nin iktisadî ve içtimaî meselelerini tek tek ele alan müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Tezde, karmaşık bir çok meselenin çözümlenmesinde bu kıymetli çalışmaların müsbet katkıları olurken, uzun zamandır kabul görmüş ve tekrar edilegelen, farklı boyutları olan meseleler üzerinde dahi ortaya konmuş mutlak hakikat gibi telakkî edilen bazı değerlendirmeler, bu çalışmanın süratini azalttığı gibi, bazı meselelerin esasının kavranmasını zorlaştırmış ve zihnî kamaşmaya sebep olmuştur.

Yukarıda ismi geçen araştırmacılardan başka, Franz Teaschner daha çok esnaf teşkilatı ile ilgili, kendinden sonraki araştırmacılara ışık tutacak çok önemli çalışmalar yapmıştır. Yine dönemin dinî hayatı ile ilgili Abdülbaki Gölpınarlı, Ahmet Yaşar Ocak ve Irène Melikoff'un, yine daha önce Hasluck'un çalışmaları, Türkiye Selçuklu tarihinin bu yöndeki bir çok meselesinin vuzuha kavuşmasını sağlamıştır. Burada hepsinin ismini zikretmek mümkün olmamakla birlikte, dönemin iktisadî ve içtimaî meselelerin çözümlenmesinde, Osman Turan, Ahmet Temir, İbrahim Hakkı Konyalı, Sadi Kucur, Sadi Bayram, İsmet Kayaoğlu, M. Halil Yinanç ve Halil Sahillioğlu'nun ana kaynak niteliğindeki kitabe ve arşiv vesikaları üzerindeki çalışmalarının çok büyük katkıları olmuştur. Ayrıca iktisadî meselelerin belli bir zemine oturtulabilmesi için, dönemin para sistemi ve siyaseti hakkında da yeterli araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. İsmail Galip, Cevriye ve İbrahim Artuk ve Coşkun Alptekin'in çalışmaları bu mesele üzerindeki ilk çalışmalardır. En son olarak Hinrichs'in *Münzen der Seltschuken Anatoliens* adlı eseri bu yönde yapılacak çalışmalar için kıymetli ipuçları vermiştir.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, çok farklı dillerde yazılmış kaynaklara dayanarak Selçuklu tarihinin iktisadî ve içtimaî cephesi hakkında çalışmalar yapılabilirse bunda -henüz hepsi tamamlanmış olmamakla birlikte- bu kaynakların önemli bir kısmının neşirlerinin yapılması, en azından batı dillerine ve Türkçeye tercümelerinin önemli payı olmuştur. Çünkü birçok farklı etnik unsurun münasebette bulunduğu bu coğrafyada, bu etnik unsurlarca veya dışardan kaleme alınmış başta Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanîce, Gürcüce, Türkçe, Ortaçağ Grekçesi ve Latincesiyle yazılmış tarihi kaynaklarının içinde, doğrudan veya dolaylı da olsa Türkiye Selçuklu tarihinin meselelerine ışık tutacak kıymetli bilgiler mevcuttur.

GİRİŞ

Tarih nasıl algılandıysa hep öyle aktarılmış ve değerlendirilmiştir. Hadiseler hiç bir zaman yalın olarak değil, onları bize aktaranların *zihniyet* süzgecinden geçtikten sonra bize ulaşmıştır. Tarih insanların kendisine yükledikleri anlamları kabul eder görünürken hakikatlar hiç bir zaman değişmemiştir. Bu hakikatlar, görmezden gelinse de zaman zaman nükseder. Bu ani çıkışlar karşısında şaşırın insanlar, hadiselerle bir anlam veremediğinde ve yanlış aktarılan bilgilerle hakikatların çatıştığını gördüklerinde, daha vahim bir yolu seçerek gerçekleri inkar yoluna gitmişler, fakat sonuçta yine tarih haklı çıkmıştır.

Binaenaleyh bir dönem veya mekanın tarihinin incelenmesi sözkonusu olduğunda, ona tek cepheden bakmak hakikatları görmeyi imkansızlaştırır. Bazen kaynakların bize naklettiğinin tam tersi, hakikatin kendisi olabileceğinden, kaynakların, günümüz ilmi birikiminin de yardımıyla değerlendirmeye tabî tutularak, tekrar tekrar ele alınması gerekmektedir. Coğrafya, sosyoloji, iktisat ve antropolojinin ortaya koyduğu usuller, mutlak mi'yar olarak alınmasa da tarihî hadiselerin tenvir edilmesinde, bilgi kesintilerinin olduğu yerleri doldurmada oldukça önemli katkıları olacaktır. Ortak bir coğrafyayı paylaşan farklı etnik ve kültürden topluluklar, hükmünü her zaman icra eden, yaşadıkları coğrafyanın belirlediği ortak bir yapılanmaya gitmek zorundadırlar ve coğrafi şartların bu hakimiyeti sanayi inkılabından önceki devirler için daha da belirleyici olmuştur. Selçuklu döneminde de varlığını sürdüren bu yapılanmanın dikkate alınması, dönem hakkındaki bilgi eksikliğinin giderilmesinde önemli katkı sağlayacaktır. Fakat yukarıda zikredilen yardımcı ilim dallarının usullerinden istifade ederken, günümüz zihniyetini tarihe taşımanın vehametinden de kaçınmak gerekmektedir. İşte genel olarak tasvîr edilen bu *zihniyetle* yaptığımız çalışmada, Moğol istilasına kadar Selçuklu Türkiyesi'nin iktisadî ve içtimaî hayatını anlamaya çalıştık.

Türkiye Selçuklu tarihi ile ilgili yapılmış çalışmalar, daha çok siyasî hadiselerin ortaya konması ve tartışılmasında yoğunlaşmıştır. İçtimaî ve iktisadî yapıyı ilgilendiren konular üzerinde oldukça önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, hadiselerin tekrar bir bütün olarak incelenmesi elzem olmuştur. Siyasî tarihe ait birikim kendi içinde bir bütünlük ve tutarlılık arz etmekle birlikte, iktisadî ve içtimaî hadiselerle karşılaştırıldığında, bazı hadiselerin birbiriyle örtüşmedikleri görülür. Nitekim bazı

müesseselerin her dönemde var olduğu gibi bir izlenim uyanırken, içtimaî yapı incelendiğinde bu müesseselerin toplumda yerinin olmadığı görülmüştür. Bu müesseselerin en geneli olan devlet yapısının dahi iktisadî ve bilhassa içtimaî yapıdaki değişime göre şekillendiği görülmektedir. Yaklaşık 1176'ya kadar göçebe unsurların ve zihniyetin hakim olduğu Türkiye Selçuklu Devleti bir müddet sonra yerleşik toplumların etki alanına girecek, dolayısıyla zihniyet ve devlet yapısında önemli bir değişim gözlenecek ve devlet *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüşecektir¹. Bundan sonra merkez kendinden olan göçebeleri dışlamaya başlayacaktır². Bu sebeble Türkiye Selçukluları'nın siyasî tarihine ait bir çok meselenin halledildiği düşünülerek, içtimaî, iktisadî ve kültürel tarihe ait birikimden de istifadeyle, iktisadî ve içtimaî merkezli bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunların başında da o dönemde kullanılan isimlerin ve ıstılahların neyi ifade ettiği meselesi gelmektedir. Daha önce yapılan çalışmalarda bunların bir kısmı açıklanmıştır. Fakat bu araştırma yapılırken yeni meseleler ortaya çıkmıştır. Döneme ait bazı ıstılahların sınırları henüz tam olarak belirlenemediğinden, bunlara yüklenen anlamlar her tarihçiyeye göre değişiklik arz etmektedir. Bunların başında Anadolu

¹ Köprülü bunu şöyle izah ediyor: "İslamiyetten evvelki bütün Türk devletleri gibi, Selçuklu devleti de başlangıçta tamamiyle askerî asalete istinad eden aristokratik bir teşekküldü" (Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleter*, 19 (1941), 333. Cahen ise bu değişime şu şekilde yaklaşmaktadır: "Geniş bir fütühat devrinin, kalıntılarını bıraktığı nispette Bizans ananelerinin yaşadığı bir memlekette yerleşmiş olan Anadolu Selçukluları, ilk yerleşen kütüelerin, daha fazla Türkmen asıllı olmaları sebebiyle, İslamî anane olarak pek cüzî birşeyler getirdikleri muhakkaktır. Bu yerleşme, hiç şüphesiz gerçek manası ile bir türkleşmeyi tazammun eder. Fakat Anadolu'ya yerleşen Selçukluların müesseselerini otomatik bir tarzda diğer Selçukî devletlerinin müesseselerine benzediğini ve onların Türklere mahsus müesseseler olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Anadolu Selçuklularının içinde bulunduğu şartlar ayrı bir hususiyet taşımaktadır. Gerçi zamanla İranlılar yavaş yavaş Anadolu'ya sokulacaklar ve beraberlerinde büyük örnek Nizamül Mülk'e saygıyı getireceklerdir" (C. Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜİFM*, 17 (1955-6), 353). İlk gümüş ve altın sikkelerin de İslam sikkelerine uygun olarak 1175 ve 1177 tarihlerinde darbettirilmiştir (Johann-Christoph Hinrichs, *Münzen der Seltschuken Anatoliens*, Bremen 1992, 61, 93). Para üzerinde halifenin isminin bulunmasını Alptekin, Türkiye Selçuklu Devletinin artık Sünnî İslam aleminde de kabul edildiği anlamına geldiğini de belirtmektedir (C. Alptekin, "Türkiye Selçuklularının Kestirdikleri İlk Paralardan Örnekler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, 93).

Lambton'a göre İslam dünyasında üç tip devlet formülasyonu vardır: 1. Fıkıhçıların göre daha çok Kur'an merkezli devlet nazariyesi, 2. Felsefecilerin devlet nazariyesidir ki bunlar daha çok Antik Yunan felsefesindeki devlet biçimini örnek alıp, İslamın imamı ile filozof kralı özdeşleştiriyorlar, 3. Edebî formülasyon: Bu da pratikten çok teori ile örtüşüyor. İdareciyi ilahî bir gücün tecellisi gibi görüyor. Burada dinden ve bilgiden çok adalet kavramını öne çıkarılmaktadır. Bu son gelenek Sâsânî kökenlidir. Yakın Doğu Devlet Modeli için bkz. Lambton, *State and Government*, London 1981, 13; - "Changing Concepts of Justice and in Justice", *SI*, 68 (1988), 27-60; R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, New York 1961, 284-5; B. Lewis, *Tarihte Araplar*, İstanbul 1979, 100; *Cambridge History of Iran*, Cambridge 1983, III (2), 632-3; Gustav E. Von Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago 1946, 215

² O. Turan, II. Kılıç Arslan'dan sonra devlet anlayışının değişmesine dikkat çekmektedir (O. Turan, *Vesikalar*, 8). Yakın Doğu'da toplum din adamları, savaşçılar, çiftçiler ve zanaatkarlardan oluşur (Zaehner, 284-5). Görüldüğü bu tasnifte göçebeye yer yoktur. Göçebe *de facto* olarak vardır ama nazariyatta yoktur.

coğrafyasında kurulan Selçuklu Devleti'nin ve bu coğrafyanın adı meselesi gelmektedir. Her araştırmacı bunu kendine göre isimlendirmiştir: Anadolu Selçuklu Devleti, Rum Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu, Rum, Küçük Asya, Türkiye gibi. O dönem kaynakları bazen *teritorial* adlandırmalar yerine, ırkî adlandırmaları tercih ediyorlar, bir bölgede daha çok hangi etnik unsur yaşarsa, bölgeyi o etnik unsurun ismiyle adlandırıyorlardı. Türklerin gelişinden önce 'Küçük Asya' İslam kaynakları tarafından 'diyar-ı rum' olarak adlandırılmış, bu adlandırma Türklerin gelişinden sonra da devam etmiştir. Latin kaynakları ise Türklerin gelişinden sonra, bu coğrafyayı 'Turchia' (Türklerin yaşadığı yer anlamında) adlandırdılar³. Çalışmamızda da bu adlandırma esas alınmakla birlikte, farklı ifadeler de tercih edilmiştir. Coğrafi yaklaşımlarda 'Anadolu' ismi kullanılırken, Selçukluların hakim olduğu mekan kastedildiğinde ise 'Selçuklu Türkiyesi' ifadesi kullanılmıştır. Çünkü, Türkiye tabiri günümüzde de kullanılan bir ifade ve sınırları Selçuklu idaresindeki sınırlardan farklıdır. Dolayısıyla o dönemde Türklerin hakim olduğu mekanın tahsis edilmesi gerekmektedir. Bu ifade aynı zamanda zaman bakımından da bir sınırlamayı getirmektedir. Yani Selçuklu sonrası Türkiye olmadığı da vurgulanmış olmaktadır. Eğer burada kurulan Selçuklu Devleti diğer Selçuklu Devletlerinden ayrılacaksa ve siyasî anlamda kullanılacaksa bu durumda 'Türkiye Selçukluları' tabiri kullanılmış, buna binaen tezin başlığında da 'Türkiye Selçukluları' ifadesi tercih edilmiştir.

Ayrıca, göçebe Türkmenlerdeki tabakalaşma, şehirlerdeki içtimaî sınıflar, toprak ve vergilerle ilgili istilahlar vs. kaynaklar esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü burada birçok kavrama diğer İslam ülkelerinde kullanıldığından dışında anlamlar yüklenmişti. İşte kaynaklarda geçen bu kavramlar anlaşıldığı kadarıyla metin içinde aynen kullanılmaya gayret gösterilecektir. Bu arada kaynaklarda geçmemekle birlikte, bazı olguları tanımlayabilmek için -özgün yapısını tasvir etmekle birlikte- kavramlaştırma yoluna gidilmiştir. Selçuklu Türkiyesi'nde toplum en genel anlamıyla içtimaî ve iktisadî yapılanmaları tamamen birbirinden farklı iki topluma ayrılmıştı; göçebeler ve yerleşikler. Göçebelerin neredeyse tamamı Türkmenlerden oluşuyordu. Yerleşikler ise gayr-i müslim ve müslümanlardan oluşmaktaydı. Bunların sahip oldukları gelenekler ise iki şekilde kavramlaştırılmıştır; göçebelerin sahip olduğu geleneğe *sözlü gelenek*, yerleşiklerin sahip olduğu geleneğe ise en genel anlamıyla *kitabî gelenek* denmiştir. İlahî dinlerin öğretileri *kitabî geleneğin* içinde kabul edilmiştir. Tezin tamamında uygulanan göçebe-yerleşik ayırımı en genel ayırımdır ve daha sonra bunların alt katmanlarına doğru inilecektir. Göçebeler ise kendi içinde küçük farklılıkları olan birimlere ayrılıyordu; *otlak göçebeleri*, *yaylak göçebeleri* gibi ve bunların tamamında hiyerarşik bir yapı vardır. Yerleşikler de kendi içinde hiyerarşik bir yapı arz ediyordu. Tezde yerleşiklerin dinî ve kültürel

³ Rubruck, 54 vd.

farklılıkları öne çıkarılmamış, genel olarak yerleşik olmaları esas alınmıştır. Bu sebepten aşağıdaki sınıflamalara müslümanlar ve az da olsa gayr-i müslimler de dahildir. Kaynaklar sultana yakın olan herkesi *havas* sınıfına dahil etmektedir. Bu kavramın içine kimlerin girdiği pek anlaşılır değildir. Biz genel olarak o dönem *elîfîni havas* olarak adlandırdık. Tabîi bu *havas* kendi içinde alt sınıflara ayrılmaktaydı. Bunlardan siyasetle uğraşanlara *siyasal havas* denilecektir. Bunların arasında bürokratların olmadığı sanılmaktadır. *Siyasal havas* aynı zamanda iktisadî gücü de elinde bulunduruyordu ve *büyük mülklerin* de sahipleriydi. Siyasî yönü olmamakla birlikte iktisadî güce sahip olan *havasa*, *büyük mülk sahipleri* veya kaynağın ifadesiyle *a'yân* denilecektir. Ayrıca *havasın* içinde medreseliler de vardı ve bunlara *ulema* denilecektir. Bu çalışmada *havas* tabiri, iktisadî, içtimaî, siyasî ve kültürel anlamda topluma yön veren insanlar için kullanılacaktır. Yine göçebe toplumda yerleşiklerin *havası* gibi siyasî, iktisadî ve dinî gücü elinde bulunduran ileri gelenler; *begler* ve *babalar* vardı. Bunların hepsine birden özgün bir kavram bulunmadığı için *elîf* denmiştir. Fakat hem iktisadî hem de siyasî gücü elinde bulunduranlara *beg* denilecektir. Şehirlerde yaşayan sıradan insanlara da *avam* denilecektir. Diğer teknik kavramlar ise yeri geldikçe dipnotlarda açıklanacaktır.

Bu çalışmanın yazılmasında şöyle bir usul takip edilmiştir: Metin yazılırken meseleler bir bütün olarak ele alınmış ve tasvîrî (descriptive) bilgiler bu bütünlük içinde verilmeye çalışılmıştır. Bir sonuca varılamayan hususlarda daha önceki görüşlerin verilmesiyle yetinilmiştir.

Dipnotlarda mümkün olduğu kadar kısaltmaya gidilmiştir. Eğer bir müellifin sadece bir eseri kullanılmışsa müellifin isminin kısaltması verilmekle yetinilmiş, eğer iki veya daha fazla eseri kullanılmışsa eser adları da kısaltılarak her defasında isimden sonra yazılmıştır. Ayrıca tezde aynı soyadı taşıyan iki müellifin eseri kullanılmışsa isim kısaltmalarının başına, isimlerinin ilk harfi verilerek ayrılmaya çalışılmıştır. Eğer bir kaynağın müellifi yoksa veya bilinmiyorsa kaynağın ismi kısaltma şeklinde verilmiş ve bunlar kısaltmalar bölümünde açıklanmıştır. Ayrıca bazı eserler hem kaynak dilinden hem de Türkçe tercümesinden kullanılmış ve her ikisi de dipnotta yer almıştır. Önce kaynağın kısaltması, akabinde tercümesinin kısaltması verilmiştir. Yine bir müellifin iki ayrı eseri peşpeşe verilecekse, araya noktalı virgül ve daha sonra tire işaretinden sonra ismi tekrar zikretmeden eserin ismi verilmektedir.

Yer ve şahıs isimleri verilirken mümkün olduğu kadar latin harfleriyle aslına uygun olarak yazılmaya çalışılmıştır. Yer isimleri verilirken bugünkü kullanımları tercih edilmiş, fakat ilk geçtiği yerde, biliniyorsa, parantez içinde kaynaktan geçtiği şekli verilmiştir. Yine batı dillerine ait terimlerin de tercümeleri verilirken, gerekli görüldüğü yerlerde parantez içinde asılları verilmiştir. Ayrıca dipnotlarda sayfalar ve ciltlerin doğrudan numaraları verilmiştir. Daha detaylı bilgilere kısaltmalar ve bibliyografya bölümlerinde yer verilmiştir.

Tezde kaynaklardaki bilgiler merekeze alınmayıp, kaynakların bütününe verdiği intiba doğrultusunda, dönemin iktisadî ve içtimaî yapısı kurgulanmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken kaynaklardaki bazı bilgiler dışarda kalmışsa, mukayese yapılabilmesi için dipnotlarda verilmeye çalışılmıştır. Şayet kaynaklardaki bilgiler mutlak doğru olarak kabul edilir ve anlamlı bir bütünlük içinde sıralanırsa bu durumda birbiriyle çelişen ve farklı sonuçlara ulaştıracak bilgiler zorlanmış olacaktır. Kurgulama yöntemiyle yapılan çalışmanın da bir takım sakıncaları olduğu da unutulmamıştır. Bu yönüyle çalışmamız bu konuyla ilgili daha önceki çalışmalardan ayrılmaktadır.

Selçuklu Türkiyesi'nde iktisadî ve içtimaî yapısı incelenmeye başlandığında, iki unsur birbirinden farklıymış gibi değerlendirilmiş olmakla birlikte, önemli bir mesafe alındıktan sonra, aslında bu unsurları ayırmanın mümkün olmadığı anlaşılmış ve bu iki unsurun bir arada ele alınması gerektiğine karar verilmiştir. Bu durumda iktisadî unsur mu yoksa içtimaî unsur mu esas alınacaktı. O aşamada iktisadî yapının dönemin hayatında esas ve ondan ayrı bir unsur olmadığı, dönemin içtimaî hayatı ile içiçe olduğu düşünülerek, tez içtimaî yapı esas alınarak şekillendirilmiş, iktisadî unsurlar da bunun içinde verilmiştir.

Selçuklu Türkiyesi'nde yaşayan insanlar toplumsal olarak belirgin üç farklı hayat tarzını sürdürüyorlardı; göçebelik, köylülük ve şehirlik. Buna göre tez, İbn Haldûn'un tasnifine de uyarak birbirine bağlı bu üç farklı hayat tarzı üzerine temellendirilmiş ve her bölüm kaynaklardaki bilgilerin zenginliği ölçüsünde incelenmeye çalışılmıştır. Nitekim bir bölüme ait bazen içtimaî bilgiler az, diğerinde ise iktisadî bilgiler az olduğu için bu işleniş tarzına da etki etmiştir.

Göçebe toplumların kendi kaynaklarının olmayışı ve tarihleri hakkındaki bilgilerin yetersizliği sebebiyle, antropologların bugünkü göçebe toplumlar üzerinde yaptıkları araştırmaların sonuçları, geriye doğru götürülüp, tarihi kaynaklarla da karşılaştırılarak, içtimaî yapıları ve tarihleri hakkında daha sağlıklı sonuçlara ulaşılabilir. Gerçekten dış dünyaya kapalı bu topluluklardaki değişim çok yavaştır. Eğer, çevre şartları onları değiştirmesse, yüzyıllarca aynı hayat tarzını sürdürdükleri müşahade edilmiştir. Buna binaen, bu bölümde antropolojik çalışmalar ve destanların yanında, Anadolu'daki Türkmenlerin içtimaî ve iktisadî yapılarını ortaya koyabilmek için, XI.-XIII. asırların öncesi ve sonrasına ait tarihî kaynaklarından istifade edilecektir.

Göçebe bölümünde antropologların çalışmaları kaynaklardaki boşlukların doldurulmasında kullanılırken, kırsal hayata dair kaynak yetersizliği de coğrafya araştırmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Çünkü coğrafi yapı, özel durumlar hariç, içtimaî ve iktisadî hayatı ve bilhassa kırsal hayatı oldukça etkilemekte ve hatta köylülerin hayat tarzını büyük ölçüde belirleyici olmaktadır. İşte Anadolu coğrafyasının kendine has

özellikleri ve bu ilim dalının genel geçer esasları bilgi kopukluklarını gidermek için kullanılmıştır.

XIII. yüzyıl öncesine ait kaynakların neredeyse yok denecek kadar azlığı, araştırmacıları farazî değerlendirmelere zorlarken, bazı konularda yapılan anakronik yaklaşımlar da onları yanlış sonuçlara götürmüştür. Muahhar kaynaklara dayanılarak daha önceki dönemler ele alındığında, XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasındaki değişimler gözden kaçmakta ve birçok tarihi olgu da bu yüzden anlaşılammaktadır. Hatta bazen Osmanlı tarihi ile ilişkilendirilmek gayesiyle, Osmanlı dönemine ait bilgilerin XI. yüzyıla kadar taşındığı olmuştur. Bazen da tam tersi yapılmış, Anadolu öncesi olgular XIII. yüzyıla kadar hiç tenkit süzgecinden geçirilmeden taşınmıştır. Bu yöntem elbette tarihi çalışmalarda başvurulabilir, fakat her meselenin de böyle ele alınmaması gerekmektedir. Nitekim göçebe toplumların değişimi çok uzun sürede olduğundan, XIV. yüzyıla ait bir bilgi XI. yüzyıla veya Anadolu öncesi Türk tarihine ait bilgiler XIII. yüzyıla kadar taşınabilir, fakat toprak siyaseti veya ticaretle ilgili bilgiler uzun devirlerin yorumlanmasında asla kullanılamaz. Çünkü bu teorik olarak mümkün gibi gözükmele beraber uygulamalarda, bazen çok kısa sürede büyük değişiklikler olabiliyordu. Dolayısıyla Türklerin Anadolu ve Anadolu öncesi tarihlerindeki *devamlılık ve değişimler* gözden kaçabilmektedir. Halbuki hangi olguların devam ettiği, hangilerinin değiştiği oldukça önemlidir. *Devamlılık ve değişim* açısından Türkiye Selçukluları tarihini, gerek iktisadî ve içtimaî gerekse siyasî yapılanma açısından üç farklı döneme ayırmak mümkündür. Gerçekte de bu dönemlerde belirgin denecek tarzda önemli *değişimler* gözlenmektedir. 1176'ya kadar olan birinci dönem, daha çok *göçebe zihniyetin* hakim olduğu dönemdir. 1176-1243 yılları arasındaki ikinci dönem ise *otantik Selçuklu devri* denilebilecek bir dönemdir ki, Türk-İslâm medeniyetinin değerleri bu dönemde Anadolu'ya damgasını vurmuştur. XII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden hakimiyet devresinden sonra, XIII. yüzyıldan itibaren içtimaî *kristalizasyon* safhası gelir. O dönemde gerçekleşecek bazı içtimaî hadiselerin uzantıları ve etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Üçüncü olarak da 1243 sonrası yani Moğol istilası sonrası dönem gelir ki bu dönem çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Günümüz tarihçileri arasında, dönemin tarihiyle ilgili, gerek ideolojik tutumların gerekse kaynak yetersizliğinin sebep olduğu derin görüş ayrılıkları vardır. En genel anlamıyla bazı tarihçiler Türk göçlerinin Anadolu'da büyük bir tahribata sebep olduğunu, bazıları da bunun tam tersi daha önce çökmüş bir medeniyet üzerine yeni bir medeniyetin kurulmuş olduğu tezini ortaya atmaktadır. Günümüz tarihçileri arasında görülen, gerek Balkanlara, gerekse Yakın Doğu'ya, Türk göçüne bakış ve değerlendirmelerdeki tezdalar ve düşünce farklılıkları, toplumsal yapıyla müesseselerin doğuşu arasındaki bağların ve dönemlerin dikkatle incelenmesini gerekli kılmaktadır. Toplumunu esas alanlar göçebe Türkmenlerin yoğunluğuna bakarak devletin de göçebe bir

zihniyete sahip olduğunu iddia ederken, bu defa karşılaştıkları gelişmiş müesseselere bir izah getirememekte ve bu müesseselerin özgün olmadığı şeklinde kolay bir hükme varabilmektedirler. Buna karşı fikir serdedenler ise devletin gelişmişliğine bakarak, Türk toplumu ile müesseselerin büyük çapta örtüştüğü kanaatini taşıdıklarından, müesseselerin gelişimi, değişimi ve özgün olup olmadığını gözden kaçırmaktadırlar. Halbuki ilk bakışta Selçuklu Türkiyesi'nde, gelişmiş bir devletin yapısıyla örtüşen içtimai katmanlar mevcut olmakla birlikte, belirli dönemler arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Bu açıdan devletin zihniyetiyle toplumun zihniyetinin birbiriyle her dönemde örtüşmüş olduğunu söylemek oldukça güçtür. Türkiye Selçuklu tarihiyle ilgili yapılacak her araştırmada bu iki görüşle karşılaşılacağından, bu görüşler yeri geldikçe tartışılıp, Selçuklu göçüyle Anadolu'da meydana gelen *değişim* ve Selçuklu öncesinin Selçuklu dönemindeki *devamlılığın* boyutları incelenmeye çalışılacaktır. Fakat tezde bu iki görüş esas alınmayacağı gibi, bu iki görüşün adeta hiç olmadığı varsayılarak kaynaklara inilecektir.

Selçuklu Türkiyesi hakkında yapılacak çalışmalarda genellemeler yapmak, veri yetersizliği sebebiyle sürekli yanlış sonuçlara götürebilir. Bu sebepten genellemelerden kaçınılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte hadiseleri anlaşılabilir kılmak için, zaman zaman küçük çaplı genellemelere gidilmiştir. Nitekim Selçuklu Türkiyesi'nde yollara belirli aralıklarda kervansaraylar inşa edilmesi, göçebe ve eşkiya tehlikesi yüzünden yolların güvensizliğini gösterir şeklinde bir genelleme yapılabilir. Halbuki göçebelerin ticaret yollarının güvenliğini sağlayan en önemli unsurlar oldukları gerçeği, böyle bir genelleme yapmayı imkansızlaştırmaktadır. Hatta kervanlar kendilerini güvende hissetmek için yollarını göçebelerin buldukları mahallere yönlendirirlerdi. Bu durumda kervanların yağmalanmasına dair yeterli bilgi yoksa, yukarıda bahsedilen değerlendirmelerden birini tercih oldukça güçleşmektedir. Göçebelerin buhran dönemlerinde ihtiyaçlarını temin için kervanlara saldırabildikleri vaki olmakla birlikte, diğer zamanlarda kervanlar için emniyet kaynağı oldukları da bir gerçektir. Tezde bilgilerin yetersiz olduğu durumlarda yorumsuz geçmek yerine bütünlüğü bozmayacak tarzda buna benzer farazî yaklaşımlara da başvurulmuştur.

Selçuklu toplumunun ve iktisadî yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için, Selçuklu öncesi Bizans Anadolu'sunun genel de olsa incelenmesi gerekmektedir. Bu sebeple çalışmada, bu dönem hakkında giriş mahiyetinde genel bilgiler de verilecektir.

IV. yüzyıl, Roma imparatorluğunun 'kültür ve din buhranı' geçirdiği bir dönemdir. İmparatorluğun resmen ikiye bölünmesi ve idarî merkezin Roma'dan İstanbul'a nakledilmesinden hemen sonra İmparator Kostantinos, imparatorluğun siyasî kurumlarında Hristiyanlığı hakim kılmış ve resmî din olarak kabul etmişti. Bu dini benimseyen yaklaşık yüzde onluk toplumun üst katmanlarına karşılık, geri kalan halk

putperest inancını devam ettiriyordu⁴. Bu sebeble IV.-VI. yüzyıllar Bizans tarihinde din savaşlarının yoğunlaştığı bir dönem ve bir 'geçiş devresi' olarak kabul edilir⁵.

VII.-IX. yüzyıllar Bizans için siyasî, iktisadî ve içtimaî yönden buhranlar devridir. Kuzeyden Avar ve Sılav, doğudan Sâsânî akınları sürekli imparatorluk için tehlike oluşturuyordu. 628'de Sâsânî tehlikesi kalktı derken, peşinden müslüman Arapların akınları başladı. Müslümanlar imparatorluğun can alıcı topraklarını bir bir ele geçirdi. İki yüzyıl boyunca Araplarla Bizanslılar arasında 'sugûr' bölgesinde gerçekleşen çok yönlü münasebetler neticesinde, kültürel, içtimaî ve iktisadî bakımlardan diğer bölgelere nazaran farklı bir toplum yapısı oluşurken, akınlar sebebiyle Doğu Anadolu ve bilhassa Kilikya bölgesi iktisadî ve içtimaî yönden büyük sarsıntı geçirdi⁶. Gerek Sâsânî, gerekse Arap akınlarının, daha sonra Selçukluların eline geçecek olan toprakların üzerinde cerayan etmesi ayrıca bir önem arz etmekteydi.

Tarih boyunca Anadolu'da kurulmuş olan her devlet, coğrafi konumu nedeniyle, doğudan ve batıdan sürekli tehdit ve istilalara maruz kalmıştır. Merkezî idareler gerek siyasî, gerekse iktisadî yönden güçlü oldukları devirlerde tehlikelerden kolaylıkla sıyrılırken, iç istikrarlarını tam olarak temin edemedikleri dönemlerde ise bu tehlikeleri savuşturamamışlardır. Bu sebeble dış tehlikeler bu bölgedeki devleti yıpratmaya başlamışsa, bunun nedenleri doğrudan dış etkenlerde değil de iç çözümlerde aranmalıdır. Nitekim Bizans için yıkıcı olan Sâsânî, Arap ve sonra da Türk akınları gibi dış etkenler, iç etkenlerin yıkıcılığını artırmaktan öteye gitmemiştir. Çünkü aynı durum daha sonra Selçuklu Devleti'nin başına gelecek, onlar da iç istikrarını kaybettikleri dönemde Moğol tehlikesiyle büyük bir sarsıntı geçirecekler ve zaten bozulmaya yüz tutmuş olan iç istikrar büyük oranda yok olacaktır.

Bizans'ın iç istikrarsızlığı genelde iktisadî ve içtimaî bakımdan köylü-kudretli ikileminde düğümleniyordu. III. yüzyılda yapılan düzenlemeler *büyük mülklerin* ortaya çıkmasına sebep olmuştu. V. ve VI. yüzyıllar gerek toplum, gerekse merkez üzerinde *büyük mülklerin* egemen olduğu bir dönemdir. *Bağımsız köylü mülkleri* tamamen ortadan kalkmış, *serf* durumundaki 'colon'lar kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaya başlamıştı. VII. yüzyılda durum tam tersine dönmüşse de *büyük mülkler* tamamen ortadan kalkmamıştı. *Asker köylülerin* ortaya çıkışıyla kısmen *bağımsız köylü mülkleri*

⁴ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Madison and Milwaukee 1964, I, 43, 47.

⁵ A. Kazhdan, "Continuity and Discontinuity in Byzantine History", *Byzantion*, 52 (1982), 477.

⁶ J. F. Haldon-H. Kennedy, "The Arap-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *ZRVI*, 19 (1980), 85. Zikredilen yüzyıllarda Arap-Bizans münasebetleri hakkında bkz. C. Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (m. 610-847) (Diplomasi, Din, Bilim, ve Sanat Alanlarında)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997.

teşekkül etmeye başlamıştır. Herakleios'un yaptığı yeniden düzenlemeler Bizans'ı bir taraftan canlandırırken, aynı zamanda bir kültürel kısırlığın içine itmişti. Çünkü eski kudretliler zümresinin yok edilmesiyle onların temsil ettikleri kültür de kaybolup gitmişti. VII. yüzyıldan itibaren artık edebiyat ve sanatta 'kültürel kuraklık' devri başlar. Bu dönemde Bizans'a hakim olan, problemlerle dolu bir hristiyan teolojisidir. Dolayısıyla her alanda kilisenin ağırlığı kendini hissettirmektedir. IX. yüzyıldan itibaren durum tekrar V. ve VI. yüzyıldaki şeklini almış, *büyük mülkler* gelişmiş ve sayıları artmıştır. Bunlar merkezi de hakimiyetleri altına alarak yetki ve haklarını sürekli artırmışlardır⁷.

Bazı dirayetli imparatorlar devlet için tehlike haline gelen askerî ve sivil kudretlilerin gücünün farkına vararak önlemler almışlarsa da gidişatı değiştirememişlerdir. II. Basil, imparatorluğu döneminde kudretlilerin tertiplediği iki isyanla karşılaştı ve bunları güçlükle bastırabildi. Uzlaşma yaptığı isyancılardan biri ona imparatorluk hakimiyetini korumanın en önemli şartının, kudretliler sınıfının zayıflatılması olduğunu, bunun yolunun da ağır vergiler koymak olduğunu tavsiye etmişti. Onun süratle almış olduğu önlemler yoksul köylüleri koruduğu gibi, *büyük mülk sahiplerinin* de ezilmesini amaçlıyordu. Fakat II. Basil'in ölümünden sonra kudretlilerin gelişmesini engelleme gayretleri tamamen son buldu ve onun zamanında alınan kararlar da uygulanamadı ve X. yüzyılda küçük köylüyü korumak için alınan önlemlerin hiçbirisi başarıya ulaşamadı. Yavaş yavaş kudretliler köylüler ve askerlerin *mülklerine* el koyarken, köylüler de elde ettikleri bağımsızlıklarını birer birer kaybetti. Bu aynı zamanda devlete en iyi vergi ödeyicilerin yok olması ve ordunun ihtiyaç duyduğu askerlerin temin edilememesi anlamına geliyordu. Ayrıca XI. yüzyıl imparatorlarından bazılarının, yönetimde nüfuz sahibi olmuş askerlerin nüfuzunu azaltmak için giriştikleri anti-militarist siyasetleri, askerî zümrenin de çöküşünü hızlandırdı⁸. Bu arada *asker mülklerinin* önemli bir kısmının kudretlilere tevcih edilmesinin yanında, geri kalan *stratioslar* da belli bir miktar para ödeme karşılığında külfet haline gelen bu askerî hizmetten de muaf tutuldular. *Themaler* ordusu yavaş yavaş yok olmuş, hatta XI. yüzyılda artık kullanılmaz hale gelmiştir. İhtiyaç duyulan ordu bundan sonra aralarında Türklerin de bulunduğu ücretli askerlerden karşılanır olmuştu⁹. Toprak, imparatorlara, asilzadelere ve kiliseye ait *mülkler* olmak üzere üçe ayrılmıştı¹⁰.

⁷ P. Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *BS*, 12 (1951), 94; P. Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *JEH*, 13 (1953), 415; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 135-6.

⁸ Psellos, *Khronographia*, trc. Işın Demirkent, Ankara 1992, 18; Charanis, "Economic Factors", 415-7; G. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M.M. Paston, Cambridge 1971, I, 222.

⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 307.

¹⁰ Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", 223.

Büyük mülklerin artması ve buna bağlı olarak köylünün zayıflaması, Bizans'da *feodalizmin* gelişmesine sebep oldu. Kudretliler sınıfının (feodaller) doğuşu ve gelişmesi temelde XI. yüzyılda teşekkül eden veya gelişmesini tamamlayan *pronoia*¹¹, *charistikion*¹² ve *exkousseia*¹³ müesseseleriyle doğrudan bağlantılıydı¹⁴.

XI. yüzyıldan itibaren rastlanılan *pronoia* düzeninin yaygınlaşmasıyla kudretliler sınıfının güç ve zenginliği artmakla kalmamış, aynı zamanda *arazi tevcihi* (appanage) uygulamasının gelişmesine sebep olarak merkezî idareyi zayıflatmıştır¹⁵. Ayrıca tevcih edilen arazide yaşayan yerli köylüler de *pronior*lara *paroik* (=yarı-hür) olarak bağlanıyorlardı ve efendilerine vergi vermek zorundalardı¹⁶.

Çeşitli sebeplerle tevcih edilen *mülkler* babadan oğula geçmekte, böylece bu *mülklere* bağlı yarı-hür köylüler sürekli ağır vergi yükü ve angaryalar altında ezilmekteydi. Merkezî idare, özellikle Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerindeki etnik unsurlara kendi inançlarını kabul ettirmek ve onları asimile etmek için yoğun bir şekilde kilisenin gücünü kullanmaktaydı. Bütün bunlar umumî kını yıllarca körükledi. İmparatorluğun, genel anlamda çöküşünü hızlandıran Malazgirt yenilgisinden sonra, Anadolu'nun *türkleşmesi* ve *İslamlaşması* sürecinde, sürekli mağdur olan etnik unsurlar, özellikle Ermeniler ve Süryanîler, Bizans yerli köylüsü, Selçuklu Türklerine karşı direnme

¹¹ *Pronoia* düzeninde *pronoiaros* orduda hizmet etmek ve *pronoianın* büyüklüğüne göre askerî birlikler oluşturmak zorundaydı. *Pronoiaros* da sahip olduğu arazinin vergi ve diğer gelirlerine sahip oluyordu. Başlangıçta *pronoia* askerî hizmet vermek zorunda değildi. Alexios Comnenus ve ondan sonra gelenler tarafından onlara askerî sorumluluklar da yüklendi (P. Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton and M. W. Baldwin, Madison, Wisconsin 1966, I, 204).

¹² *Charistikion*, bir veya daha fazla manastır emlakının tevcih edilmesidir. Bu uygulama İkonoklast imparatorlar tarafından manastırların zayıflatılması siyaseti olarak kullanılmıştır. Bu başta belki de kiliseye gelir temin etmek için bizzat din adamları tarafından yapılıyordu, fakat sonradan istismar edilmiştir. İkonoklazmin (Tasvir Kırıcılık) çöküşü ile terkedilen uygulama X. yüzyılda tekrar ortaya çıktı ve XII. yüzyılda genişledi (Charanis, "The Byzantine Empire", 205-6).

¹³ *Exkousseia*, latince *excusatio* (excusare)'den gelmekte olup merkezin, özelliklere manastırlara ve büyük mülk sahiplerine tevcih etmiş olduğu kazaî ve malî muafiyettir. Menşei meselesi ihtilafî olmasına rağmen, X. yüzyılda ortaya çıktığı ve XI. yüzyılda genişlediği kesindir (P. Charanis, "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire" *DOP*, 4 (1948), 65-7).

¹⁴ Bu müesseseler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Charanis, "The Monastic Properties", ss. 53-118.

¹⁵ Charanis, "Economic Factors", 418-9; - "The Byzantine Empire", 204; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 343-4.

¹⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 343-4. Ostrogorsky, Charanis'in *pronoia* arazisinde yaşayan eski köylüler (paroik)'in bağımsızlıklarını muhafaza ettikleri tezini (Charanis, "The Monastic Properties", 90; - "On the Social Structure", 142, 152) reddetmektedir (Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 344). Kazhdan ve Epstein'e göre, Proikoi tabiri geç dönem Roma da bile biliniyor ve bağımsız köylüler için kullanılıyordu. Hatta Bizans hukuk yapıcılarını IX. yüzyılda Roma hukukunu alırken bile yanlış yaptılar ve Romalıların bağımsız köylüler için kullandıkları lakabları, kök anlamlarını bilmeden kullandılar (A. P. Kazhdan-A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, Los Angeles, London 1985, 6).

göstermedikleri gibi onları kurtarıcı olarak gördüklerinden, merkeze ve kudretlilere karşı onlarla işbirliği dahi yaptılar¹⁷.

Vergici (=fiscalist) bir devlet olan Bizans, önceden hazinenin en önemli gelirlerinden biri olan köylüden topladığı vergiyi artık kudretlilerin el koyması sebebiyle toplayamaz olmuş, bu durum devleti bir takım tedbirler almaya itmiş ve yeni vergiler ihdas etmenin yanında, parada tağşiş yapmak zorunda kalmıştı. Kudretlilerin vergileri merkeze ulaştırmamaya başlaması, her ne sebeble olursa olsun XI. yüzyılda malî yapının ve para ayarının bozulmasının en önemli sebeplerden biri oldu. VII.-IX. yüzyıllarda günlük kullanımdaki tunç paranın çöküşünden sonra, XI. yüzyılda da yıllarca değeri korunmaya çalışılmış olan altın parada tağşiş başladı. Günümüz tarihçileri, Bizans'ın çöküşünün, uzun erimde, en açık göstergesi olarak *solidus*¹⁸ değerinin düşmesini gösterirler. Malazgirt Savaşı'ndan sonra altın para en düşük seviyesi olan 8 karata düştü ve aynı akıbet günlük kullanımdaki bakır paranın da başına geldi. Devletin, koyduğu ilave vergileri toplayamaması bir yana, bu ağır ilave vergiler halkta kızgınlıklara sebep oluyordu. 1020-1040 yılları arasında çıkan isyanların çoğu bu öfkenin sonucuydu. Vergilere duyulan tepkiler karşısında bu defa devlet tağşişe yöneliyor, böylece vergi ve tağşiş kısıpacı arasında gidip geliyordu. Fakat herşeye rağmen paranın değeri düşürülerek bulunan çözüm, vergi toplamaktan ve getirdiği buhranlardan daha az acı vericiydi¹⁹. Kısacası paranın değerinin düşürülmesi, tedavüldeki paranın azlığını gösteriyordu. Bu, devletin zayıflaması sebebiyle merkezin gözetiminden uzak ticaretin geliştiğini gösterebileceği gibi, aynı zamanda devletin malî buhranlar içinde olduğunun da göstergesidir²⁰.

O dönemdeki şehir hayatına bakıldığında da Bizans'ın içine düştüğü buhranı görmek mümkündür. Fakat öncelikle bu konuda iki zıt görüşün olduğunu belirtmek gerekmektedir. Birinci görüşe göre, VII.-X. yüzyıllar arasında Anadolu şehir hayatında büyük bir çöküş vardı ve devlet şehirleri tam anlamıyla bertaraf etmişti. Gelişmiş klasik

¹⁷ Charanis, "Economic Decline", 420; Vryonis, "Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *GRBS*, 2 (1959), 174-5.

¹⁸ Bizans altını *solidus* Grekler tarafından *nomisma* olarak isimlendirilirken, batılılar tarafından *bezant* olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca üçüncü yüzyılda *hyperperon* olarak da isimlendirilmiştir (C. M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, trc. M. Sırrı Gezgin, İstanbul 1993, 21, not 5).

¹⁹ XI. yüzyılda yapılan tağşişin, ekonomik çöküş sebebiyle değil, ticaretin canlanması ve ekonomik genişleme sonucunda artan para talebinin karşılanması sebebiyle yapılmış olabileceğini iddia edenler de vardır (Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 307; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, New York 1988, 59-62). Grierson'a göre XI. yüzyıldaki para buhranı sanıldığı gibi Araplar tarafından fethedilmiş toprakların tekrar alınmasıyla, buralardaki halkın *Arap dinarı* değerindeki para talebinin karşılanması gayretiyle yapılan bir tağşiş değil, aksine asıl sebep imparatorların içine düştükleri malî buhrandı. *Solidus*daki en büyük tağşiş Malazgirt Savaşı öncesinde (1042-1055) olmuş, değeri 18 karata düşmüştü. İkinci önemli tağşiş ise Malazgirt Savaşı'ndan sonra (1070-1080) yapılmıştır. *Solidus*da XI. yüzyılda yapılan tağşişler için bkz. Ph. Grierson, "The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century", *BZ*, 47 (1954), 379-94.

²⁰ Grierson, 386-91.

dönem şehirleri hem fizikî, hem de iktisadî ve içtimaî açıdan Bizans döneminde bir devamlılık gösteremediği gibi, üstelik kale şehirleri veya küçük kasabalara, günlük hayatta kullanılan tunç para da azalarak, ekonomi 'aynî mübadele ekonomisi'ne dönüşmüştü²¹. Bizans Devleti'nin zayıflamasında doğudan gelen İran ve Arap istilalarının önemli etkisi olduğunu iddia edenler de vardır²².

İkinci görüş sahipleri ise, dönem hakkında bilgi veren muahhar kaynaklara ve piskopos atama kayıtlarına dayanarak, canlı bir şehir hayatının varlığını öne sürmektedirler. Ayrıca birinci görüşün aksine, para iktisadiyatının varlığını ve şehirlerdeki nüfusun da yoğun olduğunu iddia etmekte²³.

Her ne kadar ikinci görüşün sahipleri, piskopos atamalarının şehirlere yapıldığı görüşünü savunmaktalarsa da atanan piskoposların görev yerlerine gitmeyip, İstanbul'da yaşamayı tercih ettikleri bilinen bir gerçek²⁴. Şehir olmaktan öte bir yerleşim birimi haline dönüşen şehirlerin İstanbul'da yetişmiş piskoposları pek cezbetmediği anlaşılıyor. Orta ve geç Bizans'ta oldukça yaygın olarak taşraya karşı duyulan nefret ve aşığılama burada da hissedilmektedir²⁵. Ayrıca merkezî idare ve kilisenin, hakimiyetini devam ettirebilmek için, nüfusu azalsa da şehirlere din adamı atadığı anlaşılıyor. Bu sebeple her piskoposun atandığı yer gelişmiş bir şehir olmasını gerektirmiyor, daha küçük yerleşim birimlerine de atamalar yapılabilmekteydi. Kostantinos'un Hıristiyanlığı resmi din olarak kabulünden sonra Bizans yıllarca, Anadolu halkının hıristiyanlaşmasına ve asimilasyonuna ehemmiyet vermiş ve zaman zaman zülme varan uygulamalarla kilise birliğinin gücünü

²¹ Kaynakların suskun kaldığı hususlarda arkeolojik buluntular, bilhassa şehir tarihi hakkında oldukça sağlam veriler sunmaktadır. Bizans şehri ile ilgili arkeolojik çalışmalar için bkz. Kazhdan, "Vizantiyskie goroda v VII-IX vekach", *Sovetskaya Archeologiya*, 21 (1954), 164-188; - Derevnia i gorod v Vizantii IX-X vv, Moscow 1960; M. Hommod, "The Emergence of Medieval Towns: Independence or Continuity" *HSCP*, 78 (1974), ss. 1-33; E. Kirsten, "Die Byzantinische Stadt", *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Munich 1958; Bilhassa Anadolu'nun batı bölgesi ile ilgili yapılmış önemli çalışmalar için bkz. C. Foss, *Byzantine Cities of Western Asia Minor*, Harvard Üniversitesi'ne sunulan basılmamış doktora tezi 1976; - *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge 1976; - "Late Antiquity and Byzantine Ankara", *DOP*, 31 (1977), ss. 29-87; - "Archeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *AJA*, 81 (1977), ss. 469-86; - *Ephesus after Antiquity, A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979; - *Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya*, Oxford 1958.

²² Sâsânilerin yaptıkları istilaların Anadolu'daki etkileri için bkz. C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *EHR*, 90 (1975), ss. 721-47; Haldon-Kennedy, 79-116.

²³ G. Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Middle Ages", *DOP*, 13 (1959), 47-66; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, 6-10. Bu çalışmalarda anlaşılamayan bir husus, bu çöküşün Doğu Anadolu bölgesinde olduğunun kabul edilmesidir. Çünkü aynı tarihçiler bu bölgelere yapılan İran ve arkasından Arap akınlarının yıkıcılığından bahsederken, bu konuda muhalif olduklarıyla çelişkiye düşmektedirler. Harvey, Ostrogorsky'nin argümanını tenkid edip, piskopos atamalarına dayanarak, şehirlerde iktisadî canlılığın devam ettiği yorumu yapılamayacağını, bu atama listelerindeki bilgiler, ancak buralarda Bizans'ın idaresi altında bir yerleşimin varlığını gösterebilir demektedir (A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, Cambridge 1989, 22-3).

²⁴ Foss, *Sardis*, 67-70.

²⁵ U. Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci XI.-XV. Yüzyıl*, İstanbul 1987, 18.

kullanmayı sürdürmüştür²⁶. Hristiyanlıkla bağı bir türlü kuvvetli olmayan halk VIII.-IX. yüzyıllarda bile aziz resimlerine taparak, dindarlık adına putperest inancını hala devam ettirmekteydi²⁷. Merkezin halka kendi dini görüşlerini empoze etmek ve ayrıca kilisenin halkın üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için, şehir olma şartı olmaksızın, yerleşim merkezlerine din adamı atamalarına özen göstermesi kuvvetle muhtemeldir²⁸. Ayrıca kilise, halkın desteğini arkasına alarak devlete de hükmetme endişesi gütmüş olabilir. Bu sebepten bu kayıtlara dayanılarak şehirlerin mamur olduğu yorumu yapılabileceği gibi, diğer ihtimaller de gözönünde bulundurulduğunda daha farklı sonuçlara da ulaşmak oldukça mümkün görünmektedir.

Dönemin şehir hayatının aydınlatılmasında İslam coğrafyacılarının nakilleri küçümsenmeyecek derecede önemlidir²⁹. X. yüzyılda Anadolu hakkında bilgi veren bir İranlı Müellif (ö. 372/982) bu ülkede daha önceleri gelişmiş birçok şehrin olduğunu, fakat incelediği dönemde bunlardan sadece birkaç tanesinin kaldığını nakletmektedir. Şehirleri tasvir ederken onların şirin ve güzel olduklarını, hepsinin surlarla çevrili olduğunu, dışardan gelen saldırılarda halkın ve savaşçıların buralara sığındığının belirtilmesinden, bu şehirlerin birinci tezde ileri sürüldüğü gibi küçülerek kale şehirleri haline dönüştüklerini ortaya koyuyor³⁰. Müellifin burada şehir diye tasvir ettiği yerleşim birimleri, tabii ki dönemin Bağdat, Şam, hatta Kostantinopol ve Trabzon'u değil, 'Medine'nin tam zıddı

²⁶ Vryonis, Ermenilerin asimilasyonu için kilisenin faaliyetlerinin halkta tepki oluşturduğunu ve onları gücendirdiğini belirtmektedir bkz. S. Vryonis, "Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *GRBS*, 2 (1959), 175.

²⁷ İkonoklazm hareketi iki asra yakın Bizans'ın başını ağrıtmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. E. Kitzinger, "The Cult of Images in the Age before Iconoclasm", *DOP*, 8 (1954), ss. 83-150. Ayrıca bkz. Ostrogosky, *Bizans Devleti*, 137-196.

²⁸ Nitekim Kadıköy Konsilinden sonra her şehre bir din adamı atanmıştır (Vryonis, *The Decline*, 9). Fakat bu konsülde alınan kararların tümü, Bizans merkezi ile doğu eyaletleri arasındaki uçurumu daha da derinleştirmekten öteye gitmemiştir (Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 55). Bu sebeple devlet doğu eyaletlerinde tahakküm kurabilmek için, şehirlere olmasa da yerleşim merkezlerine piskopos atamış olabilir. Üstelik bunlar VI. asırdan itibaren bölgenin memur seçimlerine katılarak, dinî görevi dışında devlet adına resmî bir görevi de üstlenmiş oluyordu bkz. Vryonis, *The Decline*, 9.

²⁹ Tarih araştırmalarında bir bölge hakkında yerel tarihçiler yeterli bilgi vermemişlerse, elbette bu boşluk bölge dışından tarihçilerin, seyyahların veya coğrafyacıların verdiği bilgilerle doldurulacaktır. Üstelik coğrafyacıların veya seyyahların verdikleri bilgilerin içtimaf ve iktisadî tarih çalışmaları için önemi göz önünde bulundurulduğunda bu zarurî hale gelmektedir. Boşlukların doldurulmasında günümüze kadar ulaşmış bu türden eserler ve kalıntılar, dönemin tarihini aydınlatılacak kaynak olması açısından, en azından piskopos atama kayıtları kadar önemli olsa gerekir krş. S. Vryonis, "Problems in the History of Byzantine Anatolia", *AÜDTÇFTAD*, 1 (1963), 117. Vryonis, bu makalesinde ortaya koyduğu tezlerini doğrulamayan kaynakları kullanarak yapılan çalışmaları, 'İslam kaynaklarına dayanarak yapılan çalışmalar' diye tahfif edici bir tavır sergilemektedir. Ayrıca araştırmalarında, arkeolojik verileri kullananları da 'marksist tarihçiler' olarak vasıflandırıyor. Yine aynı tarihçi Arap ve İranlı müelliflerin, Bizans şehirleri hakkında verdiği bilgileri kendi argümanına uymadığı noktalarda reddederken, uyan noktalarda tenkite tabî tutmadan hiç tereddütsüz kullanmaktadır krş. Vryonis, *The Decline*, 10-23. Nitekim, eserindeki 31. dipnotta dönemin şehri ile ilgili verdiği bilgiden dolayı Hudûdü'l-âlem'i veya çevirmenini tenkit ederken, 126. dipnotta Anadolu'nun zenginliğini isbatlama endişesiyle, bu kaynakların verdiği bilgileri tenkit süzgecinden geçirmeden olduğu gibi kullanmıştır.

³⁰ *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk. Manoochehr Sotoodeh, Tahran 1340, 185, krş. *Hududu'l-alem, The regions of the World*, trans. V. Minorsky, London 1970, 156-7.

yerleşim birimleri olan kale şehirleridir³¹. Bu açıklamalar gösteriyor ki *klasik dönem* şehir hayatı Bizans Devri Anadolu'sunda kesinlikle devam etmedi. Zaten müellifin, özellikle gözlemlendiği şehirlerin durumunu geçmiş dönemdeki şehirlerle mukayese ederek vermesi ve geçmiş dönemdeki gelişmiş şehirlerden sadece birkaç tanesinin kaldığını vurgulaması bunu teyid etmektedir. Yoksa özellikle bunu belirtmesinin hiç bir anlamı olmasa gerek. Asıl anlamlı olan ise, müellifin karşılaştırmayı farklı bir mekandaki şehir ile Bizans şehri arasında yapmayı, bizzat aynı mekanda yapması, Anadolu şehrindeki devamlılık proplemine açıklık getirmekte ve dikkat çekici bir gerilemeyi vurgulamaktadır. İbn Havkal'ın tasvirleri de İran'lı müellifi destekler mahiyettedir. Zengin şehir birkaç tane iken diğerleri ise 'kal'a' (castle), 'hısn' (fortress), mağara meskenler, kayalar ve yerin altına kazılmış meskenlerden ibaretti³². İbn Havkal'ın Bizans şehir hayatının fakirliğini çok açık bir şekilde vurgulaması, para ekonomisine dayalı ve zengin şehirlerin varlığı iddiasını kesinlikle boşa çıkarmaktadır. Yine Taberî'nin 224/838 yılındaki Ankara ve Amorion hakkında verdiği bilgiler oldukça dikkat çekicidir. O, Bizans topraklarında bu iki şehirden daha büyük şehir olmadığını kaydetmektedir³³. Arkeolojik çalışmalar da bunu teyit etmekte ve o dönemde Ankara'nın çok sağlam yapılmış bir kale şehir olduğunu göstermektedir³⁴. Ayrıca *De Velitatione Bellica* -Nicephorus II Phocas döneminden kısa bir süre sonraya aittir- hem kendi dönemini, hemde kendinden önceki dönemi tasvir ederek müslüman müellifleri desteklemektedir³⁵.

Anadolu'nun batı ve kuzey yönüne doğru uzayan, oldukça geniş sınır bölgelerinde yaşayan halk, sürekli dış istilalara uğramasından dolayı buraları güvenli bulmayıp, kendini daha güvende hissettiği bölgelere göçetti. Yalnız ana ticaret yolları üzerindeki birkaç şehir bunların haricindedir³⁶. Bütün imparatorluk için bunu söylemek, en azından şimdilik bilgi yetersizliğinden dolayı imkansız gözükse de bu tespitler Bizans dönemi Anadolu'su ve bilhassa onun iç ve doğu bölgeleri için geçerliydi. Diğer yandan Selanik ve civarında şehir hayatının X. yüzyıldan itibaren canlandığı da tespit edilmiştir³⁷. Bilhassa Balkanlar'da *ekonomik genişleme*yle birlikte, XI. ve XII. yüzyıllarda şehir hayatı gelişmeye devam etti. Anadolu'da da İzmir'den Antalya'ya kadar olan sahil şehirleri yeniden onarılmaya başlandı. Arkeolojik veriler ve kaynaklar Anadolu'nun batı

³¹ Müslümanlarda şehir ve şehir anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. G. von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, 141-58.

³² İbn Havkal, *Kitabu surati'l-arz*, thk. J. H. Kramers, Tıpkıbasım, Frankfurt 1992, 194-200.

³³ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülük*, Beyrut 1987, V, 236.

³⁴ Foss, "Late Antiquity and Ankara", 29-87.

³⁵ Haldon-Kennedy, 97.

³⁶ Haldon-Kennedy, 97-8; H. Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les invasions arabes", *RH*, 227 (1962), 32.

³⁷ Angold, 63-4. Kazhdan, canlanmanın IX. asırdan itibaren İstanbul, Atina ve civarı ile Ege Deniz'i sahillerinde başladığını belirtmektedir (Kazhdan-Epstein, 11).

bölgelerindeki şehirlerde de kısmî bir canlanmanın olduğunu gösteriyor. Fakat bu kendine gelme, Balkanlar'daki gibi *şehir ekonomisi* şeklinde değildi. Bilhassa Anadolu'daki şehirler XII. yüzyılda dahi daha çok tarıma dayalı, kale şehirlerdi. Bunda belkide ençok devamlı dış saldırılara maruz kalmasından dolayı halk sığınmak için bu tür şehirleri yayılmış şehirlere tercih etmelerine sebep olmuş olabilir. Yine XI. ve XII. yüzyıl kaynaklarına ve arkeolojik belgelere dayalı daha ciddî ve önyargılardan uzak çalışmalardan anlaşılmıştır ki -Viryonis ve bazı tarihçilerin aksine- Anadolu'da varolduğu iddia edilen mamur Bizans şehirler Türkler tarafından tahrip edilmemiştir³⁸.

Şehirlerdeki ticaret zenginler sınıfının elindeydi. Kırsal kesimde ise ancak *kendine kendine yeter ekonominin* varlığından söz edilebilirdi. Köylü daima mevcut kaynaklarına güvenmek zorundaydı. Para ise birkaç ticaret merkezinde toplanmıştı. Basılan altın paralar ticaret vasıtası ve devletin simgesi idi. Aynı zamanda vergi olarak da geri alınıyordu. Yine altın para lüks ve fiyatı yüksek malların satın alımında ve devletin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılıyordu³⁹.

Bizans şehir hayatı fizikî ve iktisadî daralmaya maruz kalsa da idarî ve mahallî bir ihtiyaç olarak hayatini devam ettirdi. Onlar artık sadece kendi ve devletin ihtiyacı olan gelirleri temin eden idarî merkezler olmaktan öteye gidemediler. Veyahutta etrafındaki bölgeleri idare eden ve mahallî bölgelerden elde ettiği gelirleri devlet merkezlerine, askerî ya da idarî organlara taşıyan ambar haline geldiler. Bu merkezler iktisadî önemlerini yitirdikleri gibi, hukukî olarak topraklarını kaybetti ve bundan böyle üretimin zenginliğinden de faydalanamaz oldular. Kudretlilerin buralara yaptıkları sınırlı yatırımlar ise sadece yöneticilere hoş görünmek, ünvan almak ve merkeze nüfuz etmek endişesinden öteye gitmiyordu. Bunların dışında, oturdukları şehirlerin gelirlerini kendi lüks harcamaları için sarfediyorlardı. Bu mallar da genelde ithalat yoluyla temin edilen mallardı. Daha doğrusu bütün bu yapılanlar geliri şehre kalmayan harcamalardı. Ticaret bölge için menfaat sağlamayan, bilhassa, sürekli ülkeden para çıkışına neden olan malların ticaretini yapan birkaç zengin elinde idi. Şehirler bir birlik kurumu olarak önemini kaybetmiş, kendisine faydası olmayan içtimaî ve iktisadî gücün toplandığı yığınlar merkezi halini almıştı⁴⁰.

Yine asırlar boyu süren Bizans Devleti'nin iskan siyaseti Anadolu'daki etnik dengeleri oldukça değiştirmişti. Bu değişime en çok da Anadolu'nun doğu bölgesi maruz kaldı. Ayrıca burası Bizans'ın uc bölgesi (sugur) olduğundan her dönemde sürekli dış

³⁸ P. Tivcev, "Sur les cites byzantines aux XI-XII. siècles", *BB*, 1 (1962), 152-6,165; Ch. Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture", *JÖB*, 32/2 (1981), 611-53; Foss, "Late Antique and byzantine Ankara", 84, - *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 107.

³⁹ Haldon-Kenedy, 89.

⁴⁰ Haldon-Kenedy, 92-3.

baskılara maruz kaldı. Çeşitli sebeplerin yanında bu da bölgenin istikrarını bozdu ve halkın buraları terk edip daha güvenli yerlere göç etmelerine sebep oldu⁴¹. Bu bölgelerde hakim unsuru, resmî ve askerî idarecilerle, bölgenin savunması için yerleştirilmiş askerler ve bunlara güvenmek zorunda kalan tarımla geçinen topluluklar oluşturuyordu. Özellikle askerlerin XI. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgelerin yerleşik unsuru haline geldiğini kaynaklar nakletmektedir⁴². Terkedilmiş bölgeleri yeniden nüfuslandırmak için devlet buralara zaman zaman farklı etnik unsurları iskan etmekteydi. Dolayısıyla burası, daha doğrusu bütün Anadolu tarih boyunca, Türklerin gelmesine kadar çeşitli sebeplerle birçok etnik unsurun göç alanı ve iskan bölgesi olma özelliğini taşımıştır⁴³. Yoğun ve sistemli iskana maruz kalan etnik unsurların başında da Ermeniler geliyordu. Küçük çaplı yakın bölgelere yapılan iskanların yanında zaman zaman büyük çaplı iskanlar da sözkonusudur. 578'de Kıbrıs'a 10.000 Ermeni iskanını daha sonraki yüzyıllarda büyük miktarda Makedonya ve Güney İtalya iskanları izlemiştir. Kendilerini Bizans'ın zülmünden kurtaracak tek çare olarak gördükleri Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Ermeni unsur oldukça zayıflamış, kalanların önemli bir kısmı daha çok Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleşmişlerdi. Bunun yanında Anadolu'daki ve Balakanlardaki etnik dengeyi korumak ve çeşitli sebeplerle Anadolu'nun nüfusu boşalmış bölgelerini nüfuslandırmak gayesiyle, Balkanlarda yoğunlaşmış Slav unsurları başta uc bölgeleri olmak üzere sürekli Anadolu'ya iskan edildi. Hunların önünden kaçarak Balkanlara yerleşen diğer Türk boyları da Bizans'ı sürekli rahatsız etmekteydi. Kaynaklarda daha çok 'Scythians' ismi Slavlar için kullanıldığı gibi Türkler için de kullanılıyordu. Bu sebeble kaynaklarda geçen Slav İskanları arasında Türkî unsurlar da mevcuttu. Dolayısıyla hem askerî hem de iktisadî sebeplerle başta Anadolu'nun iç, doğu ve güneydoğu bölgesi, sayısı bilinmemekle birlikte, Türk, Slav ve başka etnik unsurlarla XI. yüzyılın sonuna kadar nüfuslandırılmaya çalışıldı⁴⁴. Bu bölgeleri sürekli nüfuslandırma gayretleri bile bölgenin nüfus bakımından fakirliğini, dolayısıyla nüfus olmayınca da iktisadî hayatın geriliğini ifade ediyordu.

Burada VII-XI. yüzyıllar arasındaki uzun bir dönemin genel de olsa ele alınmasında asıl sebep, bu dönemler arasında Anadolu şehir hayatında Antik Döneme göre büyük

⁴¹ Theophanes, *The Chronicle*, trans. Harry Turtledove, Philadelphia 1982, 61; Ahrweiler, 28; D. Obolensky, "Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges", *Actes du XIV. congres international des etudes byzantine*, Romania 1974, I, 304; Haldon-Kennedy, 99-100.

⁴² Haldon-Kennedy, 98-9.

⁴³ Anadolu, Türkler tarafından ele geçirildikten sonra da devlet tarafından yapılan iskanlara maruz kalmıştır. Bu, vaktiyle yapılan iskanlarla karşılaştırıldığında, çok fazla etnik farklılıkları öne çıkarılmadığı görülür. Aslında bölge en son ve en büyük etnik değişikliği Malazgirt Savaşı'ndan sonra yaşamıştır.

⁴⁴ P. Charanis, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *The Studies on the Demography of Byzantine Empire*, Variorum, London 1972, 140-54.

değişikliklerin olmasındandır. Dolayısıyla Türklerin gelişiyile Anadolu şehrinin geçirmiş olduğu değişim ve evrim süreci daha iyi mukayese edilmiş olacaktır.

Netice olarak denilebilir ki Bizans Anadolu'su, V-VI. yüzyıllar Sâsânî İstifaları, VII-X. yüzyıllar Arap akınları, XI. yüzyılın ikinci yarısından hemen sonra Türk akınları sebebiyle fiilî olarak Bizans'ın kontrolünden çıkmıştı. Yarımada dış baskılardan sadece X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında salim kalmıştı. Bu dönemlerde eğer fizikî bir tahrip olmadığını kabul etsek bile, en azından Anadolu'nun orta ve doğusu merkezi idarenin hakimiyetinden uzaklaşmış, halk sadece merkezden değil taşra idaresinden de koparak dışardan gelen unsurlarla işbirliği içine girmiştir. Bu bölgede kısmî de olsa bir gelişmenin varlığından söz edilecekse, o yörenin kendi çabasına bağlamak daha isabetli olurdu. Bu bölge merkezin dinî dayatmalarını da bir türlü kabullenememiş, halk devamlı ya dinî ya da başka bahanelerle merkezî idareye ve kudretlilere isyan halinde olmuşlardır⁴⁵. Ayrıca adı geçen bölgede uzun süre farklı etnik unsurların ister dostane, isterse birbirleri ile mücadele şeklinde olsun ilişkide bulunmaları, bölgede en azından XII. yüzyıla kadar baskın olan ne etnik bir kültürden, ne de etnik bir ırktan bahsetmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Bu farklı unsurlar tarih boyunca sürekli birbirini etkileyerek heterojen bir yapı oluşturmuştur.

Bilhassa bağlı bulunduğu bir kültürün ve yaşadığı bölgenin tarihini yazan bir tarihçiden tamamen nesnel olmasını beklemek, düşüncesini besleyen unsurları da ret anlamına gelir. Nesnellik tarihçinin benimseyeceği bir takım ilke ve yöntemlere bağlı olduğu zaman bir anlam ifade eder. Tarihçinin kendi bakış açısını katmadan yaptığı bir çalışma geçmişin olaylarını anlamsız bir şekilde üst üste yığmaktan öteye gitmez⁴⁶. Fakat bu gerçeklerin reddi kapısını aralamak anlamına da gelmemeli. İki medeniyet birbiri ile karşılaştığında bazen biri diğerine baskın gelir. Özellikle aynı veyahutta komşu mekandaki tamamen farklı iki medeniyetten biri diğerinin yerini aldığı anda, birincü unsurun ikinci unsur için büyük ölçüde baskın bir karakter göstereceği varsayımıyla tarihi mülahazalarda bulunmak haksızlık olur. Ayrıca bu şartlarda iki farklı kültürün birbirinden etkilenmemesi de mümkün değildir⁴⁷. Burada vurgulanmak istenilen en önemli konu da şudur: Türkler Anadolu'ya geldiklerinde herşeyi burada buldular demek mümkün değildir. Bununla birlikte yukarıda bahsedildiği gibi bölgenin heterojen yapısından kaynaklanan etkilenmelerin olmadığını iddia etmek de aynı şekilde yanlıştır. Selçuklu Türkiye'sinde devam eden daha çok ekonomik bir devamlılıktır. Kültürel ve medenî bir devamlılık değildir. Çünkü bölgede kurulacak medeniyeti oluşturan ana unsurlardan din ve kültür

⁴⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 150.

⁴⁶ E. H. Carr-J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, trc. Özer Özenkaya, İstanbul 1992, 14, 63-4.

⁴⁷ Mekanın tarih ve medeniyetler üzerindeki etkisi için bkz. F. Braudel, *Akdeniz Mekan ve Tarih*, trc. Necati Erkut, İstanbul 1990, 100-14.

tamamen farklılaşmıştı. Görünüşteki benzerlikler ise hala bazı tarihçileri yanıltmaktadır. Kurumların işleyişindeki benzerlikler dahi coğrafi ve dönemin getirdiği ortak şartlardan kaynaklanan bir benzerliktir. Türklerden sonra daha da keskinleşen değişimin en önemli sebebi ise bölgenin içtimaî yapısında hem etnik hem de kültürel ve dini tamamen farklı bir değişim olmasıdır. Bir toplumun idarî ve içtimaî müesseselerine etki eden bu önemli faktörler devamlılık iddialarının yanlışlığını ve benzerlikle karıştırıldığını da gösterir.

Bizans tarihi ile ilgili birçok konuda araştırmacılar arasında en azından farklı iki görüşün varlığı gözlenmektedir⁴⁸. Bunun sebepleri genel olarak şunlardır; tarihi olaylar bu günün sosyoloji ve iktisat teorilerine göre değerlendirilmekte ve farklı tarih teorileri olayların değerlendirilmesinde farklı sonuçlara ulaştırmaktadır. Böylece ya tarih olayların çarpıtılmasından, ya da kaynakların yetersizliği ve tarihçilerin bu kaynakları kullanmadaki tercihlerinden kaynaklanmaktadır. Bugün hala bazı Bizantinistler arkeolojik verileri kullanmamakta, istisnaî de olsa döneme ait bir vesika arkeolojik verilerden daha üstün sayılmakta, bu ve buna benzer yaklaşımlarla dönemin bilhassa içtimaî, iktisadî ve kültürel meseleleri çözümsüzlüğe götürülmektedir. Mamafih Türkmen akınları öncesinde Anadolu'nun siyasî ve idarî yönden tam bir buhran içine girmediği iddia edilse bile, içtimaî ve iktisadî cepheden tam bir buhran ve çöküş içinde olduğu kesindir⁴⁹.

⁴⁸ Ostrogorsky, daha çok siyasî yapıyı öne çıkartırken merkezdeki istikrarı bütün bünyedeki istikrarla özdeşleştirmektedir. Ona göre merkezdeki gevşeme bünyenin çöküşüne sebep olmaktadır. Bizans'ın parlak dönemlerini esas alarak, yaşanan buhranların geçici ve önemsiz olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bizans Devleti Herakleios ve Basil II'nin omuzlarında hayatini devam ettirebilmişti. Kazhdan ise olayları ele alırken detaylar üzerinde oldukça titiz bir şekilde durmakla birlikte, XI. yy dan sonraki gelişmeleri anlatırken gelişen bölgeleri belirtmemekte, bu da gelişme ve canlanmanın bütün Bizans bünyesinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bazı gelişmeleri ve buhranları uzun bir döneme yayarak, dayanaklarında daima seçici davranmaktadır. Nitekim, Kazhdan'a göre XI. yüzyılda yapılan tağşişler bir iktisadî buhranın göstergesi değil, iktisadî genişlemenin sonucunda para talebini karşılamak için yapılmıştı. Yaşanan bu gelişmeler Ostrogorsky'e göre malî bir buhranın, Kazhdan'a göre ise iktisadî genişlemenin göstergesiydi. Eğer tağşiş iktisadî büyümenin göstergesi ise Komnenos'lar devrinde *solidus*un eski değerine ulaşması iktisadî küçülmeyi mi göstermekte? Kazhdan buraya pek açıklık getirmemektedir (Kazhdan-Epstein, 25-6).

⁴⁹ Bu hususla ilgili detaylı bilgi için bkz. Harvey, 121-213.

Birinci Bölüm

GÖÇEBE HAYAT

Anadolu'da göçebe toplumun varlığı milattan önceki yüz yıllara dayanır. Bu göçebe hayat tarzı m. XI. asırdan sonra görülen göçebelikten oldukça farklı bir tarzdaydı. Anadolu'da milattan önce üç bin yılından itibaren 'saf göçebelik', birinci bin yıldan itibaren de *otlak (pastoral) göçebeliği* yaşanmıştır¹. Fakat antik dönemde ise gerçek anlamda bir *göçebelikten* söz edilemez. *Otlak göçebeliği*², genelde *mevsimlik (transhumance) göçler* şeklindeydi³.

Bütün göçebeler, ekonomilerini alışık oldukları yapıda sürdürmeye çalışsalar da bazen fizikî şartlar bunu imkansızlaştırabilir. Çevrenin geleneksel hayat tarzlarına uygun olmamasından dolayı, *bedeviler* Anadolu yaylasına girememişlerdi. Burası, hayatlarının en önemli parçası olan develeri için çok soğuk olduğundan⁴, İran ve Horasan'a göçü tercih etmişlerdir. Nitekim 672-673 yıllarında 200.000 *bedevî* Horasan civarına yerleşmişti⁵. Buna karşılık Anadolu'nun fizikî ve ekolojik şartları, soğuk iklime alışık

¹ A.M. Khazanov, *Nomads and the outside World*, trc. Julia Crookenden, Cambridge 1984, 102-3.

² *Otlak göçebeliği*, bu çalışmada *pastoral nomadism*in karşılığı olarak kullanılacaktır. Oğuzların müslüman zümresini oluşturan göçebe Türkmenler de diğer *ildaşları* gibi hayvanlarına otlak bulmak için sürekli göç etmek zorundalardı. Daha iyi *otlakların* peşinde koşmak onların hayat tarzı olduğu gibi göçlerinin de asıl sebebiydi. Binaenaleyh bu göçebelik biçimine *otlak göçebeliği* denilecektir (Choniates, 71). Bir Latin kaynağı onları şöyle tasvir etmektedir: "Bu topraklarda yaşayan insanların -*Bedouins* olarak isimlendirilen göçebe Türkler- alışkanlıkları, adetleri, hayvanlarını ve sürülerini otlatabilmek için bir otlaktan diğerine hareket etmektir ve bu sebeble evsiz olarak her zaman çadırlarda yaşarlar" (Ansbert, *Historia Peregrinorum*, edit. A. Chroust, *Quellen sur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH, ScriptRerGerm, N.S., V*, Berlin 1928, 155 (naklen, S. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor" *DOP*, 29 (1975), 48). Bu göçebelik tarzı ile *yaylacılık* arasındaki ayırıcı fark ziraatle uğraşmaktır. Anadolu'da *göçebelik yatay* değil *dikey* olduğu için baharda otların yeşermesi ile ovalardan itibaren başlayarak, otlakların kullanılması yüksek yerlere doğru devam etmekteydi. Çünkü haziran ayından itibaren artık alçak alanlarda otlar kurumaya başlar. Ayrıca büyük sürüler geniş otlaklara ihtiyaç duyacağından, hayvanların otladığı alanlarda uzun süre kalmak, sürünün yeterli beslenebilmesi için uygun değildi. Bozkır göçebeleri ve çöl bedevileri ise daha çok *yatay* (horizontal) olarak göç ediyorlardı.

³ X. de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", *UNESCO ISSJ*, 4 (1959), 526; "L'évolution du nomadisme en Anatolie et en Iran: étude comparée", *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*, 1969, 71-2; -*Le Fondements géographiques de l'histoire de l'islam*, Paris 1968, 196-281.

⁴ Zekeriyya Kazvîni, bu coğrafyada devenin çok çabuk telef olduğunu kaydetmiştir (Zekeriyya Kazvîni, 532). Develer yaşamak ve doğurabilmek için sıcak ortamlara ihtiyaç duyuyordu (İbn Haldûn, 115).

⁵ Khazanov, 104.

Türkler ve hayvanları için daha uygundu⁶. Türkmenlerin önemli göç yolu olan İran yaylası ise, Anadolu'ya nazaran daha sıcak olduğundan olumsuz bir çevre oluşturmaktaydı⁷. Belki de Arap akınlarının sadece yazlık ve kışlık akınlardan öteye gidememesi, nüfus ve coğrafi yönden Anadolu'nun *İslamlaşması* ve *Araplaşmasının* gerçekleşmemesi, büyük ihtimalle, daha sonra Selçuklu askerî akınlarının Türkmenler tarafından desteklendiği gibi, *bedevîler* tarafından desteklenmemiş olmasından kaynaklanmış olabilir⁸. Zira Arapların daha sıcak ve fizikî şartları daha uygun olan Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde, gerek göçebe gerekse yerleşik olarak, diğer etnik zümreler arasında yerini almış olması bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir.

Yerleşik ve göçebe toplumlar üzerinde yapılan yeni çalışmalarla, göçebelerin ilkel topluluklar oldukları ve göçlerinin medeniyetlerin çöküşlerinde esas unsuru oluşturduğu şeklindeki geleneksel görüşler tamamen reddedilmiş ve sanıldığı gibi göçebe-yerleşik münasebetlerinin yıkıcı mahiyette olmadığı, bilhassa yönetici zümrelerin (leading elit), görkemli şehir medeniyetlerinin ve modern toplumların, ziraî toplumlar içine göçebe toplulukların, askerî ya da barış yoluyla girmeleriyle teşekkül ettiği anlaşılmıştır. Rüstow bu görüşü daha da genelleştirmiştir. *İlkel ziraî (neo-agriculture) toplumların ve yüksek ziraî (plow-agriculture) toplumların*, göçebe topluluklar tarafından ele geçirilmesinden sonra, birbirinden çok farklı yapıda toplumlar oluşmaktadır. Birincisi baskıcı idareleri doğururken, ikincisinde iş bölümüne dayalı yüksek kültürleri ortaya çıkarmaktadır⁹.

Göçebelerin en önemli diğer bir hususiyeti ise yeni şartlara ve çevreye süratle intibak kabiliyetlerinin olmasıdır. Bu onlara bütün olumsuzluklara rağmen hayatta kalma imkanını sağlar. Hatta zorla veya gönüllü olsun, yerleşikliğe geçişleri dahi buna dahil edilmeli ve yine yerleşikliğe geçtikten sonra, şartlar gerektirirse tekrar göçebe hayatına dönmeleri de aynı şekilde değerlendirilmelidir. Gerçekten içine girdikleri dünyanın

⁶ X de Planhol, "Aspects of Mountain Life in Anatolia and Iran", *Geography as Human Ecology*, edit S. R. Eyre ve G. R. J. Jones, Londra 1966, 302; Khazanov, 104.

⁷ Khazanov, 104.

⁸ Ayrıca, bir bölge "feth" edildikten sonra, feth edilen topraklara "fâtilh"lerin yerleştirilmesi ve onlara *mülk* olarak verilmesi, yöneticilerin asla işine gelmiyordu. Çünkü *yerleşik zihniyete* sahip yöneticiler için, askerlere *mülk* vererek onların çiftçiliğe döndürmek askerî kuvvetinin zayıflaması, bu da hakimiyetlerinin son bulması anlamına geliyordu. Peki ele geçen toprakların yeni sahiplerinin elinde kalması nasıl sağlanacaktı. Zira askerler çekildikten sonra, Arap akınlarından sonraki dönemde olduğu gibi, tekrar hakimiyet yerli halkın eline geçmekteydi. İşte burada, asıl işi askerlik olmayan, fakat göçebe Türkmenlerde olduğu gibi, çocuklar hariç ailenin her ferdinin savaşı olduğu toplulukların devreye girmesi gerekmektedir. Nitekim uzun yıllar Arap akınlarına maruz kalmış Anadolu'nun *Araplaşip, İslamlaşmamasına* rağmen, Türk akınlarından sonra *Türkleşip, İslamlaşması* bu nitelikteki nüfusun desteğini görmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Türk akınları özel olarak sevk edilmiş, düzenli askerî güç değil, her ferdi savaşı Türkmenlerin mücadelesiydi. Eğer Anadolu yerleşik Türkler tarafından ele geçirilmiş olsaydı, bu yoğunlukta ve süratle bir *Türkleşmeden* söz etmek mümkün olmayabilirdi.

⁹ Bkz. R.Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, Berlin 1935, IV, 26 vd.; *Der Mensch geringer Naturbeherrschung*, Berlin 1950, 34-43; A. Rüstow, *Ortsbestimmung der Gegenwart*, Zürich 1949, I, (naklen, W. Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey Problems of Settlement", *Oriens*, 6/1 (1953), 32).

içtimaî, siyasi ve iktisadî şartlarına uyum sağlamada -gelişigüzel olmaksızın- gösterdikleri büyük basireti görmezlikten gelmek mümkün değildir¹⁰.

Dolayısıyla Türklerin Yakın Doğu'ya gelişleri, sanıldığı gibi, önceden var olan medeniyetlerin çöküşünü hızlandırmamış, duraklama aşamasına girmiş ve hantallaşmış toplumlara canlılık vermiş, gerek Anadolu'da, gerekse İslam dünyasındaki siyasi boşlukları doldurarak istikrar kaynağı olmuştur. Şam ve Cezire bölgesinde bunun en bariz misallerini görmek mümkündür. Ayrıca istilâ ettikleri bölgelerde, barış dönemlerinde, işlenmeyen toprakları kullanarak önemli bir iktisadî faaliyet yürütmüşlerdir¹¹.

I. YERLEŞİKLERİN GÖÇEBE TÜRKMENLERE YAKLAŞIMI

Linder bu olguyu şöyle ifade etmektedir: "Tarihçiler göçebelere hoşlanmazlar. Bu his kısmen anlaşılabilir, çünkü yerleşikliğe merbut adetlerimiz, mutlulukları; fırsat buldukça yaptıkları baskına ve şartların zorladığı göçe bağlı olan insanları tam olarak anlamamıza mani olmaktadır. Tarihle ilgili bütün kaynak eserler, bu hoşnutsuzluğu, her devirde ve dünyanın her yerinde takındıkları kötüleyici tavırlarıyla pekiştirirler: Bu eserlerin müellifleri, (hem) göçebeleri yağmacı olarak gören yerleşik insanlardı ve (hem de) onları güvenlik cephesinden tasvir etmişlerdi. Niçin biz bu şahitleri, göçebe bakış açısını ele alan alternatif bir kaynak eserin yokluğundan dolayı itham ederiz? Hayret vericidir ki göçebelerin başarısıyla sonuçlanmış birçok hadise, modern nazarımızda alçaklık olarak değerlendirilmekte. Niçin atlı okçular arşivleri saklayacaklardı? Her zaman ağır olan kağıtlar, hareketliliği, hareket alanını ve atlarının hızlarını sınırlandıracaktı. Kısacası, hafif eşyalarla göçmek, göçebelere askerî üstünlükler sağlıyordu, fakat bu da tarihlerini yerleşik kurbanlarının ellerine bırakıyordu. Ortaçağ Hun, Avar, Türk ve Moğolları için böyle yerin, dibine batırıcı ifadelerin kullanılması şaşırtıcı değildir"¹².

¹⁰ J. Krawczyk, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture: Northern Syria and the Jazira in the Eleventh Century", *Jusur*, 1 (1958), 2-3.

¹¹ Krawczyk, 10-20.

¹² R. P. Linder, "What was a Nomadic Tribe?", *Comparativ Studies in Society and History*, 24 (1982), 689-90. Günümüz tarihçilerin bir türlü vazgeçemedikleri, kaynakları tenkit süzgecinden geçirmeden ve bunlara istinaden yaptıkları tek taraflı değerlendirmeler, ana kaynaklardaki hoşnutsuzluğu nefrete dönüştürmektedir. Halbuki çok yönlü bakıldığında, göçebelere yerleşikler arasında çok hassas dengelere dayalı, ortak (symbios) bir münasebetin varlığı görülür. Üstte göçebe ve yerleşik zihniyetlerinin farklılıklarını çok açık bir şekilde ortaya koyan ifadelerde, üzerinde durulması gereken bir nokta var ki o da göçebelerin tarihi hakkında herhangi bir yazılı kaynağın olmaması, onların bu malzemeleri saklayamamalarından değil, onların *kitabî geleneğe* sahip olmamalarından kaynaklanmaktaydı. Onlar hakkında malumat, mecburen, ya yerleşik toplumların eserlerinden, ya da kendi sözlü edebiyatından çıkarılacaktır. Eğer, gerçekten göçebe kavimlerden günümüze yazılı bir vesika ulaşmış olsaydı, sanırım bu vesikanın, bir tarihçi için ne kadar değerli olacağını söylemeye dahi gerek yok. Fakat başka bir açıdan bakıldığında ise, yine bu kıymeti haiz bir vesika dahi, yerleşik bir kültürün kalem ve zihniyetinden süzülerek yazıya döküleceğinden, bir o kadar da özgünlüğünü yitirecekti. O halde *göçebe zihniyet* asla yazıya

Muhtemelen, intibalarını göçebe Türkleri gözlemleyerek edinen Bizanslı bir müellif Theodores Metochites (1270-1332) göçebeler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Göçebelerde kendi tabiatlarına uygun bir *toplumsal hayat tarzı* (communal way of life) vardır. Fakat dediğim gibi, o vahşi bir görünüm arzeder ve her türlü insan faaliyetlerinin deneyiminden ve edebiyattan yoksun gözükür. Onlar diğer insanlar gibi ne şehirlerde yaşarlar ve ne de yaşadıkları yerleri kalelerle korurlar, onları içine alacak evleri de yoktur, ne el sanatlarında ne de ticarete maharet sahibidirler, ne de ziraatin ve bağıcılığın zahmetinden haberdardır... Fakat onlar tesadüfen ve dikkat etmeden yaşarlar. Sıkı bir intizam içinde olmak ve yerleşmek onların hayatlarını anlamsızlaştırır”¹³. Metochies’in ifadeleri elbette, göçebeleri tanıtıcı önemli genellemelerdir. Fakat müellifin intibaları, onların iç dünyalarına girememesi ve anlayamaması sebebiyle sadece dışardan gözlemlere dayanmaktakta, ayrıca farkında olmadan, kıstas olarak da yerleşik dünyayı almaktadır. Halbuki göçebeler de yerleşikleri kendi dünyalarına ve *zihniyetlerine* göre algılıyordu.

Bir İslam coğrafyacısı olan İdrisî ise Türkmenleri şöyle görüyordu: “Begler cengâver, tedbirli, metin ve âdildirler; faziletleriyle temayüz etmişlerdir; millet, zalim, vahşi, kaba ve cahildir”¹⁴.

Yerleşik zihniyetin göçebeye bakışını çok açık bir şekilde ifade eden bu satırlardan sonra, göçebeliğin de bir geçim biçimi ve bütün yerleşik toplumların geçirdiği bir safha olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Aynı şekilde Anadolu’ya göç eden Türkmenler hakkında gerek müslüman, gerekse gayr-i müslim müelliflerin yazdıkları da dış gözlemlerini nakilden öteye gitmemektedir¹⁵. *Yerleşik zihniyete* sahip müelliflerin kaleme aldığı bu eserlerde, elbette Türkmenlerin iç dünyalarındaki insicamı ve dış dünya ile olan münasebetlerini etkileyen saikler hakkında bilgi bulmayı beklememek gerekmektedir. Hatta onların içinde bir müddet yaşasa dahi bazı olguları, değerler dünyasını anlaması ve duygu ve düşüncelerini kavramlaştırması hiç bir zaman gerçekleşmeyecektir. Bu konularda yapacakları nakiller yine *yerleşik zihniyet* süzgeçinden geçeceğinden özgünlüğünü kaybedecektir. Binaenaleyh onların dünyalarını bütünüyle kavramanın imkansızlığı ortadadır. Mamafih aslıolan da Türk ve

aktarılamayacağına göre, onu bize aktaran *yerleşik zihniyet* ise onları hiç bir zaman tam olarak anlayıp kavrayamayacaktır.

¹³ K. Hopwood, “Türkmen, Bandits and Nomads: Problems and Perceptions”, *Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes Vith symposium*, Cambridge 1984, 27.

¹⁴ İdrisî, *Nüzhətü'l-müştâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut 1989, 518, İdrisî, *le Géographie d'Edrisi*, trad. P. Amédée Jaubert, Tipkibasım, Frankfurt 1992, I, 498.

¹⁵ *Yerleşik zihniyetin* göçebeleri algılayışları için bkz. Hopwood, 23-30. *Yerleşik zihniyetin* göçebe Türkmenlere yaklaşımını Köprülü şöyle değerlendiriyor: “...yerleşik halk ile göçebeler arasındaki bu içtimaf ziddiyet sebebiyle, burjuvaziye mensup alimler tarafından yazılan eserlerde, göçebe Türkmenler aleyhinde şiddetli ithamlara ve hatta iftiralara tesadüf olunur” (F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1991, 49).

Türkmen toplumunu belirleyen, nesilden nesile devam ederek diğer toplumlardan temyiz eden, bu bilemediğimiz ve adlandıramadığımız *ayrıntılardır*. Diğerleri ise hiçbir zaman, belli bir mekan ve zaman diliminde vuku bulmuş olaylar olmaktan öteye gitmezken, onların hakkında bildiklerimiz benzer toplulukların ortak vasıfları olarak kalacaktır.

XI-XIII. yüzyıl müelliflerinin eserlerinde Türkmenler bahis konusu olabilmesi için, mutlaka merkezî idareleri veya yerleşik toplumları rahatsız edici tavırlar sergilemiş olmaları gerekiyordu. Diğer türlü, tarihçilerin nefretle bahsettikleri ve *guruh* addettikleri Türkmenler hakkında, kaynaklarda elle tutulur bilgiler bulmak neredeyse imkansızdır. Bu sebepten göçebe Türkmenlerin tarihini, bu kaynaklardan etraflıca öğrenemeyi beklemek iyimserlikten öteye gidemez.

Yerleşik kaynaklarının göçebe Türkmenleri, sürekli dış dünyada yaptıkları tahribatlarla tanımlamış olmaları, göçebe hayat tarzını yerleşik hayat tarzı ile mukayese etmelerinden kaynaklanıyordu¹⁶. Halbuki yerleşikler de savaşlarda yaptıkları tahribatlarla değerlendirmeye tabi tutulursa, "barbarlık", *yağma* ve *talanda* göçebelerden geri kalmadıkları görülecektir¹⁷. Aynı kaynaklar *yerleşiklerin* bu yıkıcılığını her zaman olağan karşılayıp, onların yaptıkları tahribatın izlerini ve etkilerini nedense hiç öne çıkarmazlar. Çünkü *yerleşik zihniyet* bunu, 'savaş' veya 'rekabet' olarak peşinen meşrulaştırmıştır¹⁸. *Göçebe zihniyet* ise yerleşiklere yaptığı *yağma* ve *talanı* savaştan ziyade, *hayat tarzı* ve *geçim biçimi* olarak algılamaktadır. Aslına bakılırsa yerleşiklerin şu tanımı bunu çok iyi ifade etmektedir; "savaş onların hayat tarzıydı". Bu gerçekten doğru bir tespitti ve onlar bunu "illa tahrip etmek" için yapmıyordu. Onların "yiğitlik", "cesaret", "hak" ve "sulh" ölçüleri, yerleşiklerin bu kavramlara yükledikleri anlamlardan çok farklıydı. Kısacası göçebelerle yerleşikler arasındaki münasebetler bilinemezliklerle doludur. İşte bu bilinemezlikler göçebelere karşı yerleşiklerin daha katı tutum takınmalarına sebep

¹⁶ Yukarıda da vurgulandığı gibi *yerleşik zihniyetle* ve dışardan, göçebeleri inceleyen ve tasvir eden kaynaklara dayanan, üstelik bunları iyi bir tenkit süzgecinden geçirmeyen günümüz tarihçileri de eski tarihçilerin hatalarını tekrardan öteye gitmemişler; *otlak göçebelerinin* yıkıcı yönleri yanında, sanki yapıcı veya olumlu yönlerinin hiç olmadığı zehabına kapılmışlardır. Halbuki onların da kendi ekonomi biçimleri olduğu gibi, ayrıca yerleşiklerin iktisadî hayatlarına oldukça önemli katkıları vardı. Ayrıca *otlak göçebelerinin* kısa ömürlü ve istikrarsız siyasî varlığı karşısında, yerleşik yönetim yapısı ise her nasılsa daha sürekli ve meşru kabul edilmiştir. Yakın Doğu'da, çiftçilerle *otlak göçebeleri* arasındaki birbirine yaptıkları tesir, aslında yıkıcı ve zorbaca görünmekle birlikte, bugün eldeki bilgiler, hamasî değil de ilmi zihniyetle değerlendirildiğinde, gerçekte, meskun dünyanın bu bölgesinde içiçe yaşayan, birbirine zıt gibi görünen iki hayat biçiminde, mükemmel bir numune olacak, çok karmaşık iktisadî, içtimaî ve siyasî ilişkilerin varlığı ortaya çıkmaktadır (Krawczyk, 1).

¹⁷ Mateos, 194, 236. Burada Ermenilerin Bizanslılar tarafından veya Bizansın diğer Avrupalı devletler tarafından 'yağma' ve 'talan' edilmesi söz konusu edilmektedir. Yaptıkları *talan* ve *yağma* sebebiyle, sırf kendi zihniyetine uymadığı için, göçebe Türkmenleri "barbar" olarak nitelendiren Komnena'nın, eserine, aynı medeniyeti paylaşan ve *yerleşik zihniyete* sahip Rousset de Bailleur'un, Anadolu'da yaptığı tahribatı anlatarak başlamak zorunda kalması hayli ilginç bir tesadüf olsa gerek (Komnena, 1-20).

¹⁸ Hopwood, 25.

olmuştur. Halbuki göçebelerin de yerleşikler gibi, fakat yerleşiklerden çok farklı gizemli bir dünyaları vardır.

Dönemin kaynakları fırsat buldukça Türkmenlerin Anadolu'da yaptığı *yağma* ve *talanı* trajik bir şekilde nakletmeye gayret gösterirler. Hemen hemen hepsinde birbirine benzer ifadeler görülür; 'şehirlerin yakılıp yıkıldığı', 'kiliselerin camiye çevrildiği', 'halkının esir edilip götürüldüğü', 'şehrin iâşesini temin eden yolların kesildiği ve etrafındaki tarlaların ve bahçelerin tahrip edildiği', bu sebepten 'halkın toprağını ekemediğini ve kıtlıkların olduğu' vs.¹⁹. Anlaşılan o ki, kalabalık Türkmen kitlelerinin göçü, yerleşik halk üzerinde şok tesiri yapmış, müthiş bir korku salmış ve uzun süre kendilerini güvende hissetmeyerek şehirlere kapanmalarına sebep olmuş²⁰, bunun sonucunda ziraat gerilemiş ve kıtlıklar başgöstermişti.

Bizans, Ermeni, Gürcü, Süryanî ve Latin kaynaklarının Türkmenleri tasvirleri ile Çin kaynaklarının göçebe Türkleri tasvirlerinde oldukça benzerlik var²¹. Bu da her devirde ve mekanda *yerleşik zihniyetin* göçebe toplumları algılayışlarındaki aynılığı gösterir. Sadece bu kaynakların gözüyle, Anadolu'da kurulacak yeni bir medeniyetin teşekkülünde büyük katkıları olacak göçebe Türkmenlerin²² tarihini yazmanın, güçlüğü ortadadır. Üstelik yukarda da belirtildiği gibi, kaynakların tarafgir ve oldukça kifayetsiz olduğu dönemlere doğru gidildikçe, bu güçlük daha da belirginleşmektedir.

Her devirde ve mekanda, göçebe Türkmenlerden müştakî olmayan kaynak neredeyse yok gibidir. Fakat dönemin kaynaklarının bütün bu olumsuz yaklaşımları, Türkmen akınlarını 'Allahın kendilerini cezalandırması' olarak telakkî etmeleri, onların *zihniyetlerin* bir başka yönünü gözler önüne sermektedir²³. Peki dönemin *yerleşik zihniyetle* yazılmış kaynaklarının hepsi de göçebe Türkmenleri tasvirinde ve algılamalarında hata içinde miydi? Elbette hayır, onların da doğru ve haklı oldukları hususlar vardı. Hiç şüphesiz ilk göçler esnasındaki istikrarsızlık ortamından istifade,

¹⁹ Brosset, 346-8; Mihail, 16-7, 31; Tritton, 71-2, 82-3; Mateos, 156, 233; Bar Hebraeus, 331.

²⁰ İbn Battûta, II, 270-1.

²¹ "Onların geleneklerinde hayvan sürüleriyle uğraşma işi vardır" (Ts'e-Fu Yuan-Kui, "Metinler", trc. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, 112). "Gök-Türkler, Ch'ilerin, You eyaletine yüz binden fazla kişi ile saldırdılar. Çin Seddine girip, büyük yağma yaptılar ve döndüler", "Ch'ang-an'da çok rahat bir vaziyette oturan, sayıları bin civarında olan etle beslenen (Çinlilerden farklı olarak) Gök-Türkler vardı" (Tsu-Chih T'ung-Chien, "Metinler", trc. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, 144, 147). Herşeyden önce Yakın Doğu kaynakları gibi, Uzak Doğu kaynaklarının göçebe Türklere yaklaşımlarındaki benzerlik oldukça dikkat çekici. İkinci olarak, Orta Asya'daki göçebe Türklerin hayat tarzını Yakın Doğu'da da devam ettirdikleri anlaşılıyor: "İsaiah'ın dediği gibi, senin ülken yakılıp yıkıldı, senin şehirlerin yıkıma terkedildi ve yabancılar senin eyaletini harabeye çevirdi" (Brosset, 349-50). Diğer kaynakların da göçebe Türklere ve Türkmenlere yaklaşımları pek farklı değildir.

²² *Göçebelik ve göçebe hayat*, aslında bütün şehir ve yerleşik kültürlerin temeliydi. Çünkü bütün parlak ve görkemli kültürleri kuranlar, bir zamanlar *göçebe hayatı* yaşamışlardı (İbn Haldûn, 116).

²³ Mateos, 155-6.

Türkmenler yerleşik halkı sistemli-sistemsiz *yağmalamış* olabilirler. Bu, merkezî idarelerin siyasetine ve gücüne göre değişmekteydi. Selçuklu Devleti ilk başlarda göçebe Türkmenlerin eylemlerini desteklerken, daha sonra karşısında yer almıştır. Tabî bu Türkmenlerin *yağma* va *talan*larını tamamen ortadan kaldırmamış ama en aza indirmişti. Bundan sonra da o, *yağmacı* gibi görünen göçebe Türkmenlerin birçoğu kendi ekonomilerine dönmüş, bir kısmı da *yerleşik* hayata geçmişti. Zaten şehirlerin ele geçirilişinin akabinde, *beg*lerin halkı iskan siyaseti de bu bozulan düzeni yeniden kurmak içindi. Onların Yakın Doğu'da ilk göçler esnasında yaptıkları tahribata dair bilgilere, *yerleşik zihniyeti* ile kaleme alınmış, ekseriya gayr-i müslim tarihçilerin eserlerinde ve İslam kaynaklarında sıkça rastlanmak mümkün. Yakın Doğu kaynaklarının verdiği bilgiler, elden geldiğince tarafsız ve abartılardan uzak olarak değerlendirilebildiğinde ancak anlam kazanacaktır.

Mamafih, Selçuklu Türkiyesi'nde göçebe Türkmen tehlikesi hiç bir zaman ortadan kalkmamış, merkezî idarelerin zayıf düştüğü dönemlerde bu tehlike daha da artmıştır. Siyasî yapının zayıflaması, göçebe Türkmen topluluklarında kabilevî asabiyeyi canlandırmakta, akabinde merkeze karşı ve birbirleriyle girdikleri mücadele yüzünden asayiş ve huzur bozulmaktaydı. Bu tehlike devletin hakimiyetinin en zayıf olduğu *uc* bölgelerinde çok daha belirgindi. Devlet büyük oranda *beg*lere yaptığı bağışlarla, 'eşkiyalık' yapanların dışındakileri itaat altına alarak tehlikeli olmalarını engellemeye çalışıyordu.

II. TÜRKMENLERİN ANADOLU'YU İL TUTMASI

Sir Derya boylarından çıkıp, geçirdikleri uzun serüvenden sonra İran yaylası üzerinden, kuzeyden ve güneyden Anadolu'ya sızmış müslüman Oğuzlara yaygın olan görüşe göre *Türkmen* deniliyordu. Anadolu'ya ilk göçlerde gelen göçebe Oğuzların çoğunluğunu da bunlar teşkil ediyordu²⁴. Latin kaynakları, bilhassa Bizans hududundaki Türkmenleri *Bedevini* yahut *Silvestres Turci* (göçebe yahut dağlı Türkler) olarak adlandırmışlardır²⁵. Müslüman müelliflerden başka bazı gayr-i müslim müellifler de bu zümreler için *Türkmen* ifadesini kullanmışlardır²⁶.

Yakın Doğu'da büyük bir coğrafya Selçuklu korumalığını kabul etmekle birlikte, yerleşik toplumlar göçebe Türkmen toplumunu, *yerleşiklik* ve *göçebelik* farklılığının sebep

²⁴ "Türkmen" adı için diğer görüşler ve Kafesoğlu'nun değerlendirmeleri için bkz. İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Denny Armağanı*, haz. Agah Sırrı Levend, Ankara 1958, ss. 121-133; Sümer, *Oğuzlar*, 28-9.

²⁵ Ansbert, 155 (naklen, Vryonis, "Nomadization", 48).

²⁶ Mateos'un tarihine yazılan zeylin Türkçe tercümesinde, *Türkmen* ifadesi genel olarak Türkler için kullanılmaktadır (Mateos, 332). Ayrıca Komnena da Türkmen ifadesini kullanır bkz. Komnena, 462.

olduğu gerginlikten dolayı benimseyememişti. Bunu kaynaklardan da takip etmek mümkün. İslam dünyasındaki yerleşik toplumların göçebe Türkmenlere gösterdiği tepkiden etkilenen, yönetici olarak kalabilmek ve hakimiyeti altındaki toplumda meşruiyet kazanabilmek için *yerleşik zihniyeti* benimsemenin gerekliliğini anlayan Selçuklu yöneticileri, zamanla kendilerini başarıya ulaştıran *ildaş*larını dışlayarak yerleşikleri tercih etmek zorunda kalmışlardır. Yakın Doğu'da Selçuklu idarelerinin kurulmasıyla birlikte siyasî boşluklar geçici de olsa doldurulduğundan göçebelerin serbest hareketleri engellenmişti. Bundan sonra Türkmenler, yerleşiklere boyun eğmemek için *beg*leri idaresinde, kendi başlarına hareket etmeye, siyasî boşluğun bulunduğu başka bölgelere göç etmeye başladılar. Bunun için Anadolu'nun güneydoğu ve kuzeydoğu istikametinden, kendilerine zengin otlaklar sunan yaylalara, *il tutmak* gayesiyle yöneldiler ve bu uzun yıllar devam etti²⁷. Hiç şüphesiz siyasî olumsuzluklarla birlikte, göçebe Türkmenler, fizikî ve ekolojik şartları kendileri ve hayvanları için müsait olmayan İslam dünyasına, coğrafi açıdan da intibak etmeleri mümkün değildi. Onların İslam coğrafyasında yaşadıkları yerlere bakılırsa, kısmen iklimin ve fizikî yapının müsait olduğu kuzey Suriye havalisi ve benzeri bölgelerde yoğunlaştıkları görülür. Gerek Çağrı Beg'in ilk seferi, gerekse diğer Selçuklu *beg*lerinin yaptığı seferler, siyasî olmaktan çok büyük oranda iktisadî nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Selçuklu idarecilerinin Türkmenler hakkında serzenişte bulunmaları da bunu kuvvetlendirmektedir²⁸.

Türkmenler *il tutmak*²⁹ için Anadolu'ya üç şekilde göç etmişlerdir. Birincisi hiç bir siyasî hakimiyet kabul etmeksizin, *beg*lerin başını çektiği zümrelerin göçleri, bunlar

²⁷ Göçebe Türkmenlerin Anadolu'ya girişine dair teferruata girmek, bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, daha kapsamlı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, 1-82; Claude Cahen, "La première pénétration turque en Asie-Mineure (Seconde moitié du XI. s.)", *Byzantion*, 18 (1948), ss. 5-67, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, trc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediöldüz, Ankara 1992.

²⁸ Halifenin mektubuna cevaben Tuğrul Bey şunları yazmıştı: "Vuku bulan hadiselere gelince, bunlar maiyetimizdeki fena Türklerden ileri gelmiştir. Bu sebepten beni muahaze etmek doğru değildir". Daha sonra sultan bu hadiselere karşışmış on Türkü fillere öldürttü (Bar Hebraeus, 307-8).

²⁹ Türklerin Anadolu'ya göçleri, Orta Asya'dan başlayan bir geleneğin ve *zihniyetin* devamı olarak ele alınmalıdır. Orhun kitabelerinde Ötüken'e göç *il tutmak* olarak adlandırılmıştı (*Eski Türk Yazıtları*, haz. H. N. Orkun, Ankara 1987, 24 vd.). "*İl tutsak*: Ötüken yiş imiş, devlet ancak Ötüken dağ çayırlarında idare edilebilir". Tekin'e göre, *Yış* tabiri burada her ne kadar 'orman' olarak tercüme edilmişse de aslında 'dağ çayırı' veya 'suyu, otlakları bol arazi' şeklinde tercüme edilmesi gerekiyordu (Ş. Tekin, "Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlihi", *AÜFEFAD*, 3 (1971), 44). Buna istinaden, göçebe Türk topluluklarının yeni bir bölgeye göçü, Orta Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da *il tutmak* olarak devam ettiği kanaatindeyiz. Bu sebeple Türklerin Anadolu'ya göçleri için, *yurd edinmek* anlamına gelen *il tutmak* ifadesi kullanılacaktır. Belki bu ifade, Türkler yerleşikliğe geçtikten sonra anlam değişikliğine uğramış olabilir, ama yine de Türklerin ilk göçünü bu zaviyeden görmek gerekmektedir. Çünkü göçebe Oğuzların Orta Asya'dan kopup uzun yıllar sonra batıya gelerek, Aral gölü civarına yerleşmelerinde (F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, Ankara 1967, 27-59), yani *il tutmalarının* altında, kendileri ve hayvanları için en uygun bölge olması ve bu bölgede yaşayan kavimlere üstünlük sağlayıp, yerlerinden atabilmeleri yatmaktadır. Bu dönemde, Hazar ve Ural nehrinin doğusundaki bütün bölge zamanla 'Oğuz çölleri' adını almıştı (O. Turan, *Türkiye*, 6). Bu *il tutma* olgusunun altında, şuurlu bir şekilde, bugünkü anlamıyla kullanılan bir

çoğunluğu oluşturuyordu. İkincisi Selçuklu yönetimine tavır alan Türkmen zümreleridir ki bunlar daha sonra batıya göçetmişlerdir. Üçüncü zümre ise Selçuklu sultanlarının izlediği bir siyasetle, nüfuzlu *beglerin* idaresinde Anadolu'ya gönderdikleri göçebe Türkmen zümreleridir.

Fakat önemli bir nokta varki başına buyruk *begler* idaresindeki bu münferid *boy*lar, toplu ve düzenli Bizans ordusuna karşı her zaman başarı sağlayamıyordu. Devamlı hareket halindeki bu küçük birlikler, Azarbaycan ve Anadolu'nun güneydoğu sınırlarında yığılmışlardı. Malazgirt savaşı sonrasında Bizans'ın Anadolu'daki direnişinin kırılmasıyla, Türkmenlerin Anadolu'yu *il tutma* süreci çabuklaşmış ve süratlenmişti. Alp Arslan'ın en büyük başarısı, belkide bu *begleri* ve güçlerini bir araya getirerek, düzenli Bizans ordusunu yenmesi ve arkasından da adeta sel gibi kesif bir Türkmen akınının başlamasına vesile olmasıdır. Anadolu'ya kısa sürede yayılmalarını kolaylaştıran bir diğer etken, Bizans Anadolu'sunda yaşanan siyasal boşluktu. Türkler, gelişleriyle ve kurdukları küçük *beglik*lerle bu siyasal boşlukları kısa sürede doldurdular. Dolayısıyla, başlangıçta kargaşayı artırmış gibi görünse de, bu yeni bir teşekkül sürecinde

takım kavramlar yer almıyordu. Çünkü onlar Kıpçaklar tarafından *illerinden* sürülünce, Karadeniz'in kuzeyine ve Yakın Doğu'ya yine *il tutmak* gayesiyle göçetmişlerdir (Sümer, *Oğuzlar*, 200). Bu göçler kısa süre değil, sakin ve kargaşasız bir ortam buluncaya kadar devam etmiştir. Yakın Doğu'ya göç serüveni de bunu göstermektedir. Eğer ilk etapta "vatan tutup" bir yere yerleşme arzuları olsa idi, Büyük Selçuklu hakimiyeti altında, kendinden olan yöneticileri ve İslam dünyasını rahatsız etmeden zamanla yerleşme aşamasına geçebilirlerdi. Fakat bu böyle olmamış, Orta Asya'daki boy ve kavim mücadelesi, Türkmenlerle birlikte birden bu bölgeye taşınmıştır. Fakat burada, Yakın Doğu'da kurulmuş Türk Devletlerinin başındaki sultanların şuurlu *feth* hareketi kastedilmemekte, sadece göçebe Türkmenlerin *zihniyeti* ortaya konmaya çalışılmaktadır. İdarecilerin *zihniyeti* kısa sürede farklılaşmış ve göçebeler gibi geçici ve şuursuz değil, daha istikrarlı hale gelmişti. Selçukluların Horasan'a geldiğini duyan Gazneli devlet adamı ve vezir Ahmed b. Abd us-Samed, Türkmenleri kasederek şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi, şimdi ülke zapteden emirler geldi" (İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed-i Behmenyâr, Tahran 1317, 470-71; Sümer, *Oğuzlar*, 78) ifadesiyle bu farkı ortaya koymaktadır. Çünkü yerleşik idarecilerle göçebe Türkmen toplumu arasında oldukça önemli boyutlarda *zihniyet farkı* vardı. Selçuklu idarecilerinin, göçebe Türkmenlerin verecekleri zararları en aza indirme gayretleri, buna rağmen onların başkaldırmaları, en azından *zihniyet farklılığının* bariz bir göstergesiydi. Bu durumun Anadolu'da da aynen devam etmemesi için hiçbir sebep yoktu. Sultanlar için Anadolu'nun ele geçirilmesi bir "feth" ve yapılan mücedele *gaza* olabilir, ama o dönem Türk toplumunun alt katmanlarına doğru inildikçe bu şuur zayıflıyor ve hatta kayboluyor, *il tutmak* için yapılan mücadele, *aplik* ruhu öne çıkıyordu. Binaenaleyh bu çalışmada, dönemin içtimaî ve iktisadî yapısının anlaşılmasında diğer etkenler yanında topluluğun *zihniyeti* esas alınıp "feth" yerine, *il tutmak* tabiri kullanılacaktır. Burada bir hususun daha vurgulanması gerekir ki, İran yaylası yoğun Türkmen istilâsına uğrarken, siyasî boşluğun daha belirgin olduğu batı istikametinde göçler devam etmiştir. İran'da idare Türk olmakla birlikte, göçebe Türkmenler azınlıkta kalmıştı. Türkmenlerin göçleri güneyde İslam dünyası, Anadolu'da Bizans tarafından durdurulmamış olsaydı, belki aynı durum Anadolu yaylası için sözkonusu olacak, geçici bir hakimiyetten sonra batıya göç devam edecek ve Anadolu topraklarında *Türkleşme* aynı boyutlarda gerçekleşemeyecekti. Türkmenlerin yerleşikliğe geçmeleri, burayı *yurd* edinmeleri, aslında ne geri ne de ileri gidememleri, burayı *il tutmaktan* başka çarelerinin kalmaması ve ayrıca çevre şartlarının geldikleri yere çok benzemesinden kaynaklanıyordu. Göçebe Türkmenlerin yeni dine bağlılıkları her ne kadar zayıf olsa da -yerleşik Türkmenlerde ve göçmen Türklere bu daha da kuvvetliydi- yeni *ilde* iki farklı din ve geleneğin çatışma içinde olması, Türklerin canlı, dinamik geleneklerine bağlı kalmalarını sağladı. Çünkü İslam dünyasına ve Balkanlara göç eden aynı kökenli *boy*ların zamanla yok oldukları bilinen bir gerçek. Anadolu'daki Türkmenler yerleşik hayata geçip, Türk nüfusu yavaş yavaş yerleşik göçüyle beslenme safhasından sonra, "feth" şuur, yoğun bir şekilde teşekkül etmeye başlamış olmalı.

kaçınılmazdı, Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle tesis edilen siyasî istikrar, arkasından içtimaî ve iktisadî istikrarı getirmiştir.

Malazgirt sonrasında, Anadolu'nun doğusunda biriken Türkmenler, *il tutmak* gayesiyle Anadolu'ya akın etmeye başladılar ve soluğu Ege denizinde ve İstanbul (Costantinopol) sınırlarında aldılar. Türklerin ilk akını hakkında Komnena şunları naklediyor; "Anadolu'da Rum egemenliği son bulmuş durumdaydı. Çünkü doğudaki birlikler, her yere sızmış, Karadeniz, Çanakkale Boğazı, Ege Denizi ve Suriye Denizi, Saros/Seyhan ve diğer ırmaklar, özellikle Antalya yöresi (Pamphylia), Kilikya boyunda akan ve 'Mısır denizi'ne dökülen ırmaklar arasındaki ülkenin hemen hemen tümüne Türkler hakim olmuşlardı". Yerli halk sürekli baskınlar ve tacizlerle kısa sürede sindirilmiş ve itaat altına alınmıştı³⁰. Savaşın akabinde Alp Arslan Anadolu'nun bir kısmını *beglere* taksim etmiş ve bu paylaşma ve mücadele daha sonra devam etmiştir. Mezopotomya'da Artuklar hakimdi. Erzurum bölgesi Saltuk Beg'e, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri ve Pont havalisi Danişmend Gazi'ye, Maraş ve Sarus (Sarız) mıntıkası ise Emir Çavuldur Beg'e verilmişti³¹. Daha sonra Süleymanşah Kapadokya ve Pont memleketlerinin hakimi oldu ve İznik ile İznit şehirlerini ele geçirince 'sultan'lığını ilan etti. Bağdat halifesi de onun 'sultan'lığını tanıdı. Sökmen Büyük Ermenistan'a hakimdi.³² Çaka İzmir'de hakimdi, Tanrıvermiş ve Marak (?) Ephesos'u elinde bulunduruyorlardı³³.

Türkmenlerin Anadolu'daki dağılışı ve yayılışı fizikî ve ekolojik çevrenin belirleyici olduğuna daha önce kısaca değinilmişti. Anadolu'nun doğusu yazın *yaylacılık*³⁴ için çok uygun olmakla birlikte, kışın Türkmenlerin yaşamaları hiç de müsait değildi. Kışların sert ve uzun geçmesi, otlakların uzun süre karla kaplı kalması, dağlar arasındaki vadiler dışında, nisbeten ılık geçecek ovaların olmayışı sebebiyle bölge göçebe Türkmenler için uygun bir ortam değildi. Bu yüzden buradaki göçebeler kış aylarında, gerek kendileri, gerekse hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yerleşme yerlerine saldırıp, yollarda eşkiyalık yapmak zorunda kalıyorlardı. Bölge yazın güneyden ve batıdan gelen göçebe akınlarına uğrar, sonbaharda tekrar ıssızlaşırdı. Buna karşılık

³⁰ Komnena, 25.

³¹ Zahirüddin Nişaburî, *Selçuknâme*, nşr. Mirza İsmail Han Afzar, Tahran 1332, 27-8; Aksarayî, 17; O.Turan, *Türkiye*, 112.

³² Mihail, 29, 33.

³³ Komnena, 336, 338.

³⁴ *Yaylacılık* 'yaylag pastoralizm'in karşılığı olarak kullanılmaktadır. *Yaylacılık*da göçler *yatay* değil *dikeydir*: Göçebeler toprakların bir kısmını ziraat için kullanırken, ekime uygun olmayan alanlar ise otlak olarak kullanılır. Hayvanlar yazın yaylalara, kışın ovalara sürülerek mevsimlik olarak otlaklarda dolaştırılır. Yazın ovalar ziraat için kullanılırken, hayvanlar yaylalara çıkartılır. Hasad yapıldıktan sonra ise sürüler yavaş yavaş ovaya indirilmeye başlar. *Yaylacılığın* içinde *semi-nomadic*, yani yarı göçebelikle birlikte, *herdsmen husbandry* da görülmektedir. *Herdsmen husbandry* (ya da *distant-pastures husbandry*)da ahalinin çoğu yerleşik ve ziraatle uğraşırken, hayvanlar bazen yerleşim yerlerine yakın alanlara, bazen de çok uzak otlaklara çobanlar tarafından sürülür. Kışın ise hayvanlar kışlaklarda barındırılırken, ziraat artıkları ve kuru otlarla beslenir (Khazanov, 22-4).

Anadolu'nun batı, güney ve nisbeten kuzey bölgeleri, her mevsimde göçebelige daha uygun bölgelerdi. Dikkat edilirse Türkmenlerin, Anadolu'ya ilk girişlerinde hemen bu bölgelere yöneltileri ve buraları kendilerine *yurt tuttukları* görülür. Bu bölgelerde yazların uzun sürmesi kışların ılık ve kısa geçmesi, her mevsim hayvanlar için taze otlakların olması, gerek otlak göçebeligi gerekse *yaylak göçebeligi* için oldukça müsait ortam sağlıyordu.

Ormanların bol olduğu kuzey ve güney bölgeleri ise ağaçerilerin tercih ettiği yerlerdi³⁵. Bunların yaşantılarını ise göçebe hayatı olarak nitelendirmek mümkün değildir. Bu, Anadolu'ya sadece göçebelerin gelmediğini de göstermesi açısından oldukça önemli.

Türkmenlerin Anadolu'daki yayılışları 'teritorial' olmadığı için, resmî sınırlarla kuşatılamıyorlardı. Bu sebeple Selçuklu hakimiyetinde olmayan Bizans topraklarında dahi, pervasızca yaşıyorlardı. Bizans'ın hakimiyetinde olan Eskişehir (Dorlyaeum), Pithecas, Malagina ve Choma-Saubblaeum havalisi, Türkmenlerin en yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdi³⁶. İlk istilalar dönemi için oldukça geç olmakla birlikte, dönemin bir Bizans kaynağı, Türkmenlerin Büyük hayvan sürülerine otlak aramak için yurtlarını terk ederek, Bizans topraklarına geçtiklerini belirtmektedir (m.1173-4). Büyük hayvan sürüleri ifadesi, artık Türkmenlerin ilk başlardaki *yağma* ve *talan* için yapılan akınlar şeklinde değil, *il tutmak* için geldiklerinin açık göstergesidir. Gerçi Türkler savaşıra dahi sürüleri ve aileleriyle birlikte gelseler de buradaki durum daha farklı idi. Kaynak 'hep birden' (*en masse*) ifadesini kullanmaktadır. Yine devamında, Manuel Komnenos, Gudelos Tzykandales ve Mikhail Angelos idaresindeki ordusunun bunların üzerine gece ansızın baskın düzenleyip büyük zayıat verdirmeleri de onların savaşıra halinde olmadıklarını, tabii bir şekilde kendi yaşantılarını sürdürdüklerin gösteriyor³⁷. Sıradan göçebe Türkmenleri yönetimin, kendi *il*daşlarından olup olmadığı onları pek ilgilendirmedigi anlaşılıyor.

³⁵ Seyyahlar Türkmenleri göçebe zümreler olarak tasvir ederlerken, muhtemelen onlardan yerleşik zümreleri göz önünde bulundurmuyorlardı. Türkmenlerin arasında Ağaçerilerin varlığı, onların, en azından hepsinin hayvan yetiştirici göçebeler olmadıklarını gösteriyor. Çiftçi sınıfının çoğunluğu yerli halk olmakla birlikte, aralarında ziraatle uğraşan Türkler de vardı (C. Cahen, *La Turquie Pré-Ottomane*, İstanbul-Paris 1988, 105). Ağaçerilerinin, daha Selçuklu Türkleri Azerbaycan'a gelmeden önce burada yaşadıkları biliniyor (Z.V. Togan, "Azerbaycan", *IA*, II, 98, 101). Bunlar ya Selçuklulardan önce ya da Selçuklularla birlikte Anadolu'ya yerleştiler. 590/1193'de Ağaçerilerden bir zümrenin Elbistan'da yaşadıklarına ve eşkiyalık yaptıklarına dair kayıt vardır (Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, 170). Onların yoğun olduğu yerler Elbistan, Maraş ve Malatya'dan Kilikya'ya kadar uzanan sınır bölgesiydi (C. Cahen, "Les tribus turques d'Asie occidentale pendant la période seldjoukide", *WZKM*, 51 (1948-52), ss. 180-184; F. Sümer, "Ağaç Eriler", *Belleter*, 26 (1960), ss. 521-523; O. Turan, *Türkiye*, 477-8).

³⁶ Choniates, 99-100; Kinnamos, 223. Bahsi geçen yerleşim birimleri İznik civarındaydı.

³⁷ Choniates, 71.

*Uclarda yaşama mücadelesi veren Türkmenler için dönemin kaynaklarının bir kısmı, bilhassa uc türkleri, ucî tabirlerini kullanmışlardır*³⁸. Yönünü, daha iyi bölgelerde *il tutmak* için batıya, Bizans topraklarına çeviren *uc türkleri*, zaman zaman siyasî gayelerle ve merkezdeki eski hakimiyetlerinin devamlılığı için doğuyu, yani Selçuklu merkezini de ihmal etmiyorlardı. 1176'dan itibaren ise *uclar*, Selçuklu Devleti tarafından dışlanan, bazen da Bizans'a karşı siyasî koz olarak kullanılan göçebelerin *yurdu* haline geldi.

Selçuklu Devleti'nin gelen göçebe Türkmenleri sürekli *uclara* göndermesi, daha öncekilerle birlikte Bizans-Selçuklu sınırında kesif bir göçebe Türkmen toplumunun oluşmasına sebep oldu. 1176'ya kadar Selçuklu Devleti tarafından desteklenirken, bundan sonra yalnızlığa itilen göçebe Türkmenler, *uclarda* muhtar hareket ekmeğe başladı ve adeta mahallî hürriyete kavuştular ve *begler* Orta Asya'dan beri getirdikleri *alplik zihniyetiyle* Bizans ile mücadeleye başladılar³⁹.

Bizansla mücadele eden sadece göçebe Türkmenler değil, başka etnik unsurlara mensup cihad için gelen müslümanlar da vardı. "Kapadokya ve Bitinya bölgesinde Araplara rastlanmıyordu ve bu bölgeye sadece Türkler hakimdi"⁴⁰. Süryanî Mihail'in bu ifadesi diğer *uc* bölgelerinde Arapların olabileceğinin gösteriyor. Yine müellif başka bir yerde "Türkler ve Arapların Alexis'in imparatorluğunu tek tek ele geçirdi" ifadesinden *uc* bölgesinde yaşayanlar arasında Arapların da olduğunu gösteriyor⁴¹. Bunlar, sınır boylarındaki ribatlarda "cihad" geleneğini yaşatan müslümanlar olmalı.

Göçebe Türkmenler ve Bedevilerden farklı olarak diğer müslüman *gaziler* için "cihad" yapmak ve "ganimet almak" bir gayeydi ve yerleşik bir hayat tarzına ve zihniyete uygundu. *Uc* Türkmenleri ise İslamla tanışmalarının üzerinden uzun bir süre geçmemiş ve hala göçebe hayat tarzını devam ettirmekteydiler. Orta Asya'daki eski dinî inançları ve geleneklerini aynı şekilde yaşıyorlardı. Hayat ve ekonomi biçimlerinin bir parçası olan *yağma* va *talán* için baskınlar düzenlemek de terkedilmemişti. *Gaza* ruhu ise zamanla yerleşikliğe geçmeleriyle birlikte filizlenecek, *alplik* ruhunun yerini alacaktı⁴². Bununla birlikte ilk göçlerde gelen *uc* Türkmenlerinin hepsinin değil de bir kısmında Bizansla olan mücadelelerinde dinî saiklerin de önemli yeri olduğu anlaşılıyor. İlk akın yıllarını anlatan bir Bizans müellifi 'savaşçı' Türkleri şöyle tasvir ediyordu: "Türkler zaferi gururlanmadan, insanca ve zekice kabul ederler...Onlar kazandıkları zaferleri kendilerine atfetmezler, bilakis Allaha atfederler, çünkü onlar başarılarının kendilerine, gerçek güç

³⁸ Mihail'in eserinin Ereminice tercümesinde 'uc Türkleri' ifadesi kullanılmaktadır (Mihail, 248); Vardan da 'uc begi', 'Türk ucları' ifadelerini herhalde 'uc Türkleri' için kullanmış olmalı (Vardan, 215). "Umera u asakir-i nevahiy-i uc", "Umerâ-i uc", "etrâf-ı uc", "leşkerha-i uc" (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 115, 185, 230, 438).

³⁹ Köprülü, *Kuruluşu*, 78-80.

⁴⁰ Mihail, 51.

⁴¹ Mihail, 37, V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. Azer Yaran, Ankara 1988, 126.

⁴² İbn Bîbî, Rum'a karşı *gaza* yapan *gazilerden* bahsetmektedir (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 137).

tarafından verildiğini düşünürler⁴³. Bu satırlar en azından, göçebe değil de yerleşikliğe geçmiş Türkmenlerin arasında, yeni dine daha 'şuurlu' olarak bağlananların ve İslam dünyasındaki müslümanlarla temaslarından sonra "gaza" ruhunu özümseyenlerin olduğunu gösteriyor. Ondaki kısa bir süre sonra kaleme alınmış bir başka Bizans kaynağında, gayr-i müslim göçebe Peçeneklerle, doğudaki müsliman göçebe Türkmenler arasındaki din farklılığının vurgulanırken, göçebe Türkmenlerin, "Muhammed dinine göre tapınanlar" şeklinde tefrik edilmesi⁴⁴, Türkmen *elifti* ve *yerleşiklerde İslamlaşmanın*, dışarıdan farkedilebilecek belirginlikte bir kimlik oluşturduğunu gösteriyor.

Türkmenleri Araplardan ayıran bir diğer önemli fark, bu bölgeyi *il tutmak* istemeleridir. Araplar buraya yerleşmemişler, Türkler ise buraya *il tutmak* için göç etmişlerdi ve yaşamak için mücadele ediyorlardı. Üstelik Orta Asya'dan beri devam eden göç serüveni Bizans engeli ile artık sona ermiş ve önleri tıkanmıştı. Araplar ise yaz-kış seferleri ile "cihad" edip "ganimet" alırken, bu coğrafyada uzun süre yerleşmeyi belki hiç düşünmüyorlardı⁴⁵. İşte Arap istilası ile ilk Türkmen istilası arasındaki önemli fark buydu.

Değişime ve yerleşik zihniyete daha yatkın Selçuklu *elifti*, bir *uc* bölgesi olan Anadolu'da mücadelelerini 'gaza' ve 'cihad' ruhu ile yapmış olabilirler, fakat onların emrindeki sıradan göçebe Türkmenlerde, ilk göçlerde bu ruhun çok yoğun olarak yaşanmış olduğunu söylemek oldukça güçtür. Onların tek hedefi; hayvanlarını rahatlıkla otlatabilecekleri ve kendi başına buyruk hareket edebilecekleri bir *ile* sahip olmaktı⁴⁶. Gösterdikleri olumlu olumsuz bütün tepkilerini bu *gaye ve zihniyet* belirlemekteydi.

III. TÜRKMENLERİN İÇTİMAİ VE İKTİSADİ YAPISI

Anadolu'ya ilk göçlerle gelen Türklerin içinde yerleşiklerin olduğuna dair sarıh bir bilgiler olmamakla birlikte⁴⁷, yerleşiklerin gelmediğine dair peşin bir hükme varmak da

⁴³ Attaliatès, 46. Müellifin bu ifadesinin, "doğudan" gelen Türklerin "Muhammedî" olduklarına dair genel kanaate istinaden, kendi çizdiği bir tablo olma ihtimali de gözönünde bulundurulmalıdır. Daha önce de tartışıldığı gibi göçebe Türkmen *elifti* içinde bu ruhun kökleşmesi mümkün iken, *otlak göçebesi* Türkmenlerde hayat tarzları sebebiyle bu mümkün değildi. Çünkü onların büyük bir kısmının tek endişesi, zengin otlaklarda rahatça sürülerini otlatmaktı. *Gaza* da ise sınır boylarında sürekli ve daha bilinçli bir mücadele söz konusudur. Burada Orta Asya'dan getirdikleri *alplik* ruhunun daha kuvvetli olduğu söylenebilir.

⁴⁴ Komnena, 209. Ayrıca bkz. Woodall, 75-86.

⁴⁵ "Ganimet alma" ile "yağma" arasında belkide sadece inanç ve zihniyet açısından fark vardı. Çünkü her ikisinin de ortak yanı iktisadî kaygılarının olmasıdır. Mamafih "yağma" daha futursuzca ve çok genel esaslar dışında kuralsızca yapılmakla birlikte, "ganimet alma" yerleşik zihniyete uygun, *kitabî gelenek* tarafından belirli esaslarla sınırlanmıştı.

⁴⁶ Vryonis, Türkmenlerin Anadolu'ya, sürüleri ile birlikte, *çapul ve yağma* için geldiklerini vurgulamaya çalışmaktadır (Vryonis, "Nomadization" 48).

⁴⁷ Sümer ilk göçlerde de yerleşik Türklerin geldiğini iddia etmektedir bkz. F. Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Bellekten*, 96 (1960), ss. 567-94.

şimdilik mümkün değildir. Muhtemelen ekserisi ziraatle uğraşmayan⁴⁸ otlak göçebeleriydi.

Otlak göçebeliği bozkırlarda ve çöllerde *yatay* (horizontal)⁴⁹ iken, Anadolu'da *dikey* (vertical), yani yayla-ova arasında gerçekleşmekteydi⁵⁰. Daha sonra (muhtemelen XII. asırdan itibaren), gerek fiziki şartlar, gerekse siyasî şartlar onları *yaylacılığa* (*yaylag pastoralism*) zorlamıştır. Bu aşamaya ne zaman geldikleri bilinmemekle birlikte, 1185 yılına ait bir kayda göre Türkmenler, yazları Doğu Anadolu'nun yaylalarına çıkarken, havalar soğumaya başlayınca, kışı geçirmek için güneye, daha sıcak bölgelere doğru; kar yağmayan, buz tutmayan ve kolaylıkla otlak bulabilecekleri Suriye ve güneyindeki sıcak bölgelere göçüyorlardı. Yaz yaklaşınca aynı güzergâhdan Anadolu yaylasına geliyorlardı⁵¹. Kaynaklar Anadolu'ya göç eden Türkmenleri tanıtırken; *obalar* veya *oymaklar* halinde⁵² hareket ettiklerini, yazın yaylalara, kışın ovalardaki kışlaklarına indiklerini naklederler⁵³.

Bu nakiller, dikey otlak göçebeliği ile yaylacılığın karışmasına sebep olmuştur. Anadolu'nun batı bölgesini *yurt tutan* Türkmenlerin ziraatle uğraşdıklarına dair kayıtların olmaması, otlak göçebeliğinin, bilhassa ilk dönemlerde (1124) yaygın olduğu kanaatını kuvvetlendirmektedir⁵⁴. Otlak göçebeliği için geniş otlaklara ihtiyaç duyulduğundan, yerleşikliğe geçişte bir ön aşama olan yaylacılığın, Anadolu göçebe Türkmenlerinin benimsedikleri bir hayat tarzı olması tesadüfî değildir. Yaylacılıkta yerleşikliğin ağır basmaya başlamasıyla ziraat ön plana çıkar, hayvancılık daha küçük çaplı ve ikinci planda kalır. Bu aşamada obanın hayvanlarını yaylaya, çobanlar çıkartır⁵⁵. Çünkü otlak

⁴⁸ Kinnamos, 17.

⁴⁹ İbn Haldûn, deve besleyerek geçinen, çöl ve bozkırlarda yaşayan göçebelerin otlak bulmak için daha geniş ve sıcak havaya ihtiyaç duyduklarını, bu sebepten su kaynaklarının bulunduğu mekanları aramak maksadıyla uzak mesafeler (horizontal) katetmek zorunda olduklarını belirtmiştir (İbn Haldûn, 115).

⁵⁰ İbn Haldûn, koyun ve sığır besleyen göçebelerin ise uzak mesafelere göçmediklerini, Türkmenlerin de bu türden göçebeler olduklarını vurgular (İbn Haldûn, 115).

⁵¹ Mihail, 277, 278; Marco Polo, 21.

⁵² Mateos'un tarihine yazılan zeyilde 'Türkmen kabileleri' ifadesi geçiyor (Mateos, 327). Yine ilk akınların müşahidi olan Attaliatès, Seleucia bölgesine saldıran Türkmenleri tasvir ederken "klan ve kabile akın yapıyor" (Attaliatès, 33) der. Bu her iki ifadeyle göçebe Türkmenlerin *oba* ve *oymakları* kastedilmiş olmalı.

⁵³ Oğuz Destanında *yaylak* ve *kışlak* tabirleri kullanılmaktadır (Oğuz Destanı, 17, 20). *Dânişmendnâme*'de ise *yayla* için *yazı* ifadesi kullanılmaktadır (Dânişmendnâme, 183-4, 201). Bu tabir Kastamonu yöresinde bugün de kullanılmaktadır.

⁵⁴ Kinnamos, 17.

⁵⁵ Choniatès, 110. Kaynak, Bizanslı askerlerin Türkmenlerin birkaç çobanını yakalamaktan ve hayvanlarını gaspetmekten öteye gidemediklerini naklederken, bu ifadeler çobanlık mesleğinin Türkmenler arasında daha bu dönemde olduğunu ortaya koyuyor. Yine bu ifadelerden hayvan sahiplerinin hayvancılık yanında aynı zamanda ziraatle uğraşmaya başladıklarını ve sürülerıyla de ücretli çobanlar veya kölelerin ilgilendiği anlaşılıyor. Burada obanın diğer fertlerinin değil de sadece çobanların yakalandığının kaydedilmesine istinaden, hayvanlarla, en azından bazı bölgelerde, sadece çobanların ilgilendiği şeklinde bir değerlendirmeye gidilebilir. Çünkü çoban tutmak yarı göçebelerde ve yerleşiklerde görülmekteydi. Göçebelerde ise yalnızca beglerin ve zengin Türkmenlerin sürüleri çobanlar tarafından otlatılıyordu. 638/1240'da patlak veren Babaî

göçebeliğinde, büyük hayvanlara sahip Türkmenler ve *begler* hariç göçebe aileler aynı zamanda hayvanlarının çobanıydı. Çok fakir göçebe aileler de zengin göçebe ailelerinin büyük sürülerine çobanlık yaparak hayatlarını idame ettiriyorlardı. *Otlak göçebeliği* ile *yaylacılık* arasında önemli bir diğer fark, ilkinde göçler, mekana bağlı olmaksızın su ve otların bol bulunduğu bölgelere bütün eşyalarıyla yapılırken, *yaylacılıkta* ise aile fertlerinin hepsinin, dolayısıyla evlerin göçü sözkonusu değildir. Tabii *yaylacılığın* ilk safhalarında çadır evlere de rastlanabilir. *Otlak göçebeleri* devamlı hareketli oldukları için siyasi yapılanmalarının nasıl olduğu hakkında herhangi bir malumat yoktur.

İsyanının başı olduğu sanılan Baba Resul (veya Baba İlyas), Amasya yakınlarında bir köye yerleşerek, burada uzun bir süre karın tokluğuna köyün davalarını gütmüştü (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 499, *Muhtasar*, 207; Ocak, *Babailer İsyanı*, 95).

Çobanlığın göçebe Türkler arasında ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek şimdilik mümkün değil. Belirli şahısların sürülerini otlatan göçebeye ne ad verildiği de oldukça önemli. Çoban kelimesi farsça *şoban*'dan gelmektedir (Steingass, 764). Acaba bu kelimenin Farsça oluşu Türkler arasında çobanlığın İran ve Anadolu'ya göçettikleri dönemlerde ortaya çıktığını mı gösteriyor? Bu konuda bir değerlendirme yapmak hayli güç. XIII. asırda kaleme alınmış *Dânişmendnâme*'de sürü yerine *yılkı* (veya *ılkı*), onlarla ilgilenenlere de *yılkıcı* (veya *ılkıcı*) ifadeleri kullanılıyor (*Dânişmendnâme*, 253). Eski Türk kitabelerinde hayvan sürüleri için *yılkı* (at veya dört ayaklı hayvan sürüsü) ifadesi kullanılırken, bunlarla özel olarak ilgilenen şahsın ismi olabilecek *yılkıcı* ifadesi hiç geçmemektedir (*Eski Türk Yazıtları*, 166, 482, 490, 590). Demekki Orta Asya'da kitabelerin diktirildiği dönemde, hayvan sürüleri ile özel ilgilenen şahıslar yoktu. Belki de her göçebe ailesi kendi hayvanlarının *yılkıcılığı* yaptığı için özel bir isim de ortaya çıkmamıştı. *Yılkı* kaydına birçok anlamları ile daha sonra XI. asırda da rastlanmakta. Fakat yine *yılkıcı* ifadesinin kullanımı, Türklerin *İslamlaşması* ve yerleşikliğe geçtikleri döneme rastlamakla birlikte, çobanın karşılığında bir isime hala rastlanılmamakta (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-İ-Türk*, trc. Besim Atalay, Ankara 1992, I, 21, 91, 241, 257, 385 v.d.). XI. asırda göçebelerden yerleşenler ve sürülerini başkalarına güddüren Türkmenler olmalı. Bu arada da birçok yerleşik kelime Türkçeye geçmiş olmalı. Daha sonra, ilk defa XIII. yüzyılda kaleme alındığı bilinen *Dânişmendnâme*'de bu ifadeye rastlanmakta (*Dânişmendnâme*, 253). Ayrıca sürülerle ilgilenen şahıslar için başka bir ifade de yoktur. Eser XIII. asırda kaleme alındığına göre, görevi sürü otlatmak olan şahıslar için, Selçuklular döneminde Türkmenler arasında *yılkıcı* ifadesi kullanıldığını tahmin etmek yanlış olmasa gerek. Çünkü bu eser de netice de yerleşikler tarafından, Selçuklular döneminde kaleme alındı. Fakat Dede Korkut hikayelerinde hem *çoban* (*Dede Korkut Kitabı*, 47, 48, 49 v.d., Farsça *şoban*'dan gelmiş olmalı) hem de *yılkıcı* ifadelerine rastlanmakta. Dede Korkut Kitabı'nda her siğir ve deve çobanları için de kelimeler var. Ayrıca siğir çobanı için *sağırtmaç* (*Dede Korkut Kitabı*, 284), deve çobanı için *sarvan* (*Dede Korkut Kitabı*, 269, 113, 262) ifadesi kullanılmaktadır. Bu kelime Farsça'dan geçmiş bir kelimedir. (Steingass, 640). Bu Farsça kelimeler ya vakaların geçtiği dönemde kullanılıyordu ya da daha sonra kaleme alınırken kayda geçti veyahutta bu hikayeler bir araya toplanırken halkın arasında yaşatılan belli dönemlere ait farklı kavramlar, farklı ravilerin aktardığı hikayelerin içinde yazıya döküldü. Çünkü hikayelerde farklı isimlerin kullanılması bu ihtimali güçlendiriyor. İkinci ve en son ihtimal daha kuvvetli görünüyor, çünkü ne *Divan-ı lügati-türk*'de ne de *Dânişmendnâme*'de bu Farsça kelimeler geçmemekte. Burada genel olarak görülen bir nokta var ki, o da sürülerle ilgilenen ihtisaslaşmış şahıslara, daha çok XII. asırdan sonra rastlanmasıdır. Bu da göçebe Türkmenlerden artık yerleşikliğe geçenlerinin, sürülerini yaylaya çıkartan *yılkıcı*larının olduğu anlaşılıyor. Fakat burada bir hususa daha dikkat edilmesi gerekir ki, Anadolu öncesinde göçebe Türkler arasında var olduğu sanılan bu çobanlar, sadece *beglere* yani *elite* ait çobanlar olmalı. Anadolu'da ise çobanlığın artık yaygınlaştığı görülüyor. B. Ögel ise *çoban* kelimesini zorlayarak bu kelimenin Avarlardan Slavlara geçen, Türkçe ünvanların biri *Zupan* veya *Jupan* kelimelerinin aslı olduğu iddia etmektedir (B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, Ankara 1978, I, 37).

Ayrıca 1272 tarihli bir vakfiyede "Melik Çoban" adında bir şahısa ve "Çoban Viranı" adında bir köy adına rastlanması, bu ifadenin Selçuklular döneminde bilindiğini gösterir (*Caca oğlu Vakfiyesi*, 30, st. 166). Acaba çobanlar zamanla *mülk* sahibi mi olmuşlardı? Yoksa bu Türkler arasında o dönemde kullanılan bir isim miydi? Veyahutta bir meslek veya Ögel'in iddia ettiği gibi ünvan mıydı şu an için cevaplandırmak mümkün değil.

A. İçtimai Yapı

Müslüman Oğuzlar eski içtimai ve iktisadi yapılarını göçettikleri yerlere de taşıdılar. Dolayısıyla Orta Asya'da sahip oldukları iktisadi ve içtimai yapı Anadolu'ya da taşınmış oldu⁵⁶. Hatta yaşantı biçimlerini ve şekli yapılarını dahi muhafaza ettiler⁵⁷. Bununla birlikte bir kısmı Anadolu'ya gelinceye kadar, güzergâhlarındaki yerleşik kültürlerden de tesir almış olabilir.

Herşeyden önce İran'daki Türkmen toplumunun ana özelliklerini Divitçioğlu şöyle sıralamaktadır: 1. Hayvancılığın sebep olduğu hareketli bir topluluk, 2. Çoban ve savaşçı halk, 3. Az nüfuslu aile, 4. Yönetici olan ve *ak budunu* oluşturan *begler*, 5. *Kara budunu* oluşturan ve yönetilenler göçebe topluluk, 6. Siyasî gücün tek elde bulunduğu bir yönetim, 7. 'Artıksız ekonomi' ve 'iç sömürünün' olmaması, 8. Haraca bağlı bir 'dış sömürü' 9. Savaşçılık ve *yağma* ve elde edilen malların *ülüşülmesi*⁵⁸ 10. Basit bir inanç yapısı Törenin belirlediği hukuk, 11. Hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapı. 6. Dış dünya ile simbiyo bir hayat. Belki çok küçük değişikliklerle bu hususiyetler Anadolu'ya da taşındı. Bütün bunlar sırasıyla değil de yeri geldikçe ele alınacaktır.

Türkmen toplumunda töre ve adetler herşeyden, hatta yeni benimsedikleri dinin öğretilerinden dahi önde geliyordu. Zaten İslam'ın öğretileri onların algılayabilecekleri ve yaşayabilecekleri hale geldiğinde basitleşmiş ve büyük bir değişime uğramış oluyordu⁵⁹. Bu sebepten müslüman olduktan çok sonra da İslam'ın öğretilerine ters birçok unsurun hala yaşadığı görülür. Bunlardan biri de onlar arasında en yaygın olarak görülen kan davasıdır. Günümüz Türkiye'sinde göçebe ve göçebelikten yerleşikliği geçmiş kesimde sık görülen kan davalarının kökeni eskilere dayandığı anlaşılıyor⁶⁰.

Bütün göçebe topluluklarda görüldüğü gibi göçebe Türkmenlerde de iki temel yapı vardı: *aile* ve *cemaat*.

⁵⁶ İçtimai ve siyasî evreler ekonomiye, soya ve mekana göre farklılıklar arzettektydi. Oğuzların içtimai ve siyasî yapısı hakkındaki tartışmalar için bkz. Khazanov, 120-2.

⁵⁷ Mateos, Vaspurakan eyaletine gelen Türkleri şöyle tasvir eder, "Ermeni askerleri onlarla karşılaşınca onları acıab şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler" (Mateos, 48). Orta Asya Türkleri hakkında bilgi veren kaynaklar da aynı şekilde onların uzun ve örgülü saçları olduğunu nakleder (*Documants sur les tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Recueillis et Commentés par Edouard Chavannes, Paris 1900, 192, 194).

⁵⁸ S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, İstanbul 1994, 89.

⁵⁹ A. M. Yel, "The Great and Little Traditions", *HI*, 16/3 (1993), 98 vd.

⁶⁰ Uruz ile babası arasında şöyle bir konuşmanın geçmesi, göçebe Türkmenler arasında kan davalarının olduğunu gösteriyor: "Uruz aydur: Baba içinde big yigitler öldürseler kan sorarlar-mı da'vilerler-mi? Kazan aydur: Oğul bir kafir öldürsen kimse senden kan da'vilemez" (*Dede Korkut Kitabı*, 158). Ayrıca İbn Fadlân da Oğuzlar arasında kan davasının olduğunu nakletmektedir (İbn Fadlân, *Risaletü İbn Fadlân*, thk. Sami Dahhan, Beyrut 1987, 96).

Aile: Yaşlılar ve hastalar hareketliliği kısıtladıklarından ve *kendi kendine yeter* (self-sufficient) ekonomiye sahip göçebelerde gereksiz tüketiciler olduklarından büyük aile yapısına rastlanmaz. En fazla iki nesli bünyesinde barındıran, çoğunlukla da anne-baba ve evlatlardan müteşekkil *çekirdek* (nükleer) aile yapısına sahiptirler. Avrasya steplerinde yapılan arkeolojik kazılarda, göçebeler yerleşikliğe geçtikçe ailelerin üye sayılarının da arttığı gözlenmiştir. *Otlak göçebesi* aileler *yaylak göçebesi* (semi-nomad) ailelerine nazaran daha küçüktür⁶¹.

Ailenin çok hayvanı varsa evli çocuklar aile ile birlikte yaşar ve baba öldükten sonra aileyi terkederdi. Bundan dolayı göçebelerde aileler er veya geç mutlaka parçalanır. Çok erkekli aileler yok denecek kadar azdı. Baba ölünce aile kadın merkezli (anne) aileye dönüşürdü. Orta Asya göçebe Türklerinde kocanın ölümü ile kadın ölenin oğlu, biraderi ya da yakın akrabası ile evlendirilir (Leviratus)⁶². Çünkü *obada* yalnız kalan kadın *obanın* huzurunu bozabilirdi. Evlilikler *egzogamidir*.

Göçebelerde aileler bağımsız ve kendi kendine yeter ailelerdir. Ekonomileri ise *ortak* (beraber) *üretim* (joined production) ve *ortak* (beraber) *tüketim* (joined consumption) esasına dayanıyordu. Ailenin üyeleri, *hanede* (hausholdu) üretilen her ürünün bir kısmında hak iddia edebiliyordu⁶³. Aynı hak taşınabilir mallar için de sözkonusu olmakla birlikte bu malların idaresi yine ailenin reisine aitti. Ayrıca evlatlar babalarının mülklerine ortaklı⁶⁴.

Mülk evlatlar arasında şöyle taksim edilirdi: Evlatlardan en küçüğü ailede kalır ve o ailenin mirasçısı olurdu. Ondaki artı kalanlar diğer büyük erkek kardeşler arasında pay edilirdi. Bu bağımsız aileler diğerlerinin malı ve iş gücü için hak iddia edemezdi ve her ailenin kendi mülkü vardı. Akrabalık bağları, karşılıklı münasebetler ve menfaat birliği, bir

⁶¹ Khazanov, 129. Göçebe ekonomisinin dayandığı hayvancılık sürekli işgücü gerektirmediğinden aileler fazla ferde ihtiyaç duymazken, ekonomisi insan gücüne dayalı ziraat toplumlarda ailelerin daha büyük olması gerekiyordu.

⁶² Ts'e-fu Yuan-Kui, 113.

⁶³ Khazanov, 127.

⁶⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 93.

Boynı uzun bidevi atlar senün gider
Menüm-de içinde binidüm var
Komağum yok kırk namerde
Kaytabanda kızıl deve senün gider
Menüm-de içinde yükletüm var
Komağum yok kırk namerde
Ağayıldı tümen koyun senün gider
Menüm-de içinde şişligüm var

begin idaresindeki en küçük birliği (*oba*) oluşturuyordu⁶⁵. Bu fertler aynı aileden geldiklerini ve bir ailenin bireyleri olduklarını düşünüyorlardı⁶⁶.

Göçebe topluluklar (*oymaklar*), üretim bakımından bütün yıl veya yılın bir kısmında birlikte veya bağımsız hareket eden küçük birliklerin (*oba*, *Avraysa*, *Yakın ve Orta Doğu'da* nadiren 15-20 kişi) bir araya gelmesinden teşekkül etmiştir. *Obalar* her zaman ve her konuda bağımsız değildir ve bazen karşılıklı sorumluluklar, ortak savunma ve diğer sebeplerden birbirleriyle daima münasebet içinde olmak zorundadır. En küçük Türkmen birliği⁶⁷ *obalar*, genelde iki ile sekiz hane arasında değişiyordu. Birçok göçebe topluluğunda olduğu gibi göçebe Türkmenlerin içinde de ana kümeler (*primary order*) vardı. Bu ana küme, ikincil küme (*second order*) ile birleşerek 100-250 veya daha fazla insanı barındırır hale geliyordu. Bunlar ana kaynakları ortak kullanarak ve daha başka hususlarda yardımlaşarak birlikte göç ediyorlardı⁶⁸. Bazı durumlarda üçüncü bir küme (*third order*) bunlara katılarak topluluk daha da genişler ve yeni bir birlik oluşmuş olurdu. Böylece 2-4 kişilik nükleer aile, en küçük göçebe halkasını (*oba=micro-pastoral orbit*), bunlar biraraya gelerek 10 kişilik kampı (yaklaşık 200 insan), bunlar da en büyük göçebe halkasını (*oymak=macro-pastoral orbit*) oluşturuyordu⁶⁹.

Göçebe Türkmenlerin Anadolu'yu *il tutma* sürecini gözlemleyen dönemin tarihçileri onları 'sayısız kalabalıklar' şeklinde nakleder. Bir Ermeni kaynağı bunu şöyle ifade ediyor: "Bütün bu bölge, kadın ve erkek sayısız halkla dolu idi ve oranın koyun sürüleri, dalgalanan bir deniz gibi her tarafı kaplamış bulunuyordu"⁷⁰. Bu tarzdaki genel ve abartılı ifadeler, sonraları yerini daha makul rakamlara bırakır⁷¹. Bu makul rakamlar, artık göçebe Türkmenlerin dış dünya ile devamlı bir barış halinde oldukları anlamına gelmiyorsa da ilk kargaşa döneminin yerini sükûnete bıraktığını ve tabii parçalanma sürecine girdiklerini gösteriyor. Fakat göçebeler savaş ve barışa her zaman eşit uzaklıkta

⁶⁵ Attaliatès, 61. Müellif bu klan (*oba*)'ların veya *oymakların* başında askeri yöneticilerin "emir" (Arapça) veya "salar" (Farsça) "beg" (Türkçe) bulunduğunu belirtir. Mateos tercümesinde "emir" tabiri kullanılmıştır (Mateos, 133 vd.).

⁶⁶ Khazanov, 126-130.

⁶⁷ Çekirdek (nükleer) göçebe topluluklarına antropologlar farklı isimler verirler: 'Camps' (=kamp), 'homestead' (=malikâne, çiftlik ve müştemilat), 'bands' (=zümre), 'co-operative herding units' (=ortak çoban birlikleri), 'herding units' (=çoban birlikleri), 'local communities' (=mahallî topluluklar), 'local exploitation group' (=mahallî sömürücü küme), 'basic nomadic community' (=temel göçebe topluluğu), 'primary sociological unit' (=ilk sosyolojik birlik), 'basic political unit' (=temel siyasî birlik) (Khazanov, 135-6).

⁶⁸ Khazanov, 132.

⁶⁹ Khazanov, 133.

⁷⁰ Mateos, 125. İlk Türkmen göçlerinde yerli kaynakların verdiği büyük rakamlar belki bütün göçebe Türkler için geçerli olabilir, ama savaşlarda 5-10 binin çok üzerinde asker olduğuna dair bilgilerin sihhati üzerinde düşünmek gerekmektedir.

⁷¹ Suruç şehrine saldıran Türk askerleri 1500 kişi idi (Mateos, 246), Süleymanşah Konya'ya saldırdığında beraberinde 3000 asker vardı. 1225 yılında Moğolların önünden kaçan halkın içinde göçebeler vardı. Harezmsah'ın oğullarından ikisi Azarbeycan'ı geçerek ikişer bin kişi ile Duin'e gelerek şehri zaptettiler ve ovayı çadırlarla doldurdular (Vardan, 223-4). Danişman'ın oğlu Emir Gazi'nin Antakya seferinde 7000 Türk askeriyile akın etmişti (Mihail, 66).

olmak zorundalardı ve gerek yerleşik dünyadan, gerekse diğer göçebelere onlar için gizli bir tehlike her zaman vardı. Bunun için de içtimaî ve iktisadî sebeplerden, *oba* olarak adlandırdıkları küçük birlikler halinde geniş alanlara yayılsalar da tehlike anlarında çabucak bir araya gelebilecek bir siyasî yapılanmaya sahiptiler⁷². Tehlike zamanında aniden toplanma, tehlike ortadan kalktığına tekrar dağılmalar onları dışardan gözlemleyenlerin anlayamadıkları bir hususdu.

Aslına bakılırsa kaynaklar göçebe Türkmenlerin beraberlerindeki hayvanların adedi hakkında da abartılı ifadeler ve rakamlar kullanırlar⁷³. Anadolu'daki yerleşik toplumların bu ana kadar bölgenin bu kadar yoğunlukta bir göçebe istilasına maruz kalışına şahid olmadıklarından, göçebelere ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktardaki hayvan sayısı dahi, yerleşikler için kabul edilemez görünüyordu. Bozkırda bir koyunun 1 hektarlık *otlağa* ihtiyacı olduğu düşünülürse (bu, çölde 3-6 bazen 10 hektara çıkar)⁷⁴, kaynaklarda göçebe Türkmenlerin beraberlerinde sayısız hayvanlar olduğuna dair ifadeler ve "yüzbinlerce" şeklinde verilen rakamlar, bu kadar çok sayıda hayvanın birarada beslenemeyeceğinden abartılı oldukları kolaylıkla anlaşılır⁷⁵. Ayrıca koyunlar uzun süre susuzluğa dayanamadığından, hergün üç-dört defa sulanmaları gerekiyordu⁷⁶.

⁷² Mateos, 125-6, 161. Süryanî Mihail Türklerin savaşlarda 'çekirge gibi çoğaldıklarını' nakletmektedir (Mihail, 154).

⁷³ Göçebelere azami hayvan sayısı; onların idaresi ve beslenmeleri için gerekli olan kaynakların zenginliğine bağlıydı. Bir göçebe ailesinin sahip olabileceği en az hayvan adedi, bu ailenin en düşük seviyede geçimini temin edecek miktardı. Yani bunda *elitin* hayvanları ile fakir bir göçebenin hayvanlarının adedi söz konusudur. Sırf *otlak göçebeliği*ne dayalı göçebelere yıllık hayvan ihtiyacı, hayvanların çeşidine ve otlaklara göre değişir, fakat burada ortalama rakamlar verilecektir. Göçebelere ortalama bir ailenin (referential family) ihtiyacı, eğer büyük baş hayvan olursa 50-60, deve olursa 28, küçük baş hayvan olursa 100'dür. Hububat tüketiminin olmadığı, en düşük geçim biçiminde, yılda her bir göçebe için 2-4 evcil hayvan gerekmektedir. *Standar stoc units* (SSU)'e göre bu da 10 koyun veya keçi, 2 sığır, 1 devedir. Güney batı Asya'da 300-400 baş koyun beslemek azami sınırı gösterir. Bundan daha fazlasını kaldırmaz. Bu otlaklara bağlı olarak 1000'e kadar çıkabilir. Azami hayvan sayısı çok nadir olarak koyun için 2000 baş, at için 150 ile 300 arasında değişmekteydi. Bu azami hayvan sayısını; otlaklar ve onların idaresi gibi birçok etken belirlemekteydi. Bir çobanın atsız ve köpeksiz, ortalama olarak güdebileceği büyük baş hayvan adedi 150, koyun 400 ile sınırlıdır ve bu rakam köpekli veya atlı iken 500'e ulaşabilir. Bu nadiren 1000'i bulur. Verimli otlaklar dahi bundan daha fazla hayvanlı bir aileyi kaldırmaz. Bu hayvanlar için dahi küçük vadiler ve yaylalar değil, daha geniş vadiler ve yaylalar gerekmektedir. Çünkü koyunlar otladıklarında otları derinden yediklerinden, diğerleri için yiyecek birşey kalmaz (Khazanov, 29-32). Kaynaklarda Türkmen *beg*lerinin 10 bin adet koyuna sahip olduğuna dair nakillerine bakarak, her göçebe ailesinin böyle büyük sürülere sahip olduğunu düşünmek yanlış olur. Bu kadar büyük sürülere ancak *elit* sahib olabiliyordu. Quentin emirlerin ahırlarında 10 bin köç, otlakları ve haralarında da 10 bin atı olduğunu nakletmektedir (Saint Quentin, 68).

⁷⁴ Khazanov, 51. Anadolu'da ve İç Anadolu'da bir hayvanın ihtiyacı ancak 40 dekarlık (4 hektar) otlakla karşılanabiliyordu (S. Göney, *Türkiye Ziraatinin Coğrafi Esasları I*, İstanbul 1987, 53).

⁷⁵ Choniates, 70; Mateos, 222; Vardan, 189. Tuğrul Beg beraberindeki Türkmenlerin 2000 kişilik bölükler halinde olduğunu naklediyor ve şöyle devam ediyor "Askerlerim nerede bulunursa yağmakarılıkla, tahrip ile ve kan dökme ile meşgul olurlar. Sayıları pek çok olduğu için hiç bir nahiyeye (yahut ülke) bunları bir haftadan fazla besleyememektedir. Onlar da sadece ihtiyaç yüzünden ve kendileri ile hayvanları için besleyici maddeler bulmak üzere, bir yerden bir yere göçmek zorunda kalıyorlar" (Bar Hebraeus, 300).

⁷⁶ Khazanov, 55.

Bu sebepten kaynaklardaki 'sayısız hayvan' ifadeleri, ancak beraberlerindeki hayvanlarla yoğun bir insan göçünün vuku' bulunduğu şeklinde yorumlanmalıdır⁷⁷. Hatta Anadolu'ya göçen Türkmenlerde fert başına düşen hayvan sayısı oldukça az olmalı ki hayvanlardan elde ettikleri ürünlerin kendilerine yeterli olmadığından, zaman zaman *yağma* ve *talan* yapmak zorunda kalıyorlardı. Göçebeliğin gerektirdiği ekonomi ve çevre şartları, göçebe Türkmenlerin büyük birlikler şeklinde değil, *obalar* halinde yaşamalarını ve göç etmelerini zorunlu hale getiriyordu. Çünkü büyük toplulukların beraberce göçü, ne kaynakların kullanımı ne de iktisadî ve siyasî organizasyon açısından mümkün değildi.

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu birlikler her zaman beraber hareket edecek anlamına gelmiyordu. Çevre şartları büyük sayıdaki hayvan sürülerini besleyecek derecede zengin değilse, küçük birliklere ayrılarak hareket etmek zorunda kalıyorlardı⁷⁸. İmparator Alexios Türklerin içtimaî yapılanmalarını çok iyi tahlil ettiğinden, mücadelelerde başarı kazanmak için onların zaaflarından istifade etmesini çok iyi bilmıştır. Türkmenler hayvanlarını beslemek için otlaklara küçük birlikler halinde dağıldığında, onları gafil avlayarak baskınlar düzenliyor ve ağır kayıplar verdiriyordu. Çünkü bu dağıntık *obalara* 10 ve 50 kişilik birlikler halinde saldıran Bizans ordusu, ne olduğunu anlayamayan savunmasız *oba* fertlerini tamamen yok ediyordu⁷⁹. Bizans ordusunun 10 ve 50 kişilik birlikler halinde saldırması, göçebe Türkmenlerin artık yeni yurdlarında, *obalar* ve *oymaklar* halinde, tabii hayatlarını sürdürmeye başladıklarını gösteriyor. Anna Komnena'nın dayısı İoannes Doukas, Bolvadin (Polybotos) havalisini *yurd tutmak* için gelen hayli kalabalık göçebe Türkmen birliklerine, hayvanlarından yüklerini yıkarırken üzerlerine çullanmış ve büyük zayıf vermişti⁸⁰.

Her *oba* veya *oymakta* gerek hayvanları, gerekse kendi hastalıklarının tedavisi için, hastalıklardan anlayan insanlar vardı. Bu, geleneksel olarak nesilden nesile aktarılıyordu. Aileler zora düşmedikçe hastalarını kendileri tedavi etmeye çalışıyor, ilaç olarak bitkileri kullanıyorlardı⁸¹. Hastalık tedavisinde başka ne tür yöntemlere başvurdukları bilinmemektedir.

Göçebe Türkmenlerin barınakları göç esnasında hareketliliği kolaylaştıran, taşınabilir çadırlardı⁸². Bu çadırlar bütün özellikleriyle Orta Asya'dan Anadolu'ya

⁷⁷ Mateos, 125, 155-6.

⁷⁸ Khazanov, 134.

⁷⁹ Komnena, 124-5.

⁸⁰ Komnena, 339.

⁸¹ Dede Korkut hikayelerinde hekimden bahsedilmektedir. Bu, yerleşik dönemin ilavesi olsa gerek. Fakat orada, dağ çiçeğinin hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir (*Dede Korkut Kitabı*, 90). Günümüz göçebelerinde yapılan araştırmalarda, hayvan ve insan hastalıkları için göçebelerin kendilerine has tedavi yöntemleri olduğu ve bunu her ferdin bildiği tespit edilmiştir (A.R. Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, Ankara 1993, I, 289-91, II, 454-9).

⁸² Kinnamos, 17; Choniates, 110; Türkmenlerin sürekli hayvanlarına taze ot bulmak için dolaşmak zorunda olduklarından, barınakları da kolaylıkla kurulup toplanabilen çadırlardı.

getirilmiştir. Genellikle bunlar hayvanların deri ve kıllarından imal ediliyordu. Bugünkü göçebe Türkmen çadırlarında da o dönemden günümüze pek değişiklik olmamıştır⁸³.

Elit: Türkiye Türkmenlerinin içtimaî ve iktisadî yapılanmasında *elîfin* konumunu, kaynakların ışığında detaylı olarak ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. Sosyal antropologlar, göçebe birlikler üzerinde yaptıkları araştırmalar neticesinde, aşağı yukarı bütün göçebelerde *elîfin* ortak özelliklerini ve *begliğin* liyakat ölçülerini tespit etmişlerdir.

Göçebe toplumlarda yani *elîfin* (karizmatik şahıslar ve begler=upper levels, higher levels) oluşumunda iktisadî saikler sebep değil bilakis sonuçtur. Fakat ekonomik güç *begliğin* en önemli vasıflarından biriydi. *Begliğin* gidişi servetin gidişi ile özdeşleştirilmekteydi⁸⁴.

Elîfin oluşumunda daha başka saikler de vardı: 1. Ana kaynakların (su ve otlaklar) mantıklı bir şekilde tanzim edilmesi, 2. Otlaklar ve göç yollarının tain ve tespiti ve onların düzenlenmesi, 3. Üretim sürecinde gerekli bazı kaidelerin düzenlenmesi, 4. Savunma ihtiyacı, 5. Hayvanlar, otlaklar ve ekilebilir topraklar için uğraşmak ve mücadele etmek, 6. Göç ve savaşlar, 7. Bazı göçebe toplulukların diğerlerini hakimiyet altında tutma hırsı ve arzusu, 8. Kendi iç münasebetleri ve yerleşiklerle olan münasebetlerin tanzimi v.s. Bunu daha genel olarak ele almak gerekirse, birincisi göçebe birim/zümre (oba, oymak, boy v.s.) içinde görülürken, ikincisi farklı göçebe birimler arasında, üçüncüsüne de göçebelerle yerleşikler arasında görülüyordu⁸⁵.

Eğer bütün göçebe toplumlarda, *elîfin* teşekkülünde bu saikler belirleyici ise göçebe hayat tarzına sahip Türkmen *elîfi* için de aynı saiklerin geçerli olması gerekir. Bilindiği kadarıyla göçebe Türkmenler arasında *begin* ortaya çıkışında iki unsurun büyük etkisi vardı: birincisi soy üstünlüğü, ikincisi ise kahramanlık⁸⁶. Belek, Kont Josselin'i tuzağa düşürüp esir ettikten sonra, *obalar* ve *oymaklar* arasında şöret kazanmış ve kısa sürede onları etrafına toplamıştı⁸⁷. Yine büyük kitlelerin göçü rastgele bir göç olmadığı için, göç yollarının tespiti Türkmen *elîfi* tarafından özenle yapılıyordu. Nitekim büyük

Yerleşikler gibi barınaklarının olmayışı, Latin seyyahlarının da dikkatini çekmişti. (Ansbert, *Historia Peregrinorum*, 155; *Gesta Fedarici*, edit. O. Holden-Egger, MGH. ScriptaRerGerm, Hannover 1892, 87 (naklen, Vryonis, "Nomadization", 49).

⁸³ Daha geniş bilgi için bkz. U. Johansen, "Türklerde Çadır Kültü: Alacak", trc. Fikret Elpe, *TDA*, 1/2 (1979), ss. 29-44, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", trc. Fikret Elpe, *TDA*, 1/3 (1979), ss. 47-55.

⁸⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 92.

⁸⁵ Khazanov, 149.

⁸⁶ Bir gencin isim alabilmesi ve saygıdeğer olabilmesi için kahramanlık göstermesi gerekiyordu (*Dede Korkut Kitabı*, 82).

⁸⁷ Mihail, 72.

beglerin Anadolu'ya düzenlemiş oldukları ilk akınlar göç yollarının ve yerlerinin tespiti içindi⁸⁸.

Begler idaresinde, *segmentar* bir yapıya sahip göçebe Türk toplumu; *elit* (ak budun) ve hür⁸⁹ göçebe halk (kara budun)'dan oluşuyordu⁹⁰. Orta Asya'daki bu ikili ayırımı aynı isimler altında olmasa da Anadolu Türkmenlerinde de devam etmiş olmalı. *Ak budun*, *kara budun* nazarında daima *karizmatik* bir yapıda olması gerekiyordu. Gerek Dede Korkud hikayelerinde gerekse *Dânişmendnâme*'de *beglerin* başarıları ve kahramanlıkları sık sık dile getirilir. Hatta onlara insan üstü güçler atfedilerek göçebe halkın onlara olan bağlılığı kuvvetlendirilirken, *ak budunun* *kara budun* üzerindeki hakimiyeti de pekiştirilmiş oluyordu. Bu *zihniyet* göçebe birlik içinde dilden dile dolaşan hikayelerle devamlı canlı tutuluyordu⁹¹.

Göçebe Türkmen toplumunda *elit* ve sıradan göçebelerin yanında köleler, göçebe Türkmen topluluğunun belki de önemli bir parçasıydı ve *beglerin* erkek kadınların da kadın köleleri vardı. *Yağma* ve *talın* sırasında çeşitli ırklardan esir olarak aldıkları insanları ya kendileri köle olarak kullanıyor ya da satıyorlardı⁹². Kölelerin hür göçebe Türkmenlerle bir tutulup tutulmadığı yani *kara buduna* dahil edilip edilmediği bilinmemektedir.

Elit ve onlara tâbî diğer göçebeler, toprağa bağlı gibi görünseler de *teritorial* değillerdi. Zaten göçebeler arasında *teritorial* bağlar kurulmazken, onların en küçük birliği olan *obaların* teşekkülünde daha çok akrabalık bağları belirleyicidir⁹³. Daha büyük birlikleri oluşturmak için de sürekli bir dış tehlikenin olması gerekiyordu⁹⁴. Çünkü Türkmenler ve Moğollar daha çok dış tehlikeler arttığında veya her hangi bir yere baskın düzenleneceği zaman biraraya gelebiliyorlardı⁹⁵. Bu, *göçebe eliti* arasında sıkı bir işbirliği ve bağlantının olduğunu gösteriyor. Diğer göçebelere olduğu gibi, muhtemelen Türkmenlerde de en küçük birlik olan *obada* bir *elit* (lider), daha sonra *obaların* birleşmesiyle oluşan birlikte de

⁸⁸ Afşin Anadolu'ya yaptığı sefer sonucunda, Sultana bu memleketten çok ganimet aldığını ve kimsenin kendisine karşı koymadığını söyleyerek bölgenin *il tutmak* için uygun olduğunu ima etmişti. Bu türden keşif seferlerinden sonra Sultan Anadolu'ya yönelmiştir (1070-1) (Bar Hebraeus, 320). Muhtemelen Afşin ganimetlerin bolluğu yanında, Anadolu yaylasının Türkmenlerin yaşamaları için en uygun yer olup olmadığını da tetkik etmişti. Çünkü kendilerine karşı koyan kimsenin olmadığını belirtmesi, buradaki siyasî boşluğu anlattığını gösteriyor.

⁸⁹ Divitçioğlu, 88.

⁹⁰ Dede Korkut Kitabı, 244.

⁹¹ *Dânişmendnâme*, 14.

⁹² Dede Korkut Kitabı, 106-7.

⁹³ İbn Haldûn, 122-3.

⁹⁴ Khazanov, 150.

⁹⁵ Mateos, 125-6, 161; Mihail, 154; B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, *Moğol Göçebe Feodalizmi*, trc. Abdülkadir İnan, Ankara 1987, 61-3.

muhtemelen *oba* beglerinin seçmiş olduğu tabî liderler vardı⁹⁶. Öyle ki, göçebe toplumun en küçük birimi olan ailede dahi babaya "beg" adı verilmesi, her birlikte bir hakim gücün (beg) olması gerekliliğini ortaya koymaktadır⁹⁷.

Yukarıda da vurgulandığı gibi göçebe Türkmenler tehlike anlarında bir araya gelip, tehlike veya onları biraraya getiren etkenler ortadan kalkınca tekrar birbirlerinden kopup kendi başlarında hareket eden küçük birlikler (*oba*) veya *oymaklar* haline geliyorlardı⁹⁸. Göçebe Türkmenlerin bir araya gelmesinde *beglerin karizması* yanında *asabiya* ruhunun da önemli bir etkisi vardı. Bir araya gelme esnasında *oba* içindeki *asabiyanın* sınırları genişleyerek artar ve *obaların beglerinin bir beg* idaresinde birleşmesiyle yeni bir *asabiya* oluşur. Yani bu *beglerden* biri güçlenip diğerlerine boyun eğdirince, *obalara* dağılmış *asabiya* kısa bir sürede bu *begin* oluşturduğu topluluk içinde bütünleşir. Bu *obaların* sayısı ne kadar artarsa artsın sonuç değişmez. Nitekim Selçuklularda görüldüğü gibi *Oğuz* ve daha başka *boyların* birleşmesiyle de *kabilevî siyasal birliğe (tribal confederation)* dönüşüm bu şekilde gerçekleşir. Onları bir araya getiren *karizmatik* önderin ölümü veya onları bir arada tutan siyasî gücün zayıflamasıyla bu birleşme, çözülmeye doğru gider. Anadolu'daki *beglere* hakimiyet kurarak bir birlik altında toplamaya çalışan Süleymanşah'ın ölümünün ardından, hisarları ve kaleleri ellerinde bulduran bu müstakil *begler* idare ettikleri yerleri hemen sahiplenmişler ve tekrar bölünerek kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı⁹⁹. Bu *siyasal birlik* dağılmaya başlayınca, *kabile asabiyası* tekrar canlanır ve daha küçük alt birimler oluşmaya başlar¹⁰⁰. Türk tarihinde devletlerin kuruluşu ve yıkılışının akabinde küçük *begliklere* ayrılması ve tekrar kurulması *ritmi*, muhtemelen, Türk devletlerinin bünyesinde uzun süre yoğun göçebe unsurları barındırmak zorunda kalmasından kaynaklanıyordu¹⁰¹. Bu da Türkmen toplum

⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, trc. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1991, II, 146-163; Kaşgarlı, I, 11, 48, 90, 310, 356.

⁹⁷ Kaşgarlı, III, 155.

⁹⁸ Anadolu'da kendi başına hareket eden birçok Türkmen *begi* vardı. Kinnamos Büyük Menderes (Meander) vadisinde birçok Türkmen çadırına rastladığını ve Türkmenlerin kabilelerinin (*oymaklar*) isimleri ile anıldığını, başlarında da reislerinin olduğunu, bunların arasında Raman isminde birisinin olduğunu kaydeder (Kinnamos, 53). Diğer bir müellif ise *beglerin* kendi başlarına isyan edip esirler ve ganimetler alabildiğini nakleder (Mihail, 65).

⁹⁹ Komnena, 196. Komnena, Süleymanşah'ın İznik'i Ebu'l-Kasım'a, Kapadokya'yı Ebu'l-Gazi'ye, müellifiin nereyi kastedtiği bilinmemekle birlikte 'Asya'yı çeşitli *beglere* bırakmış ve dönüşüne kadar buldukları yerleri savunmalarını istemişti (Komnena, 197).

¹⁰⁰ İşte Türk tarihinde *begler* idaresindeki birliklerin bir araya gelmesiyle birden ortaya çıkan Türk devletlerinin, bir süre sonra süratle yıkılması ve onu oluşturan *begliklere* tekrar bölünmesi, *begliği* oluşturan boy, oymak ve *obaların asabiyalarını* birleşmeden sonra da muhafaza ettiklerini ve bu *asabiyanın* en büyük birlikten en küçüğüne doğru daha da kuvvetli olduğunu gösteriyor. Yani en büyük göçebe birliği olan *kabilevî siyasal birlikten* en küçük göçebe birliği olan aileye doğru inildikçe *asabiya* ruhu kuvvetlenir.

¹⁰¹ İbn Haldûn birden fazla boyun, dolayısıyla *asabiyanın* yaşadığı coğrafyada kuvvetli ve uzun ömürlü devletlerin kurulmasının imkansız olduğunu ve burada kurulan devletlerin kısa sürede yıkılacağını belirtmektedir (İbn Haldûn, 151-2).

yapısında ve siyasî yapılanmasında, *tesanüd* ve *çözülme* arasında¹⁰², oldukça hassas bir dengenin olduğunu ortaya koymaktadır.

Göçebe Türkmenlerde siyasî birlik, ancak küçük *beg*ler ve idaresindekilerin hoşnut edilmesi ile ayakta kalabiliyordu. Eğer hiyerarşik yapıda huzursuzluk başgösterir ve en tepedeki *begin* hakimiyeti zayıflarsa, bütünlük kaybolur, derhal bölünmeler başlar ve birlik süratle dağılırdı. Bunu çok iyi farketmiş olan Necmüddîn Dâye, I. Alaüddîn Keykubâd'a nasihat verirken, *beg*lerin devlet çadırının direkleri olduğunu, bu sebepten onların daima hoşnut edilmesi gerektiğini hatırlatıyordu¹⁰³. Demek ki Türkiye Selçuklu Devleti *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüşse ve göçebeleri dışlasa dahi, devlet içinde göçebe siyasî geleneğinin devam ettiği anlaşılıyor. Yoksa geleneksel *Yakın Doğu Devletlerinde* göçebelere yer yoktur. Üstelik bu sultan döneminde ülkede, Moğolların önünden kaçan göçebelerle birlikte göçebe yoğunluğu daha da artmıştı. Çünkü merkezin talebinden fazla göçebe varsa onların dağılması veya merkeze karşı güvensizliği, sadece göçebelerin parçalanması değil, onlara hakim merkezin de parçalanması anlamına geliyordu¹⁰⁴.

*Beg*ler, tabîleri üzerinde istediği tasarrufda bulunabilirdi. "Eğer birisi *bege* saygısızlık gösterirse, *beg* hiddetlenir, baş keser, damar deler, kan emer ve içerdi"¹⁰⁵. Belek, Gerger'i ele geçirdikten sonra fakir bir yerli adamın yiyeceğini alan Türkmeni kazığa oturtturak ağır bir şekilde cezalandırmıştı¹⁰⁶. *Beg*, isterse işlenen suçu başılayabiliyordu¹⁰⁷. İşlenen herhangi bir suç derhal *bege* aktarıldığından, *begin* birlik içindeki hadiselerden haberdar olması zor olmuyordu¹⁰⁸. Yine de göçebe Türkmenlerde cezaların tespit edici ve uygulayıcısının kimler olduğu bilinmemektedir. Cezalar töre ile belirlenmekteydi. Diğer ceza türlerinin ne olduğu bilinmemekle birlikte genelde suçlar, *beg* çocuklarından, sıradan insana kadar hiç ayırım yapılmaksızın ölümle cezalandırılıyordu¹⁰⁹.

¹⁰² *Tesanüd* ve *çözülme* sadece Anadolu göçebe Türkmenleri için sözkonusu değildi ve önceleri Orta Asya'da daha şiddetli olarak yaşanmıştı. *Tesanüd* ve *çözülme* sadece *boy*lar arasında değil bir *boy*, *oymak* hatta *oba* içinde dahi yaşanmaktaydı. Bunu bir Çin kaynağı çok güzel tasvir eder: "Diğer taraftan onların beş lideri var. Küçük kardeş büyük kardeşle kavga ediyor. Baba ve amcadan şüpheleniyor. Dışarıya karşı bir vücut gibi görünüyorsa da içeri de birbirlerine karşılar, nesilleri zalim, usulleri acımasızdır..." (Ts'e-Fu Yuan-Kui, 129).

¹⁰³ Dâye, *Mirsâdül-ibâd*, thk. Muhammed Emin Riyahî, Tahran 1352, 466

¹⁰⁴ Khazanov, 151.

¹⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, II, 297 (4099).

¹⁰⁶ Tritton, 92.

¹⁰⁷ Kaşgarlı, II, 75.

¹⁰⁸ Kaşgarlı, I, 227.

¹⁰⁹ Buğra Han'ın karısı ve oğlu hakkında çıkan dedikoduda, oğluna karısının attığı iftira tespit edilememiş olsaydı, Buğra Han'ın oğlu da ölüm cezasına çarptırılacaktı. Suçlunun tespitinin hayli güç olması sebebiyle, göçebe topluluklarda suçlu tespiti mitolojik usullere başvurulmuştu. Sonunda gerçek suçlunun Buğra Han'ın karısı olduğu anlaşılınca, ağır bir ceza ile cezalandırılmıştır (*Dede Korkut Kitabı*, 66-7).

Ayrıca *begler*le idaresindekiler arasındaki mesafe, tâbilerinin nazarında onların *karizmasını* artırıyordu. Bir başka yerde “*Bege ve taşan nehre komşu olma*”¹¹⁰, “*Beg tehdidine düşme*”¹¹¹ öğütleriyle, *begin* tâbileri üzerindeki mutlak hakimiyeti kuvvetlendirilirken, aynı zamanda birlik içindeki barış da canlı tutuluyordu. Zaten gözü pek ve serazad insanlar ancak böyle bir güç karşısında boyun eğebilirdi. Buna karşılık tâbileri de benimsedikleri *beglerin* doğru, dürüst ve kendilerine faydalı olmaları gerektiğine inanıyorlardı¹¹². Yoksa *begler*, etrafında kendisine uyacak kimse bulamıyabiliyordu. “*Beg iyi olursa, budun da daima ona itaat eder, iyi ve güzel tavır ve harekete sahip olur*” deniliyordu¹¹³.

Gerek *kabilevî siyasal birlik*, gerekse onu oluşturan alt birimlerin veya zümrelerin *begleri*, verilecek önemli kararlar için belirli zamanlarda biraraya geliyorlardı. Bu toplantılara *beglerden* başka kimlerin katıldığı bilinmiyor. Fakat bir göçebe kaynağının “güçlü oğuz *begleri* bir karar alınırken toplanıyorlardı”¹¹⁴ ifadesinden, büyük çaplı - muhtemelen konfederasyonun- toplantılara sıradan *beglerin* katılmadığı anlamı çıkmaktadır.

Beglerle birlikte diğer göçebe *elifi*, sıradan göçebelere nazaran yerleşik toplumlarla daha kolay ilişkiye girebilen ve kitabî geleneği göçebelere *taşıyan* (transmitter) insanlardı. Yerleşiklerle göçebeler arasındaki siyasî münasebetleri *begler* düzenliyordu. Selçuklu Devleti sıkıntı anlarında *uc beglerine* başvuruyor¹¹⁵, vergi ve asker ihtiyaçlarını onlar vasıtasıyla karşılıyordu¹¹⁶. İctimaî ve iktisadî münasebetlerde birliğin başı olması hasebiyle *beglerin* etkisi büyük olmakla birlikte, diğer göçebe *elifinin* de önemli katkıları vardı. Bunların başında *aracı zümre* (mediator) olan; babalar¹¹⁷, ozanlar, oba ve oymak içindeki en yaşlı bilge kişiler ve tüccar göçebeler geliyordu. Bu şahıslar göçebelere yerleşikler arasında kültür akışının ve *kitabî geleneğin* göçebelere naklinin baş mimarlarıydı¹¹⁸. Nitekim Horasan civarında Ahmed Yesevî göçebelere *kitabî geleneğin aktarıcısı* iken, yine onun müridi olduğu sanılan Hacı Bektaş Veli de Anadolu’da Türkmenler arasında yerleşiklerin benimsediği *kitabî geleneğin*, günümüze ismi ulaşmış,

¹¹⁰ Yusuf Has Hâcib, II, 146-163. Ayrıca Yusuf Has Hâcib *beg* ile tâbileri arasındaki münasebetler hakkında da önemli bilgiler verir (Yusuf Has Hâcib, 292-311, 329).

¹¹¹ Kaşgarlı, III, 14.

¹¹² Yusuf Has Hâcib, II, 152 (2010).

¹¹³ Yusuf Has Hâcib, II, 75 (887).

¹¹⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 124-5.

¹¹⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 115, *Muhtasar*, 50.

¹¹⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 185, 239, *Muhtasar*, 76, 94.

¹¹⁷ F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1983, 164-6.

¹¹⁸ *Kitabî gelenekle, sözlü gelenek* arasındaki münasebetler hakkında antropologların değerlendirmeleri için bkz. R. Redfield, *Peasant Society and Culture, An Anthropological Approach to Civilization*, Chicago 1956, 84-7. Ayrıca antropologların bu konudaki görüşlerine tenkidî bir nazarla bakan şu çalışmaya da bkz. Yel, 91 vd.

en önemli *taşıyıcısı*ydı. Başlattığı isyanla Türk toplumunda derin izler bırakan Baba Resûl de Türkmenlerin arasında faaliyet gösteren, *kitabî geleneğe* vakıf bir göçebe *eliffiydi*. Ayrıca göçebeler yerleşiklerle, ticarî ilişkiler dışında en yakın temas köleler vasıtasıyla kuruluyordu. Burada belki de hiç bir zaman öğrenilemeyecek bir husus var ki yerleşik toplumlarda yetişmiş bu kölelerin, yerleşik kültürün öğelerini göçebelere ne ölçüde yansıttığı ve onları etkileyip etkileyemediğidir. En azından sıradan göçebeler yerleşik kültüre sahip bir insanı yakından gözlemlene imkanı bulabildikleri için farkında olmadan zihinlerinde bir yerleşik insan imajı oluşmuş olabilir.

Kitabî geleneğe en yakın olan *elitin* nazarında dahi töre yeni benimsedikleri dinin öğretilerinden önde geliyordu. Fakat bu tutarlı bir yapı arzetmiyordu. *Elit*deki değerler bozulması, yerleşiklerle münasebetler arttıkça daha da belirginleşecektir. Bilhassa müslümanlıktan sonra göçebeliğin *sözlü geleneği* ile yerleşiklerin *kitabî geleneği* birbiriyle karışarak tamamen tutarsız uygulamalar ortaya çıkmıştır. Nitekim, Erzurum hükümdarı İzzüddîn Saltuk'un kızını nikahına alan II. Kılıç Arslan, karısını getirmek için bir gelin alayı gönderir. Fakat Yağlı-basan, Konya'ya doğru yol alan gelin alayına anî bir baskın düzenleyerek II. Kılıç Arslan'ının karısını kaçıtır. Yeğeni Zunun ile evelendirebilmesi için de kadının önceki nikahının şer'an sona ermesi gerekmektedir. Bu endişe ile Yağlı-basan kadını cebren dinden döndürür ve daha sonra yeğeni ile nikahlar¹¹⁹. İşte bu uygulama açıkça *beglerin kitabî geleneğe* çok yakın olmalarına ve onun öğretilerini bilgi olarak bilmelerine rağmen tam bir *zihniyet değişimi* geçiremediklerinden, uygulamaya gelince gelenekleri ağır basarak, İslam'ın en önemli esaslarını farkında olmadan çiğneyebiliyorlardı. En ilgi çekici tarafı da bunu dinî endişelerle yapıyor olmalarıydı. Bu tür uygulamalar; *kitabî geleneği* kavramış *yerleşik zihniyetin* şiddetle tepkisini çekiyordu. Her ne kadar göçebe Türkmenler kendilerinin müslüman olduklarını iddia etseler de bu ve benzeri tavırlarına bakan yerleşikler, onların müslüman dahi olmadıkları hükmünü kolaylıkla verebiliyorlardı.

B. İktisadî Yapı

Türkmen ekonomisinin temeli *otlakcılığa* (pastoralizm) dayanıyordu. Türkmenlerin ekonomisi için *kendi kendine yeter* (self-sufficient), ya da mal biriktirmenin olmadığı geçim ekonomisi; *yiyecek üretici ekonomi* (food-producing economy) demek mümkündür¹²⁰. Genel anlamda ise *tabii ekonomi* (natural economy) de denebilir.

¹¹⁹ Mihail, 319, Choniates, 114, 115; Kinnamos, 204; Bar Hebraeus, 287; İbnü'l-Esîr, XI, 118-9; O. Turan, *Türkiye*, 201.

¹²⁰ İbn Haldûn, 114; Khazanov, 16-7.

Türkmenlerde üretim ve beslenme: Orta Asya'da göçebe Türklerin üretim ve tüketimleri, at, koyun ve onların yan ürünleri üzerine kurulmuştu. Sığır, hantal ve göçlere dayanıklı olmadığından üretim ve beslenmelerinde yeri yoktu¹²¹. Keçinin hayatlarına daha sonra Tibetlilerce sokulmuş olabileceği düşünülmektedir. Meşhur Ankara keçisinin de Anadolu'ya Türkler tarafından getirildiği tahmin edilmektedir¹²².

Göçebe Türkmenlerin yetiştirdikleri hayvanlar Orta Asya'da at ağırlıklı idi. Fakat, Sir Derya'dan çıkarken yanlarında atla birlikte, sadece deve ve koyun (keçi?), Anadolu'ya geldiklerinde ise artık beraberlerinde her türlü evcil hayvan vardı¹²³. Muhtemelen değişik türden hayvanların bir kısmını, daha sonra göç güzergâhlarında konakladıkları mekanlarda yetiştirmeye başlamış olabilirler. Bu durakların en önemlisi Azerbaycan havalisiydi ve Türkmenler Anadolu'ya girmeden önce uzun bir süre burada yaşamışlardı. Anadolu'ya gelmeye başladıklarında artık koyun ve keçi çoğunlukta idi. Deve daha çok yük hayvanı olarak kullanılıyordu. Atlar ise savaş ve binek hayvanlarıydı¹²⁴. Yerleşik ve yarı yerleşik toplulukların yük hayvanı olan eşek ve katırın olup olmadığına dair bir kayıt yoktur. Beraberlerinde her türlü evcil hayvanın olması, beslenmelerinin artık sadece at ve koyuna dayanmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Hayvansal ürünler ana besin maddesi olmakla birlikte, hemen hemen bütün göçebelerin beslenmesinde bitkilerin yerini unutmamak gerek. Et ve bitkisel ürünlerin tüketiminin oranları göçebeliğin yapısına göre değişir. *Otlak göçebelerinde* bitkisel ürünlerin tüketimi en az düzeydedir ve tabiatta kendiliğinden yetişen türden bitkiler tüketilir. Göçebeler yerleşikliğe geçtikçe bitkisel ürün tüketimleri artarken, hayvansal ürünlerin tüketimi de azalır. Ayrıca, Çin kaynaklarına göre Orta Asya Türklerinde kemik tozunun da kuraklık zamanlarında ve kışın besin maddesi olarak kullanıldığı kaydedilmektedir¹²⁵. Kemik tozu yeme geleneği, buhran dönemlerinde Anadolu Türkmenleri arasında da varlığını devam ettirmiş olabilir. Ayrıca, göçebe Türkler arasında kan yeme geleneği pek yaygın olmamakla birlikte, eğer yeniyor idiyse, kan

¹²¹ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, 304-6.

¹²² P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure, description physique, statistique et archéologique*, Paris 1956, 689-725 (naklen, W. C. Brice, "The Turkish Colonization of Anatolia, *BJR*, 38/1 (1955), 32).

¹²³ Bar Hebraeus, 292. Müellif, Anadolu'ya getirilen hayvanlar arasında sığırın olduğunu naklederken, Divitçioğlu, göçebe Türkmenlerin beraberlerinde sığırın olamayacağını iddia etmektedir krş. Divitçioğlu, 60. Ayrıca Dede Korkut hikayelerinde 'sığır damı' ifadesi geçiyor (*Dede Korkut Kitabı*, 76) ki bu yerleşik veya yarı yerleşikliği gösterir. İlk akınlardan bahseden bir Süryani vakayinâmesi, Urfa'nın kapısına dayanan Türkmenlerin beraberinde sığır ve keçilerinin olduğunu nakleder (Tritton, 71-2). Mateos Urfa kontu Baudoin'in Türkmenlerden ele geçirdiği binlerce koyun ve deve sürülerini Urfa'ya getirdiğini naklederken, Türkmenlerin beraberinde develerin de olduğunu haber vermiş oluyor (Mateos, 222).

¹²⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 83.

¹²⁵ T'ung-Tien, "Metinler", trc. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, 99.

yemeyi haram kabul eden İslamiyeti benimsemelerinden sonra, bilhassa Anadolu'da tamamen terkedilmiş olduğu düşünülmektedir¹²⁶.

Bütün *otlak göçebelerinde* olduğu gibi Selçuklu Türkiyesi'nde yaşayan *otlak göçebesi* Türkmenlerin de temel besin maddeleri süt, süt ürünleri ve et idi¹²⁷. Çünkü *yarı göçebelige* gelinceye kadar, göçebe Türkmenlerin geçimleri *evcil hayvan yetiştiriciliğine* ve onların ürünlerine dayanıyordu. Orta Asya'da yaygın olarak at ve ürünlerinin¹²⁸ üretim ve tüketimi, Anadolu'ya gelince yerini zamanla koyun ve ürünlerinin üretim ve tüketimine bırakmıştır. Göçebe Türklerin müslüman olduktan sonra at etini mekruh sayan Hanefî mezhebinin müntesipleri olmaları, ilk etapta bu eti yemeyi terketmiş olmaları gerektiği şeklinde bir intiba uyandırır da, at etinin onların beslenmelerinde temel gıda maddesini oluşturmamakla birlikte, Anadolu'da halen yenmeye devam ettiğine dair emareler var¹²⁹.

¹²⁶ Her ne kadar kan, Moğollar'ın beslenmesinde önemli bir yeri işgal etse de Avrasya steplerinde pek yaygın olarak tüketilmiyordu. Fakat *bedevîler* müslüman olmalarına ve İslamiyetin de kanı haram kılmasına rağmen, yüzyıllar boyunca kan yemeye devam etmişlerdir. Uzun süre süt ve süt ürünleri ile beslenme, göçebenin sağlığını bozuyor, halsizlik ve karın ağrılarına sebep olmaktaydı. İşte bu sebeplerden göçebeler arasında yasağa rağmen kan yeme alışkanlığı devam etmiştir. Göçebe toplumların hayat tarzları ve gelenekleri söz konusu olduğunda, intisab ettikleri ilahî dinlerin öğretileri dahi zaman zaman anlamını yitirmekte veya onların hayat tarzlarına ve geleneklerine uymayan kurallar, göçebeler için hiçbir zaman bir anlam ifade etmemekte ve hatta algılanamamaktadır. Yine dinî emirlerin ihlali veya anlamsızlığı kan davalarında da kendini göstermekteydi (Khazanov, 53).

¹²⁷ "Çünkü onlar hala ziraatle hiç uğraşmazlar, Peçenekler gibi süt içerler ve et yerler, ovalarda daima çadırlar kurarlar, onlar kendilerine saldıracak ne olursa avlamaya hazırdırlar. Türkler önceden böyle yaşıyorlardı" (Kinnamos, 17). Bu ifadeler XII. asrın ilk çeyreğine aittir. Sondaki ifade İngilizce tercümeyle göre "önceden böyle yaşarlardı" ifadesi hala böyle yaşarlardı anlamına mı geliyor, yoksa önceden, yani ilk akınlar döneminde böyle yaşarlardı da şimdi ziraatle uğraşanlar var anlamına mı geliyor tam olarak anlaşılamamıştır. Fakat tercüme metinde geçen 'hala' (still) ifadesi henüz *otlak göçebesi* olarak yaşadıklarını gösteriyor.

Göçebelerin besin tüketimi ekonomik durumlarına ve sahip oldukları hayvanlara göre değişiklik arz ediyordu. Yani fakir bir göçebenin tükettiği besin ile zengin bir göçebenin tükettiği besin miktarı ve türü farklı idi. Oğuz Destanında geçen 'köpek derisi giyiniz ve av eti yiyiniz' ifadesi fakir veya fakirleşen göçebeler için kullanılıyordu (*Oğuz Destanı*, 20). Bu aynı zamanda fakir göçebenin durumunu yansıtırken, buhran dönemlerinde göçebelerin av eti ile beslendiklerini gösteriyor.

Yirminci asırda, sadece hayvanî ürünlerle beslenen bir Moğol göçebesinin günlük et ihtiyacı 400 gr idi ve bu da yıllık 143 kg demektir. Bir fakir göçebenin yıllık et ihtiyacı 128 kg iken, zengin bir göçebenin ise bu ihtiyacı 225 kg çıkıyordu. Günlük süt miktarı 0.78 lt yıllık ise 260 lt idi. Bu fakir bir göçebede 107 lt iken zenginlerde 546 lt ulaşıyordu. Diğer süt ürünleri ise günlük 0.68 lt iken yıllık 248 lt idi. Günde 49 gr un yılda ise 18 kg tüketiliyordu. (Khazanov, 52). Unu ya yerleşik toplumlardan alıyorlardı veya *yarı göçebelerin* yetiştirdiği ziraî ürünlerden elde ediyorlardı.

¹²⁸ Diğer hayvanların etlerine nazaran daha besleyici olan at eti, Avrasya'da daha çok tercih ediliyordu. At eti kalori, mineraler, amino asit ve A-B vitaminleri açısından diğer hayvanların etlerine nazaran daha zengindi. Buna karşılık besin değeri en düşük olan deve eti hiç tercih edilmiyordu. X. asır müellifi Ebu Dulef Kırgızların deve eti dışında her türlü eti yediklerini nakleder (Khazanov, 53).

¹²⁹ *Dânişmendnâme*, 134. Orta Asya Anadolu'ya nazaran göçebe topluluklarının ve hayat tarzının daha yoğun olduğu bir mekandı. Göçebe akıncı birliklerinin süratli hareket etmeleri ve uzun mesafeleri katetmeleri gerektiğinden, besin kaynağı olarak beraberlerinde götürecekleri koyun ve benzeri hayvanlar onların hizmetlerini keseceği için bu hayvanlarla beslenmek hayat tarzına uygun düşmemekteydi. Bunun için at, hem ulaşım, hem savaş aracı hem de göçebe akıncısının ve ailesinin beslenme kaynağıydı ve böylece farklı ihtiyaçları bir kaynaktan karşılanmış oluyordu. Bedeviler için de deve aynı önemi haizdi, hem çöl ortamına dayanıklı bir ulaşım ve savaş aracı hem de onların ana besin kaynağıydı.

Çünkü göçebe toplumların ekonomik yapısı ve yaşadıkları çevre şartları, dinî inançlarına nazaran onların hayat tarzını belirlemede daha önde olduğu anlaşılıyor. Hatta Türkler İslamdan önceki dinlerini de yaşantılarına ve beslenmelerine göre benimsemişler veya tanzim etmişlerdi¹³⁰. İslamın esasları, göçebe Oğuzların hayat tarzına birçok noktada ters düşmediğinden bu dini benimsemelerini kolaylaştıran en önemli unsur olmuştur¹³¹.

Koyun ve keçinin Anadolu coğrafyasına daha kolay uyum sağlaması, üreme ve verimin daha fazla olması¹³², süt ve süt ürünlerinin üretiminde daha az kıtıkda bulunan atın savaş ve ticarî emtia haline gelmesi¹³³, ayrıca koyun, keçi ve sığırdan elde edilen süt ve süt ürünlerinin yerleşik toplumlarca da tüketilmesi ve bu ürünleri kolayca satabilmeleri, zamanla küçük baş hayvan ve sığır yetiştiriciliğinin atın yerini almasına neden olmuştur. Yine *savaşçı göçebelerin* zamanla *yaylak göçebeliğine* geçerek yerleşikliğe adım atmaları, geçim biçimlerinde atın önemini kısmen yitirmesine sebep olmuş olabilir. Zira at sürekli mücadelenin yaşandığı dönemlerde hareketliliği kolaylaştırdığı için, hem savaş aracı hem de tek besin kaynağı iken, artık zaman zaman savaşlar olsa da bu sürekli mücadele devresi bitmiş, bu yüzden at, beslenme kaynağı olmaktan öte, sadece savaş aracı ve ticarî emtia haline gelmişti.

Yün ve yün ürünlerinden elde edilen halı ve kilimler, deri mamuller üretilirken sadece ihtiyacı gidermek düşünülüyor, bediî zevklere de hitap etmesine dikkat ediliyordu. Türkmen kadınlarının tabiattan aldıkları ilhamlarla işledikleri desenler ve renk cümbüşündeki zevke hayran kalmamak mümkün değildir. Uğradıkları yeni coğrafyaların verdiği ilham ve farklı kültürlerle karşılaşma, el işi mamullerinde beğeniyi artırmak için daha ince yeni desenler ve şekiller geliştirmelerinde etkisi olmuş olmalı. O zamandan kalma dokumalardaki desen ve renk zenginliği bugün dahi insanları hayran bırakmaktadır. O devirde şöhreti her tarafa yayılmış olan yün ve yüne dayalı

Savaşlarda at eti yeme alışkanlığı (ekonomik, besleyici ve hayvanın beraberlerinde taşıma kolaylığı, olması sebeplerinden) sadece Türklere has bir gelenek değildi. Haçlılar da Anadolu'dan geçerken, aç kaldıkları için altmışbin beygiri yemişlerdi (Vardan, 215).

¹³⁰ Orta Asya göçebeleri üzerinde coğrafyanın etkisi, üretim tarzı (dolayısıyla beslenme) ve inanç örgülerindeki *farklılık* ve *değişim* hakkında bkz. G. Yıldız, "İç Asya Göçebe Topluluklarında İslam Öncesi Defin Töreni ve Sosyo-ekonomik Boyutları", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, 532-3.

¹³¹ Bilge Kağan (716-734)'ın Orhun'da Buda ve Lao-tse dinlerine ait mabet yaptırma isteğine veziri Tonyukuk, bu dinin insanların mizacını yumuşatması ve miskinliğe sebep olmasını öne sürmüş, dolayısıyla Türklerin hayat tarzına uygun olmadığını belirterek karşı çıkmıştı. İşte bu hayat tarzına uymayışı sebebiyle, Budizim yerleşik Türkler dışında, göçebe Türkler arasında çok yaygın olarak görülmez (St. Julien, *Documents sur les Tou-kiou*, Paris 1878, 191 (naklen O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1993, 63-65). Bu aynı zamanda toplumların gelenek ve zihniyetlerinin hayat biçimleriyle nasıl sıkı bir ilişki içinde olduklarını da ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

¹³² Olgunluk yaşı koyunda 1, öküzde 2, atta ise 4 yıl olması (F. E. Huntington- S. von Valkenburg Williams, *Economic and Social Geography*, New York 1933, 408), dolayısıyla eti besleyici olmakla birlikte diğer hayvanlara nazaran at, meşakkatli ve uzun bir yetiştirme dönemini gerektiriyordu.

¹³³ W. Eberhard, *Conquerers and Rulers*, Leiden 1965, 118.

dokumaların imali ilk defa Anadolu'da başlamış değil, koyun ve keçinin beslenmeye başlamasından sonra, ipeğe nazaran daha ucuz ve kolay temin edilir olduğundan Orta Asya'dan beri devam eden bir gelenektir¹³⁴. Ayrıca, Anadolu'nun Orta Asya'ya nazaran yerleşik nüfus açısından daha yoğun ve ticaretin daha canlı olduğu bir bölge olması, göçebelerin hayvan ve hayvansal ürünleri ve onların işlenmiş mamulleri için daha kolay müşteri bulabilmelerini sağlıyordu.

Göçebeler arasında yerleşikliğe geçen aileler, ziraate yönelmekle birlikte en azından kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan beslemeyi tamamen terketmeyip, sürüleri için tuttıkları çobanlar vasıtasıyla *yaylacılığı* devam ettirdiler. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde ülkede sağlıklı koyunu olmayan aile çok nadirdi¹³⁵. *Yaylak göçebesi* Türkmenlerde kıtlık yıllarında, ziraat ürünlerin yerine, ailenin beslenme ihtiyacı hayvansal ürünlerle karşılanarak, kıtlığın olumsuz tesirleri en aza indirilmiş oluyordu. Ayrıca göçebe Türkmenlerin üretiminin yerleşik toplumlar için önemi hayli büyüktü; kıtlık, çekirge istilası ve diğer tabii afetler sebebiyle ziraat istihsalin düştüğü, ziraat ürünlerin fahiş fiyatlara çıktığı¹³⁶ yıllarda, beslenmesi ziraat ürünlere dayalı yerleşik Selçuklu toplumu, bu buhran dönemlerini, göçebe Türkmenlerden ucuza satın aldıkları hayvansal ürünlerle kolaylıkla atlattığı olmalıdır.

Kuraklık yıllarında ise durum tam tersi oluyordu ve göçebe Türkmenler otlakların kuruması, su kaynaklarının azalması, savaş veya salgın hastalıklar nedeniyle hayvanlarını kaybetmeleri sebebiyle içine düştükleri buhranı yerleşiklerden daha da sıkıntılı geçiriyor, bunu atlatabilmek için kendi ihtiyaçları olan her şeyi satmak zorunda kalıyorlardı. Bu onların beslenme dengelerinin bozduğu gibi¹³⁷, bazen satacak hayvan ve hayvansal ürünleri olmadığı durumlarda aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı.

Hayvansal ürünlerin nasıl tüketildiği ve yemek kültürleri hakkında herhangi bir malumat yoktur. Fakat geleneksel yemekleri arasında, yerleşiklerin ve göçebe *elli*inin de nadiren yediği tutmaç yemeğinden bahsedilmektedir¹³⁸.

Göçebe Türkmenlerde Mülkiyet ve Ticaret: Göçebe Türkmenlerde Ortak ve özel olmak üzere iki çeşit mülkiyet vardı ve göçebe ekonomisinde mülkiyet iki ana esas üzerinde oturmaktaydı; *evcil hayvan özel mülkiyeti* ve *otlakların ortak mülkiyeti*. Bazı otlaklar ise *özel mülkiyete* aitti¹³⁹. Kullanımları ve bölüşümleri bir düzene bağlı olan kaynakların, *ortak mülkiyeti* göçebeler arasında oldukça yaygındır. Bunların bölüşüm ve

¹³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 308.

¹³⁵ Ömerî, 20.

¹³⁶ Mihail, 291.

¹³⁷ Khazanov, 204.

¹³⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 654, *Muhtasar*, 276.

¹³⁹ Khazanov, 123.

idaresi topluluğun liderleri tarafından yapılıyordu. Bu kaynakların kullanımında *beglere* (elit) özel imtiyazlar verilmiyor değildi. Nitekim Türk kağanlarının, sıradan göçebelerin kullanımına kapalı *özel otlaklar* vardı. Mamafih bu otlaklar askeri seferlerde sürü otlatmak için tahsis edilmişse de, Moğollarda ve Türklerde *quruks* adı verilen otlakların göçebe ailelerce kullanılmasına izin verilmezdi. Bu otlaklar ihtiyaten savaş zamanlarında ve tabîî afet dönemlerinde kullanmak üzere saklanıyordu¹⁴⁰.

Selçuklu Türkiye'sindeki göçebe Türkmenler arasında tabîî kaynakların nasıl kullanıldığına dair bir bilgi yoksa da birçok hususda olduğu gibi Orta Asya geleneğinin buraya taşındığı tahmin edilmektedir. Dede Korkud hikayelerine bakıldığında, göçebe Türkmenlerde de göçebe kaynaklarının *özel mülkiyeti* olduğu anlaşılıyor. Çünkü *begler mülkleri* ile övünüp, at ve koyunlarının çokluğundan demvururken, yayla ve pınarlarını da *özel mülkleri* arasında zikreder¹⁴¹. Kesin olan bir husus var ki, o da göçebe Türkmenlerde *evcil hayvan özel mülkiyetinin* olduğudur¹⁴². Göçebe kaynakları içinde, otlakların kullanımına ait düzenlemeler, su kaynaklarının kullanımı için de sözkonusuydu. Bu genel bilgilere rağmen, göçebelerde kaynakların kullanımı ve *özel mülkiyet* meselesi oldukça karmaşıktır ve çevre, iklim, iktisadî amiller, içtimâî ve siyasî gelişmelerle doğrudan alakalıydı.

Genel olarak göçebe ekonomisinde kendi kaynakları yanında, ikincil sırada da olsa, yerleşik toplumlara düzenlenen *baskınlar* ve *yağmalar* sonucunda elde edilen taşınır malların önemli bir yeri vardır. *Yağma* ve *talana* Orta Asya Türklerinde olduğu gibi, Anadolu Türkmenlerinde de görülmektedir¹⁴³. Genelde savaş, iktisadî ve toplumsal buhran¹⁴⁴ dönemlerinde, *yağma* ve *talana* sık sık başvurulurken, barış zamanlarında bundan özellikle sakınılmaktaydı¹⁴⁵. *Yağma* ve *talana* sonucunda ele geçirilen mallar Türkmen *begleri* arasında *üleştiriliyordu*¹⁴⁶. Dönemin kaynaklarının *talana* ve *yağma*

¹⁴⁰ Khazanov, 125.

¹⁴¹ *Dede Korkut Kitabı*, 181.

¹⁴² *Dede Korkut Kitabı*, 181.

¹⁴³ Komnena, 118, 124, 347, 440, 442, 480-1, 514-5. Müellifin *yağma* ve *talana*dan bir "Türk adeti" olarak bahsederken (Komnena, 484), bunun göçebe toplulukların hayat tarzı olduğundan habersiz olması da oldukça tabiiydi. Aynı *talana* ve *yağma* geleneğini Balkanlarda göçebe Peçenekler de sürdürmekteydi (Komnena, 183).

¹⁴⁴ Tuğrul Bey halifenin mektubuna gönderdiği cevabın üçüncü maddesinde bu sebebi açıkça ifade ediyordu (Bar Hebraeus, 302).

¹⁴⁵ Tuğrul Bey, Balad şehrinin yağmalanmasına müsaade ederken yaklaşımı şu şekildeydi: "Hazinelerimizin boş olduğunu, beraberimizde olan kimselerin aç kalmak yüzünden bizi tazyik ettiklerini ve yağmakârlıktan başka bir suretle yiyecek bulmanın imkansız olduğunu görüyorsunuz. Bu akşam gidiniz, şehrin büyük küçük ahalisini getirerek evlerinden ne almak mümkün ise hepsini alınız". Oğuzlar (Türkmenler) da şehre girerek *yağma* ettiler (Bar Hebraeus, 309).

¹⁴⁶ *Dânişmendnâme*, 83, 96 vd. Orta Asya'daki *üleşme* geleneği Anadolu'da da devam etmekteydi.

sonucunda Türkmenlerin eline geçen mallar hakkındaki nakilleri¹⁴⁷ abartılı değilse, başta Türkmen *begleri* ve onlara bağlı *yiğitler*, kısa sürede büyük servetler edinmiş olmalıdır.

Göçebe ekonomisinin esasları olan kaynaklar tabiat tarafından onlara hep hazır olarak sunulduğundan, bazı özel durumlar dışında doğrudan üreten toplumlar olmadıkları için, emek sonucunda ortaya konan üretimin karşılıksız alınamayacağına dair yerleşik toplum kuralını göçebelere beklemek anlamsızdır¹⁴⁸. Çünkü onların dünyaları ile yerleşiklerin dünyası tamamen farklı olduğundan, kuralları ve *zihniyet* de tamamen farklıydı. Bu açıdan bakıldığında tarihe konu olmuş iki farklı toplumun mücadelesinde, tarafların gösterdiği tepkiler kendi açılarından haklı bulunmalıdır. Çünkü bu iki toplumun fertleri arasında yapılmış, herhangi bir toplumsal sözleşmenin ihlali sözkonusu değildi. Kısaca göçebe-yerleşik mücadelesini iki farklı *zihniyet çatışması* olarak özetlemek mümkündür.

Göçebe ekonomisinde ikincil öneme haiz olan ticarete, barış dönemlerinde, yerleşik toplumlarla ortak hayat sürdürüklerinde başvururlardı. Bu ticaret, her bir göçebe ailesinin kendi *özel mülkiyeti* olan mallardan sağladığı ürün fazlasını veyahutta emeğini satarak, yine kendisinin ve ailesinin *özel mülkiyetinde* olacak mallara sahip olmaktan ibaretti. Göçebelere dış dünya arasında iki farklı tip ticaretin temyiz edilmesi gerekmektedir. 1. Doğrudan mübâdele ve ticaret; temelde ziraat ve şehir toplumları ile, 2. Farklı yerleşik toplumlarda aracılık ve ortaklık yapma veyahut servis ve diğer bağlantı işlerinde. Göçebelere yerleşikler arasındaki doğrudan mübâdelede, üstesinden gelinmesi hayli güç zorluklar vardı. Herşeyden önce göçebelere ekonomi biçimi pazar ekonomisi değildir. Bu sebeple onların yerleşikle olan ticarî münasebetleri oldukça karmaşıktır¹⁴⁹. Genelde göçebelere yerleşiklerin hayvansal ürün taleplerini karşılarken, karşılığında yerleşiklerden el yapımı eşya ve ziraî ürünler satın alıyorlardı¹⁵⁰. Ticaret sayesinde yerleşikler göçebe tehlikesine karşı mallarını korumuş oldukları gibi ekonomik olarak da menfaat temin ediyorlardı¹⁵¹. Dolayısıyla, Türkmen akınları, zamanla, ülkenin iktisadî genişlemesinde önemli katkıları olduğu söylenebilir. Büyük Selçuklu Sultanlarından birinin fermanında Türkmenler için şu ifadeler geçmektedir; “fayda, menfaat onların kaplarından ve eşyalarından çıkar. Onlar refahın, emniyetin ve kârın yerleşik insanlarda artması için bir sebeptir”¹⁵². Sanayi öncesi toplumlarda aranan en önemli üç şart;

¹⁴⁷ Komnena, 342.

¹⁴⁸ *Yerleşik zihniyet* ve değerlerle, göçebelere hayat tarzını ve değerler dünyasını gözlemleyen ve bunu kuralsızlık olarak niteleyen bir Bizans müellifinin, “bütün barbarlar (göçebe Türkler), sözüne bağlı kalmayan ve tabiatları gereği anlaşmalara uymayan insanlardır” (Komnena, 226) sonucuna ulaşması, kendi dönemi için oldukça anlaşılır.

¹⁴⁹ Khazanov, 202.

¹⁵⁰ İbn Haldûn, 141.

¹⁵¹ Khazanov, 203.

¹⁵² Khazanov, 209.

emniyet, refah ve *kân* yerleşiklerin dünyasından göçebelerin alıp götürmedikleri, bizatihi kısmen de olsa iktisadî genişlik ve toplumsal canlılık getirdiği dile getirilmektedir. İran'daki bu olgu, sonuçlarına bakıldığında, Selçuklu Türkiyesi'nde görülür.

Aynı durum Anadolu Türkmenleri için de sözkonusuydu. İlk akınların verdiği şok ortadan kalktıktan kısa bir süre sonra, onlar da gayr-i müslim halkla ticarî münasebetlere başlamıştır. 1094-5 yıllarında bazı gayr-i müslim tüccarların Türkmenlerle ticaret yaptıklarına dair bilgiler var. Nitekim Türkmenlerle gayr-i müslim halk arasındaki ticarî münasebetleri kabullenemeyenler, Bizans imparatoruna şikayette bulunur. Buna tepki gösteren imparator, tüccarları cezalandırmak maksadıyla Ermeni ve Süryanîlere mensup tüccarların İstanbul'da bulunan kiliselerini yıktırmıştı¹⁵³. Yine Beyşehir gölü (Lake Pousgousse) adalarındaki gayr-i müslimlerle, 'Konya Türkleri' arasındaki ticarî münasebetleri bir Bizans kaynağında (1142), "alışveriş aile ve din bağlarından daha kuvvetli idi" ifadesiyle kaydedilmektedir. Kaynak 'Türk' olarak kaydetse de aynı durum bu bölgede yaşayan Türkmenler için de sözkonusu olmalı. Yerli halk ile Türkler arasındaki münasebetleri ve Türk göçünün gayr-i müslim halka sanıldığı gibi huzursuzluk getirmediğini görmek için, kaynağın devamındaki şu satırlarına dikkat etmek gerek: "Türklerle ada halkı arasında sadece dostluk kurulmamış, ada halkı adet ve gelenekleriyle neredeyse Türkleşmişlerdi. Dolayısıyla Türkleri Bizanslılara karşı tercih ediyor ve onları kendilerine düşman görüyorlardı". Bu sebeble İmparator İoannes, ada halkının burasını terkederek Türklerin tarafına geçmelerini, yoksa bu gelişmelere müsamahakâr olunmayacağını bildirirse de istediği tepkiyi onlardan görememiş, bilakis kendisine karşı konmuştur¹⁵⁴. İkinci Haçlı seferine katılanlar, göçebe-yerleşik münasebetlerinin ve kurdukları ortak hayat tırzının farkında olmadıkları için, *uc* bölgesindeki Türkmenlerle Grek köylüsü arasındaki alış-verişe dayalı ekonomiden hayretle söz etmişlerdir¹⁵⁵. Bu münasebetler esnasında yerleşiklerle göçebeler arasında adeta basit ve fiilî bir toplumsal sözleşme teşekkül ederken, göçebeler de dış dünyaya uyum sağlamaya ve yerleşiklerin yaşantı biçimine aşına olmaya başlıyorlardı. Bu münasebetler aynı zamanda onların yerleşikliğe geçişlerini de kolaylaştırdığı da söylenebilir.

Yerleşik dünya ile ticaret bütün göçebe toplumlarının en önemli vasfıdır. Tabiat icabı oldukça hareketli olan göçebe Türkmenlerin, nasıl olupta yerleşik toplumlara

¹⁵³ Mihail, 42.

¹⁵⁴ Choniates, 22; Kinnamos, 26. İbn Haldûn, mağlup olanların daima galiplerin geleneklerini benimsediklerini söyler (İbn Haldûn, 137). Devamında ise, bir millet mağlup olup diğer bir milletin hakimiyeti altına girerse, hızla yok olacağını ve nüfusunun azalacağını vs. belirterek, Türkiye tarihinde hayli tartışmalı bir konu olan, müslüman Türklerin hakimiyeti altına girmiş gayr-i müslim halkın niçin varlığını sürdürmediğine de açıklık getirmiş oluyordu. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, 137-8.

¹⁵⁵ Cahen, *La Turquie*, 115-6.

satabilecekleri kadar *üretim fazlasına* sahip olabildikleri anlaşılması güç bir meseledir. Çünkü göçebeler yalnızca *üretim fazlası* malları satabilirler, fakat sürekli hareketlilik de *üretim fazlası* oluşumunu engeller¹⁵⁶. Nitekim *yağma* ve *talan* yapamayan bazı fakir Avrasya göçbeleri, açlıktan ölüm ile burun buruna geldiklerinde, çocuklarını ve karılarını dahi satmak zorunda kaldıkları oluyordu¹⁵⁷. Bu hususta kaynaklarda bilgi mevcut değildir.

Türkmenler eskiden besin maddesi olarak gördükleri hayvanları, şimdi bir ticarî meta olarak değerlendirerek çevrelerinde yapılan zengin ticarî faaliyetlere katılıyorlardı. Artık, çok sayıda koyun¹⁵⁸, kıymetli Türkmen atları ve katırları¹⁵⁹ her yere pazarlanıyordu. İbn Saîd, bu atların, iğdişlerin ve katırların Kastamonu bölgesindeki Türkmenler tarafından yetiştirildiğini bildirirken, ondan yaklaşık bir asır sonra sonra Anadolu hakkında bilgiler veren Ömerî de Kastamonu ve Sinop yöresinde yetiştirilen atlardan övgü dolu sözlerle bahsetmektedir¹⁶⁰. Yine göçebe Türkmenlerin en yoğun olduğu, Kütahya ve Eskişehir yöresinin atlarını methetmeden geçemez¹⁶¹. Tabii bu satışlardan elde edilen paralar Türkmen zenginlerinin veya *elîfinin* cebine giriyordu. Bu da onların maddî ve içtimaî konumlarını güçlendirirken, yerleşmelerinde de hiç şüphesiz müsbet etkileri oluyordu¹⁶². Menfaatler karşılıklıydı, bu hayvan ve hayvansal ürünlerin ucuzluğu onların dış pazarlara taşınmasına sebep olmakta, ucuza alıp pahalıya satmak için can atan dönemin tüccarlarının da iştahını kabartmaktaydı¹⁶³.

Göçebelerle yerleşikler ayrı ayrı alanları kullandıkları için, aralarındaki ticaretle, zaman zaman özel güçlükler çıkmış olabilir. Bazen hayvanların veya ürünlerin uzun mesafelere sürülmesi ve taşınması gerekebiliyordu. Burada yine aktif taraf her zaman olduğu gibi göçebelereydi. Bazen da göçebelerin arasına yerleşik tüccarların gittiği

¹⁵⁶ Khazanov, 205.

¹⁵⁷ Türkmenlerin böyle bir yola başvurup vurmadıklarına dair herhangi bir kayıt olmamakla birlikte, bu, Kıpçaklar ve Tatarlar için oldukça sıradan bir hadiseydi (Khazanov, 204).

¹⁵⁸ Ömerî, Şam, Diyarbekr, Irak ve İran havalisinin koyun ihtiyacının Selçuklu Türkiye'sinden temin edildiğini nakletmektedir (Ömerî, 19-20).

¹⁵⁹ İbn Saîd, 128.

¹⁶⁰ Ömerî, 40.

Ayrıca müellif Türkmen atları için şunları eklemektedir "Kastamonu *beginin* yurdunda Anadolu'nun iğdiş atları yetiştirilir. Onların bazıları Arap atlarının en iyilerinden daha üstün ve değerlidir. Orada da Arap atları gibi atların soy kütüğünün tutulduğu ve meziyetlerinin yazıldığı yerler vardır. Bu atların fiyatları yerinde daha pahalıdır ve her biri 1000 altın eder ve bazen daha fazlasına da satılıyordu. Atların meziyetlerini bilen insanlar bu parayı pahalı bulmaz ve şikayetçi de olmaz. Anadolu'da iğdişler Mısır'dan daha pahalıya satılır" (Ömerî, 23).

¹⁶¹ Müellif atlar için şu tanıtımı yapar: "O atlar Anadolu atlarının en değerlisidir. Arap atı Germiyan atını geçemez, el-gabra tozuna ulaşamaz ve lâhik ona yetişemez, fiyatları çok yüksektir. Bu atların soyları bilinir" (Ömerî, 35). Ayrıca *otlak göçebesi* veya *yaylak göçebesi* Türkmenlerin yetiştirdiği Anadolu atları hakkında ve onların ne kadar civar memleketlerde kıymet verildiğine dair geniş bilgi için bkz. F. Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, İstanbul 1983, 12-37.

¹⁶² İbn Haldûn, 114.

¹⁶³ İbn Haldûn, 367-8.

oluyordu¹⁶⁴. Türkmenler de diğer göçebeler gibi, mallarını satmak ve ihtiyaçlarını satın almak için tercihlerini, uzun mesafeli kervan güzergâhları üzerinde yapmış olmalılar. Çünkü bazen, meskun beldelere gidip ticaret yapmak yerine, kervan ticareti yapanların ihtiyaçlarını temin daha kârlı olabiliyordu¹⁶⁵.

Göçebeler sadece, çok güç şartlarda oluşturdukları ürün fazlasını değil, aynı zamanda emeklerini de pazarlıyorlardı; aracılık ticaretinin düzenlenmesi, yüklerin taşınması, nakil hayvanlarının satılması ve kiralanması, kervanların muhafızlığı yahut yol göstericiliği gibi. Ana ticaret güzergâhlarında öncülüğü göçebeler ve onların iştirakçileri yapıyordu. Güvenliği sağlamadaki becerileri ve işçiliklerinin ucuz olmasından dolayı, onlar tüccarların ve gezginlerin vazgeçilmez yardımcılarıydı¹⁶⁶. Hatta iâşe temini ve özellikle güvenlik için bazen kervanlar, göçebelerin yaşadığı güzergâhları tercih ediyorlardı. Orta Asya'da göçebe Türklerin ipek yolu güzergâhındaki canlı ticarete her türlü katkıları bilinmekte ve bundan da hatırı sayılır gelir temin ediyorlardı¹⁶⁷. Göçebe Türkmen *beg*lerinin kendilerine ait tüccarları vardı. Onlar herhalde *beg*lerin ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, *oymak*ların veya *obaların* yerleşiklerle olan ticaretinde aracı görevini de üstleniyorlardı¹⁶⁸. Türkmen *elîfine*, yerleşik dünyadan, kendi üretmedikleri malları getiriyordu. Ayrıca bu mallar titizlikle korunduğu gibi, *oymak* içinde bu tüccarların saygın bir yeri vardı¹⁶⁹.

lik kargaşa dönemlerinde göçebe Türkmenler genelde köle ticaretiyle uğraşıyorlardı ve bu daha sonraları da devam etmiştir¹⁷⁰. Köle ticaretinden sağlanan servet göçebe Türkmenlerin iştahını kabartmış olmalı. Bilhassa genç kızlar, kadınlar ve erkek çocuklar esir edilip köle pazarlarında, bilhassa İran'da pazarlanıyordu¹⁷¹.

¹⁶⁴ İbn Fadlân, 94-5. Soğdu tüccarlar Türk kağanlığına gidiyorlardı. Khazanov bu genel problemleri göçebeler için yapmaktadır bkz. Khazanov, 205.

¹⁶⁵ Khazanov, 209.

¹⁶⁶ Bir Türkmen para karşılığında, İbn Battûta ve beraberindekileri Mudurnu'ya götürmüştü (İbn Battûta, 330).

¹⁶⁷ Khazanov, 209-11.

¹⁶⁸ Dede Korkut hikayelerinin kahramanlarından Bay Büre bezirganlarını Rum'a göndermişti (*Dede Korkut Kitabı*, 117). Selçuklu Türkiyesi'ne ait bazı vakfiyelerde geçen yer isimleri arasında, hayli yaygın olarak, şehirlere yakın yerlerde "Türkmen Pazarı" ifadelerine rastlanmakta (*Caca oğlu Vakfiyesi*, 111, st. 198). Yine Ereğli rabadında (dış mahallesinde) "Türkmenler çarşısı" vardı (R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", 35). Yerleşiklerle göçebe Türkmenler arasında ticaret yapılan belirli mekanlar veyahutta Türkmenlerin ürün fazlalarını sattıkları pazarlar, zamanla onların isimleriyle anılır olduğunu gösterdiği gibi, yerleşiklerle göçebeler arasındaki ortak hayatı da çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹⁶⁹ *Dede Korkut Kitabı*, 118-9.

¹⁷⁰ İbn Saîd, 128.

¹⁷¹ Mateos, 115, 119; Mihail, 160, başka yerde Mihail *uc* türkmenlerinin 100.000 kişiyi esir edip İslam ülkelerinde sattılar diyor bkz. Mihail, 369. Bu her ne kadar abartılı bir rakam olsada, ticaret açısından Türkmenlere sağlayacağı gelir ve Bizansın eski toplumunda yapacağı iktisadî ve içtimâî tahribat açısından oldukça önemli. Selçuklu Türkiyesi'nin doğusundan haber veren bu kaynakların yanında, batısı için, aşağı yukarı çağdaş olan bir Bizans kaynağı da aynı şekilde kölelerin satılmak için İran'a götürüldüğünden söz eder (Komnena, 514).

Kaynakların rivayetine göre ilk başlarda satabilecekleri herkesi ayırt etmeksizin esir edip satmışlardı¹⁷². Bundan anlaşılıyor ki daha sonra bundan vazgeçilmiş, yerleşikler varlığı gerek göçebe *beg*ler gerekse Selçuklu Devleti için önem kazanmaya başlamıştır.

C. Göçebe Türkmenlerde Mülkî ve İçtimaî Farklılıklar

Göçebe Türkmenlerde içtimaî farklılığı iki unsur belirlemekteydi: Birincisi hayvan *özel mülkiyet*, ikincisi *liderlik*: Hayvanlardaki *özel mülkiyet*, içtimaî farklılık, *otlak göçebeliğinin* vafında olan hareketlilik *mülkiyet dengesizliğine* yol açmaktaydı. Bu eşitsizlik bazı fertlerin ve ailelerin diğerinden daha fazla hayvana sahip olması anlamına geliyordu¹⁷³. *Beg*lerinin hem *mülk*, hem de konumları bakımından sıradan göçebe Türkmenlere nazaran farklılık arz ediyordu¹⁷⁴.

Maddî yönden anî çöküşe uğrayan, yani geçimlerinin yegane kaynağı, hayvanlarını kaybeden aileler, topluluk için huzursuzluk kaynağı oluyordu. Göçebelerde fakirlik zarurî ihtiyaçlarını karşılayacak kaynaklara sahip olamamasıyla ölçülüyordu. Bu fakir aileler genelde cemaatten uzaklaşır, yahutta zengin göçebe ailelerine bağımlı hale gelirlerdi¹⁷⁵.

Göçebelerde üyeleri arasındaki *mülkiyet dengesizliğinin*, birliğin iç huzuru ve barışının sürekliliği için, *beg*ler dışında büyük boyutlarda olmaması için düzenlemeler yapılırdı¹⁷⁶. Hiç *özel mülk* olmayan fakir göçebeler veya köleler *oymaklardaki* zengin Türkmenler veya *beg*lerin sürüleri için çobanlık yapıyordu¹⁷⁷. Ayrıca merkezden koparak Karedeniz'in kuzeyinde Balkanlara sarkıp, Bizans ile karşılaşan göçebe gayr-i müslim Türklerin fakir olanları veya esir edilenleri, Bizans ordusunda ücretli asker olarak istihdam ediliyordu¹⁷⁸. Göçebe Türkmenlerden de Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yapanlar vardı¹⁷⁹.

İran'da ve İslam dünyasında, bazı Türkmen *beg*lerinin ve ailelerinin hareket serbestliğinin kısıtlanması, bu *beg*leri, dolayısıyla tâbi aileleri maddî buhran içine itmiş ve

¹⁷² Mateos ilk göçler sırasında çiftçilerin de esir edilip satıldığını nakleder (Mateos, 155-6). Halbuki daha sonra bunlar iskan edilip, kendilerine vergiden muaf olarak ziraat yapma imkanları sağlanmıştı. Bu bahsedilen herhalde ilk akınların verdiği kargaşa döneminde yaşanmış olmalı.

¹⁷³ Khazanov, 153. Asya göçebelerinde "maden devirleri" sonrasında *elit*le diğerleri arasında farklılıkların *mülk* esasına dayandığı, mezar kazılarında kadınlar, erkekler ve çocuklarla gömülü kabile reislerinin olmasından anlaşılmaktadır (Yıldız, 528).

¹⁷⁴ *Dede Korkut Kitabı*, 83.

¹⁷⁵ Khazanov, 153.

¹⁷⁶ Khazanov, 153.

¹⁷⁷ Choniates, 110; *Dede Korkut Kitabı*, 97-8, 159.

¹⁷⁸ Komnena, 77-8, 217.

¹⁷⁹ Choniates, 15. Bizans ordusunda görev alan Türkmenlerin, Selçuklularla Bizans arasındaki anlaşma sonucunda verilen askerler mi yoksa sadece ücret karşılığında görev yapan askerler mi olup olmadığı tam olarak anlaşılamamıştır (Komnena, 163).

fakirleşmelerine sebep olmuştu. Göçebe Türkmenlerin bu vaziyeti, liderleri Tuğrul Beg tarafından sık sık dile getirilirken, onlardan bazılarının isyankar, hırçın ve tahripkar davranışlarının sebebi olarak gösteriliyordu¹⁸⁰. Tabii bu başına buyruk *begler*, fakirleşmiş, gayr-i memnun göçebe fertleri ve aileleri etrafına toplayarak iki kol halinde, Ermenistan veya Şam, Cezîre güzergâhından Anadolu yaylasına göç ettiler.

Kuvvetli akrabalık bağları cemaatin hassas dengesini tehlikeye düşürecek sömürü ve istismarı engelliyordu¹⁸¹. *Mülkî* ve içtimaî farklılıklar, göçebeler arasında huzursuzluk ve istismarlara sebep olmaması ve cemaat düzenin bozulmaması için, göçebe toplumu aralarında *karşılıklı alıp-verme* (reciprocity) ve *tek elden dağıtım* (redistribution) geleneği teşekkül etmişti. *Eşit oranda karşılıklı bağış* (alıp-verme=balanced reciprocity) esasına dayanan *karşılıklı alıp-verme* geleneğine göre alınan şey aynı şekilde iade edilirdi¹⁸². *Oba* veya *oymak* içinde, bilhassa kadınlar arasında, karşılıklı alıp-verme ahlâkî bir değer ifade ediyordu. Eğer buna riayet edilmezse kınama söz konusuydu ve sert bir şekilde tepki gösteriliyordu¹⁸³. Günümüzde halk arasında da yaygın olan bu gelenek, artık ahlâkî bir kisveye bürünmüştür. Göçebe Türkmen *beglerinin haraç* yoluyla elde ettikleri gelirler, *beglere* ve *yiğitlere* üleştirilirken (taksim edilerek=redistribution) onların gönülleri de alınmış oluyordu¹⁸⁴.

D. Göçebe Türkmenlerle Yerleşiklerin Münasebetleri

Türkmenler, Anadolu'da gayr-i müslim halkı, uyguladığı siyasetle kısa sürede sindirdi ve hakimiyetini kabul ettirdi. Daha Selçuklu öncesinde tenhalaşmış, geniş ve zengin yeni *il*, artık neredeyse tamamen onların hakimiyetindeydi. Bu geniş *ilde* bir kısım *oymak* veya *obalar* göçebe ekonomisine dönmüş ve *yağma* ve *talanı* bırakmışlardı. Güçlü *beglerin* idaresindekiler ise şehirleri kuşatıyor, hinterlandları ile olan bağlantılarını keserek kolaylıkla ele geçiriyorlardı.

Yerleşikleri hakimiyeti altına alan göçebe Türkmenler, kendi hakimiyet telakkilerine göre, gerek ekonomik, gerekse siyasî gayelerle, yerleşiklerden muhtelif yöntemlerle menfaatler temin ediyorlardı:

¹⁸⁰ Tuğrul Beg halife ile yaptığı antlaşmanın üçüncü maddesinde, mazeret olarak askerlerinin, yani beraberindeki Türkmenlerin açlığını ileri sürüyordu (Bar Hebraeus, 302).

¹⁸¹ Khazanov, 153.

¹⁸² Khazanov, 154.

¹⁸³ *Dede Korkut Kitabı*, 122, avlanan avdan *obadaki* diğer fertlerin de talepte bulunma hakkı olduğu anlaşılıyor.

¹⁸⁴ Gürcistan *haracı* geldiğinde, *harac* gelirlerinin azaldığını gören Han kızgınlığını şöyle ifade ediyordu: "Her yıl altun akça gelür-idi yigide bige virür-idük hatırları hoş olur-idi..." (*Dede Korkut Kitabı*, 216).

1. Düzenli ve düzensiz *yağma* ve *talan*larla: Oğuz Destanında geçen bir ifadeden, göçebe Türklerin yaptıkları *talan* ve *yağmaların*, siyasî boyutu olduğu anlaşılıyor. Oğuz'un oğulları, yaptıkları mücadeleler hakkında babalarını sürekli bilgilendirirler ve Tekfur'un ülkesini ele geçince şu şekilde bir haber gönderirler: "Eğer Tekfur'u öldürmek niyetinde iseniz, bize emredin ülkeyi *yağma* edip, mal ve hazine (para) gönderelim; buna dair bir işaret buyurun kafi. Yok eğer bağışlayarak günah ve kanından vazgeçerseniz, onu ülkesinin başına gönderin. Hükümdarlığı ona vermek isterseniz, mal ve hazine vergisini tayin edip onu geri gönderin. Böylece biz halkın kalbini kazanacağız kulluğa yüz süreceğiz"¹⁸⁵. Burada halkın kalbini kazanmak ifadesinden, göçebelerin dış dünyayı tamamen yok saymadıkları, yerleşiklerin nazarında *meşruluklaşma* endişesi taşıdıkları ve ayrıca vergilendirme ile ekonomik gelir temin etmenin önemini kavradıkları anlaşılıyor. *Yağma* ve *talanın* göçebelerin değerler dünyasındaki yerinin bilinmesi için bu kayıt oldukça önemlidir. *Kitabî geleneğe* bağlı kaynaklar ise göçebelerin *yağma* ve *talanına* daha farklı anlamlar yükleyeceklerdir.

Buna mukabil göçebe Türkmenlerin, ilk akınlar sırasında yaptıkları *yağma* ve *talan* hakkında *kitabî kaynakların* verdiği bilgilerin hepsi yanlış değildir. *Yağma* ve *talan* umumiyetle bir siyaset olarak yapılmakla birlikte, umumî istikrarsızlıkların yaşandığı Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk kuruluş ve dağılma dönemlerinde, yani merkezin bunlar üzerindeki hakimiyeti zayıfladığında, müslim, gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın buna başvurdukları görülmektedir¹⁸⁶. Burada önemli bir hususun vurgulanması gerekiyor ki o da, müslüman-yerleşik halka yönelik *yağma* ve *talan*larından da anlaşılabilceği üzere, göçebe Türkmenlerin bu davranışlarının altında dinî saiklerden öte, iktisadî ve siyasî saiklerin yattığı anlaşılıyor¹⁸⁷. Türkmenlerin, ilk akınlar sırasında artan ve daha sonra uzun süre gerileyen *yağma* ve *talanları*, Moğol istilâsından sonra tekrar şiddetlenmişti. XIII. yüzyılın sonlarında Menderes (Meander) vadisi hakkında bilgi veren bir Bizans kaynağı, havalide hayatın çok kötü olduğunu nakletmektedir¹⁸⁸. Bu baskı gayr-i müslim halka karşı bazen daha da şiddetlenebiliyordu. XIII. asırda Anadolu'ya gelen Latin seyyahı, Greklerin, Türkmenlerin korkusundan şehirlerden ve kalelerden dışarı çıkamadıklarını belirtir¹⁸⁹.

¹⁸⁵ *Oğuz Destanı*, 34.

¹⁸⁶ Babaî ve diğer isyanlarda Türkmenlerin yaptığı tahribat bunun en açık göstergesidir. Bu isyanlar aşağıda ele alınacaktır.

¹⁸⁷ G. Carole Woodall, *The Interpretation of Turkish Movements into Anatolia During the Eleventh and Twelfth Centuries*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 75.

¹⁸⁸ Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, edit. Albert Failer- trad. Vitalien Laurent, Paris 1984, II, 402.

¹⁸⁹ Ricoldus de Monte Crucis, *Liber peregrinationis*, edit. J.C.M. Laurent, Leipzig 1873, 114 (naklen, Vryonis, "Nomadization", 55).

Yukarıdan itibaren *göçebe ekonomisi* üzerinde yapılan değerlendirmelerden de anlaşılmalıdır ki göçebelerin hayatları, sırf yerleşik toplumların *yağma ve talan* üzerine kurulmamıştır. Onlar hakkında yerleşik kaynakların sık sık konu ettikleri *yağma ve talan* iddialarının, dikkatle incelendiğinde şu ana sebeblere bağlı olduğu görülür: Birincisi, Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirme aşamasında, buradaki yerli halk ile yeni gelenler arasında tabii bir mücadele ve istikrarsızlıklar evresinin yaşanıyor olmasıdır. Bu Anadolu birliğinin sağlandığı 1176 yılına kadar devam ederken, Türkmenler, gerek yerli halk gerekse kendi ırkından olan Selçuklu Devleti ve diğer göçebe *begler* arasında bir siyasî piyon gibi kullanılmışlardır. İkincisi, Türkmen *begleri* şehirleri ele geçirmek için etrafındaki köyleri, tarla ve bahçeleri, bilhassa ilk akınlardan sonra bir harp taktiği icabı özellikle *yağma* ettiler. Sadece tarlaların hasat zamanı tahribiyle yetinilmiyor, şehirlerin hinterlandlarıyla bağlantıları kesilerek kısa zamanda teslim olmak zorunda bırakılıyordu. Eğer şehrin erzakı çoksa, bu tahribat ve kuşatma bazen üç yıl sürüyordu. Danişmend Malatya'yı almak için üç yıl süresince mahsulleri yok edip kışın geri dönmüştü¹⁹⁰. Direnme gösteren şehirler ele geçirildikten sonra *yağma ve talan* ediliyor; genellikle gençler esir olarak alınıp, esir pazarlarında satılıyor, taşınır kıymetli mallara da el konuyordu. Eğer şehir direnmeden teslim olursa *yağma ve talan* yapılmıyordu¹⁹¹. Bütün bu aşamalardan sonra zayıf düşen şehir, kolaylıkla ele geçiriliyor ve halkının itaati sağlanıyordu. Yine bir Haçlı kaynağının rivayetine göre XII. asırda, çok verimli tarlalara sahip Antalya, şehrin avantajlarından istifade edemiyor, tarlalar Türkmenlerin tahribatı nedeniyle ekilemiyordu. Zaten toprağın ekimini yapacak çiftçilerin birçoğu, daha Bizans döneminde -kalanı da Selçuklu akınları döneminde korkudan- bu geniş toprakları terketmişlerdi. Buna rağmen şehir buğday ihtiyacını deniz yoluyla karşılayabiliyordu¹⁹². Kuşatma takdiğinin tam anlamıyla uygulanamaması sebebiyle sahil şehirlerinin ele geçişinin daha geç dönemlere sarkmasının sebebi budur. Çünkü Selçuklu *begleri* karadan olduğu gibi denizden de şehirlerin bağlantılarını kesecek yeterli güçteki

¹⁹⁰ Mihail, 46.

¹⁹¹ Anadolu'nun batısı hakkında nakiller yapan Komnena, Antalya'ya kadar bütün sahil şehirlerinde halkın oraya buraya kaçıştığını ve bölgenin ıssızlaştığını kaydetmiştir (Komnena, 440). Daha sonraları istikrarın sağlanmasıyla Türklerin hakim olduğu bölgeler daha mamur hale gelecektir. Anna Komnena, Türklerin 1100'de Armenia Thema'ini ele geçirmek için, önce merkezi Amasya'nın bağlantı yerlerini tahrip ettiklerini nakleder (Komnena, 20). Choniates de Çankırı (Gangra)'nın ele geçirilişi sırasında (1135-6), iye kaynaklarının kesildiğinden, şehir halkının açlığa terk edilip, kısa sürede ve savaşımadan teslim alındığından bahseder (Choniates, 13). Göçebe kaynaklarından da aynı sonuçları çıkarmak mümkün bkz. *Oğuz Destanı*, 43-4.

¹⁹² William of Tyre, *A History of Deeds Done beyond Sea*, İngilizce trc. E. A. Babcock- A. C. Krey, New York 1943, II, 178. Bu tahribat bazen taktik icabı, bazen de maksatlı olmaksızın göçler esnasında, hayvanlar tarafından yapılmaktaydı. Haçlıları yıpratmak için, yolları üzerindeki su ve yiyecek maddelerini tahrip etmeleri maksatlı yapılan bir tahribatı (Komnena, 347). Göçebelerin daha yoğun olarak yaşadıkları *uc* bölgelerinde, göçebe ekonomisi ile yerleşik ekonominin uyumsuzluğu bu tahribatı daha da belirginleştirmiştir (Komnena, 440).

donanmalara sahip değildi. Bu şehirler ancak donanmalarla¹⁹³ ve devletin güçlü olduğu dönemlerde, karadan olduğu gibi ayrıca deniz tarafından gelen iaşe ve diğer ihtiyaçlarını temin yolları kesilmek suretiyle ele geçirilecektir. Çaka Beg'in Ege sahillerindeki şehirleri ele geçirmek için gemiler inşa ettirmek zorunda kalmasının asıl sebebi de buydu. İşte Antalya tarlalarının harap edilmesi ve halkın ziraatle uğraşamaması, aslında Devletin ve beglerin siyasetinden başka birşey değildir. Muhtemelen şehir Selçuklulara geçtikten sonra buraya gönderilen *beg* (vali) Mübarizüddin Ertokuş¹⁹⁴ buralarda tekrar ziraatin canlanmasını sağlamıştı. Şehirlerin ele geçirilmesi için Türkmenlerin başvurdukları bu yöntem yerleşiklerin tepkisi kaynakların ifadelerine yansıdığına sürekli bir *yağma* intibasını uyandırmaktadır.

Göçebe Türkmenlerin yaptıkları *talan* ve *yağmanın* yerleşikler üzerinde bıraktığı derin izler ve verdikleri acı bazen dayanılmaz boyutlara vardığı oluyordu. Nitekim kaynaklar genç erkek ve kızların esir edilişlerini ve bunun gayr-i müslim topluma verdiği ızdırabı uzun uzun ve dramatik bir tarzda bazen da abartarak naklederler¹⁹⁵. Yerleşikler bu kargaşa ortamında "mağralarda, ormanlarda, dağlarda, tepelerde gizleniyor...özgür kalanların kimisi bir oğul için, kimisi bir kız evlat için, derin derin iç çekerek feryad ediyordu; bazısı, bir erkek kardeşin, başkası, bir yeğenin zamansız ölümüne yanıyor ve hepsi, kadınlar gibi, sıcak gözyaşları dökerek ağlıyordu"¹⁹⁶. Bu tür dramatik anlatımlara, çoğunlukla da abartılı bir şekilde, Ermeni, Süryanî ve Gürcü kaynaklarında rastlanmaktadır.

Buna mukabil yerleşikler de *yurd* aramak için gelen göçebelere, yaptıkları anî baskınlar ile maddî-manevî büyük çaplı zararlar veriyorlardı. Düzenli ordular, çadırlarını kurup konakladıklarında bir baskın yaparlarsa ancak üstünlük sağlayabiliyorlardı¹⁹⁷. Bir yerleşik kaynağı bunu şu satırlarda itiraf etmektedir. Ulubat (Lampe) yöresindeki Türkmenlere Bizans birliklerinin düzenlediği anî baskın sonucunda, o kadar gaddarca davranılmıştı ki, rivayete göre "yeni doğmuş bebekler dahi kaynar kazanlara atılmış, birçoğu katledilmiş, geri kalanlar da tutsak edilmişti". Bu durum Türkmen toplumunda büyük bir acıya sebep olmuş, sağ kalanlar matem tutarak siyah elbiselere bürünmüşlerdi. "Madurlar, Türklerin yayıldığı ülkenin her yanını iç parçalayıcı feryatlarla dolaştılar ve

¹⁹³ Ebu'l Kasım'ın, Bithynia kıyısındaki Kios (Gemlik)'u gemiler yaptırarak ele geçirme çabası (Komnena, 198), bir Türkmen *begi* olan Çaka'nın inşa ettirdiği donanma ile Sakız, Rodos vb. adaları ele geçirmesi ve buralarda korsanlık yapmaları (Komnena, 336), denizle karşılaştıktan kısa bir süre sonra donanma inşa ettirecek kadar çabuk değişime ve ortama uyum sağlama kabiliyeti, göçebelerin dolayısıyla göçebe Türkmenlerin, ilkel topluluklar olmadıklarının da açık bir göstergesidir. Henüz daha gemi inşa edecek teknik ve bilgiye sahip olmadıklarından, bu iş için gayr-i müslim ustaları istihdam ediyorlardı. Çaka bir İzmirli ustayı donanmanın inşası için görevlendirmişti (Komnena, 229-30).

¹⁹⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 99, *Muhtasar*, 35, 53.

¹⁹⁵ Brosset, 348; Mateos, 107-8.

¹⁹⁶ Komnena, 515.

¹⁹⁷ Komnena, 116, 125, 339, 342, 441.

kurbanı oldukları zulümleri anlattılar; [bu halleri ve] giyisileri ile herkesi kendilerine acındırdılar ve öç almaya kışkırttılar¹⁹⁸.

Göçebelerin dünyasını yerleşiklerin kaleminden öğrendiğimiz için, onların yaşadıkları buhranları yansıtan bilgilere, çok nadir rastlanmakta, bundan da yerleşiklerin onlara verdiği zararların göçebelerinkinden geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu mücadeleye göçebe edebiyatında geniş yer verilmesi bunun en açık delilidir. Tarafların yaşadıkları söz konusu acıları işleyen bu epizotları çoğaltmak mümkündür. Her iki toplum da uzun yıllar bu türden hikayeleri, abartarak ve ilaveler yaparak ağızdan ağıza aktarmıştır. Büyükler, çocuklarında *asabiya* ruhunun canlılığını devam ettirmek -belki de iki toplumun birbirine yakınlaşmasını engellemek- karşıdan gelecek tesirlere karşı kimliklerini korumak gayesiyle, kendi lehlerinde kahramanlık hikayelerine dönüştürerek, bu temaları küçük çocuklarının hafızalarına işlediler. Böylece Türklerin sözlü edebiyatına, hikaye, ağıt ve türkler, yeni konularla sürekli zenginleşti. Bu yüzden göçebe Türkmenlerin sözlü edebiyatının ana temasını düşmana karşı kahramanlıklar oluşturur¹⁹⁹.

Herşeyiyle farklı iki toplumun ve *zihniyefin* karşılaşması sonucunda ortaya çıkan acılar ve buhranlar, gayr-i müslimlerin bu yeni toplumu kabullenmekten başka çarelerinin olmadığını anlayıncaya kadar, Türkmenlerin de yeni yurdlarındaki insanlarla, dedelerinin Çin ve Suğdlarla oluşturdukları ortak hayatı, Anadolu'nun yerleşik toplumları ile kurma ihtiyacını hissetmelerine kadar uzun süre devam etti. Fakat herşeyiyle farklı iki topluluk arasındaki ortak yaşantının doğurduğu değerler çatışması ve bu çatışmanın sebep olduğu şok aynı zamanda bir çok içtimaî buhranları da beraberinde getirmiştir. Aslında Anadolu'da ilk Türk akınlarının oluşturduğu şokun yaşandığı bir asırlık süreye, yerli halk ile göçebe Türkmenlerin, yani herşeyiyle farklı iki toplumun birbirlerini tanıma ve intibak safhası, dolayısıyla bu intibak esnasında ortaya çıkan buhranların yaşandığı dönemdir demek pek yanlış olmasa gerek.

Yerleşikler üzerinde kurulan hakimiyetten sonra zaman zaman iktisadî ve başka nedenlerden, bazı başı bozuk küçük birlikler *yağma*, *talana* ve esir almalara devam etseler de genel olarak bütün göçebeler gibi Türkmenlerin önemli bir kısmı da bunu terketmiş²⁰⁰ ve bilakis çiftçilerin tohum ihtiyaçlarını karşılayıp, ziraat yapmalarını teşvik ederek, onlarla ortak hayat tarzını kurmuşlardı²⁰¹. Yerleşiklerin kendilerine boyun eğmesinden sonra da ilk göç yıllarındaki gibi *yağma* ve *talana* devam etmek, Türkmenler için "altın yumurtlayan tavuğun kesilmesi" anlamına geliyordu. Çünkü aynî veya nakdî *haraca*

¹⁹⁸ Komnena, 441.

¹⁹⁹ Dede Korkud Kitabı ve Dânişmendnâme bunun ilk yazıya geçmiş numuneleridir.

²⁰⁰ *Oğuz Destanı*, 33. Destanda da Oğuz, oğullarının ele geçirdikleri şehirleri *yağmalamalarına* çok sevinmişti (*Oğuz Destanı*, 34).

²⁰¹ İbn Haldûn, göçebelerle köylülürün ihtiyaçlarını birbirlerinden karşıladıklarını belirtir (İbn Haldûn, 114).

(basit vergilendirme) bağlayarak onlardan gelir temin etmek daha çok işlerine geliyordu²⁰². Bu sebepten Türkmenlerin yaptıkları *yağma* ve *talanlar* süreklilik arz etmemiştir.

Göçebe Türkmenlerin *yağma* ve *talan* telakkisi ile yerleşik zihniyetin *yağma* ve *talan* telakkisi arasında çok büyük farklılıklar vardı. Hatta daha sonra Selçuklu ve Osmanlıda devam eden sofr *yağma geleneği*, Orta Asya'dan beri devam eden bu geleneğin *farklılaşması*ydı. *Yağmalanan* mallar sonunda *üleştiriliyordu*. Kazan kendi çadırını, karısını dışarı çıkardıktan sonra *iç* ve *dış Oğuzlara yağmalatmıştı*²⁰³. Bu bir siyasî gelenek olmakla birlikte, aynı zamanda, göçebeliliğin, Türkmenlerle dış dünya arasında oluşturduğu duvarı ve toplumunun yerleşik toplumlara karşı olan tavrını korumak, *yağma geleneğinin* meşruiyetini ve devamlılığını sağlamak ile *asabiyanın* korunmasını temin etme endişesi yatıyor olabilir

İstikrar sağlanıncaya kadar geçen kargaşa dönemi, sadece göçebe Türkmenlerin işine gelmiyor, aynı zamanda ortaya çıkan başıbozukluktan istifade eden yerleşik halktan çeteler de eşkiyalık yapacak ortam bulmuş oluyorlardı. Bunların başında da yollarda eşkiyalık yapan Ermeni çeteleri geliyordu²⁰⁴.

Sonuç olarak denilebilir ki, genel olarak göçebelerin, özel olarak da Türkmenlerin kendilerine has ekonomileri *yağma* ve *talan* üzerine kurulmuş değildir. Aslında *yağma* ve *talan* sonucunda elde ettikleri mallar ve insanlar onlara önemli gelirler sağlasa da göçebe ekonomisinde ikincil öneme sahipti. Bütün bu açıklamalarının altında göçebelerin yaptıkları *yağma* ve *talanı* meşrulaştırma çabası değil, bilakis tarihî bir toplumsal olgunun çözümlenme endişesi yatmaktadır.

2. Vergilendirme (haraca bağlama): Türkmenler hakimiyetlerindeki yerleşik toplumlara süratle, karmaşık olmayan, basit, yıllık vergilere bağlamışlardı²⁰⁵. Bu yüzden baştan beri *haraç* (*begin* takdir ettiği oranda alınan vergi) verenlerin *yağmalanmamasına* özen gösteriliyordu²⁰⁶. Vergi vermeyen şehirlere baskınlar düzenleyerek taşınır mallar

²⁰² Karawcyk, 4, 8-12.

²⁰³ *Dede Korkut Kitabı*, 243-4.

²⁰⁴ Bar Hebraeus, 330.

²⁰⁵ Danişmend Gazi'nin oğlu Muhammed Malatya'daki vergileri artırmıştı (Tritton, 275). "Süryanîlerin en büyük manastırı olan Mar Bar Çaumna manastırı, Aynüddeve'nin babası Emir Gazi'nin emri ile zalimane sürette konan vergiyi ödemeye mecbur kılınmıştı" (Mihail, 151). Daha sonra 1175 senesinde, Muhammedin iktidarı döneminde, bu manastır vergiden muaf tutuldu. Fakat rahipler kendi rızaları ile senevî yüz dinar vergi vereceklerini söyleyip, Emir Gazi'nin tezyid ettiği vergilerin lağvedilmesini istediler. O senevî yediyüz *dinar* verilmesini emretmişti. Bu vergi affının müslümanların kinini tahrik edeceğinden korktular. Bunu Mar Domitius manastırı için de yaptı" (Mihail, 139). Moğollar bu işe daha çok önem verdiklerinden nüfus sayımı yaptıktan sonra vergi koyuyorlardı (Vardan, 230). Aslında bütün göçebeler ziraat, ticaret ve zanaatı, hakim oldukları yerleşik topluluklarda veya şehirlerde tamamen vergilendirme yoluna giderler (Krawczyk, 4).

²⁰⁶ "Tuğrul Beg Kardü adasına gitti ve buranın halkı kendiliğinden teslim oldu ve birçok altınlar verdiler. Bu yüzden burası *yağma* edilmedi" (Bar Hebraeus, 310).

yağmalanıyordu²⁰⁷. Oğuz oğullarına şöyle emrediyordu “Bu ülek madem ki alınmıştır, // ve itaatlidir; onları *yağma* etmeyin. *Vergi* (haraç) kararlaştırıp, gelecek üç yılın vergisini alarak dönün²⁰⁸. Bu ifadeler onların asıl maksatlarını çok iyi yansıtmaktadır.

3. Türkmenler zenaatkar ve özellikle çiftçileri hakim oldukları bölgelerde iskan etmek için yoğun gayret sarfediyorlardı. Selçuklu Devleti tarafından mı yoksa, serazâd Türkmen *begleri* tarafından mı tam açık olmamakla birlikte, Trabzon yöresindeki çiftçilerin Türkler tarafından götürüldüğünü manastır kayıtları nakletmektedir²⁰⁹. Türkmen *beglerinden* Belek, Mar Bar Çauma manastırının bulunduğu yere 1122 yılında saldırdığında, halka çok iyi davranmış, onlara bir köy tahsis ederek memleketi Hanzit'e yerleştirmişti²¹⁰. XII. asrın ortalarında Selçuklu Devleti geniş çapta gayr-i müslim halkı kendi kırsal alanlarında ziraat için iskan etmişti²¹¹. Bir Türkmen *begi* Kara Arslan'ın bu konudaki ifadeleri oldukça önemli: “Gerger ahalisini bize veriniz. Biz de sizden aldığımız her şeyi iade ederiz...Elimize verilecek ahaliye gelince, onları köle olarak kullanacak değiliz. Onları köylerine yerleştireceğiz ve araziyi bizim için işlemelerini temin edeceğiz²¹². Türkmen *beglerinin* gayr-i müslim çiftçileri kendi topraklarında yoğun bir iskan siyaseti izlemesi, Türkler gelmeden önce ve gelişleri sırasında Anadolu topraklarında nüfusun hayli azaldığını gösteren en açık delillerden biridir. Eğer kırsal alanda yeterli nüfus bulunsaydı, *begler* çiftçi iskanı için bu denli çaba harcamazlardı.

Küçük birer devletcik haline gelen *beglikler* (nomadic state), bu iskanlar sayesinde hem kendi ihtiyaçları olan işeyi kolaylıkla temin ediyor, hem de yerleşik tâbilerini vergiye bağlamış oluyorlardı. Bununla birlikte Türkmenler gayr-i müslim köylüyü kendi bölgelerinde çiftçi olarak yerleştirmekle bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu²¹³. Çiftçileri topraklarında çalıştırıp işe meselesini çözümlemekle kalmıyor, bu arada şehirleri işe kaynağı olan çiftçilerden mahrum ederek zayıf düşürüp teslim olmak zorunda bırakıyorlardı. Danişmend Gazi'nin Malatya'yı teslim aldıktan sonra (1102) şehir için hayati önemi olan çiftçileri geri vermesi²¹⁴ bunu teyid etmektedir. Dönemin kaynaklarında belirli bölgelerde ziraatin durduğuna dair kayıtlara sıkça rastlanmasında, çiftçilerin yerlerinden alınıp belirli bölgelerde iskan edilmesinin de önemli bir payı vardı. Bu

²⁰⁷ Bunun en açık göstergesi, *yağmalanan* halka sık sık “kendini satın al” ifadesinin kullanılmasıydı, böylece halkın sakladığı taşınır malları elde ediyorlardı (Bar Hebraeus, 300).

²⁰⁸ *Dede Korkut Kitabı*, 43-4.

²⁰⁹ F. Uspenskij-V. Benesevic, *Vazelonskis Akty*, Leningrad 1927, 7, 17, 39, 40, 57-8, 76, 78 (naklen, Vryonis, “Nomadization”, 56). Bununla ilgili iskan başlığı altında birçok kayıt var.

²¹⁰ Mihail, 68.

²¹¹ Vryonis, “Nomadization”, 59. Daha detaylı bilgi için Selçuklu Türklerinin yerleşik ahaliye karşı tavırlarını ve kendi topraklarında iskanlarını işleyen O. Turan'ın çalışmasına bkz. O. Turan, “Les Soverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans”, *SI*, I (1953), ss. 65-100.

²¹² Bar Hebraeus, 387.

²¹³ Yerleşikliğe geçen *beglerin* elde edecekleri menfaatler, göçebelerin ziraat üzerinde yapacakları tahribatı engellemiştir (Kravaczyk, 8).

²¹⁴ Mihail, 46-9.

uygulamanın uzun yıllar devam ettiği anlaşılıyor; 1155 yılında Emir Gazi'nin oğlu Yakub-Aslan (Yağlıbasan, Yağı Arslan) Kayseri (Lycandus)'yi ele geçirdiğinde gayr-i müslim ahaliyi kendi memleketine yerleştirmişti²¹⁵. Çiftçiler, Yakın Doğu devletleri için hayati önem arz ediyor, onların olmaması iâşe ve verginin azalması anlamına geliyordu²¹⁶. Bu yüzden Bizans İmparatorları da Türkler tarafında kalan çiftçileri kendi topraklarına götürmek için her türlü yola başvuruyorlardı. Manuel 1146 yılında Akşehir (Philomelion)'deki gayr-i müslim ahaliyi İzmit civarına nakletmişti²¹⁷.

Bizans merkezi ve kudretlileri Anadolu'daki çıkarlarının sona ermesine bir türlü tahammül edemiyordu. Bu çıkarlarına tekrar kavuşmak için seferler düzenlemişse de karşısında düzenli bir ordunun olmayışı, seferleri anlamsızlaştırıyor ve sonuç alamadan geri dönmek zorunda bırakıyordu. Manuel'in köylüleri ve köyleri korumak ve onlardan eski düzenli gelirlerini alabilmek için, 1162-73'de köyleri biraraya getirdi ve istihkamlarla bunları korunacak hale getirdi. Böylece yeni oluşan bu müstahkem mevkilere, *Neokastr* (newcastle), merkezden gönderilen idareciler "hazineye katkılarını sürdürdüler" ve devlet hazinesi tekrar kısmen de olsa eski gelirlerine kavuştu. Türkmenlerin tahakkümünden kurtulan halk bu defa merkezin tahakkümü altına tekrar girmiş, Anadolu'yu merkezin ambarı ve hazinenin para kaynağı olarak gören gelenekselleşmiş anlayış amacına ulaşmış, olan yine göçebe Türkmenlerle merkez arasında kalan Bizans köylüsüne olmuştu²¹⁸. Bizans köylüsünün Selçuklu idaresini tercih etmesine muhtemelen bu gelişmeler sebep oluyordu. Bizans köylüsü ile göçebe Türkmenler arasındaki münasebetler hakkında daha fazla bilginin olmaması, sıhhatli sonuçlara ulaşmaya ve değerlendirmeye mani olmaktadır. Çok istisnaî, yahut merkezi ilgilendiren bir gelişme olmaz ise, bütün bu hadiseler ne Bizans ne de Selçuklu merkezinde kaleme alınan kaynaklarda yer alıyordu.

Göçebe Türkmen *elitinin* bir takım menfaatler sebebiyle yerleşiklerin takdirini kazanma arzusu içinde oldukları anlaşılıyor²¹⁹. Danişmend Gazi Malatya'yı ele

²¹⁵ Mateos, 313-4.

²¹⁶ 1075'de Atsız uzun ve çetin bir kuşatmadan sonra Şam'ı hakimiyeti altına aldığında, tahıl üretimini artırmak için çiftçileri teşvik edici tedbirler almıştı (Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zeman fi târihi'l-âyân, el-havâdisü'l-hassa bi târihi's-selâcika beyne's-senevât 1056-1086*, haz. Ali Sevim, Ankara 1968, 153).

²¹⁷ O. Turan, *Türkiye*, 241.

²¹⁸ Choniates, 85. Bu gelişmeye Vryonis'in yaklaşımı için bkz. Vryonis, "Nomadization", 54.

²¹⁹ Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Türk *begleri*, yeni fethedilen yerlere *vali* olarak tain edildi. Bunların içinde hakim olduğu yerlerdeki yerleşiklere huzur getirenler olduğu gibi şikâyetlere sebep olanlarda vardı. Bu da Türkmen *beglerinin* bir kısmının yerleşik hayata uyum sağlarken, bir kısmının uyum sağlayamadıklarını gösteriyor. Buna rağmen diğer göçebelere nazaran *begler*, *yerleşik zihniyete* ve hayata daha kolay intibak edebiliyorlardı. Türkmenler yerleşik toplumlara ilk istilalar döneminde zarar verseler de daha sonra süratle imarı için çalışılıyordu. Böylece idarelerindeki bölgelerde yerleşiklerle göçebeler arasındaki dengeyi kuran ve istikrarı sağlayan Türk yöneticiler, kısa sürede yerleşik halkın sevgisini kazanmışlardı. Melikşah kuzey Suriye'de hakimiyeti sağlایınca Haleb, Hama, Membic, Lazikiye'ye vali olarak gönderdiği Ebu'l-Kasım Aksungur için kaynaklar "iyi", sulhperver, herkese karşı tatlılıkla hareket eden ve imar edici

geçirdikten sonra²²⁰, şehrin göçebe Türkmenlerce yağmalanmasına mücadele etmemiştir. Kuşatma sonucunda kıtlık baş gösterdiğinden²²¹, fakir düşmüş halkın ekmeğe, öküz ve diğer zaruri ihtiyaçları süratle karşılanmıştı. Bu tavırların yerleşik halkı hayli memnun ettiği anlaşılıyor ve dönemin kaynağı bu memnuniyetini şöyle ifade ediyordu: "...Böylelikle Malatya Danişmend Gazi zamanında birçok iyilikler gördü, bereket ve refah çoğaldı. O, adil ve Allaha korkan bir adam olan Basilig (Ermenice'de Vasilag) adlı birisini oraya 'catapan' tayin etti"²²².

XI. asrın sonunda²²³ bir Türkmen begi olan Belek'in hakimiyetindeki Seruç'da normal hayatın devam ettiğine dair kayıtlar, göçebe Türkmenlerin gelişinin bölgenin harabiyetine sebep olmadığı sonucuna götürmektedir. Müslüman ve gayr-i müslim halkın birlikte yaşadığı şehirde, bütün meşhur tüccarlar biraraya geliyordu. Bölge, nüfusu ve köylerinden pek bir şey kaybetmemişti²²⁴. Hatta Belek tarafından Gerger ele geçirilince²²⁵, bölge hırsız ve haydutlardan temizlenmiş, bölgeye barış ve huzur gelmişti. Belek'in bir başka uygulaması, Türkmen *elifinin* gayr-i müslim halka ne kadar ihtimam gösterdiğini çarpıcı bir tarzda ortaya koyuyor. O fakir bir adamın yiyeceğini alan bir Türkmeni, 'kazığa oturtmak' suretiyle çok sert bir şekilde cezalandırmış ve o andan itibaren bir daha hiç bir gayr-i müslimin rencide edilmemesini emretmişti²²⁶.

Aynı fizikî çevreyi hem göçebe Türkmenler, hem de yerleşikler paylaştığında, sürüleri ile hareket eden göçebeler, istemeden ekili ve dikili alanlara zarar verebiliyordu. Bütün bunlara rağmen yerleşiklerle göçebeler arasındaki ortak hayat devam ediyor, hatta kışları yerleşim yerlerine yakın ovalarda, göçebe Türkmenlerin konaklamalarından yerleşikler oldukça memnun oluyordu. Çünkü tarlalar zahmetsiz bir şekilde, Türkmenlerin kalabalık hayvan sürüleri tarafından gübrelenmiş oluyordu. Baharda Türkmenler ovaları terkederek hayvanlarını semizletmek için yaylalara çıktıklarında, çiftçiler de gübrelenmiş tarlalarda ziraate başlıyordu²²⁷.

Selçukluların göçünden sonra Anadolu'nun adeta kanını emen Bizans kudretlilerinin tahakkümü son bulmuş, toplumu cendereye alan, toplumsal canlılığı ve şevki yok eden, adeta toplumsal yapıyı durağanlaştıran, gerek siyasî gerekse diğer

bir şahıs" diye sözetmekteydi (Mateos, 157, 172). Suriye ve İran'daki benzer gelişmelerin Anadolu'da da olmaması için hiç bir gerekçe yoktu. Çünkü aynı Türkler bu defa farklı coğrafyada hakimiyet tesis ediyorlardı.

²²⁰ Mihail, 46.

²²¹ Mihail, 49.

²²² Mihail, 48.

²²³ I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990, I, 44-55.

²²⁴ Tritton, 76.

²²⁵ I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1994, II, 35-6.

²²⁶ Tritton, 92.

²²⁷ Khazanov, 33-7.

güçlerin tahakkümüne son verilmiş, Anadolu halkı asırlardan beri kalıplaşmanın getirdiği tek düzelikten kurtularak, adeta Türklerle birlikte yeni bir sürece adım atmış oluyordu.

Selçuklu Devleti'nin ülkedeki birliği sağlamasından sonra farklı bir gelişme başgösterdi. Devlet, bir süre sonra kuruluşunda büyük katkıları olan göçebe Türkmenlere karşı yerleşikleri tercih etmeye başladı. Bu yaklaşık 1176'dan 1243 kadara devam etti ve Selçuklu Devleti'nin hükmü sona erdikten kısa bir süre sonra, yerleşiklere göçebelerin hakimiyeti tekrar kuruldu. Selçuklu göçünden önce yerleşik, bilhassa gayr-i Grek halk Bizans idaresinden bıkkınlığını her fırsatta dile getirirken, Selçuklu idaresi hakkında, ilk göç yıllarının şokundan sonra kaynaklara yansıyan yoğun bir şikayet yok. Hatta Süryanîler²²⁸ ve bazı Ermeniler övgü dolu sözler sarfederek, yönetim ile sıradan göçebeleri birbirinden ayırdığı görülür.

Göçebe Türkmenler, özellikle de *elifi* herşeyiyle, yerleşik bir devlete uyum (adaptation) hususunda olumsuz tavır sergilemiyordu. Bu hem İran, hem de Anadolu'da rahatlıkla görülebilir. Bilindiği gibi bu, devletin hakimiyetinin az veya çok resmî bir şekilde kabulü şeklinde oluyordu. Ayrıca buna sık sık da askerî hizmet sağlama yükümlülüğü eklenmişti. Bazen da yerleşikler göçebelerle kendi aralarındaki sınırları kaldırmak istiyor ve hatta onları topraklarına çekmeye çalışıyorlardı. Zaman zaman onları kendi ordularında kudretlilerin nüfuzunu kırmak için istihdam ediyorlardı²²⁹. Bu yöntem Bizans oldukça sık başvururken, Selçuklular da Türkmenleri birbirlerine karşı kullanmıştı²³⁰. Gerçi Selçuklu Devleti göçebe Türkmenleri her zaman güvenilir bir savunma kaynağı olarak görmediğinden, onlara olan ihtiyacı sona erince ordudan uzaklaştırarak, kendisi için tehlike oluşturmayacak yabancı unsurlardan paralı askerler²³¹ istihdam etmeye başlamıştı. Fakat devletin yıkılışına kadar, ihtiyaç duyuldukça, göçebe Türkmenlerden istifade edildiği de bir gerçek.

Merkezî idareler, göçebe Türkmenlere özel bir siyaset icabı, göçlerinden tutun da birçok konuda sınırlamalar getiriyordu. Böylece onların belli bir bölgeye hapsedilmeleri amaçlanıyordu. Bu, onların kendilerine hakim merkezlere boyun eğmeleri anlamına gelse de, aynı zamanda onlara mahallî özerklik sağlıyordu. Göçebe *begleri* zamanla bu hapsedildikleri yerlerdeki mülklerin ve mülklerden gelen gelirlerin sahipleri oldular. Sahip

²²⁸ Mihail, 263-4.

²²⁹ İbn Haldûn, 142; Khazanov, 214.

²³⁰ 1192'den sonra da görülmekle birlikte, yaklaşık bu tarihe kadarki dönemde daha yoğun olarak *begler* arası mücadelede, göçebe Türkmenler piyon olarak kullanılmıştır. Daha tafsilatlı bilgi için bkz. O. Turan, *Türkiye*, 45-236.

²³¹ Daha sultan I. İzzüddîn Keykâvus döneminde, ordunun önemli bir kısmı yabancı askerlerden oluşuyordu (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 175). T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990, 66.

oldukları mülkler arasında yalnız otlaklar değil, çiftçilerin ziraat yaptıkları verimli topraklar da vardı²³².

Merkezden iltifat göremedikleri takdirde hanedanlıklara, hatta bu hanedanlık kendi aralarından çıkmış dahi olsa, asla bağlılık göstermiyorlar, merkezin en zayıf zamanlarında isyanlar çıkarıp, geniş savaşçılıkları ile bürokraside ünvanlar, toprak ve bağışlar koparıyorlardı. Selçuklu merkez idaresinin göçebe Türkmenleri dışlaması ve Moğol istilasının sebep olduğu kargaşalıklar, Anadolu'daki Türkmenlerin arasında hoşnutsuzlukları hat safhaya çıkardı. İran'daki Türkmenlerin merkezi idareye karşı takındığı tavır, bu defa Anadolu'da sergileniyordu ve daha sonra bu, devletin gücünü kaybettiği dönemlerde, isyanlar şeklinde dışarıya yansıyacaktı.

Yerleşik toplumlarla birlikte yaşamak Türkmenler için sanıldığı kadar da kolay değildi. O başına buyruk insanlar, yerleşiklere boyun eğmenin verdiği ezikliği bir türlü hazmedemiyor ve onların kendilerini küçük gören tavırlarına tepkilerini çeşitli şekillerde gösteriyorlardı. Belki kimse farkında değildi ama, için için yerleşiklere karşı kinin birikiminde bu hakir görülmenin de önemli bir payı vardı. Guillaume de Tyr onların "İran toprak ağalarının gurur ve kibrinden" çok çektiklerini kaydeder²³³. Buna karşılık göçebe Türkmenler de yerleşik toplulukları küçümsüyordu. Kendi ildaşlarından yerleşikler için 'yatuk' (tembel) ifadesini kullanıyorlardı²³⁴. Onların yerleşik unsurları göçebe mantığı içinde kavramlaştırması, göçebe olduklarını göstermekle birlikte, aynı zamanda *ilkel* (primitif) değil, aksine yerleşikliğin vasıflarını ve sınırlarını çok iyi bildiklerine, bu da aynı zamanda onların yerleşik dünyadan tamamen kopuk olmadıklarına işaret eder. Aynı bakış açısı ve *zihniyet*, göçebe Türkmenler vasıtasıyla Anadolu'ya da taşınmış olmalı. E. Rothacker'ın bu konuyla alakalı dış dünya yorumu oldukça önemlidir. "Duyulan alaka ile görülen şeyler arasındaki karşılıklı bağlantı, insan varlığının açık bir kanunudur", "İnsan, ancak, hayatı ile ilgili şeylerin farkına varır". Ş. Tekin de bu farkına varışın bir gün dilde açıkça ifadesini bulacağını ve kelimelerin o milletin dünya tablosunu çizebileceğini belirtmektedir²³⁵.

Göçebe Türkmenlerin kendi ildaşları tarafından yalnızlığa itildiğini farekeden Bizans kendi hakimiyet sahası içinde yaşayanları toplu olarak yakalayamadığında, hayvanlarını çobanları ile birlikte gaspederek götürüyordu. Bu gerçekten onlar için telafisi oldukça güç bir darbe anlamına geliyordu. Yerleşikler, bu tür uygulamalarla onları en can

²³² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 220; Khazanov, 213.

²³³ William of Tyre, II, 14.

²³⁴ Kaşgarlı, III, 14. Sürekli göçü gerektiren, meşakkatli bir hayatın penceresinden, tohumun saçılmasından ürünün hasadına kadarki işsizlik dönemi başka nasıl ifade edilebilir! Bu ifadenin sonraki dönemlerde uğradığı anlam kaymaları için bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, 16-7.

²³⁵ Tekin, 45.

alıcı noktalarından vurarak, amaçlarına en kısa yoldan ulaşmış oluyorlardı. Çünkü hayvanların olmaması, onların açlığa mahkum olması anlamına geliyordu. Bir Moğol atasozü vardır, "Otlaksız hayvan olmaz, hayvansız yiyecek olmaz"²³⁶

Göçebe Türkmenler için yerleşikler tarafından vergilendirilmek kolay kolay kabul edilir bir durum değildi. XIII. asrın ortalarına doğru göçebe Türkmenlerde Selçuklu idaresine karşı başgösteren tepkilerin altında vergilere karşı duydukları memnuniyetsizlik yatıyordu. Üstelik bu vergilerin zaman zaman aşırıya kaçması onların öfkesini kamçılıyordu ve gösterdikleri tepkilerle, vergilerin kaldırıldığına dair devleti fermanlar çıkarmaya zorluyordu²³⁷.

Selçuklu devleti kendini sıkıntıya düşüren bir göçebe Türkmen zümresine karşı, başka bir göçebe Türkmen zümresini veya diğer göçebeleri kullanarak, büyük tehlike olmasını engellemeye çalışıyordu²³⁸. Zaten devlet, ülkesindeki birliği göçebe Türkmen birliklerini siyasî piyon gibi ustaca kullanarak sağlamıştı. Fakat merkezin zayıflaması ile tekrar harekete geçen göçebe Türkmenler bu defa daha fazla taraftar buluyordu. Selçuklu Türkiyesi'nde bütün *beg*lerin isyan ederek merkezden ünvan ve toprak koparmaları sözkonusu değildi. Gerçi çoktan beri, merkeze hakim olan *melikler*, saltanatı elde ettiklerinde *beg*leri hoşnut edebilmek ve aralarında denge kurabilmek için, *güçlü beglere* ünvanlar, taltifler ve mülk vermeyi bir *gelenek* haline getirmişlerdi²³⁹. Sultan I. İzzüddîn Keykâvus, I. Alaüddîn Keykubâd'a karşı kendisini destekleyen 'beglerin seçkinleri'ne bazı şehirleri bağışlamıştı. Bunlardan Niğde Zeynüddîn Başara'ya Malatya Hüsamüddîn Yusuf'a ve Elbistan Mübarizüddîn Çavlı'ya verilmişti²⁴⁰. *Begler* devlet çadırının direkleri olarak telakkî ediliyordu. Hassaten, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başgösteren göçebe destekli isyanların en önemli sebebi, XII. yüzyılın son çeyreğinden beri göçebe Türkmenlerin merkez tarafından dışlanması ve eski itibarlarını kaybetmesiydi. Uzun bir dönemdir dışlanan göçebe Türkmenler ve ses çıkaramayan *orta begler* veya küçük *begler*, herhalede 1176'dan I. Alaüddîn Keykubâd döneminin sonuna kadar, bu Türkmenlere hakim *beg*lerin bir kısmının küstürülmesiyle birlikte seslerini duyurmaya başlayacaklardır.

²³⁶ Khazanov, 71.

²³⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 729, *Muhtasar*, 298.

²³⁸ Ahmed Türki isyanının bastırılmasında Harezmlî, Kıpçak ve Kürt ücretli askerler kullanılmıştı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 583-4; O. Turan, *Türkiye*, 464).

²³⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 121, 146, 154.

²⁴⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119.

E. Göçebe Türkmenlerde İktisadî ve İctimaî Değişim

Oğuzlar X. yüzyıldan itibaren üç büyük *değişim* geçirdiler. Birincisi *din değişimi*, ikincisi göçebelikten *yerleşikliğe geçiş*, üçüncüsü ise *devlet yapısının değişmesi*. Bu değişim bütün göçebe Oğuz *boylarında* aynı zamanda gerçekleşmediği gibi bir boyun bireyleri arasında da farklı bir seyir izlemiştir. Bu değişim uzun bir süreçte ve farklı farklı mekanlarda gerçekleşti. Bir kısmı Yakın Doğu'ya göç etmeden önce bu değişime maruz kalırken, diğer bir kısmı da Yakın Doğu'da ve bilhassa Anadolu'da bu süreci yaşadı. Anadolu'ya ilk göçlerde gelenlerin ekserisi, *din değişimi* dışında bu değişimleri yoğun olarak yaşamamış ve göçebe hayat tarzını devam ettiren Türkmen zümrelerinden oluşuyordu. Daha sonraki göçlerde ise bu değişimleri önceden yaşamış Türk-İslam geleneğine mensup zümreler gelecektir. *Din değişimi* kültür yapısını ilgilendirdiği ve Anadolu'ya göçten önce gerçekleştiği için burada ele alınmayacaktır. Yerleşikliğe geçiş ve bu sürecin sebep olduğu buhranlar kısmen burada ele alınmakla birlikte, bu mesele daha çok yerleşim başlığı altında tartışılacaktır. Burada siyasî yapıdaki ve daha çok göçebe elitinin geçirmiş olduğu değişim ele alınacaktır. Siyasî yapı her ne kadar bu çalışmanın sınırları dışında kalmakla birlikte Türkmen toplumuna etkileri açısından oldukça önemlidir.

Anadolu'da kurulan ilk Türk Devleti siyasî, içtimaî ve iktisadî yapılanma bakımından birbirinden belirgin bir şekilde ayrı üç devir geçirdiği söylenebilir. Birincisi kuruluşundan 1176'ya kadar birlik mücadelesi ile geçen ve Türkmenlerin gözde olduğu bir dönem. İkincisi devletin birliği sağladığı 1176'dan 1243'e kadar geçen, devletin kurumları ile *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüştüğü ve Türkmenlerin dışlanıp yerleşiklerin gözde olduğu dönem. Üçüncüsü ise tekrar Türkmenlerin ve Moğolların hakim olduğu bir dönem. Üçüncü dönem burada ele alınmayacaktır

Gerek Tuğrul Beg'in İran'da, gerekse Süleymanşah'ın Anadolu'da kurduğu Selçuklu Devletleri'nin esas itibarıyla dayandığı unsurlar ve *zihniyet* göçebe karakterli olduğundan, devletlerin ilk devirlerinde eski Türk devlet geleneği ağır basmaktaydı. Bilhassa Tuğrul Beg'in kurduğu devletin kuruluş ritüelleri dahi tamamen eski geleneklerin devamıydı. Dolayısıyla bu devletlerin ilk devirleri *yabgu devleti* yapısına daha çok benzemektedir²⁴¹. Belki Süleymanşah'ın kurduğu Türkiye Selçuklu devleti bazı hususiyetleriyle bundan ayrılrsa da temeldeki hususiyetleri ve geçirdiği değişim süreci, Büyük Selçuklu Devleti ile pek büyük farklılık arzetmiyordu. Neticede Sir Derya

²⁴¹ *Yabgu Devleti* için *kabilevi sisayal birlik* (tribal confederation) denilebilir. Turan, Selçuklu Devletini kuruluşunda da merkezîyetçi devlet olduğunu iddia etmektedir (O. Turan, *Medeniyet*, 108). Buna karşılık Köprülü Selçuklu devletini "tribal bir devlet"ten neşet ettiğini, Samanî ve Gazneli tesiri altında, siyasî ve idarî ananeleri ile "İslam İmparatorluğu"na dönüştüğünü belirtmektedir (F. Köprülü, "Osmanlıların Etnik Menşei Meseleleri", *Belleter*, 28 (1943), 241). Gerçekte de devletin kuruluşu ve Tuğrul Bey'in baş seçilmesi için, her ne kadar Yakın Doğu kaynakları 'sultan' ifadesini kullansa da, Orta Asya geleneği hala devam ediyordu.

boyundaki Oğuzlar'a baş kaldıran Selçuklu *begleri*, İran'da müstakil bir *yabgu devleti* kurarken, Süleymanşah da Anadolu'da etrafında topladığı *beglerle* aynı şekilde bir *yabgu devleti* kurdu. Burada her ikisinde de birbirinden bağımsız hareket eden göçebe Türkmen *beglerinin* birliği sözkonusudur. İki devletin de halifelik tarafından tanınması, sıradan Türkmenler için pek birşey ifade etmese de devletin başındaki 'sultan' için pek çok şey ifade ediyordu. Çünkü yeni *illerinde* meşruluk kazanmak yöneticiler için oldukça önemliydi. İşte geleneksel de olsa devletin kuruluşunda halife tarafından tanınmak için çaba sarfedilmesi, daha başlangıçta idarecilerin değişim sürecine girdiklerini gösterir.

Yakın Doğu toplumlarının, Türk devletlerinin kuruluş biçimini kavrayamamalarını, bir Süryanî kaynağının Selçuklu devletinin kuruluşunu, "aniden yeni bir devlet filizlendi"²⁴² şeklinde ifade etmesinden anlamak mümkündür. Onlar Türklerin siyasi geleneklerinin mahiyetini bilemedikleri gibi, başındaki idarecinin de *Yakın Doğu Devlet* geleneğine göre *sultan* olması gerektiğini düşünüyorlardı²⁴³. Türk hükümdarlarının ve çevresinin süratle *Yakın Doğu Devlet* geleneğine uyum sağlama arzusu, *Yakın Doğu havâsının* da bu yeni hakimlerini kendi *zihniyetlerine* göre algılamaları ve onların tavırlarını kendilerine göre kavramlaştırılmaları, Selçuklu Devletleri'nin geçmiş oldukları aşamaların görülmesini engellemiştir.

Süleymanşah'ın kurmuş olduğu devlet, İran-İslam geleneğine sahip gerek Türk gerekse başka etnik unsurlardan devlet ve din adamları sayesinde, zamanla *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüştü²⁴⁴. Bu dönüşüm 1175 yılından itibaren birliğin sağlanması ile daha da hızlandı²⁴⁵. 572/1176'da Bizans'a karşı kazanılan başarı ile de dış tehlike bertaraf edilmişti²⁴⁶. Devlet bütün kurumlarıyla kendine özgü bir *Yakın Doğu Devleti*

²⁴² Mihail, 30.

²⁴³ Oysa Selçuklu devletinin kuruluşu tamamen Türk devlet geleneğine göre olmuştu (Mihail, 12).

²⁴⁴ "...Bununla beraber, Selçuklulara çağdaş veya onlardan sonra gelen *beglik*lerden de ayrı olarak, Anadolu'da II. Kılıç Arslan'dan itibaren merkezîyetçi devlet anlayışına doğru bir tekamül göze çarpmaktadır. Esasen devleti hanedan azasının müşterek malı sayan bu eski telakkiye karşı husule gelen bu tekamülden önce de Türkiye'nin, daha Selçuklu Devletinin kuruluşundan beri, *feodal* bünyesinde ciddi bir değişikliğin mevcut olduğunu ve Büyük Selçuklular'dan farklı bir tekamülün başladığını gösteren mühim bir hadise vardır" (O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyet*, İstanbul 1993, 351).

²⁴⁵ Mihail, 233; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârîkîn ve Amid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992, 182; Bar Hebraeus, 418; O. Turan, *Türkiye*, 205; A. Özeydin, "Anadolu Selçukluları", *İslam Tarihi*, İstanbul 1994, VIII, 145. Bu çalışmada Selçuklu Türkiye'si'nin siyasi yapılanmasındaki önemli değişimin başlangıcı olarak, kabaca 1176 yılının seçilmesi ve bir genelleme yapılması, değişimin kesinlikle bu tarihten itibaren başladığı anlamına gelmez. İçtimai dönüşümler ve buna bağlı siyasi yapılanmalar "bir gecelik hadiseler" olmadığından bunların tarihlendirilmeleri de oldukça güçtür. Fakat bu dönemden itibaren içtimai, iktisadi ve siyasi yapılanmada bazı önemli değişimlerin olduğu da bir vakiadır. Buna göre 1176 tarihi, siyasi yapılanmada *zihniyet değişiminin* olduğu ve *yerleşik zihniyetin* hakim olduğu dönem olarak alınırsa, yanlış bir genelleme yapılmamış olur. Tabii siyasi değişimle, göçebelerdeki içtimai değişim başabaş gitmemiş, içtimai değişim daha uzun bir süreçte gerçekleşmiştir.

²⁴⁶ Kinnamos, 223-4; İbnü'l-Ezrak, 183; Choniates, 106; O. Turan, *Türkiye*, 208-11; Özeydin, 146; Abdulhalûk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987, 68 vd.

haline gelmeye başlamıştı. Türkiye Selçuklularına ait bilinen ilk gümüş sikkenin 571/1175, ilk altın sikkenin ise 573/1177 tarihli olması, bu dönüştürme iktisadî yapıda da yaşandığını gösteriyor²⁴⁷. Hatta artık Selçuklu sultanları ikinci devirde ilmî vasıfları ile anılır olmaya başlamış, ilim ve din adamları ile beraber olmak bir meziyet olmuştu. II. Kılıç Arslan seferlere çıkarken dahi Kemalüddîn adında İranlı bir filozofu yanından ayırmıyordu. Hatta Sultan, 1182'de Malatya'yı ziyaretinden geri dönerken, Kemalüddîn ile Süryanî Mihail'in yol boyunca yaptığı sohbet esnasında, Kemalüddîn'in Süryanîlerin hikmetini methetmesinden oldukça memnun kalmıştı²⁴⁸. II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rüküddîn Süleymanşah felsefeyi seven ve filozofların hamisi olarak biliniyordu, fakat bu sevgisini ve düşüncelerini gizlediği de rivayet olunur²⁴⁹. I. Gıyasüddîn Keyhüsrev bir İbn Sîna hayranı idi²⁵⁰. İbn Haldûn, devlet adamlarının, devletin geçirdiği evrelere göre huyları ve düşüncelerinin devamlı değişeceğini vurgulayarak, bu olguyu kaide olarak ortaya koymaktadır²⁵¹.

Yine Süleymanşah'ın birliği sağlamak için *beg*lerle bazen antlaşma yolunu seçerken zaman zaman mücadele etmesi, Tuğrul Beg'in birlik mücadelesiyle benzerlik arzeder. Batıda Bizans gibi kuvvetli bir düşmanın olması, Selçuklu Türkiyesi'nde birliğin sağlanmasında olumsuz yönde etkilemiş olmakla birlikte, zaman zaman müsbet tesirleri de olmuştur. Sık sık Bizans ile savaşlar ve akabinde başlayan Haçlı seferleri, Selçuklu merkezi ile Türkmenlerin menfaatlerini kesiştirerek merkezle bütünleşmelerini sağladı ve bundan da en çok yararlanan Selçuklu Devleti oldu. 1176'ya kadar Türkmen *beg*lerinin birbirine, en azından batıda, kenetlenmesi ve merkezin onlara her zamankinden daha çok ihtiyaç duyması, belki de Türkiye Selçuklu tarihinde Türkmen-Devlet dayanışmasının en sıkı olduğu dönemler olarak genelleştirilse yanlış olmaz²⁵². Dış düşman tehlikesinin azalması veya ortadan kalkmasının akabinde, göçebe Türkmenlerin kendi aralarındaki *tesanüd* ve devlete olan bağlılıkları zayıflamaya başlayacaktır.

Selçuklu Türkiyesi iki farklı insan unsurunu bünyesinde barındırıyordu: Hayli kalabalık olan Türkmenler, göçlerle gittikçe çoğalan müslim ve yerli gayr-i müslim yerleşikler. XIII. asra kadar yerleşik unsurun çoğunluğu gayr-i müslimlerdi ve merkez için çevrede sadece Türkmenler değil, devletin menfaatleri açısından onlardan daha da önemli olan yerleşik gayr-i müslimler vardı. Birinci dönemde göçebe Türkmen nüfusunun kesafeti merkezin çıkarlarıyla örtüşürken, daha sonra merkez, başta iktisadî olmak üzere,

²⁴⁷ Üçüncü bölümde Para başlığı altında daha detaylı olarak ele alınacaktır.

²⁴⁸ Mihail, 264.

²⁴⁹ Bar Hebraeus, 486; İbnü'l-Esir, XII, 196; İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 59.

²⁵⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 25.

²⁵¹ İbn Haldûn, 163-4.

²⁵² İbn Haldûn devletleri de şahısların ömürlerine benzetmiştir. Birinci safhada, devleti kuranlar göçebe hayat tarzını yaşarlar, kaba, atılgan, saldırgan ve cengaverdir. Özellikle asabiyelerini korur. Bu sert tavırları yüzünden çevresindekilere korku salarlar (İbn Haldûn, 158-9).

birçok sebeplerden yerleşikleri tercih etmek zorunda kaldı²⁵³ ve *siyasal havâs* nazarında müslim, gayr-i müslim ayırımı genel anlamlarıyla kalktı ve her hususda ayırım yapmaksızın eşit muamele edilir oldu²⁵⁴. Göçebe Türkmenler ise *uc* bölgelerine sürüldüler ve merkez bu sayede onların içte sebep oldukları buhranlardan kurtulurken, onların Bizansla mücadelesi de merkezin işine geldi. Böylece bir taşla iki kuş vurulmuş oldu.

II. Kılıç Arslan ve Manuel Komnenus arasındaki 1162 tarihli antlaşmada en son şu madde konulmuştu. "Kılıç Arslan'ın idaresindeki, adetleri hırsızlıkla yaşamak olan Sultana tâbî Türkmenlerin, Bizans topraklarına zarar vermesi Sultan tarafından engellenecekti"²⁵⁵. Bu maddenin antlaşma metnine konması ve sultan tarafından kabul edilmesi dahi, Selçuklu merkezinde yerleşiklerin göçebelere tercih edilmeye başladığını göstermeye yeter. Göçebe Türkmenler, 1176 tarihindeki Selçuklu Devletinin Bizans ile yaptığı sulhu duyunca büyük tepki gösterdiler ve Sultan'a 'küfrederek' hainlikle suçladılar. Sultanın verdiği nazırlar refakatinde İmparator İstanbul'a dönerken, kendisine saldıran Türkmenler hakkında refakatindeki Selçuklu *beg*lerinden bilgi isteyince, yanındakiler bu saldırgan göçebe Türkmenler için "kendilerine tabî olmayan kaba, asî Türkler"²⁵⁶ ifadesini kullanmaları, bu tezi kuvvetlendiren oldukça önemli bir kayıttır. Göçebe Türkmenlere karşı bu menfî tavırlar daha sonra onları patlama noktasına getirecektir.

*Beg*ler arasındaki mücadelede taraf olan göçebe Türkmenler ağır cezalara çarptırılıyordu. II. Kılıç Arslan, 1189'da Kapadokya bölgesinde oğlu ile beraber isyan eden dört bin Türkmenin öldürülmesini istemişti²⁵⁷. Saltanatı ele geçirmek isteyen melikler birbirlerine veya sultana karşı giriştikleri, büyük kayıpların verildiği mücadelelerde Türkmen *beg*lerini kullanıyorlardı. Mücadele sonunda kim sultan olursa olsun *menşur*lar yenileniyor, tahta geçen sultanın taraftarı *beg*lere verilen *muktalarla* memnun ediliyordu²⁵⁸. Her sultanın aynı mücadeleyle başa geldiği için her defasında da

²⁵³ Gerek İran, gerekse Türkiye Selçuklu merkezlerinin yerleşikleri tercih etmeye başladıkları döneme kadar, Türklere haber veren ve gayr-i müslimlerce kaleme alınmış kaynaklar, onları ve *beg*lerini zalim, kana susamış, barbar vb. ifadelerle nitelendirirken, yerleşikleri tercih ettikleri dönemlerden itibaren, bu şikayetler yerini övgü dolu sözlere bırakır. Mateos Alparslan'ı "kana boyayan" olarak tasvir ettiğinden (Mateos, 118), onun nakili Vardan da aynı ifadeyi kullanmıştır (Vardan, 171). Halbuki daha sonraki *sultan*lardan övgü ile söz etmektedir (Mateos, 146). Çünkü artık devlet herşeyiyle Yakın Doğu devlet yapısına dönüşmüş, merkezdeki yöneticiler artık sadece Türkmenlerin *yabgusu* değil, yerleşik birçok etnik ve dini unsurların *sultanı* idi.

²⁵⁴ Hatta Celâlüddin Karatay (ö. 652/1254)'ın Konya'da inşa ettirdiği kendi adıyla anılan medresesinin kubbesine, Hz. Muhammed, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın isimlerini yanyana yazdırması (A. Ş. Ceran, "Anadolu Selçuklularının Dinî Politikası", *Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, 39 (1993), 61) merkezin, hem farklı kültür ve dinlerdeki yerleşik halkı birbirine kaynaştırma siyasetini, hem de yerleşiklere bakışını yansıtır.

²⁵⁵ Kinnomos, 456.

²⁵⁶ Mihail, 249.

²⁵⁷ Mihail, 281.

²⁵⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 435; *Muhtasar*, 173.

menşurlar yeniliyor ve taraftarı olan *begleri* ödüllendiriyordu. Bu da daha önceki *begin* merkezdeki hükmünün sona ermesi anlamına geliyordu. Önceki *beglerden* bazılarının ellerinden imtiyazlarının alınması ve başka bir *bege* verilmesi, *begler* arasında hoşnutsuzluklara sebep oluyordu. Bu gelişmeler Türkmenler arasında uzun yıllar sonra patlak verecek toplumsal kinin filizlenmesine sebep oldu. Artık merkezin gücü zayıflayınca sultanların başa geçmesinde kadîm, *büyük begler*²⁵⁹ belirleyici olmaya başladı.

Bu arada Türkmen toplumunda daha başka sosyal buhranlar kendini göstermeye başladı. Birçok imtiyazları elde eden Türkmen *elifi* şehirlerde yaşarken, *ildaşları* eski hayat tarzını sürdürmeye devam etti. Onların bu hayata intibak sağlaması ve eski hayat tarzından ve *ildaşlarından* kopmaya başlamasıyla²⁶⁰, Türkmen topluluklarında bölünmeler başgöstermiştir. Bütün bu gelişmeler, bazı konularda kolaylıkla değişime ayak uyduramayan göçebe Türkmen topluluklarında büyük sıkıntılar yaratmış olmalı.

Bizansla olan savaşın çoktan bitmesi, Türkmenlerin yerli halk üzerinde istediği tasarrufu gösterememesi, yerleşiklere hakim iken boyun eğen duruma düşmeleri, bir zamanlar yerli halkı vergilendirerek ve bundan gelir temin eden küçük *beglerin*, şimdi Selçuklu devletine bu gelirlerin geçmesine rıza göstermek zorunda kalmaları gibi sebeplerle ortaya çıkan merkez-çevre çekişmesi, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren daha da belirginleşti. Selçuklu Devletinin zorla ele geçirdiği yerlerde ise yerleşik halktan Türkmenlere ve *beglere* gelen gelirler eskisi gibi tatmin edici değildi. Çünkü devlet her ne kadar bu bölgeleri hakim olan *bege mukata'a* olarak verse de artık istedikleri gibi hareket edemiyorlar ve kendilerine verilenlerle yetinmek zorunda kalıyorlardı²⁶¹. Merkezin güçlü olduğu dönemlerde bu tür tatsızlıklar büyük mesele olmuyordu ama artık durum değişmişti. Üstelik Konya'nın Türkmenleri asker sağlayan unsur gibi görmesi ve onları vergilendirmesi²⁶², Türkmenlerin tahammül gücünü zorlamaktaydı. XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, merkezî idareye karşı Türkmenlerin isyanı artarken, tedbir olarak Sahip Şemseddin Cüveynî, Sinop, Simre, Kastamonu ve Uc taraflarına gönül okşayıcı

²⁵⁹ Kaynakta 'umerâ-i kibâr' olarak geçmektedir (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 265). Gordlevski kaynakta geçen 'emir' ifadesini 'beg' olarak değerlendirmekte ve 'ulu begler', 'kadim begler'i üst sırada, sonra 'orta begler' daha sonra da 'aşağı begler' yani küçük *begler* sıralamasına istinaden, *begler* arasında da bir sınıflamanın olduğunu vurgulamıştır (Gordlevski, 158-9).

²⁶⁰ İbn Haldûn genel olarak göçebelerin şehirlerde yerleşip yaşayamayacaklarını belirttiikten sonra, ancak bunların içinden zengin olanlarının şehre intibakda güçlük çekmeyeceklerini belirtir (İbn Haldûn, 338).

²⁶¹ Güçlü *begler* tarafından paylaşılmış Selçuklu ülkesi merkezî devlet izlenimi vermezken, II. Süleymanşâh'dan itibaren devlet, tam anlamıyla ademi merkezîyetçi bir yapıdan merkezîyetçi bir yapıya dönüşmeye başlayacaktır (O. Turan, *Türkiye*, 237 vd).

²⁶² Devletlerin en belirgin vasıflarından birisi *vergici* (fiskalist) olmalarıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu siyaseti hakkında bir çalışma henüz yapılabilmemiş değildir. Fakat bu konu hakkında Osmanlı dönemindeki devlet-ekonomi ve toplum örgüsüne ait şablon niteliğindeki şu çalışmaya bkz. M. Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, 22-5.

mektuplar yazmış, vergilerin ve yolsuz saımların affedildiğini bildirmiş²⁶³ olmasına rağmen artık geri dönölmez bir duruma gelinmişti.

Devletin üst kademelerine *yerleşik zihniyetin* hakim olmasından sonra idareciler, ister istemez göçebe Türkmenlere karşı tavır almak zorunda kalmışlardır. Burada yerleşik devlet yapısına uyum sağlama sabrını gösteremeyen sıradan göçebe Türkmenler oluyordu. Türk devletlerinde gayr-i müslim unsurlara yer verilmesi ise, *Yakın Doğu Devlet* yapısına veyahut coğrafyada hakim yerleşiklerin yönetim biçimine kolay uyum sağlamalarından kaynaklanıyordu. Bu da bir kenara itilmiş Türkmenlerin tepkisini çekiyordu²⁶⁴. Çünkü devletin kurucularının beklediği bir kenarda unutulmak değil, alışık oldukları üzere başarılarının büyükleri tarafından taltif ve takdir edilmektir²⁶⁵. Hassas dengeler üzerine kurulmuş, *Yakın Doğu Devlet* yapısındaki devlet çarkının nasıl işlediği onları pek ilgilendirmiyordu.

Şehirlerde yaşamaya başlayan büyük *beg*lerin, daha ilk başlarda devlet katında itibar görmeleri onların kısa sürede yerleşik hayata uyum sağlamalarına ve *zihniyet değişimlerinin* hızlanmasına sebep olmuş *kitabî gelenek* ile beslenen dinî yapıları²⁶⁶, kültürleri, alışkanlıkları incelemeye başlamıştı²⁶⁷. Dolayısıyla, birçok hususta değişmeye ayak direyen, göçebe adetlerine sıkı sıkıya bağlı göçebe Türkmen toplumu arasındaki uçurum gittikçe açılmış, iki toplum arasında gerginlikler daha da belirgin hale gelmiştir. Yavaş yavaş Selçuklu Türkiyesi'nde toplum yapısı *kristalize* olurken, beraber *il yaptıkları* ve devlet kurdukları insanlarla, Türkmenlerin *yabancılaşması* daha da belirginleşmeye başlamıştı²⁶⁸. *Yerleşik zihniyete* sahip Selçuklu Devlet erkanı, beraber devlet kurdukları,

²⁶³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 705, *Muhtasar*, 298.

²⁶⁴ Çünkü İran'da göçebe Türkmenler, başları Tuğrul Beg'in, vezir seçerken kendilerine danışmasını bekliyorlardı (Sümer, *Oğuzlar*, 104-5).

²⁶⁵ Dede Korkud hikayeleri hep *beg*lerin kahramanlıklarını konu edinen temalarla doludur. Böylece halk arasında dolaşan hikayelerde *beg*lerin isimleri övgü dolu ifadelerle sık sık zikredilerek onurlandırılıyor, sıradan göçebeler nazarında saygıdeğer hale getiriliyor ve *beg*ler arasındaki çekişmeler en aza indirilerek topluluğun birliği sağlanmış oluyordu. İçtimaî bir tepki olarak Thomas'ın dört toplumsal dilek öğretisi için bkz. Nicholas S. Timasheff, *Sociological Theory*, New York 1967, 154.

²⁶⁶ Woodall, sıradan göçebelerle *beg*ler arasındaki İslamî algılayış farkına dikkat çekmiştir bkz. Woodall, 80-81.

²⁶⁷ İbn Haldûn'un devletlerin ömürleri hakkındaki görüşüne göre; Türkiye Selçuklularının 1176'dan 1240 kadar geçen dönemi, göçebelikten yerleşikliğe geçiş evresi olarak ele alınmalı. İbn Haldûn'a göre bu aşamada devlet adamları yerleşik hayata uyum sağlamak için kendilerinden önceki yerleşik hayatı taklid ettiklerini belirtir. Nitekim Yakın Doğu'da birçok farklı etnik zümreye ait devlet ve devletçikler Sâsânî geleneğinin yerleşik kültüründen tesir almıştı. Selçuklu idarecileri de bu Sâsânî geleneğinden süratle tesir almaya başlamıştı. Bu dönemler ve hususiyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, 160-2.

²⁶⁸ Barthold Türk kavimleri ile Türk hükümdürları arasındaki ahlâkî tezdâ, *yerleşik zihniyetle* kaleme alınmış bir kaynağa dayanarak şöyle değerlendirmektedir: "Türklerin vasıl oldukları kültür derecesi ve yaşayışlarındaki hususiyetler, onların halinde, *ferdin zihniyetiyle* henüz gençlik çağında bulunan *halk kütlelerinin zihniyeti* arasındaki keskin farkı izah eden aynı ruhî amillerin faaliyette olduğun farzetmemize yeterli bir zemin teşkil etmektedir. Bundan başka göçebelerin ahlâkî fikirleri, medenî kavimlerinkinden daha çok dine dayanır. İlk Selçuklular ile Karahanlılar, hiç şüphesiz Mahmud ile Mes'ud'dan daha dindar idiler; nitekim Saint Vladimir, Bizans imparatorlarından daha

*İl*daşı Türkmenleri 'fesatçı' ve 'yağmacı' olarak görür olmuşlardı²⁶⁹. Yine bahsedilen dönem için geç bir kayıt olmakla birlikte, genel görüşü yansıtması açısından hayli önemli olan, sıradan göçebe Türkmenler için kullanılan 'etrak-ı nâ-pâk', 'etrak-ı müteğallibe' ifadeleri²⁷⁰, yine yerleşiklerin göçebelere karşı zihniyetini çok açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Halbuki onların tabiatından gelen, göçebeliliğin belirttiği bir hayat tarzı ve geçim biçimi vardı. Zaman zaman başvurdukları *yağmalar* ve eşkiyalıkta bunun bir parçasıydı²⁷¹. Bütün bunlar Türkmenlerle merkez arasında hiç bir zaman telafisi mümkün olmayan ayrılıkların başladığının en önemli göstergeleriydi. Bu değişimler, genel olarak bütün yerleşikler, özel olarak da yerleşik Türklerle göçebe Türkmenler arasında *yabancılaşmayı* ve *farklılaşmayı*, en önemlisi de *zihniyet farklılığına* sebep oldu.

Siyasî merkezle göçebe Türkmenler arasındaki *yabancılaşmanın* ve akabinde ortaya çıkan çekişmenin sebepleri genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. Selçuklu devletine bazı Türkmen *beg*lerinin itaat etmek istemeyişi. Burada hemen bir hususun vurgulanması gerekmektedir ki, idaresinde büyük göçebe Türkmen zümrelerini barındıran *beg*ler, Selçuklu idaresince ya itaat altına alınmış, verilen *mukata*'larla tâbi hale getirilmişlerdi. İsyân eden zümreler ise herhalde düzensiz, küçük, hakimiyet altına alınamıyan başı bozuk göçebe taifesiydi.

2. Bu serazad toplulukların kendi başlarına hareket etmeleri, yerli halkı zaman zaman *yağmalamaları* ve devletin bunlara engel olamaması.

3. Ayrıca bu zümreler devletin toplayacağı vergileri halktan zorla alıp, devletin kaynaklarını kurutması.

4. Zamanla yerleşikliğe geçen *İl*daşlarına Türkmenlerin saldırılarda bulunması.

iyi hristiyandı. Karahanlıların nazarında din, yalnız hakimiyetlerini devam ettirmek için de bir silâhdı. Dinlerinin hükümdarlara da farz olduğunu kabul ederlerdi..." (V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, 326). Tabii bu değerlendirmeler geneldir ve üzerinde ayrı ayrı durulması gerekmektedir. Nitekim inanç yönünden sıradan göçebe Türkmenlerle, *elit* aynı inancı benimsemelerine rağmen, inanma ve ona uyma bakımından benzer sonuçları vermiyordu. *Elit* sıkı sıkıya sünnet inancı benimsemeye mütemayil iken, diğerleri bunu daha basit olarak algılıyordu.

²⁶⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 687-91, *Muhtasar*, 292-4.

²⁷⁰ Aksarayî, 71.

²⁷¹ 1044'de Halife Tuğrul Beg'den bir dizi isteklerde bulunmak için mektup yazar ve bu mektupta geçen ifadeler *Türkmenlerin zihniyeti* ile *yerleşiklerin zihniyeti* arasındaki farkı çok net ortaya koymaktadır. Halife sultandan Türkmenlere hakim olacağına ve *talana* engel olacağına dair yemin etmesini istemesine üzerine, Tuğrul Bey şu cevabı vermişti: "istediğiniz bu yeminlere belki katiplerin aklı erer, fakat benim aklım ermez. Benim hiç bir hata etmeden kendimi zapt-u rapt altına almama imkan var mıdır?". Diğer bir maddede "Ben dürüst hareket için dikkat ediyorum. Şayet yanımdaki aç kimselerden bazıları kötülük ediyorlarsa buna karşı ne yapabilirim" (Bar Hebraeus, 302). Burada Tuğrul Bey'in, dürüst hareket etmeye çalışıyorum şeklindeki yaklaşımı ve devamında söyledikleri aslına bakılırsa içten ifadeler olduğunda hiç şüpheye yer vermiyor. Gerçekten O yeni coğrafyadaki insanların dürüstlük anlayışını anlamaya çalışıyor idiye de yaptıkları kendi zihniyetlerince zaten dürüstlük ve kahramanlık. Çünüğ Dede Korkud hikayeleri bütün olarak incelendiğinde bu zihniyeti anlamak mümkün. Fakat bu dürüstlük ve kahramanlık, kendi kurallarına uymayan *yerleşik zihniyette* "barbarlık" olarak algılanıyordu.

5. Bizans devleti ile Selçuklu devletinin menfaate dayalı birtakım anlaşmalar yapması, Türkmenlerin ise bu anlaşmayı devletin dahli dışında bozucu tavırlarda bulunması.

6. Yolların emniyetini ihlal etmeleri, dolayısıyla ülkenin iktisadî hayatı için oldukça önemli olan ticarete sekte vurmaları.

Harizmler ve Moğolların önünden gelenlerle birlikte ülkedeki göçebe kesafeti daha da arttı²⁷². Göçebe Türkmenler artık 1176 öncesi gibi gerek merkezi, gerekse birbiriyle mücadele eden *beg*leri arkalarına alarak yerleşik halkı *yağma* ve *talın* edemez olmuşlar, Bizans ve Selçuklu idareleri arasında sıkışıp kalmışlardı. Devlet her ne kadar göçebelere karşı tedbirler alıyor idiyse de merkezin talebini çoktan aşmış, artık hem Bizans'a hem de Selçuklu merkezine karşı tavır almışlardı. Türkmenlerin Selçuklu Merkezi ile ilişkilerinin zayıflığını sezen Bizans imparatorları, zaman zaman onlara karşı sultanlarla işbirliği yaptığı da oluyordu.

Büyük Selçuklular, merkezin talebinden fazla olan göçebe Türkmenleri Anadolu'ya göndererek kurtulmuştu, ama Türkiye Selçuklu Devleti'nin böyle bir şansı yoktu. Devlet onlardan *uc* tarafına sevk etmek, *mukata*'alar vermek veya toprakların dışına sürmekle kurtulmaya çalışsa da bunda başarılı olamıyordu²⁷³. Onları artık orduda da istihdam edemiyordu. Zaten çok önce Türkmenlere karşı Türkmenleri kullanmanın her zaman güvenli olmadığını bildiğinden, orduda gayr-i müslim unsurları istihdam ederek Türkmenlerin askeriyeadaki ağırlığını da azaltmıştı²⁷⁴. Bütün bu gelişmeler göçebe Türkmen toplumundaki hoşnutsuzluğun hat safhaya vardırdı ve XIII. yüzyılın ikinci yarısında merkez zayıflayınca, birbirini takip eden isyanlar başgöstermeye başladı ve *uclar* otorite boşluğundan baş kaldıran *beg*lerin sığınağı haline geldi²⁷⁵. Bu isyanlara bakıldığında Selçuklu Devletine karşı tam bir tavır alındığı görülür. Artık göçebe hareketi tabiiikten çıkmış, *siyasallaşmıştı*. Bir zamanlar devlet kurmak için mücadele eden *beg*ler şimdi onu yıkmaya çalışıyordu. Bu isyanların içinde bir tanesi Anadolu Türk tarihini uzun süre meşgul edecek, içtimaî, iktisadî ve siyasî bir çok meseleyi beraberinde getirecektir.

I. Alaüddin Keykubâd döneminde devlet en parlak günlerini yaşarken, toplumda ise iktisadî genişleme ve bunun getirdiği rahatlık gözlenmekteydi. Fakat içtimaî değişimin siyasî değişim ile aynı hızda seyretmemesi, dolayısıyla merkezî idarenin göçebe

²⁷² Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, 168.

²⁷³ II. Gıyasüddin Keyhüsrev Harezmlilerin bakiyelerini topraklarından sürmüş, bir kısmı Güney Doğu Anadolu civarına kaçmıştı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 468-70; *Muhtasar*, 190-1).

²⁷⁴ Melikşah'ın emiri Bozan'ın ordusunda Ermeni askerleri vardı (Mateos, 174, 184). Babai isyanın bastırılması Latin askerleri sayesinde olmuştu (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 503, *Muhtasar*, 209; Sanit Quentin, 64).

²⁷⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 635-40 vd., *Muhtasar*, 277-268 vd. Ayrıca Selçuklu Türkiyesi'ndeki Babai isyanından sonraki isyanlar için bkz. Ocak, *Babailer İsyanı*, 161-216.

Türkmenlerden her geçen gün uzaklaşması onların menfi tavırlarını artırdı. Bu göçebe isyanlarında düzenin bozukluğunun bahane edilmesi, ilk anda isyanın temel sebebi gibi algılanmakla birlikte, bunun altında yatan asıl sebep, *zihniyet farklılığı* ve geçmişin birikimiydi. Siyasî buhranların toplumsal buhranla bağlantılı olduğu nokta, merkezî idarenin gücünün zayıflaması ve bunu taşranın hissetmesi, toplumsal huzursuzluğun su yüzüne çıkmasında kolaylaştırıcı etken olmasıdır.

Babaî isyanı (638/1240)²⁷⁶, işte Selçuklu Devletinin ikbal devresinin hemen akabinde patlak vermiş, Türklerin göçebelik tarihi açısından hayli önemli bir hadisedir²⁷⁷. Sebeb olarak, 634/1 Haziran 1237'de I. Alaüddîn Keykubad'ın ölümünden²⁷⁸, isyana kadar geçen sürede toplumun bir anda huzursuzluk içine itildiğini göstermek ve bunu da yalnızca II. Gıyasüddîn Keyhüsrev'e dönemine yüklemek indirgemeci bir tavır olur²⁷⁹.

Herşeyden önce bu isyana katılanların büyük çoğunluğunu göçebe Türkmenlerin teşkil etmesi, muhtelif biçimlerde göçebe hayat süren Türkmen isyanı olduğunu gösteriyor. Bir Latin kaynağı isyana katılanları 3000 olarak naklederken²⁸⁰, İbn Bîbî 4000 Türkmenin²⁸¹ isyana iştirak ettiğini kaydederek²⁸² isyanın kimliğini ortaya koymaktadır.

²⁷⁶ Saint-Quentin, 62. Elvan Çelebi'nin eserine istinad eden Ocak, isyanın tarihinin 10 Muharrem 637/12 Ağustos 1239 olduğu kanaatindedir (Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-kudsiyye fi menâsibi'l-ünsiyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995, 47-8; Ocak, *Babaîler İsyani*, 126). Turan ise Bar Hebraeus'a istinaden 638/1240 Teşrîn ayı olduğunu belirtir (O. Turan, *Türkiye*, 424).

²⁷⁷ Babaî İsyanın birçok cephesi araştırmacılar tarafından çalışıldığından, onları tekrar etmek için burada teferruatları üzerinde durulmayacak ve sadece içtimai ve iktisadî boyutu değerlendirilecektir. Ayrıca bu mevzu ile ilgili spekülâtif çalışmalar oldukça fazla olmakla birlikte, burada önemli ve müstakil belli başlı araştırmaları vermekle yetinilecektir. Yeniden ele alınmış ve de hayli tafsilatlı olması açısından Yaşar Ocak'ın çalışması oldukça önemlidir bkz. Ocak, *Babaîler İsyani*, İstanbul 1996. Ayrıca şu çalışmalara da bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr, "Göynük, ville refuge des communautés babaî", *Itinéraires d'Orient: Hommage à Claude Cahen, Res Orientales VI*, Belgique 1994; Claude Cahen, "Babaî", *EI2*, "Baba İshaq, Baba İlyas, Hadjdji Bektash et quelques autres" *Turcica*, 1 (1969), ss. 53-64, "Le problème du schiisme dans l'Asie mineure pré-ottomane", *Le Shiisme Imamite, Colloque de Strasbourg. Bibliothèque des Centres d'études supérieures spécialisés. Travaux du Centre d'Études Supérieures d'Histoire des Religions de Strasbourg*, Paris 1970, ss. 115-129, "A propos d'un article récent. Les Menâkib 'ul-kudsiya fi menasib 'il unsiya: une source importante pour l'histoire religieuse de l'Anatolie au XIIIe siècle", *JA*, 257 (1979), ss. 345-356, ve "des Babâ'is", *JA*, 258 (1980), ss. 69-70, ayrıca müstakil olmamakla birlikte müellifin son intibaları için şu eserindeki bahislere bkz. *La Turquie Pré-ottomane*, İstanbul-Paris 1988; Fujio Mitsuhashi, "13-Seiki Anatoria ni okeru Babaî Un dô to sono Kiketsu" (13. Yüzyılda Anadolu'da Babaî Hareketi ve Sonuçları), *Oriente*, 17/2 (1975); Ernest Werner, "Sozial Religiöse Strömungen in Welt der Islam: Baba İshaq", *Festschrift Walter Baetke*, Weimar 1966.

²⁷⁸ O. Turan, *Türkiye*, 389.

²⁷⁹ Zira İbn Bîbî'nin ifadesine göre Türkmenler isyana bir kaç yıldır hazırlanıyor ve Baba Resul'un işaretini bekliyorlardı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 500, *Muhtasar*, 208). Bu kayıttan isyanın II. Gıyasüddîn'den önce veya en azından I. Alaüddîn Keykubad'ın ölümünden sonra doğan kargaşa döneminde filizlendiği ortaya çıkıyor.

²⁸⁰ Saint-Quentin, 64.

²⁸¹ Buradaki Türkmen ifadesinde, Anadolu'ya ilk akınlarda göçeden müslüman, *otlak göçebesi* Türkler kasdedilmekle birlikte, bu ifade zamanla anlam kaymasına uğramış, *otlak göçebelerinden* yerleşikliğe geçenler için de aynı ifade kullanılır olmuştur (İbn Battûta, 329). Buna göre İbn Bîbî'nin bahsettiği göçebe Türkmenler arasında, yerleşikliğe geçmiş Türkmenlerin olma ihtimali daha da kuvvetlenmektedir.

Fakat bu isyana iştirak edenlerin büyük çoğunluğunu belki *otlak göçebeleri* oluşturmakla birlikte, *yaylak göçebelerinden*²⁸³ ve yerleşikliğe geçen yani *köylüleşmiş* Türkmenlerden de katılanlar olmuş olmalı²⁸⁴. Çünkü bu harekete dervişlerin de iştirak etmesi olması, isyana katılanlar arasında yeni veya daha önce yerleşikliğe geçmiş Türkmenlerin olduğunu gösteriyor²⁸⁵. Muhtemelen *köylüleşmiş* kesimin isyana iştirakinde, yerleşikliğe geçmenin ve ona intibakın verdiği buhranların önemli bir etkisi olmuştu. Baba İshak'ın "isyana katılmayanların öldürüleceğini" ilan etmesinden²⁸⁶ sonra bir kısım halk korkudan isyancılara katılmış olabilir. Ayrıca köylülerden gayr-i memnun kesim de bu kargaşa ortamında isyana iştirak etmiş olabilir. Çünkü Sivas'ın işgali sırasında şehrin ileri gelenlerinin öldürülmesi²⁸⁷, bunların arasında sadece göçebe Türkmenlerin olmadığı; Türkmenlerin yanında şehrin ileri gelenlerini bilen ve muhtemelen büyük *mülk* sahiplerine kin duyan köylülerin de olduğu intibakını uyandırmaktadır²⁸⁸.

Türkmenlerin zaaflarını çok iyi kavrayan ve zekice²⁸⁹ siyaset izleyen Baba Resul, Türkmenlerin *babalara* olan saygılarını istismar edip, kendisini başarıya ulaştıracak Türkmen zümrelerine hassas noktalarından yaklaşarak gerekli gücü toplamayı başardı²⁹⁰. Aslında isyanı idare edenlerin niyeti Konya'yı ele geçirmektir²⁹¹. Çünkü son hamlede

²⁸² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 503.

²⁸³ İbn Bîbî'nin olayı tasvir ederken bir yerde, isyana katılanların bazılarının beraberlerinde çoluk, çocuğunun ve eşyalarının olduğunu belirtmesi (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 503, *Muhtasar*, 209) isyanın mahiyetine ışık tutmaktadır. Çünkü daha önce de uzun uzun izah edildiği gibi, ancak göçebeler bu tür mücadelelerinde beraberlerinde çoluk, çocuklarıyla hareket etmekteydi.

²⁸⁴ Ocak'ın bu konudaki görüşü: "Bu isyana esas itibarıyla Selçuklu yönetimi ile bir çok problemi olan konar-göçer, yarı göçebe Türkmenlerin giriştiği, onların sahneye koyduğu bir ayaklanmadır. Köylü zümreleri esas kitle değil, ikincil unsurdur. Baba İshak istisna edilirse, Baba Resul'un bizzat kendisi başta olmak üzere, isyanı düzenleyen kadro ile, onların çevresindekilerin, çok büyük nisbette konar-göçer Türkmen kesimine mensup bulunduğunu gözden uzak tutmamalıdır. Bu Türkmen zümrelerinin kışı, kışlak olarak kullandıkları köylerde geçirmeleri onların kelimenin tam anlamıyla köylü sayılabilmesi için yeterli sebep değildir. Üstelik Türkmenlerin köylerdeki ikametleri, mevsimlidir ve esas itibarıyla yarı göçebe bir hayat tarzı sürmektedirler; asıl işleri yaylacılıktır. Bu yüzden onları ortaçağ Avrupası'ndaki köylülere benzetmek yanlış olur..." (Ocak, *Babaîler İsyanı*, 141).

²⁸⁵ İbn Bîbî, *Muhtasar*, 209.

²⁸⁶ Bar Hebraeus, 540; İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 500, *Muhtasar*, 208, Ocak, *Babaîler İsyanı*, 127.

²⁸⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 501; Ocak, *Babaîler İsyanı*, 128.

²⁸⁸ Bu durumda isyana katılanların arasında yalnızca *otlak* ve *yaylak göçebeleri* olmadığı, köylülerin de olduğu anlaşılıyor ki bu da isyanı iki boyutlu hale getirmekte: Birincisi göçebelerin isyanı, ikincisi köylülerin isyanı, göçebelerin ve köylülerin isyan sebeplerinin esas noktası yukarıda verildi. Tabii köylülerin de göçebelerden farklı içtimaî ve iktisadî yapıya sahip olmaları, isyan etmelerinin sebeplerini de farklılaştırmaktadır.

²⁸⁹ "...kam, hayali geniş, mistik ve yaratılıştan zeki bir adamdır. Tabiatındaki bazı sırlara da vakıftır..." (A. İnan, *Tarihde ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, 79).

²⁹⁰ Saint-Quentin, 62-3, 66. Ocak, Türkmen babalarının eski şaman adetlerini yaşattıklarını belirtmektedir (Ocak, *Babaîler İsyanı*, 97). Ona göre Baba İlyas'ın da şaman yönleri vardı (Ocak, *Babaîler İsyanı*, 111).

²⁹¹ Saint-Quentin, 64. Köprülü, *Babaîler isyanının siyasi boyutu olduğunu, isyancılar arasında Harezmi beglerin, Moğol ve Eyyübî prenslerinin bulunması bunu açıkça ortaya koyduğunu belirtmektedir* (F. Köprülü, "Bektaşiliğin Menşeleri, Küçük Asya'da İslam-ı Batıniyyenin Tekamül-ü Tarihiyesi Hakkında Bir Tecrübe", *TY*, II/8 (1341), 135. Ayrıca bkz. Ocak, *Babaîler*

Konya'ya doğru yönelmeleri, ele başlarının niyetini açıkca ortaya koyuyordu²⁹². Ayrıca Baba İshak'ın, mücadelelerinde başarıya ulaştıklarında elde edilen ganimeti eşit olarak paylaşacaklarına dair vaadde bulunması²⁹³, *kabilevi siyasal birliklerdeki göçebelere ganimetlerin üleştirilmesi geleneğine ve cemaat mülkiyetine ve hatta yabgu devletine özlem duyulduğunu gösteriyor.*

İsyanın zahiri sebeplerinden diğeri de göçebe Türkmenlerin iktisadi yönden baskı altında olmalarıydı. Türkmenlerin vergi vermek istememeleri²⁹⁴, merkezin onları güçlerinin üzerinde vergilere bağlamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Türkmenlerin iktisadi buhranları ve yerleşiklerle olan ilişkileri yukarıda yeterince tartışılmıştı. Bunu yalnızca, yerleşiklerin göçebelere veya köylüyü *sömürmesi* olarak değerlendirmek indirgemeci bir yaklaşım olur. Çünkü göçebe Türkmenlerin *köylüleşme* ve *şehirleşme* süreci, Sir Derya boyuna gelmelerinden itibaren başlamış ve bu serüven Selçuklu Türkiye'sinde de devam etmiştir. Şimdi haksızlıkla itham ettikleri insanlar, bir zamanlar aynı hayatı paylaştıkları *ıldaşları*ydı. Halbuki onlar da benzer süreci geçirdiklerinde eskisinden farklı bir zihniyete sahip olacaklardı. Bu üç farklı toplumdaki; göçebe ile köylü, köylü ile şehirli göçebe ile yönetim arasındaki imrenme, nefret ve belki en önemlisi de bunların aralarındaki, birbirini anlayamama şeklinde ifade edilebilecek olan *zihniyet farklılığının* sebep olduğu, aralarında kesin çizgilerle belirlenmiş çelişkiler yumağı, hep devam edip gidecektir. Elbette bunlardan başka isyanın kaynaklara yansıyan ve yansımayan birçok sebepleri vardı²⁹⁵.

Bu isyanlara karşı alınan tedbirlerin göçebe Türkmenleri sindirip sindirmediği hakkında bir malumat yok, fakat isyanların birbirini takip etmesi, merkezin tedbirlerinin yeterli olmadığını ve onlar üzerindeki hakimiyetinin zayıfladığını gösteriyor.

Göçebe Türkmen isyanı olan başta Babaî isyanı olmak üzere diğer bütün isyanlar, yukardan beri izah edildiği gibi ne yalnızca iktisadi, ne de başka sebeplerden kaynaklanmamış, birçok gelişme isyanı hazırlayan şartları olgunlaştırmıştı²⁹⁶. Fakat dikkatle bakıldığında, zahirdeki bütün bu sebeplerin arkasında, içtimaî ve iktisadi

İsyanı, 144-6. Eski Türklere, kamlardan idareci olmak isteyenlerin bu tür teşebbüslerine oldukça sık rastlanır (İnan, 88-9).

²⁹² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 502; Ocak, *Babaîler İsyanı*, 133-4.

²⁹³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 500; *Babaîler İsyanı*, 122-3. Çünkü göçebe Türklere *elitin* (begler) dışında, topluluk içinde üstünlük yoktu ve herkes eşitti, dolayısıyla elde ettikleri ganimetler de eşit paylaştırılıyordu. Bu, göçebe topluluğun iç huzuru için titizlikle uyulması gereken bir gelenektir.

²⁹⁴ Elvan Çelebi, 47. Bu kaydın bürokrasisinde görevli İbn Bîbî'nin eserinde olmaması gayet tabii idi. Devletin vergileri artırdığını, göçebelere ve köylülerin ağır vergiler altında ezildiklerini söylemesi beklenemezdi. Fakat İbn Bîbî, isyancıların bahaneleri arasında devlet adamlarının halka zulmetmeleri olduğunu (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 499-500, *Muhtasar*, 207) kaydetmesi, bu ihtimalin gözardı edilmemesi gerektiğini gösteriyor. Bu baskının mahiyeti hakkında bilgi olmamakla birlikte, Elvan Çelebi'nin nakilleri bunu destekler mahiyette.

²⁹⁵ Bunun hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Babaîler İsyanı*, 37-51.

²⁹⁶ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 37-83.

yapılanması farklı iki toplumun sahip olduğu *zihniyet farklılığının* yattığı görülür. Başka bir deyişle, Selçuklu Türkiyesi'nde görülen isyanlar *göçebe gelenekle, yerleşik geleneğin çatışmasıdır*. İsyanın tabanı göçebeler teşkil etse de önderleri göçebe *begler* değil, yerleşikliğe geçmiş, bir takım siyasî emeller peşinde koşan ve bunun için göçebe Türkmenlerin zaafının zekice kullanan kişilerden oluşuyordu. Selçuklu Türkiyesi'ndeki göçebe Türkmenlerin dedeleri de Büyük Selçuklu Devletine, ikbal yıllarının akabinde aynı bahanelerle isyan etmişlerdi²⁹⁷. Aslında onların bahanelerinin gerisinde merkez tarafından dışlanma, *ildaşları ile yabancılaştırma ve zihniyet farklılaşması* yatıyordu ve bu isyan Büyük Selçuklu Devleti'nin de sonunu getirmişti. Bu defa Selçuklu Türkiyesi'nde, yine devletin ikbal yıllarının hemen akabinde Oğuz isyanına paralel bir ayaklanma olan Babaî isyanı baş göstermiş ve bir birini takip eden göçebe isyanları bu defa Türkiye Selçuklularının sonunu getirmiştir²⁹⁸.

Kısaca XI-XIV. asırlar arasındaki Türkmen (köylü, göçebe)-Selçuklu Devleti *çatışması veya gerginliği zihniyet farklılığının ve yabancılaştırmanın* sebep olduğu *center-periferi (merkez-çevre) çatışması* şeklinde özetlenebilir.

²⁹⁷ Sümer, *Oğuzlar*, 112-7. Oğuz isyanı ile Babaî isyanı arasındaki benzerliğe ilk defa Ayas dikkat çekmiştir (M. R. Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara 1991, 41).

²⁹⁸ Saint-Quentin, Devletin, bu kadar az sayıdaki Türkmenin isyanını bastırmada zorlanması, Moğollara Selçuklu Türkiyesi'ni istila için cesaret verdiğini kaydeder (Saint-Quentin, 65).

İkinci Bölüm

KIRSAL HAYAT

Selçuklu Türkiyesi'ndeki kırsal hayat ile şehirlerin hemen dışındaki toplum, yani köylülerin içtimaî, iktisadî ve kültürel yapısı ve kırsal ekonominin esası olan toprağın köylü, şehirli ve devlet için neler ifade ettiği kastedilmiştir. O devirde kırsal hayat yapısının merkezini oluşturan toprağa, köylünün ve şehirlinin bakışında da önemli farklılıklar vardı. Bu döneme ait kaynakların yetersizliği, bilhassa aynı dönemde gerek Avrupa'daki gerekse Bizans'daki kilise kayıtlarına benzer kayıtların olmayışı ve devletin toprağa ait tuttuğu divan defterlerinden herhangi bir belgenin de şu ana kadar ele geçmemesinden, kırsal hayat hakkındaki bilgi yok denecek kadar az denirse yanlış bir hükme varılmamış olur. Fakat bilgi azlığı, Anadolu Selçuklu kırsalı hakkında söylenebilecek şeylerin de olmadığı anlamına gelmemektedir. Sanayi öncesi toplumların yaklaşık %80 ya da 90'nın kırsal hayat yaşadığı¹ gözününde bulundurulursa, kırsal hayatın o dönem toplum ve siyasî hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu kavramak zor olmayacaktır².

Selçuklu kırsal hayatı ancak şehirlielerin penceresinden algılandığı, belki de kırsal hayat hakkında uzaktan gördüğü ve duyduğunun dışında hiç bir bilgisi olmayan, dönemin tarihçilerinin eserlerine konu olduğu kadarıyla günümüze aksetmiştir. Kaynaklar incelenirken satır aralarına serpiştirilmiş bu bilgilere de dikkat edilmezse sanki kırsal topluluk; köylüler, yokmuş izlenimi uyanmaktadır. Dolayısıyla köylünün *sessiz sınıflar* (voiceless classes) olarak adlandırılmasının ne kadar isabetli olduğu daha iyi anlaşılır³.

Köylüler hakkında bilginin olmaması bir kenara bırakılırsa, o dönem kırsal hayatı hakkında en fazla bilgiye, gerek batılı gerekse doğulu seyyahların kayıtlarında rastlanmaktadır. Tabii bu seyyahların hepsinin de şehirli ve eğitimli insanlar olduklarını

¹ Braudel, *Akdeniz Mekan ve Tarih*, 28; XIV. yüzyıl Avrupası'nda şehir nüfusu genel nüfusun onda birini teşkil ediyordu bkz. H. Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, trc. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983, 52-3.

² Yine sanayi devriminden önce insanın kullandığı malların %80'ine yakını bitki ve hayvan kökenli iken, ancak %20'si madenî kaynaktan gelmekteydi (C. M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, İstanbul 1980, 59).

³ R. Stephen Humphreys, *Islamic History a Framework for Inquiry*, Princeton 1991, 284.

unutmamak ve sahip oldukları farklı zihniyet sebebiyle, yaptıkları nakillerin güvenilirliği hususunda dikkatli olmak gerekmektedir. Ancak, kırsal hayata dair kaynaklardaki bilgi fakirliğinin getirdiği güçlükler, tarihin diğer yan disiplinlerinden faydalanmak suretiyle telafi edilebilir.

Kırsal hayat tabii çevresiyle içiçedir. Coğrafi yapı bu coğrafyada yaşayan insanların hayat tarzında ve kültüründe büyük tesirler bırakacak ve başka bir coğrafyadan buraya gelen toplumları, zamanla yeni coğrafyanın maddî dünyasına ve çevre şartlarına uymak zorunda bırakacaktır. Dolayısıyla Anadolu'ya göç eden ilk Türkmen toplulukları, mevcut hayat tarzlarını burada da devam ettirmekle birlikte, gerek burada yerleşikliğe geçen göçebeler gerekse buraya yerleşik olarak gelen göçmenler, Anadolu'nun coğrafi özelliklerine kısa zamanda ayak uydurmak zorunda kaldılar.

Anadolu'daki tarım teknikleri ve ziraî gelenek, daha Selçuklular Anadolu'ya gelmeden çok önce teşekkül etmişti. İşte bu açıdan bakıldığında, gelişmesini Roma döneminde büyük ölçüde tamamlamış ve belki çok az değişikliklerle sanayi inkılabına kadar devam etmiş olan tarım teknikleri ve ziraî geleneğin⁴, Bizans, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu durumda Anadolu coğrafyasına has Selçuklu öncesi tarım teknikleri hakkındaki malumat, Selçuklular dönemine taşınarak bu dönemdeki bilgi eksiklikleri giderilebilir. Milattan sonra ki değişimler ve gelişmeler çok yavaş ve küçük oranda olduğundan, değişimleri veya bu dönemden sonra Anadolu'da kurulan farklı medeniyetlerin, bu gelişmelere neler kattıklarını tespit etmek şu an zor görünüyor. Asırlar boyu çeşitli kültür ve medeniyetlerin yaşadığı bu bölgede uygun ziraat sistemleri ve bitki çeşitleri geliştirilmiştir⁵. Zeytin, üzüm, buğday, pirinç Avrupa'dan İran'a ve Suriye'ye kadar Doğu Akdeniz'i de içine alan bölgenin en karakteristik ziraî ürünleriydi⁶.

İlk başlarda, Türklerin ekserisinin göçebe hayat sürmesi sebebiyle, Selçuklu idarecileri devlet için çok önemli olan çoğunluğu gayr-i müslimlerin oluşturduğu köylüleri, kendi topraklarında iskan etmek ve onların güvenliğini sağlamak için yoğun çaba

⁴ Sanayi inkılâbına kadar geçen dönemde ziraatte büyük değişimler olmamış, daha önceki buluşları her topluluk kendi çevre şartlarına göre geliştirip değiştirmiş, tecrübeler kuşaktan kuşağa, bir bölgeden diğerine intikal ederek yavaş yavaş bir birikim oluşmuştur. Sanayi inkılabı öncesinde ziraatin esaslı olan koşum hayvanları, saban, çapa daha milattan önce gelişmesini tamamlamıştı. Nitekim, Su değirmenin icadı milattan öncesine dayandırılırken, geliştirilmesi ise çok daha sonraları olmuştur. M.S. VII. yüzyılda İran bölgesinde ortaya çıkan yel değirmenine, Kuzey Çin'de XIII. yüzyılda Avrupa'da XII. yüzyılda rastlanır (Cipolla, *İktisat Tarihi*, 35-6). Roma dönemindeki ziraî gelenek, tarım teknikleri ve araçları için bkz. K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967; K. D. White, *Roman Farming*, London 1970, - *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975; L. White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962.

⁵ Göney, 67.

⁶ F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul 1989, I, 151.

harcamıştır⁷. I. Gıyasüddîn Keyhüsrev 1196 yılında Menderes vadisine kadar Bizans topraklarına girdiğinde bölgedeki çiftçileri Akşehir'e beşer bin kişilik kabileler halinde iskan etti ve onlara köyler, toprak, mesken, tohum ve aletler verdi. Ayrıca beş yıl da vergiden muaf tuttu ve İmparatorla sulh yaptıklarında memleketlerine geri dönmeleri hususunda da serbest bıraktı. Daha sonraları da buradaki çiftçilere konan vergilerin oldukça düşük düzeyde tutulmasına özen gösterildi. Selçuklu idaresinin bu yaklaşımı gayr-i müslim çiftçileri hoşnut etmiş ve Bizans idaresi yerine Selçuklu idaresi altında yaşamayı tercih etmişlerdir. Bizans kaynağı devamında Rum şehirlerinin boşaldığını ve halkın Selçuklu topraklarına göç ettiğini ve oralarda koloniler kurduklarını yazar. Sebebini de şöyle izah etmiştir: "Zalimlerin zulmüne uğrayan ve yardımlarından mahrum kalan halkların efendilerine karşı sevgi duymamalarına ve kendi arzuları ile göçmelerine hayret etmemelidir"⁸. Bazan da gayr-i müslim halk sürülüyor, yerlerine Türkler iskan ediliyordu. Bu nüfuz dengesinin sağlanması için yapılmış olabilir. Nitekim Ankara Meliki Muhiddîn Mesud, 1197'de Kastamonu vilayetine bağlı Dadibra şehrini ele geçirdiğinde, gayr-i müslim halkı, vergi ödemek karşılığında yerlerinde kalmak taleplerini dahi reddederek, yerlerine Türkleri iskan etmişti⁹.

Yeni hakimlerinin idaresinden memnun gayr-i müslim halk tabii olarak eski ziraî geleneklerini de sürdürdüler. Zaten merkez için eski tarım tekniklerinde ve ziraî gelenekte değişiklik pek önemli değildi ve herşeyden önce devlete kazandıracığı birşey de yoktu. Bu durumda hiç gereği yokken kökleşmiş, geleneksel yapıyı bozmayacakları ortadadır¹⁰. Belki üretimi artırmak için sistemlerin ıslahı ve yaygınlaştırılması yoluna gidilmiş olabilir. XIII. yüzyıldaki ziraî genişleme bunun ipuçlarını veriyor. Ayrıca araştırmacılar, geleneksel ziraatin yapıldığı kırsal ekonomilerde, küçük teknolojik değişikliklerin köylü için hiç beklenmedikleri olumsuz şartları beraberinde getirdiğini ve mevcut üretim sistemini altüst ettiğini tespit etmişlerdir. Bunun için köylülerde her zaman ziraî ve diğer üretim tekniklerinde yenileşmeye karşı inatçı bir direniş gösteren bilinç

⁷ Göçebe bölümünde bu iskanlar işlendi. XIV. yüzyılda dahi Türkiye'nin bazı kesimlerinde çok sayıda gayr-i müslim halk yaşamaktaydı (İbn Battûta, 255).

⁸ Choniates, 272-3; O. Turan, "Non-musulmans", 90, -*Türkiye*, 240.

⁹ Choniates, 260.

¹⁰ "...Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin hemen umumiyetle takip ettikleri *ananeci* siyaset, ilk istilanın mucib olduğu karışıklıklar düzeldikten sonra, eski nizamın pek az fark ile yeniden kurulmasını temin ediyordu. Toprak mülkiyetinde, içtimai sınıfların vaziyetinde, vergi sisteminde, idarî mekanizmasında, hatta memurlar arasında bir değişiklik olmuyor, şehirlerde ve köylerde asil ailelerin iktisadî ve içtimai vaziyeti sarsılmıyor, eski kanunlar ve ananeler devam ediyordu. Bilhassa dinî ve hayrî müesseselere mensub olan ve onların evkafı ile geçinen alimler, medrese talebesi, câmi ve mescid memurları, tekkelerdeki şeyh ve dervişler gibi kalabalık ve halk tabakası üzerinde müessir bir ruhaniler sınıfı eski nizamın devamı ile çok alakadar idiler..." (F. Köprülü, "Vakıf Müesseselerinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *VD*, 2 (1942), 19). Köprülü'nün bu tespitleri Türk-İslam devletlerinin birbirlerine hakimiyet kurduklarındaki vaziyetin tahlili olmakla birlikte, İslamî değerlerin, gerek içtimai ve iktisadî yapıda gerekse siyasî yapılarında tam olarak nüfuz etmemiş Selçuklu Türklerinin, yeni coğrafyada zamanla takınacağı tavırda, toplumun ve siyasî kurumların yapılanmasında, din ve gelenekler önemli ölçüde belirleyici olmaya başlayacaktır.

oluşturmuştur. Bu sebeble, çoğunluğunu kırsal zümrelerin oluşturduğu ziraî toplumlarda değişim hep ürkütücü olmuştur¹¹. Şüphesiz bu da onları daha gelenekçi ve tutucu olmaya sevketmiştir. Dolayısıyla buhrana sebep olabilecek en küçük bir değişim, ne yöneticiler, ne de kırsal toplum tarafından arzu edilen bir durumdu. Bu bilgilere istinaden, Selçuklu döneminde de daha önceki dönemlerin tarım tekniklerinin devam etmiş ve ziraî geleneğin değişmemiş olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmasa gerek.

O halde Selçuklu kırsal hayatı ile ilgili bilgi eksikliği daha önceki döneme ait bilgilerle şimdilik giderilebilir. Tatmin edici olmasa da toprak hukuku ve yönetimine dair kayıtlar bu bilgilerle birleştirilerek, bir Türkiye Selçuklu kırsal hayatının panoraması çizilebilir.

Burada kendine has, farklı iklim özellikleri gösteren Anadolu ziraî geleneği ve tarım tekniklerinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. O halde hemen akabinde şu soru sorulabilir. Acaba Anadolu'da sürüp gelen ziraî gelenek Selçuklu dönemi toprak idaresini belirleyici olmuş mudur? Buna da şu an için ancak farazî (hypothetical) yaklaşımlarla cevap verilebilir. Zaten günümüz tarihçilerinin belge eksikliğinden, Selçuklu Türkiye'sindeki toprak sistemi hakkında bir türlü ortak bir görüşe varamamaları, bu sistemin gerek İslam dünyasındaki toprak sisteminden, gerekse Selçuklu öncesi Anadolu toprak sisteminden önemli ölçüde ayrılan yapıda olmasından kaynaklanıyordu. Burada herşeyden önce Selçuklu yöneticilerinin toprağa bakışındaki farkın tespit edilmesi gerekmektedir. Bu durumda yeniden oluşturulacak bir toprak sisteminde, gayr-i müslim çiftçilerin ziraî geleneğinin, yeni hakimleri ve kanun koyucuları tarafından gözardı edileceğini düşünmek menfaatleri için pek anlamlı görünmüyor¹². O halde Selçuklu Türkiye'sinde mer'i toprak sisteminin teşekkülünde belirleyici olan unsurlar şunlardı:

1. Selçuklu yöneticilerinin Orta Asya'dan getirdikleri toprağa bakışları, Yakın Doğu devletlerinin toprağa bakışından farklılık arzemesi, 2. Selçuklu toprak sisteminde İslam hukuku esaslarının mevcudiyeti, 3. Bunun yanında kendine has bir coğrafi yapıda, mevcut bir toprak sistemi, oturmuş ziraî gelenek ve tarımsal tekniklere sahip bir gayr-i müslim topluluk üzerinde idareci olmak, onların eski alışkanlıkların yok saymak ve kanunları oluştururken eski kanunların uygulanmasından kaçınmak, işçeci ve vergici bir

¹¹ M. N. Diaz, "Introduction: Economic Relations in Peasant Society", *Peasant Society*, ed. J. M. Potter, M. N. Diaz, G. M. Foster, Boston 1967, 50.

¹² Werner Selçuklu idaresinin yerli halka bakışını şöyle açıklamaktaydı: "Kutuılmış hanedanının, yeni kazanılmış toprakların tarıma kapanması ve stepleşmesinden hiç bir çıkarı olamazdı. Tam tersine, halifelik örneğinde bir devlet kurabilmeye çalışıyorlardı, yani bu devletin kaynakları, kendilerine yerel özerklik ve dinsel özgürlük tanıyan hristiyan halktan alınacak vergilerden oluşacaktı. Süleyman'ın gelecekteki devletinin merkezi olarak Konya ile Kayseri arasındaki ovayı seçmesi bir raslantı değildi. 1080'e kadar fethedilen yerler arasında burası, gelişkin bir tarım ve kusursuz bir sulama sistemine sahip tek bölgeydi. Ayrıca burada Greklerin yaşamı, Grek olmayanların ağır bastığı doğuya oranla daha canlıydı. Burada yabancı akritai ruhu değil, çalışkan köylü ve kentlilerin barışçıl atmosferi egemendi" (E. Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, İstanbul 1986, 44).

devletin menfaatleri ile örtüşüp örtüşmeyeceği. Bu üç farklı unsurun aynı anda yeni sisteme tesir etmesi, Selçuklu Türkiye'sindeki toprak sisteminin, komşularındaki toprak sistemlerinden farklı olmasının en önemli sebebiydi.

Burada bir hususun daha altının çizilmesi gerekmektedir. Anadolu'ya gelen Selçuklu toplumu iki farklı topluluğu bünyesinde barındırmaktaydı; göçebeler ve yerleşikler. Göçebelerin Anadolu'nun yerleşik medeniyetinden yerleşikliğe geçtikçe tesir almaları daha yoğun olmuş olabilir. Çünkü göçebe Türkmenler yerleşikliğe geçmeye başladıklarında mevcut ziraî gelenekle yüzyüze geldiler. Asırlardır devam eden bu geleneğin bir kısmına uyum sağlarken bir kısmını da benimsemediler. Yerleşiklerden oluşan göçmen Türk çiftçisine gelince, bunlar geldikleri yerlerin ziraî geleneğini Anadolu'ya taşımakla birlikte yeni coğrafyanın şartlarına da uyum sağladılar. Bu uyum daha çok maddî kültürde yoğunluk kazanırken, manevî kültüre ait değerlerde ise büyük ölçüde devamlılık sözkonusuydu. Eğer tamamen ve herşeyiyle bir değişim sözkonusu olmuş olsaydı, bu gün bu coğrafyada daha öncekilerden birçok yönden ayrılan bir medeniyet teşekkül etmezdi. Ayrıca göçmen Türkler geldikleri yerde belki Bizans Anadolusuna nazaran her bakımdan daha zengin bir yerleşik hayat yaşamaktaydı. Mamafih alışılmış yerleşik değerlerden Anadolu coğrafyasına uymayanlarının zamanla terk edilmiş olabileceğini de kabul etmek gerekir. Malesef o döneme ait bilginin eksikliği Anadolu ziraî geleneğine Türklerin katkısını tespiti zorlaştırmaktadır. Eğer bu katkının türü ve boyutları tespit edilebilseydi çok anlamlı olurdu. Göçmen Türkler geldikleri yerlerden, daha önce Anadolu'da bilinmeyen hangi ürünleri, teknik aletleri ve hayvanları getirdiler bunlar ne yazık ki bu çalışmada tespit edilememiştir.

Şu artık bilinen bir gerçek ki, bilhassa XIII. yüzyılın başlarından itibaren Selçuklu Türkiye'sinde büyük bir ekonomik genişleme olmuş, ülke XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar başta tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaretle en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Çağdaş seyyahlar ülkenin zenginliğinden ve bolluktan uzun uzun söz etmektedirler. 1240'larda Selçuklu Türkiye'sine gelen Saint Simon, ülkedeki şehir ve kırsal ekonomideki genişlemenin, bolluğun ve refahın bilinen seyyahlar arasında en önemli görgü şahidlerinden birisiydi¹³.

XIII. asırdan itibaren görülen iktisadî genişleme ve canlanma kırsal alanda yaşanan buhranı ve endişeleri, tamamen ortadan kaldırmadıysa da öncesine nazaran daha kolay geçirilmesini sağladı. Diğer yandan önce göçebe Türkmenlerin ataları İslam dinini benimsemekle büyük bir *değişime* uğramışlardı. Bu değişimin sebep olduğu uyum buhranı hala devam etmekteydi. Bunu coğrafi değişim sebebiyle ortaya çıkan içtimai, iktisadî ve kültürel buhranlar takip etti. Göçmen Türkler bir tarafa bırakılırsa,

¹³ Saint-Quentin, 69; Cahen, *La Turquie*, 116.

göçebe Türkmenlerin *dinî değişim*den sonra geçirmiş oldukları en önemli *değişim*, bu coğrafyada *yerleşikliğe geçişleri* olacaktır.

I. YERLEŞİM

Selçuklu kırsal toplumu; yeni yerleşikliğe geçmiş veya Anadolu'ya yerleşik olarak gelmiş müslüman Türk köylüsü ile yerli veya Selçuklu idaresince yerleştirilmiş gayr-i müslim köylüsünden oluşuyordu. Kültür ve inançları farklı bu iki topluluğun birbirleri ile olan münasebetleri, kaynaşma ve çatışmaları hakkında kaynaklarda geçen birkaç dolaylı kayıt dışında bilgi bulmak mümkün değildir. Her şeyden önemlisi de kırsal hayat hakkında dağınık ve değişik konulardaki bilgilerden basit genellemeler yapmaktan öteye gidilememesidir. Selçuklu Türkiyesi kırsalında, Türk köylüsünü iki farklı yapı temsil ediyordu: Birincisi göçlerle gelen köylü Türkmenler, ikincisi ise göçebe olarak gelip de yerleşikliğe bu coğrafyada geçmiş olan Türkmenler. Belki en önemli gelişme, yerleşik Türk köylüsünün göçü kadar Türkmenlerin yerleşikliğe geçişidir.

Türkmen zümreleri yeni illerinde *yerleşikliğe* hep birden ve bir anda geçemedikleri düşünülürse, bu iki Türkmen zümresinin ilk defa ne zaman ve nerelerde *yerleşikliğe* geçtiklerini tespit etmek şimdilik mümkün gözüküyor. Fakat bazı bölgelerde Türklere ait *yerleşim* birimlerinin olduğuna dair emareler de var. Tabii bu değerlendirme ilk göçler ve sonrası içindir. XIII. asırdan itibaren yaşanan ikinci büyük göç dalgası ve sonrasında çok sayıda *yerleşik Türkmenin* göç ettiği artık bilinmektedir¹⁴.

Yerleşik Türkmenlerin (göçmen) varlığına dair izler, daha çok Anadolu'nun doğusundaki bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Hatta Süryanî Mihail'in 1071 öncesine ait bir kaydı oldukça dikkat çekicidir. Müellif, Bizans İmparatorluğunun topraklarına sızan Türklerin İmparator Michel IV (1056-57) döneminde çok rahat hareket edebildiklerini belirttikten sonra şöyle devam eder; "onlar Pont mıntıkasındaki bütün köyleri ve kasabaları yağmalayıp, daha sonra halkı tarafından terkedilen köy ve kasabalara yerleşiyorlardı"¹⁵. Yine bundan yaklaşık yarım yüzyıl sonra, Mateos'a ait bir kayıta bir Türk köyüne işaret edilmektedir. Müellif 25 Şubat 1099 - 24 Şubat 1100 yılı olaylarını zikrederken; "Ermeni Grigor'un Aşornik¹⁶ eyaletinde bulunan Türklerin üzerine

¹⁴ Cahen de seyyahların Türkmenlerden hep göçebe olarak bahsetmelerinin, bütün Türkmenlerin göçebe olduğu anlamına gelemeyeceğinin altını çizmektedir (Cahen, *La Turquie*, 105).

¹⁵ Mihail, 18.

¹⁶ Bu ad, Aşornik ve Arşarunik adının başka bir şeklidir. Burası, Ararat eyaletinin içinde, Pasen bölgesinin doğusunda bulunan ve aynı zamanda Eraskatsor da denilen bir yerdir (Mateos, 200, not 237'de Ed. Dulaurier'in açıklaması).

yürüdüğünü, *Gağzuan*¹⁷ köyündeki Türklere saldırdığını ve onları firara mecbur ettiğini, birçoğunu da katlettiğini¹⁸ kaydeder.

Batıda ise *Türk yerleşiminin* varlığına ilk olarak bir Bizans kaynağının kaydında tesadüf edilmekte: "İmparator Alexis'in Türklere karşı koymak maksadıyla İznik'e hareket eder (1116) ve İznik civarındaki *Sagudai* köyüne vardığında, burasının Türkler tarafından terkedildiğini görür"¹⁹. Bu nakilde, bölgede yaşayan *yaylak göçebesi* Türkmenler kastedilmiş olabilir. Bilindiği gibi *yaylak göçebesi* Türkmenler yarı göçebe hayat yaşıyordu. Fakat bu bilgi ilk göçlerde gelenler arasında *köylü Türkmenlerin* olduğu ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Bu durumda köyün terkedilmiş olması, Bizans ordusunun gelişi öğrenildiğinde köyün boşaltılmış olabileceğini akla getiriyor. Ayrıca o dönem kayıtlarında terkedilmiş köylere sık sık rastlanılmaktadır. Bunun başlıca sebepleri düşman korkusu, toprağın veriminin azalması ve iklim şartlarının kötüleşmesiydi. Böyle hallerde köylüler başka bölgelere göçüyor ve bir müddet sonra aynı köye geri dönüyorlardı. Bu sayede verimliliğini yitirmiş topraklar nadasa bırakılmış oluyordu. Bu bölge Türkler tarafından ele geçirildikten sonra (1075), devletin ilk siyasî merkezine yakın olması sebebiyle, köylü Türkmenler buraya özellikle iskan edilmiş olabilir. Daha sonra bölgedeki Türk hakimiyeti sona bulup (26 haziran 1097) siyasî merkez de Konya'ya taşınınca bu yerleşim yerleri terkedilmiş olabilir. Daha sonraki dönemlerde, bilhassa XII. asrın ikinci çeyreğinden itibaren *Türk yerleşimine* ait kayıtlar daha da zenginleşmektedir²⁰.

Göçebe Türkmenlerin *yerleşikliğe* geçişinin önemli bir göç yolu olan Azerbaycan güzergâhından itibaren başladığı ve Anadolu'ya bu yoldan çok sayıda *Türk göçmeninin* geldi tahmin edilmektedir. 1175'de Gence bir Türkmen şehri olarak anılıyordu²¹. Tokat civarındaki, XII. yüzyıl Türk mimarisine ait ilk eserlere bakıldığında, daha XI. yüzyılın sonlarında buraya şehirtli Türklerin yerleşmiş olduğu görülür²². İlk istilâ yıllarında, batı bölgesinin kırsalında çok seyrek dahi olsa Türk köylüsünün *yerleşimine* dair emarelerin

¹⁷ Bu isim 'Guz' kelimesinden türemiş olabilir (?). Bu civarda Türklerin de yaşamış olması, burasının bir Türk köyü olduğunu ve ilk gelenler arasında göçebelerle birlikte yerleşik Türklerin de olduğunu gösteriyor.

¹⁸ Mateos, 200-1.

¹⁹ Konmena 483. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, İstanbul 1961, 229; O. Turan bu köyün Anadolu'nun ilk Türk köyü olduğunu kaydederken, parantez içinde de burasının Söğüd olduğunu belirtmiştir (O. Turan, *Türkiye*, 156).

²⁰ Choniates 1141'de, Konya Türkleri ile Rumlar arasındaki münasebetlerden bahsederken "adetleri bakımından Türklere benzemeye başlamışlardı" (Choniates, 22) kaydını koyar. Yerleşik Rumların göçebe Türklere benzemesi düşünülmemeyeceğine göre, çünkü arada *zihniyet farklılığı* vardı, bununla büyük ihtimalle yerleşik Türkler kastedilmiş olmalı. Tabii bu bölgede münasebet kurduğu Türkler arasında göçebe olanlarda vardı. Yine bir Süryanî kaynağı 1176 yılında Bizans ordusunun Türk köylerini tahrip ettiğini kaydetmektedir (Bar Hebraous, 422). 1178'de Malatya kuşatmasında kışı geçirmek üzere ordu için tuğladan evler inşa edilmişti (Mihail, 252). 1196'da Dadibra ele geçirilince yerli halk sürülmüş yerine Türkler yerleştirilmişti (Choniates, 260).

²¹ Z. V. Togan, "Azerbaycan", *İA*, 101.

²² O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, 70-1.

bulunması oldukça dikkat çekicidir. Daha önceki çalışmalarda Anadolu'nun batı kesimine sadece göçebelerin geldiği iddia edilmiştir. Buna rağmen XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun batı kesiminde de *köylüleşmiş Türkmenlerin* olmadığını söylemek şimdilik mümkün gözüküyor. Anadolu'da bu gelişmeler gözlenirken, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inen göçebe Türk kavimlerinden Peçenekler'in XII. yüzyılın sonunda Balkanlar'da yerleşmeye başladığını, arpa ve buğday ektiklerini ve ziraatle uğraştıklarını dönemin bir Bizans kaynağı nakletmektedir²³. Balkanlara göç eden gayr-i müslim göçebe Türklerin diğer bir kolu olan müslüman Türkmenlerin bir kısmının da Anadolu'ya geldiklerinde aynı şekilde ziraatle uğraşmaya başlamış olmaları gerekir. Mevcut kaynaklardaki bilgi yetersizliği daha fazla değerlendirmeye mani olmakla birlikte, o dönemde Türkmenlerin yaşadıkları bölgelerde yapılacak arkeolojik kazılar, Türkiye Selçukluları dönemi Türk yerleşimi meselesine de önemli ölçüde ışık tutacaktır²⁴.

Ayrıca Selçuklu Türkiyesi'nde geçmiş hadiseleri anlatan, *yaylak göçebesi ve yeni yerleşmiş Türkmenlerin* içtimaî ve iktisadî hayatını, kültürünü ve zihniyetini gösteren, ilk *yerleşimin* içtimaî yapıdaki etkileri ve sebep olduğu değişimleri, yerleşik ve göçebe temaları ile birlikte işleyen Dânişmendnâme ve teşekkül ettiği mekan hakkında ihtilaf edilen Dede Korkud hikayeleri, Türklerin *yerleşikliğe geçişiyle* ilgili hiç bir kaynaktan bulunamayacak değerli bilgiler ihtiva ederler²⁵.

²³ Komnena, 210. Peçeneklerin arpa ve buğday ekmeleri, göçebe ekonomisinden çok farklı bir uğraş olduğu için müellifin dikkatini çekmiştir.

²⁴ Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerine ait arkeolojik çalışmaların değerlendirmesi için bkz. M.B. Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar)*, Ankara 1992.

²⁵ "Artuhi Mankuriye (Çankırı) tarafına yola koyulur Anadan eytdikim: "Bu köy benüm milkimdür, benüm adum Kara Tegin dür, aslum Bağdaddan dur," dedi. Artuhi ol yiğit eytdi: "Benüm atam bazirganidi, nâgah bu köye uğramış, bunda kıssis rûhban varımış ve anun bir güzel kızı varımış, atam ol kıza 'aşık olmuş, ol kıızı sana vereyim, " demiş. 'İşk hali dur, atam dahi dilile "olsun" demiş, evet gönülile değil, bari ol kıızı atama verürler, ol kıızdan atamın iki iyali vucuda gelür, birinün adı İ Tegin ve birinün Kara Teginür. ... Ol zamandan berü bu köy bizim mülkimiz dür. Rumiler bu köy cihetine dahl edemezler, bizi dahi Kafir sanurlar. Biz hod açmazdan kendü dinümüz saklaruz" dedi (*Dânişmendnâme*, 176-7). Eser bütünüyle incelendiğinde bu gibi *göçebelik* ve *yerleşiklik* temalara sık rastlanmaktadır.

Dede Korkud kadınları tanımlarken aynı zamanda yerleşiklikle ilgili temaları da işler. "Karlar dört dürlüdür. Birisi solduran sopdur. Birisi tolduran toptdur. Birisi ivün tayağıdır. Birisi nice söyler-isen bayağıdır. Ozan ivün tayağı oldur ki yazıdan yabandan ive bir konuk gelse, er adam ivde olmasa, ol anı yidürür içürür ağırlar azizler gönderür. Ol Ayişe Fatıma soyudur hanum. Anun bebekleri yetsün. Ocağuna bunçılavin avrat gelsün. Geldük ol-kim solduran sopdur: Sabadança yirinden örü turur, elin yüzün yumadan tokuz *bazlammaç* ilen bir külek yoğurd gözler, toyınca tıka basa yir, elin böğrine urur aydur: Bu ivi harab olası ere varaldan berü dahi karnum toymadı, yüzüm gülmedi, ayağum paşmak yüzüm yaşmak görmedi dir, ah nola-y-idi, bu öle-y-idi, birine dahi vara-y-idüm, umarumdan yahşi uyar ola-y-idi dir. Anun kibinün hanum bebekleri yetmesün. Ocağuna bunçılavin avrat gelsün. Geldük ol kim tolduran topdur: Depidinçe yirinden örü tudrı, elin yüzün yumadin obanun ol ucundan bu uçına bu uçından ol uçına çarşışdurdı, kov kovladı din dinledi, öyledençe gedi; öyleden sonra ivine geldi, gördi-kim oğrı köpek yike tana ivini bir birine katmış, tavuk kümesine *sığır tamına* dönmiş; konşularına çağırır ki kız Zeliha, Zübeyde, Ürüveyde, Çan Kız, Çan Paşa, Ayna Melek, Kutlu Melek ölmege yitmege gitmemiş-idüm, yatacak yirüm gine bu harab olası-y-idi, nola-y-idi benüm ivüme bir lahza baka-y-idünüz, konşı hakkı Tanrı hakkı diyü söyler. Bunun kibinün hanum bebekleri yetmesün. Ocağuna bunun kibi avrat gelsün. Geldük ol-kim niçe söyler-isen bayağıdır: Öte yazıdan yabandan bir odlu konuk gelse, er adam ivde olsa, ana dise ki: Tur *etmek* getir yiyelüm, bu da yisün dise, pişmiş *ekmegün* bakası olmaz

Türkmenlerin Anadolu'nun en ucra köşelerine dahi sızmasında ve zamanla buralarda yerleşmelerinde tabii ki göçebe olmalarının büyük etkisi vardı. Belki Anadolu tamamen *göçmen Türkler* tarafından ele geçirilseydi, coğrafi ve kültürel bakımdan bu kadar yoğun *Türkleşme* asla gerçekleşmeyecekti. Çünkü Türkmen ailelerinin her üyesinin aynı zamanda savaşçı olması, korkusuzca Anadolu'nun her yerinde yaşamalarına imkan sağlamıştır. Zamanla Bizans toplumuna maddî ve manevî yönden nüfuz ederek adeta Bizans'ın toplumsal ve kültürel yapısının *çözülmesine* ve *değişimine* sebep olmuşlardır²⁶.

Tabii ki Türkmenlerin Anadolu'ya gelişi ile yerleşik toplumlarda yaptığı *değişim* ve *çözülmeye* aynı şekilde kendileri de maruz kalmışlardır. Bu *değişimin* en önemlisi de daha Aral gölü civarında iken başlayan Anadolu'da tamamlanan yerleşik toplum haline gelmeleriydi. Onların *yerleşikliğe geçmesinde* üç unsurun önemli etkisi olduğu düşünülmektedir: *İnanç biçiminde değişim (kırılma)*, *yönetim biçiminde değişim* ve *çevrenin değişimi*. Daha Orta Asya'da iken göçebe Türkler *yerleşikliğe geçişlerinin* akabinde birlikte dinlerini de değiştirmişler, yerleşik toplumların inandıkları dinlerden birini benimsemişlerdi. İslam, göçebe Oğuzların *elitinden* sıradan göçebelere doğru nüfuz ettikçe onların *yerleşikliğe geçişini* de hızlandırdığı sanılmaktadır²⁷. Mamafih diğer bir açıdan bakıldığında, yerleşikliğe geçildikçe İslamî öğretiler daha da nüfuz etmeye ve yaşantılarına yansımaya başlıyordu. Çünkü yeni dinin öğretileri ve emirlerinin birçoğu uygulanabilirlik açısından *otlak göçebesi* Türkmenlerin gündelik hayatında yer almasına imkan yoktu ve bu öğretiler kısmen *yaylag göçebelerine* daha çok da *yerleşik hayat tarzına* özellikle de 'medenî'lere hitap ediyordu.

Diğer önemli değişim ise *coğrafyanın değişimidir*. Anadolu'nun her bölgesi yoğun bir göçebe hayatı kaldıracak fizikî şartları haiz değildi. Doğu ve orta bölgelerinin kışları çok soğuk geçmesi, Türkmenlerin göçebe hayata daha elverişli batıya yığılmasında en önemli etkenlerden birisiydi. Devletin onların hareket alanlarını daraltması, Bizans ile Selçuklu merkezleri tarafından sıkıştırılmaları, yukarıda da belirtildiği gibi bunun şuurlu bir siyaset olup olmadığı bilinmemekle birlikte, coğrafyanın elverişli olmadığı bölgelerde ne yapacaklarını bilemeyen göçebe Türkmenlerin

yimek gerekdür; avrat aydur: Neyleyeyim, bu yıkılacak ivde *un* yok, *elek* yok, *deve değirmeninden* gelmedi dir; ne gelür-ise benüm sağırma gelsün diyü eline götine urur, yönin anaru sağrısın erine döndürür; bin söyler-isen birisini koymaz, erün sözünü kulağına koymaz. Ol Nuh Peygamberün eşeği aslıdur. Andan dahi sizi hanum Allah saklasun ocağunuza bunçılayın avrat gelmesün" (*Dede Korkut Kitabı*, 76-7). Bu cümleler içinde yerleşiklikle ilgili oldukça zengin bilgiler vardır ve yerleşiklikle ilgili kelimeler italik olarak gösterilmiştir. Ayrıca bu toplum yapısının temeli olan aile ve onun ön önemli üyesi kadın hakkında bu epizod Türkmenlerin hamarat, cengaver kadının yerleşikliğe geçince değişimini de gösterir (M. Kaplan, "Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Aletler", *Jean Denny Armağanı*, haz. Agah Sırrı Levend-János Eckman-Mecduk Mansuroğlu, Ankara 1958, 143).

²⁶ Choniates, 22.

²⁷ Sümer'e göre Oğuzların yerleşik hayata geçişlerinde İslam dininin tesiri büyüktü bkz. Sümer, *Oğuzlar*, 41.

yerleşikliğe geçmelerini hızlandırmış olabilir²⁸. Ayrıca Türkmenler tamamen farklı kültürlerin hakim olduğu, gelenekselleşmiş şehir ve köy hayatının yaşandığı Yakın Doğu'ya gelmeleri ve ister istemez yerleşik toplumlarla münasebette bulunmaları - özellikle de ticarî münasebetler- onların *yerleşikliğe geçişlerini* ve yerleşik hayat tarzına uyumlarını hızlandıran etkenlerden bir diğeridir. Bunlara ilaveten hastalıklar, peşpeşe gelen kuraklıklar, hayvanları besleyememe, zengin Türkmenlerin yerleşik ekonominin göçebe ekonomisinden daha fazla getiri sağladına inancı²⁹, oymaklar veya aileler arasındaki mücadeleler vs.

Yerleşim yerlerinin uzağında, kendini tecrid etmiş bir göçebe topluluğunun, eğer ekolojik şartlar da göçebeliğe uygunsuzsa, yerleşikliğe geçmesi hiçbir zaman beklenilmemelidir. Zira onu *yerleşmeye* zorlayan şartlar ortadan kalkınca tekrar göçebe hayat tarzına döndükleri bilinen bir gerçek³⁰. Bu sebepten göçebe Türkmenlerin bir kısmının yerleşikliğe geçişi XII. asırda tamamlanırken, bir kısmının XIX. asırda hala göçebe hayatını devam ettirmeleri de bunu teyid ediyor. Bu durumda kendiliğinden iki farklı soru ortaya çıkmaktadır; *zihniyet* mi *yerleşikliğe geçişin* esasını oluşturmaktadır yoksa çevre mi *zihniyet değişimini* sebep olmaktadır? Aslına bakılırsa her ikisi de birbirlerini sürekli etkileyen, dairesel bir etkileşimin parçalarıdır.

Bir göçebe topluluğun *yerleşikliğe geçmesini* hızlandıran bu değişimler gerekli olmakla birlikte, herşeyden önce zihni yapının da *değişime*, yerleşik hayata hazır hale gelmesi gerekmektedir³¹. *Zihniyet* ve *yerleşim* ilişkisi iki türlü gerçekleşmektedir: Birincisi *zihniyet değişimi* ile yerleşimin tabii bir şekilde seyretmesi ve göçebelerin uzun bir süreçte bu değişimi geçirdikten sonra *yerleşime* hazır hale gelmeleri. İkincisi tabii süreçte olmayıp *zihniyet* yapısı, *yerleşimi* kabul etmediği halde şartların onu buna zorlaması sonucunda gerçekleşen yerleşim. Haricî zorlamalarla *yerleşim*, göçebelerde hayli büyük

²⁸ Türkmenlerin Anadolu'da geniş hareket alanları bulamıyorlardı. Yaşadıkları yerlerin geniş çöl ve steplerle çevrili olmayışı, onların yerleşiklerle daha sık karşı karşıya gelmelerine ve belirli bir hareket alanı içinde sıkışık kalmalarına sebep oluyordu. Buna M. Rowton 'hapsedilmiş göçebelik' (enclosed nomadism) demektedir ki bu tespit Türkmenlerin Anadolu'daki göçebeliği için de geçerli olsa gerek (M. Rowton, "Enclosed Nomadism", *JESHO*, 17 (1974), 1-15; Krawczyk, 8).

²⁹ Antropologlar göçebelerin yerleşikliğe geçişini iktisadî zorlamalara bağlarlar. Eberhard, göçebe Türkmenlerin hayvanlarını besleyemez hale geldiklerinde yerleşikliğe geçtiklerini kaydeder (Eberhard, "Nomads", 41-2). Göçebelerin hayvanlarını kaybetmeleri neticesinde ya zengin göçebe ailelere kiracı olarak hizmet verir veya son çare olarak yerleşikliğe geçer. Zenginler ise daha fazla kazanma arzusuyla yerleşikliğe geçerler. Herşeyden önemlisi göçebe topluluklar hep iktisadî sebepler ve kaygılarla yerleşik hayatı tercih etmek zorunda kalırlar (Krawczyk, 11-2).

³⁰ Eberhard, "Nomads", 41, 47. İbn Haldûn'a göre, göçebeler kendilerini yerleşiklerden tecrid edip, eski yaşantılarından kopmak istemedikleri için, yerleşiklerle veya diğer göçebelerle neseplene karışmasına uğramıyorlardı (İbn Haldûn, 132-3). Bu sebepten göçebe Türkmenler, uzun süre eski geleneklerini ve etnik yapılarını Anadolu'da da yaşatmışlardır.

³¹ Köprülü bu farklılığı, "telakkî farklılığı" olarak kavramlaştırmaktadır (F. Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996, 45, not. 41)

içtimaî ve iktisadî buhrana sebep olur³². *Zihniyetin değişimi* ile *yerleşikliğe geçiş* ve *şehirlileşmesi* başabaş gitmez.

Göçebe bir takım dış şartlar sebebiyle *yerleşikliğe*, daha sonra *şehirlileşme* sürecine girse dahi, maddî değişimle *zihniyet değişimi* her zaman aynı hızda seyretmediğinden, zihni *değişimi* tamamen gerçekleşmedikçe gelenekler kısa bir sürede terkedilemez ve göçebe hayat tarzı yerleşik hayat tarzı içinde yoğun olarak yaşamaya devam eder³³. Bu anlamda şehirlere yakın *yerleşimler* ve pazarlar göçebelerin *yerleşik*, köylülerin ise *şehirli zihniyetine* süratle intikallerinde önemli katkıları olmuştur. Aynı durum ileride ele alanacağı üzere köyden şehre göçen köylü Türkmenlerin uğradığı *zihniyet değişimi* için de sözkonusudur. Şehirlere göçen ve şehirlerde Türk orta sınıfını oluşturacak köylü Türkmenler de göçebelerle yerleşikler arasındaki gibi *zihniyet değişimi* geçirmediği gayr-i müslim ve müslüman şehirliler ile *zihniyet örtüşmesi* uzun süre gerçekleşmeyecek ve onlar da şehirlerde dışlanan zümreler haline geleceklerdir.

Yerleşikliğe geçmek zorunda kalan göçebe başta coğrafyanın, sonra geçim biçiminin sebep olduğu inançlar, alışkanlıklar ve adetleri zamanla terkederek yavaş da olsa *zihniyet değişimine* uğrayacaktır³⁴. Yerleşikliğe geçtikten sonra zamanla eski inanç, adet ve alışkanlıklarını kaybederek, ferdileşme ve toplumsallaşma dengesini kuracaklardır. Şartların, eski inanç, adet ve alışkanlıkların değişimi, *göçebe zihniyetin* değişimine hızlandıracaktır. Göçebe bu safhaları geçirirken daima yerleşik unsurlara tepeden bakacak, onları kendinin hasımı, tembel (yatug) olarak algılayacak, yerleşikler de aynı şekilde göçebeleri kaba, basit ve *barbar* olarak niteleyerek, asla benimsemeyecektir.

³² Göçebe Türkmenlerin kendi ildeşleri olan Selçuklu merkezine zaman zaman isyanları bunun bir başka tezahürüdür.

³³ Hogarth, XIX. asırda dahi Lycaoni köylülerinin zihniyet değişimini tamamlayamadıkları için, yazlık göç geleneklerini yaşatma arzusuyla yazları evlerinin hemen yakınında çadırlarda eski yaşantılarını sürdürdüklerine dair oldukça dokunaklı bir gözlemde bulunmuş ve bu Türkmenlerin göçebelikten köy hayatına geçişte son süreç olduğu sonucuna varmıştır (Brice, 31). Yine XX. asırda Anadolu'nun güneyinde Türkmen çadırlarını inceleyen Johansen'in intibaları oldukça ilginçtir: "Eğer onlara bir çadırda mı, yoksa sağlam değişmeyen bir evde mi oturmanın daha güzel olduğunu sorarsanız; hiç düşünmeden, çadırı yeğlediklerini söylerler... Son yıllarda kendilerine sabit bir ev yapmış olanlar da, çadırı korudukları gibi evlerini de koruduklarını sanırlar. Eğer onlara birisi aşağıda kışlık, diğeri yukarı otlaklarda yazlık olmak üzere iki evden çadırın neden daha iyi olduğu sorulursa; göçebeler çoğunlukla, hemen akla yatkın bir cevap verirler. Çadırın sık sık yer değiştirdiği için, börtü böcek olmadığı ve her zaman temiz bir yerde oturma imkanı sağladığını söylerler. Çadırda oturan, komşusunu bizzat kendisi seçer. Eğer komşusu ile geçinemiyorsa, gider başka bir komşuluk kurar. Köylülerin yaptığı gibi hırsla, öfkeye, sinir bozucu şeylere katlanmak zorunda değildir. Serin ve rutubetli mevsimlerde de çadırda yaşamayı neden en güzel hayat saydıklarını sorarsanız, çoğunlukla kadınlar, sıkılgan bir gülücükle, en önemli sebep olarak şunu söylerler: 'İşte, alıştık' " (U. Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", TDA, 1/3 (1979), 54-5). Hiç şüphesiz göçebe Türkmenler değişme zorunda kalmalarının verdiği acıyı -dıramı ve bazen da trajediyi- yeni bir coğrafyayı *il tutma* sürecinde ve yerleşikliğe geçerken XI. asırdan beri hep yaşamışlardır.

³⁴ İbn Haldûn, 129-30.

Göçebe Türkmenlerin Orta Asya'da sahip oldukları zihniyet yapısı zikredilen dış ve iç tesirlerle bozuldu. Başka bir ifadeyle geleneksel yapılarını bozan üç büyük değişim, onların sahip oldukları zihniyetin, önce *çözülmesine*, daha sonra da *bozulmasına* (dejenerasyon), yani kendi içindeki bütünlüğünü kaybetmesine sebep oldu. Bu değişim, adet ve inanç yapılarındaki *çözülme* ve *bozulmada* kendini daha iyi belli etmektedir³⁵. Köylü Türkmenlerin inanç yapısı artık ne göçebe Türkmenlere ne de tesir aldıkları *kitabî geleneğin* esaslarına uyuyordu. Yeni dinin içinde hangi değer daha baskın ise yükseliyor, belirginleşiyor ve diğerini uzaklaştırıyordu. İşte bütün bu gelişmeler onların yerleşik hayata intibakın ilk adımlarıydı. Göçebe zümrelerin önceki zihniyetleri *çözülmeye* ve *değişime* uğramadığı sürece, tam anlamıyla yerleşikliği hiçbir zaman geçemezler.

Hatta göçebeler *değişime* direnme gösterebilirler dahi, bu sürece girildiğinde geri dönüş mümkün olmamaktadır. Ne zamana ait olduğu tespit edilemeyen ve Dede Korkut'a atfedilen, *Atalar Sözü* ismiyle meşhur *Oğuznâme'de*, göçebelikten *yerleşikliğe* geçişin, iktisadî ve içtimaî yapıda ve değerler dünyasında yaptığı *değişimi* ve bunun göçebe Türkmen toplumunda yarattığı buhranı çarpıcı bir şekilde özetlemektedir: "Eğrice büğrice ağac uğac kalmaya, saban ola. Çoluk çulak kalmaya çoban ola. Kavukca savukca ağac kalmaya, boyunduruğ ola. At eşek kalmaya, öküz ola. Dere depe kalmaya tarla ola. Tana tolpi kalmaya, külek ola. Ulu kici kalmaya melek ola. Yegitler kocalar avratlar gibi çavlakı yülek ola. Kimsenün kimse yanında ödünçden haceti bitmeye, cebi ve kesesi delük ola. Bir kişünün bir kişi katında hürmeti izzet kalmaya. Atanun ananun oğula kıza şefkati ve merhameti olmaya. Oğul ve kız hod anları hergiz riayet kılmaya. Ataları tururiken oğullar söyleye. Analar tururiken kızlar buyruğ eyleye. Ol günleri görmeden söyledüm ben Dede Korkut, görmişçe; inanun bana Oğuz kavmi derler; ol günlere komagil benüm canum algil Kadir Tanrum"³⁶.

Artık göçebeler yerleşiklerle *ortak hayat* sürmeye başladıklarında *zihniyet değişiminin* en hızlı yaşandığı safhaya girilmiş olur ve göçebe fırsat bulduğunda çok yavaş da olsa *yerleşikliğe geçmeye* başlar. Önemli ticaret yolları üzerinde Türk yerleşim yerlerinin olması bunu gösteriyor³⁷. Bu geçiş süreci oldukça yavaş seyrettiğinden kaynaklardan takip etmek mümkün değildir.

³⁵ Nitekim Sir Derya Oğuzlarında livatanın cezası bu fiili işleyen her iki tarafın da öldürülmesiydi ve bu toplumun en kerih gördüğü bir hadiseydi (İbn Fadlân, 96-7). Yerleşikliğe geçişle birlikte bu adet ve inançların unutulduğu gibi tam tersi uygulamalar yaygınlaşabilmişti (Muhammed b. el-Hatib, "Fustâtu'l-adâle fî kavâid-i saltana", nşr. Osman Turan, *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, ss. 553-64.).

³⁶ O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938, XXXI.

³⁷ Eberhard XIX. asra ait bilgilere dayanarak yaptığı çalışmasında, göçebe toplulukların temelde geçim biçimleri değişmedikçe içtimaî ve iktisadî yapılarında ve de geleneklerinde değişim olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bugünkü Türkmenler hakkındaki bu tespitleri Selçuklu dönemi Türkmenleri için de geçerliliği olsa gerek. Bu sebepten bu çalışma, mevcut kaynakların bu konuda sessizliğinden doğan boşluğu doldurmak gayesiyle, Seçuklular dönemi için de bir model olarak

Göçebe ekonomisi ve geçim biçimi, herşeyden önce hayvan yetiştiriciliğine dayandığından, yerleşikliğe geçtiklerinde dahi kendilerine yeter ziraatin yanında, yan uğraş olarak hayvan yetiştiriciliğini devam ettirirler. Muhtemelen yazın çobanlarlarca otlaklara sürülen hayvanlar, kışın da ziraî ürünlerin artıkları ile beslenirken, böylece ziraatin yanında ailenin geçiminde ve beslenmesinde hayvansal ürünlerden tamamen uzaklaşmamış oluyorlardı. Tabii bu arada bu alışkanlığın devam etmesinde, *kendi kendine yeter ekonominin ve işbölümü yerine her köylü ailesinin kendi ihtiyaçlarını kendisinin karşılama zorunda olmasının da önemli etkisi vardı. Bugün dahi Anadolu'nun bazı kasabalarında ve hatta şehirlerinde bile, aileler ahırlarda kendi ihtiyacını karşılayacağı evcil hayvanlarını beslemeyi sürdürmektedir.*

İlk göçedenlerin çoğunluğunun göçebe olması, onların hiç bir zaman yerleşikliğe geçmeyeceği anlamına da gelmiyordu. Türkmen *elîti begler*, babalar ve ozanlar (mediators) *yerleşikliğe*, sıradan Türkmenlere nazaran daha kolay intikal ediyorlardı³⁸. Zaten bu *beglerin* zengin ve siyasî merkeze yakın olanları (büyük begler), şehirlerde hayatlarını sürdürmekteydi³⁹. Göçebe Türkmen *elîtinin* büyük bir kısmı ve yakın çevresi yerleşikliğe geçişte zorlanmamakta, bilhassa ondan sonraki nesil yerleşik hayat tarzına kolaylıkla intibak edebilmekteydi⁴⁰. Nitekim, bir Türkmen *begi* olan Aksungur'un oğlu İzzüddîn Mesud hakkında bir Süryanî kaynağı, onun kendisini ilme ve akîdelere hasrettiğini, dokuma ve inşaat işlerinde de çok mahir olduğunu nakleder⁴¹. İran yaylasına geldikten 30 yıl sonra, bir Türkmen *elîtinin* oğlu artık *yerleşik zihniyetin* kusursuz bir mensubu haline gelmişti. Bu ikinci nesil Türklerin süratle yerleşik hayata intibak ettiğini gösteriyor. Ayrıca baba Kasîmü'd-devle Aksungur, 1086'dan sonra kuzey Suriye'ye Melikşah tarafından idareci olarak atanınca, burada yerleşik ve göçebe toplumlar üzerinde yaptığı düzenlemelerle memnuniyet uyandırmış, bölgede inkıta'a uğramış ziraat ve ticareti tekrar canlandırmıştı⁴². Benzer *toplumsal ve zihnî değişimin* Anadolu için sözkonusu olmaması düşünülemez, çünkü iki topluluk arasındaki tek fark aynı *ildaşlar ve beglerin* farklı coğrafyada yaşıyor ve hakimiyet sürüyor olmalarıydı.

alınmıştır. Ticaret yollarının Türkmenlerin yerleşimindeki etkisi ve diğer hususlar için bkz. Eberhard, "Nomads", 37 vd.

³⁸ Eberhard, "Nomads", 41.

³⁹ İbn Haldûn göçebe *elîtinin* şehirlere yerleşip kısa sürede intibak edebilmelerini şöyle açıklar: "Şehre göçmeye heveslenen ve orada yerleşmeye teşebbüs eden bir göçebenin uyumdaki aczi ve zaafı hemen ortaya çıkar, yerleşmek istediği yerde perişan olur. Onlardan daha evvel mal biriktirip servet sahibi, ihtiyaçlarından fazla bir birikime sahip olanlar ve hallerini rahat ve refah itibarıyla, şehirde yaşayabilecek hale getirebilenler istisnadır. Bu kesim, şehire muntazam bir şekilde uyum sağlayabilirler. Artık onlar, âdet, itiyat ve refah bakımından şehir halkının yaşadığı hayata intibak edebilir, zaten şehirlerdeki umranın ilk zamanlarında da durum böyledir" (İbn Haldûn, 338).

⁴⁰ Eberhard, "Nomads", 41-3.

⁴¹ Mihail, 92.

⁴² Mateos, 172; İbnü'l-Kalanisî, *Zeylû tarih-i Dımaşk*, Leiden 1908, 119-20; Sibt İbnü'l-Cevzî, 244; Krawczyk, 13.

Selçuklu Türkiyesinde Türkmenlerin *yerleşikliğe geçişinde* içtimaî ve iktisadî şartların fert ve topluluk üzerindeki tesirleri yanında, yeni dinin ve bu dinî değerlerin tabana yayılmasında önemli yeri olan dinî önderlerin ve bilhassa çok karmaşık olmayan kurumların önemli etkileri vardı. Bu kurumların başında tekke ve zaviyeler geliyordu⁴³. 1243 öncesinde bu müesseselerin faaliyetleri hakkında yeterli malumat mevcut değildir.

İlk göçlerin akabinde *beglerin* ve daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin, müslüman-gayr-i müslim yerleşiklere yönelik iskan siyasetine dair kayıtlara rastlanırken, göçebe Türkmenleri yerleşik hayat geçirmeye yönelik yoğun bir iskan siyaseti izleyip izlenmediğine dair herhangi bir kayıt mevcut olmadığı daha önce belirtilmişti. Çünkü 1176'ya kadar, göçebeler gerek dış, gerekse iç çekişmelerde kullanılmış ve bu sebepten onların göçebe hayatlarını devam ettirmeleri *beglerin* işine gelmişti. İç ve dış tehlike ortadan kalktıktan sonra da göçebeler *uclara* doğru sevk edilmiş, kalanlar ise yerleşiklerden uzak yerlerde varlığını sürdürebiliyordu. Çünkü artık göçebe Türkmenler ülke için düzene değil bilakis kargaşaya sebep oluyorlardı. Fakat 1220'den sonra Moğolların önünden kaçan göçebe ve yerleşik göçü, tekrar Selçuklu Türkiyesi'nde kargaşaya neden olmuştur. Artık devletin bunlarla baş edecek ne gücü, ne de vakti vardı. Kargaşa ortamında herkesin başına buyruk hareket etmesinden merkezî idare zayıflamış, bu hal devletin çöküşüne kadar devam etmiştir. Zamanla Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan *beglikler* ise Türkmenlerin göçebe kalmalarından istifade etmişler, onları hem kendi aralarındaki mücadelelerde hem de merkezî idarelere karşı kullanmışlardır. Muhtemelen bu da göçebe Türkmenlerin *yerleşikliğe geçişini* geçiktirdi. Merkezin tavır alması karşısında göçebe Türkmenlerin direnmesi *uclardan* itibaren -muhtemelen XII. asrın ikinci yarısında başlamış- Osmanlıda ve hatta daha sonra da bu devam etmiştir⁴⁴. Göçebeleri iskan edebilmek için güçlü idarelere ihtiyaç vardır. Göktürkler ve Moğollar'ın Orta Asya'da göçebelerin yerleşikliğe geçişlerinde büyük katkıları olmuştu⁴⁵.

Kırsal yerleşimin esas dokusunu köyler oluşturmaktaydı ve her kırsal yerleşim birimi bir pazar, kasaba veyahutta şehir etrafında öbekleşmişti. Zaten kasaba ve şehir gibi merkezî yerleşim birimleri de kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kırsal insan gücüne ve üretimine ihtiyaç duyuyordu. Kırsal yerleşim birimleri genel olarak köy olarak

⁴³ Avrupa'da *yerleşikliğe geçişte*, kilisenin ve din adamlarının önemini Bloch daha önce ortaya koymuştur (M. Bloch, *French Rural History*, trc. Janet Sondheimer, Berkeley 1966, 5-16). Muhtemelen Bloch'un bu tezinden etkilenen Barkan, bir makalesinde zaviyelerin göçebelerin *yerleşmesinde* ve yerleşim birimlerinin oluşmasında önemli vazife üstlendiğini, Osmanlı dönemi için arşiv kayıtlarına dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır (Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *VD*, 2 (1974), ss. 279-304).

⁴⁴ Eberhard, "Nomads", 36.

⁴⁵ Ö. İzgi, "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", *TKA*, 1-2 (1989), ss. 125-139.

isimlendirilse de köyden daha büyük ve daha küçük yerleşim birimleri de vardır. Selçuklu Türkiye'sinde kırsal yerleşim birimleri Baykara'ya göre köyceğiz, çiftlik, mezraa, ağıl, kışlak, menzil, köy, divan, kasaba, kaleden oluşuyordu⁴⁶.

Yukarıda da temas edildiği gibi köylüleşmiş Türkmenler veya yerleşik Türkmenler yeni *yurdlarında* uygun buldukları mekanlara yerleşmişlerdi. İlk istilanın verdiği baskı ile gayr-i müslimlerce terkedilen birçok köy yerleşme için seçilen mekanlar arasındaydı. Bunların isimleri uzun bir süre korunurken bazıları ses değişimine uğradı bazıları ise Türkçeleştirildi. Mamafih Türkmenler kendilerine has köyler de oluşturdular. Onlar daha çok ticaret yollarına ve pazarlarına yakın yerlerde, tabii şartların elverdiği verimli alanlarda kurulmuş yeni yerleşim yerleriydi⁴⁷. XIII. yüzyılda artık Türkçe adlarla anılan birçok köy vardı. Ele geçen en eski vakfiyelere göre Türkçe olmayan isimler çokluğuna bakılarak buralarda Türklerin yerleşmemiş oldukları hükmüne varılamaz. Ayrıca bu kayıtları tutan resmî makamlar da hala o köyün resmî ismini kullanmayı tercih etmiş olabilirler. Fakat daha sonraki vakfiyelerde bilhassa XIII. yüzyılın sonlarına doğru artık Türkçe adlı köylerin hayli arttığı gözlenmektedir. Konya civarında Ay-tekin, Gün-doğdu, Arpa-çimen, Kozlu-dere, Turgut⁴⁸, Kırşehir yakınlarında Emir ve İnanç İni⁴⁹, adlı Türk köyleri vardı. Yine bir mülknâmede Etraklu isminde bir köy kaydedilmişti⁵⁰.

Ziraî toplumlarda kırsal nüfusun daha yoğun olması arzu edilen bir durumdu. Buna karşılık şehirler daha az nüfusa sahipti. Şehirlerin nüfusunun artışı aynı zamanda kırsal nüfusun artışının da göstergesiydi. Çünkü her şehrin kendini besleyecek geniş bir hinterlanda, yani kırsal alana ve köylüye ihtiyacı vardı. Selçuklu ve Selçuklu sonrasında bahseden seyahatnâmelerden, Türkiye'de kırsal nüfusun çok yoğun olduğu izlenimi uyanmaktadır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu hakkında bilgi veren İbn Saîd Anadolu'da biraz da abartılı olsa da 400.000 köy olduğunu bildirmektedir⁵¹. Ondan yüz yıl sonra, Anadolu hakkında bilgiler veren Ömerî de daha makul yaklaşarak XIV. asırda Germiyan ilinin sınırları içinde 1000 köy olduğunu ve akabinde de bu ilin sadece Karahisar adında bir şehrinin olduğunu kaydeder⁵². Bir şehre bağlı bu kadar çok köyün olması, Selçuklu Türkiye'sindeki kırsallığın boyutlarını anlamamız için önemli ipuçları vermektedir. Birgi'den Fek'e'ye kadar olan yerin güneyindeki Tevâzâ merkezine 600

⁴⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Baykara, 71-89. Ayrıca Osmanlı döneminde kırsal yerleşim için bkz. H. İnalçık, *An Economic Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge 1995, 155-178.

⁴⁷ İbn Battûta Mudurnu havalisinde, nehir kenarında kurulmuş bir Türkmen köyünde misafir olmuştu (İbn Battûta, 330)

⁴⁸ O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 225-6

⁴⁹ *Caca oğlu Vakfiyesi*, 113.

⁵⁰ Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 26.

⁵¹ İbn Saîd, 119. Devamında 36.000'nin harab olduğunu kaydetmektedir.

⁵² Ömerî, 37.

köyün bağlı olduğunu naklediyor⁵³. İktisadî ve içtimaî yönden hayli gelişmiş merkezlerden biri olan Denizli (Tunguzlu) şehrinin nahiyesi yoktu, fakat 400 kadar köyü vardı. Bu aslında önemli bir pazarın etrafında köy ve köy-altı yerleşimlerin ve nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal hayat yaşadığının göstergesidir⁵⁴. Yine bir Ermeni müellifi Zamıntavî (Kayseri'nin güney-doğusunda müstahkem bir şehirdi), Larya, Amasya ve Gomana (Tokat'ın kuzeyinde bulunan şimdiki Kümenek), merkezlerine bağlı köy sayısının 100 olduğunu nakleder⁵⁵.

Her şehir geniş bir kırsal hinterlanda ihtiyaç duyarken, kırsal bölgeler de ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü şehre (pazara) ihtiyaç duyar. Denizli iline bağlı köylerin hepsinin de şehre yakın⁵⁶ olması, bu köylerin şehrin iktisadî hayatında önemli yeri olmasından kaynaklanıyordu. Burada yetiştirilen en iyi cins pamuk, aynı zamanda bu bölgenin zanaatkârı tarafından dokunarak⁵⁷ şehir dışındaki pazarlara gönderiliyordu. Bu üretim Denizli'ye bağlı köylerin gelişmesinde büyük etkisi olmuş olmalı. Selçuklu Türkiye'sinde önemli ticaret merkezleri haline gelen şehirlere bağlı köyler, bu şehirlerin iktisadî genişliği oranında az da olsa zenginlikten pay alabiliyordu. O dönem Anadolu'nun nüfus dağılımında ziraat kadar ticaretin de önemli ölçüde belirleyici olduğu bir gerçek. Bizans döneminde şehirlerin küçülmesi aynı zamanda kırsal hayatın küçüldüğünün de göstergesiydi⁵⁸. XIII. yüzyıldan itibaren hızlanan nüfus artışı ve şehirlerin zenginleşmesi aslında kırsal ekonominin de genişlediğinin göstergesiydi.

XIII. asırda 'Rum'daki köy sayısının bu kadar kabank oluşu, gerek dönemin müelliflerini, gerekse onların nakilleriyle değerlendirme yapan günümüz tarihçilerini şaşırtmaktadır. Kaynaklarda verilen köy sayısının doğru olup olmadığı, eserleri kaleme alan müelliflerin gördüğü yerleşim birimlerini adlandırırken almış oldukları kıstasların ne olduğunun bilinmesinden sonra anlaşılabilir⁵⁹. Eğer dönemin tarihçileri, *köy-altı yerleşimlerini* de köyler gibi değerlendirdilerse, o zaman verilen rakamlar bir anlam kazanacaktır. Ömerî'nin Hamid ilini tanıtırken aynı şekilde şehirlerinin azlığını ve köylerinin çokluğunu vurgulaması⁶⁰ çok manidardır. Ayrıca müellifin bu ayırma gitmesi ve konunun altını çizmesi de ayrıca dikkat edilmesi gereken bir hususdur.

⁵³ Ömerî, 38.

⁵⁴ Ömerî, 37-8.

⁵⁵ Vardan, 178.

⁵⁶ Ömerî, 38.

⁵⁷ İbn Battûta, 272-3.

⁵⁸ Harvey, 198-9

⁵⁹ Bırakın Selçuklular dönemini, günümüz coğrafî tetkiklerinde dahi bu ayırımlar net olarak yapılamamaktadır ve bunun üzerinde yerleşim uzmanlarının çalışmaları devam etmektedir. Anadolu ile ilgili oldukça detaylı tartışmalar için bkz. N. Tunçdilek, *Türkiye İskan Coğrafyası*, İstanbul 1967; A. Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1966, I; N. Tunçdilek, "Türkiye'de Kırsal Yerleşiminin Gelişimi ve Evrimi", *İÜCED*, 23 (1980), 24 vd.; A. Tanoğlu, "İskan Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, 11 (1954), ss. 1-32.

⁶⁰ Ömerî, 39.

Muhtemelen göçebe Türkmenler yerleşik hayata geçtikten hemen sonra, *kaba ziraat* (extensive cultivation) ve *gelişmiş hayvancılıkla* (intensive stock-farming) uğraşmaya başladılar. Çünkü göçebe ekonomisi tamamen hayvan yetiştiriciliği üzerine kurulmuştu. Fakat yerleşikliğe geçen Türkmenler hayvan yetiştiriciliğini birden terketmediler, fakat zamanla ziraat daha önemli hale geldi⁶¹. Göçmen Türkler ise *gelişmiş ziraati* ve *hayvancılığı* zaten biliyorlardı ve bunlar Anadolu'nun yerleşik coğrafi şartlarına uyumda zorluk çekmemişlerdi. Türkmenlerin bir bölümü de *gelişmiş ziraate* zamanla şartların zorlamasıyla geçerken bunu başaramayanlar direnmeye devam etmişlerdir⁶². Kaynakların oldukça yetersiz olduğu bir dönemde, göçebelerin yerleşimi ve onların *yerleşik ekonomiye* geçişlerini kaynaklarla dayanarak ortaya koyma imkanı şu an olmadığı için, ancak farazî değerlendirmeler yapılabilir.

Selçuklu Türkiyesi'nde yaşayan gayr-i müslim köylüler bir tarafa bırakılırsa, daha önce yerleşikliğe geçmiş ve bu topraklara yerleşik olarak gelmiş köylü Türkmenler ve bu coğrafyaya göçebe olarak gelip de burada yerleşikliğe geçenlerin hepsi Türk köylüsünü oluşturuyordu.

II. TOPRAK

A. Toprak İdaresi

Türkiye Selçuklusu'nda toprak idaresi henüz daha tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Bu durum meselenin oldukça karmaşık olmasından değil, daha çok dönemin toprak idaresine ait kayıtların yok denecek kadar az olmasından kaynaklanmaktadır⁶³. Dolayısıyla konu üzerinde araştırma yapan günümüz tarihçileri de mevcut bilgiler ışığında farazî (hypotetic) değerlendirmelerden öteye gidememişlerdir⁶⁴. Ne yazık ki

⁶¹ Göçebe ve yerleşikler arasındaki ayırım ve geçiş için bkz. Tanoğlu, "İskan Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", 8.

⁶² Ziraat ve hayvancılık türleri için bkz. R. İzbırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986.

⁶³ Aslında bir diğer önemli mesele de Türkiye Selçukluları'nın resmî kayıtları hangi tarihten itibaren tutmaya başladığıdır. Bu kayıtlar öncesi nasıl bir yöntem takip ediliyordu. Bunları tespit etmek şimdilik mümkün gözüküyor. Fakat İbn Bîbî'nin eserini başlattığı döneme kadar herhalde kayıtlar titizlikle tutulmamıştı ve müellifin daha önceki dönemin olaylarının oldukça karmaşıklığından ve haberlerin sahih olmadığından bahsetmesi bu ihtimali kuvvetlendiriyor (İbn Bîbî, *Tipkıbasım*, 11, *Muhtasar*, 21).

⁶⁴ Selçuklu Türkiyesi'nde toprak sistemi üzerinde bu zamana kadar en ciddi çalışmalar Osman Turan ve Claude Cahen tarafından yapılmıştır. Osman Turan Selçuklu ve Osmanlı toprak yönetiminin menşeiini Orta Asya geleneğine bağlarken, Cahen, bu görüşü reddetmemekle birlikte daha temkinli davranmaktadır. Bu iki tarihçiden başka, Selçuklu sonrası toprak sistemi üzerinde çalışma yapan tarihçiler de bu konuya dolaylı yollardan temas etmişlerdir. Bunların başında Köprülü ve Barkan gelmektedir. Köprülü, kesin hükümlere varan değerlendirmeler yapmazken, Osmanlı tımarını Selçuklu geleneğine bağlamaktadır (F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *THİTM*. 2 (1932-39), 219-240). Menşe meselesinde Barkan da kesin bir tavır sergilememiş ve Osmanlı tımarının teşekkülünü

bundan sonraki çalışmalar da mevcut kaynaklara dayandığı sürece, benzer farazî değerlendirmelerden öteye gidemeyecektir.

Anadolu Selçuklu toprak yönetimi hakkında bu zamana kadar yapılmış müstakil ve ciddi çalışmalar ilk olarak Osman Turan'a daha sonra Claude Cahen'e aittir. Tabii bu iki çalışmadan çok önce Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet teşkilatına giriş mahiyetindeki eserinde, Selçuklu toprak meselesini *tasvîrî* (*descriptive*) bir tarzda ele almıştır⁶⁵. Ayrıca burada Osmanlı öncesi toprak idaresini incelerken dolaylı da olsa Selçuklu toprak yapısına temas eden Beldiceanu-Steinherr'i de zikretmek gerekmektedir⁶⁶.

Cahen, Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresinin geleneksel İslam toprak idaresinden ayrıldığını ve kendine has nitelikleri olduğunu ilk defa sezenin Osman Turan olduğunu özellikle belirtmektedir⁶⁷. Osman Turan, Anadolu Selçuklu ve buna bağlı olarak da Osmanlı toprak idaresini ve menşeiini Orta Asya geleneğine bağlamakta ve bunu Anadolu Selçuklu *ıktâ'ı* ile ilişkilendirmeye çalışmaktadır⁶⁸. Turan'dan sonra bu konuya eğilen Cahen de Selçuklu toprak sisteminin Orta Asya geleneğinin bir devamı şeklindeki görüşü yabana atmazken⁶⁹ daha ihtiyatlı bir tavır sergilemekte; bir çok olgu ile birlikte geleneksel hayat tarzının belirleyici olduğu bir toplumun, özellikle tarım topraklarına bakışının çok kısa bir sürede değişmesi için idarî ve mahallî geleneğin çok büyük çapta belirleyici olduğunu kabul etmenin oldukça güç olduğunu belirtmektedir. Yine ona göre; Türklerde, toprağın ortak kullanımı esastı, ancak bazı bölgelerde gruplara dağıtılıyordu. Yine ona göre Türkler Anadolu'ya geldiklerinde eski *zihniyetlerinin* değişmesine yetecek süre ve şartlarda geleneksel İslam hukukunun tesirinde de kalmamışlardı⁷⁰. Dolayısıyla Cahen de Anadolu Selçuklularının *toprağa bakışlarının* diğer Yakın Doğu devletlerinden farklı olduğunu, Orta Asya geleneğinin bazı müesseselerde kısmen *değişime* uğrasa da devam ettiği kanaatindedir.

Gerçekten en küçük göçebe topluluğundan *kabilevî siyasal birliğe* (*confederation*) kadar bütün siyasî birliklerde, birliklerin liderleri kendine bağlı göçebe topluluklarının en

farklı etkenlere bağlamıştır (Ö. L. Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, 61 (1938), 51-63; 63 (1938), 233-240, 339-346).

⁶⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, 113-117.

⁶⁶ Onun Osmalı öncesi toprak idaresi hakkındaki görüşleri için şu önemli çalışmasına bkz. İ. Beldiceanu-Seinherr, "Fiscalié et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *JESHO*, 19 (1976), ss. 234-322.

⁶⁷ Cahen, *La Turquie*, 132.

⁶⁸ O. Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuk, Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri", *Belleten*, 48 (1948), 566-574.

⁶⁹ Cahen, Türklerin Orta Asya geleneklerini ve örflerini de Anadolu'ya taşıdıklarını kabul etmekle birlikte, şunları da ilave eder: "Anadolu'da Orta Asya, İslam, Sâsânî ve Bizans geleneklerinin birbiriyle karşılaşması sonucundan içiçe girmiş kültürel değerlere rastlamak mümkün. Fakat Türkler kendi geleneklerinden şartlara uyum sağlayanlarını yaşattılar, diğerlerini ise zamanla unuttular" (C. Cahen, "Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie", *Chaiers d'histoire mondiale*, 2 (1954-55), 566-570).

⁷⁰ Cahen, *La Turquie*, 133.

önemli ihtiyacı olan otlakları temin etmek ve cemaatin huzuru için göçebe kaynaklarından her ailenin eşit şekilde faydalanmasını sağlamak zorundaydı. *Asabiyanın* büyük birlikten küçük birliğe doğru kuvvetlendiği göçebelerde, bir üst birliktelikteki memnuniyetsizlik alt birimdeki *asabiya*yı kuvvetlendirip bölünmelere sebep olduğundan, göçebe cemaatler arasındaki birlik, ancak göçebe ailelerinin huzurunu temin etmekle sağlanabiliyordu. İşte bu yüzden kabile veya cemaat arasındaki birliği temin için göçebe kaynakları *cemaat mülkiyetine* bırakılıyordu.

Cahen çalışmasında daha çok Türkiye Selçuklusu'nun *zihniyetini* yakalamaya çalışmakta ve bunun için de bir takım sorular sormaktadır: Acaba Selçuklu Türkiyesi'nde de Orta Asya'da olduğu gibi *mülk* olmamak kaydıyla, "hemen hepsi her zaman geri alınabilir durumdaki *vilâya*"⁷¹ şeklinde geleneksel yönetimlerini mi sürdürdüler, yoksa işlerine geldiği sürece ve oranda gayr-i müslim halkı boyun eğdirdikten sonra toprakla uğraşmasına izin verirken, kendilerini de bütün toprakların hakimi olarak mı düşünmüşlerdi? Bu topraklar "feth" edildiğine göre, idareciler sonuncu *zihniyete* daha yakındılar⁷². Cahen burada, Türklerin Anadolu'ya ilk geldiklerinde sahip oldukları *zihniyet* ile daha sonraları sahip oldukları *zihniyeti* birleştirmekle, bazı çalışmalarında önemle üzerinde durduğu zamanla oluşacak değişimin -bu Türkmenlerin göçebelikten yerleşikliğe geçerken geçirmiş olduğu *zihniyet değişimi*di- üzerinde durmamıştır⁷³. Aslında Türkler ilk önceleri Anadolu'ya *il tutmak* gayesiyle gelmişlerdi ve gelişleri bir *feth* gayesiyle olmadığından toprağı algılayışları da farklı olacaktı. Netice de onlar bu topraklardaki halkı boyun eğdirerek ülkenin tek hakimi durumuna gelirken, içtimaî yapıları gereği ve tabîi olarak topraklar *begler* arasında taksim edilmiş, 1175'de siyasî birlik sağlanıncaya kadar da *beglerin* kendi *yurdlarında* yerleşiklerden aldıkları *haraçla*, onları koruyarak muhtar (autonomy) yönetimler oluşturmuşlardı⁷⁴. Dolayısıyla bu bölgelerdeki idarelerde geleneksel İslam hukukunun ve toprak idaresinin geçerli olduğunu düşünmek biraz zorlama olabilir.

⁷¹ Cahen, "Feodal", 352-3.

⁷² Eğer Anadolu, göçebe Türkmenler tarafından Orta Asya geleneğinin bir devamı olan *il tutma* gayesiyle ele geçirilmedi de fethedildi ise, o zaman fetihden itibaren, fethin gereği olan geleneksel İslam hukukunun da uygulanmış olacaktı ve toprak idaresi de İslam hukukuna göre şekillenecekti. Halbuki ilk asırda bu böyle olmamış, topraklar *begler* arasında süratle paylaşılmış ve onların geleneksel idaresi hakim olmuş, zamanla Selçuklu *Devleti Yakın Doğu Devlet* şekline dönüştükçe siyasî, hukukî ve toplumsal değişimle birlikte toprak anlayışında da değişim oldu.

⁷³ "Bizans ülkesine giren ilk Türkmenler her halde bu ülkede mevcut idareyi yıkmak fikri ile hareket etmemişler, daha fazla kendilerine bir yer ve yurt bulmak niyeti ile gelmişlerdir" (Cahen, "La première pénétration turc en Asie Mineure", *Byzantion*, 18 (1946-8), ss. 5-67, Türkçe trc. *Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi*, Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediylidiz, Ankara 1992, - "Feodal", 354).

⁷⁴ Bu konu göçebe hayat başlıklı bölümde tartışılmıştı.

Orta Asya geleneğinden başka Turan'ın kesinlikle kabul etmediği⁷⁵ ve Cahen'in üzerinde durduğu bir başka husus daha vardır. O da Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresinde Bizans geleneğinin veya Anadolu'nun eski geleneğinin tesirlerinin ne ölçüde olduğudur⁷⁶. O, daha çok yerli halkın geleneksel yaşantısının bu tesirdeki yeri üzerinde dururken, önemli bir hususa da açıklık getirmektedir; Selçuklu öncesinde Anadolu'da toprak büyük *mâlikanelere* ayrılmış, halk daha çok bu *mâlikanelerde* çalışan kiracı çiftçiler durumundaydı⁷⁷. Selçuklu istilâsıyla büyük *mülk* sahipleri topraklarını bırakıp Bizansa kaçarken, bir kısmı da Selçuklu hakimiyeti içine girdi. Dolayısıyla hürriyete kavuşan gayr-i müslim halk, mülkiyeti kendilerine ait küçük çiftlikler oluşturmaya henüz imkan ve zaman bulamamışlardı. Muhtemelen daha önce topraklarda köle ve kiracı olarak çalışan ailelerin konumlarında büyük değişiklikler olmamıştı. Cahen Bizans toprak idaresi ile Selçuklu toprak idaresinin, bu iki toplumun içiçe girmesi ve iskanlar sebebiyle kaynaşmış olabileceğini iddia ederken, bu kaynaşmanın boyutlarının bölgeler arasında farklılıklar arzedeceğinin de altını çizmektedir⁷⁸. Elbette yeni çevrenin, zamanla tekâmül edecek Selçuklu toprak idaresinde hiç tesirinin olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Fakat bu konudaki kaynakların yetersizliği, etkileşimin boyutlarını tespitte imkan vermemektedir. Yine de şu kadarı söylenebilir ki, Selçuklu öncesi Anadolu ziraî geleneği Selçuklular döneminde de devam ederken, idarî yapılanmada ise farklılık daha da belirginleşmekteydi. Aynı müellif daha önce yaptığı bir çalışmada, Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak sisteminde genel olarak İslam, İran, Türk, Moğol ve Bizans tesirlerini görüldüğünü vurgulamıştır⁷⁹.

Bu dönemin toprak idaresi ile ilgili en önemli meselelerinden biri de kaynaklarda kullanılan kavramların neleri ifade ettiği meselesidir. Kaynaklarda kullanılan ıstılahların neyi ifade ettiğini anlamak için, başka yerlerde kullanımlarının karşılaştırılması gerekiyorsa da belgelerin yetersizliği bunu da imkansızlaştırmaktadır. Fakat yine de

⁷⁵ O. Turan Selçuklu toprak sistemine bırakın Bizans tesirini Bizans'ın *pronoias*ında Selçuklu toprak idaresinin tesiri olduğunu iddia etmektedir (O. Turan, "Toprak", not. 51). Halbuki Bizans *pronoiası* Selçuklular gelmeden önce XI. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Ostrogorsky *pronoia*yı şöyle tanımlamaktadır. "...Devlet idare nizamına *pronoia* sisteminin zuhuru yeni bir rahne açmıştır. Belirli bazı hizmetlere mükafaat olarak Bizans devlet erkanının idaresine, bütün gelirleri kendisine tahsis olunmak üzere, arazi tevcih olunmaktadır. *Pronoia* tevcihleri, alışılmış arazi bağışlarından, hiç olmazsa başlangıçta, belli bir mühlete -ekseriya *pronoia* sahibinin hayatı boyunca- bağlanmaları ve böylece ne satış, ne de veraset yoluyla başkasına aktarılmamak suretiyle farklıdır. Bizans'ın gelişmesinde, kaynaklarda ilk defa XI. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanan bu *pronoia* sistemi büyük bir geleceğe sahip olmuştur. İstendiği zaman sahibinden geri alınabiliyordu" (Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 306). Ayrıca Ermeniler ve Süryanîler de belli şahıslara hizmetleri karşılığında nafakalarını karşılamak için köyler veriyordu (Mihail, 61). Bu son iki uygulama da hizmet karşılığında verilen *iktâ'*lara benzemektedir.

⁷⁶ Cahen önemli bir nokta üzerinde durmaktadır: Türkmenler Bizanslılar gibi Anadolu'nun Roma'ya ait olduğu fikrini akıllarında tutmuş, eski müesseseleri kendi haline bırakmış ya da kendi kendine yok olmaya bırakmıştı (Cahen, "La terre", 571).

⁷⁷ Cahen, *La Turquie*, 142.

⁷⁸ Cahen, *La Turquie*, 134-5.

⁷⁹ Cahen, "La terre", 578-9.

anlaşılabilirliği kadarıyla, dönemin özgün ıstılahlarının kullanılması şüphesiz meselenin karmaşıklığını daha aza indirecektir.

Kaynaklarda toprak idaresi ile ilgili ıstılahlar genel olarak şunlardı: Araziler *çiftlik* olarak adlandırılmaktaydı⁸⁰. *Has* tabiri, yalnızca sultan ve maiyetine aidiyeti, *ıktâ'* ise diğer 'dirlikleri' ifade ediyordu⁸¹. Sultana ait araziler *arz-ı sultanî*, sultanlara ve saltanat ailesine ait araziler *arz el-hassa es-sultanî*, *ıktâ'* arazileri *arazi el-ıktâ'iyye*, büyük dîvân arazileri *arazi divân el-kebir* olarak kaydedilmektedir. Bilhassa ikinci ve üçüncü döneme ait vakfiyelerde, *özel* ve *devlet mülkü* olan toprakların ayrımını görmek mümkün. Şehir ve kasabalara yakın *mülk*lerden yapılan vakıflarda, şahıs isimleri daha sık geçerken, şehir ve kasabalardan uzaklaştıkça *arz sultanî*, *arazi el-ıktâ'iyye* ve *arazi divân el-kebir* ifadelerinin artması, atıl toprakların çoğunun *devlet mülkiyetinde* olduğunu gösteriyor⁸². Belki de terkedilmiş, sahipsiz ve ziraate yeni açılmış topraklar devletin *mülkiyetine* alınıyordu ve diğer sahipli topraklar olduğu gibi bırakılıyordu. *Extansif ziraatin* yapıldığı bu dönemde artan nüfusu besleyebilmek ancak ziraî toprakların genişletilmesiyle mümkün olabiliyordu.

Cahen, *ıktâ'* deyimini üzerinde durmakta, XII. yüzyılda, yani birinci dönemde topraklarda yapılan taksimatın *ıktâ'* olmadığını, ancak daha sonraki iki köyden oluşan, ordudaki subaylara verilen *ıktâ'*larla *tevcih*lerin birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir. O haklı olarak Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresi ele alınırken kullanılan kavramların dikkatli seçilmesi gerektiğini, hele bunu muahhar bir kaynak olan Yazıcızâde'de geçen *tımar*⁸³ gibi Osmanlıya ait uygulamayı ifade eden bir ıstılah ile açıklanmasının yanlışlığına özellikle dikkat çekmektedir⁸⁴. Gerçekten o döneme ait kavramların kullanımına özen gösteren ve bir sistem oluşturulması gerektiğini savunan Cahen olmuştur. Aslında Selçuklu toprak sisteminin, gerek Bizans gerekse İslam toprak idarelerinden tamamen ayrıldığını ilk defa farkedene Turan olmakla birlikte o bu kavramları kullanırken daha serbest davranmıştır. Cahen, Türkiye Selçuklu toprak idaresinin Büyük Selçuklu toprak idaresinden de farklı olduğunu belirtmektedir. Her şeyden önemlisi, Büyük Selçuklu Devleti müslüman bir toplum üzerinde idareciydi ve

⁸⁰ Vakfiyelerde de rastlansa da açıkça Aksaray'de bu ifade geçmektedir. "3000 çiftlik (bir çift hayvanın sürdüğünden fazla) arazi karşılığı..." (Aksarayî, 242-4; 278-9).

⁸¹ Uzunçarşılı, 113.

⁸² O. Turan, "Toprak", 554.

⁸³ Yazıcızâde Ali, *Târih-i âli Selçûk*, Topkapı Sarayı-Müzesi Kütüphanesi, Revân n. 1391, 100b vd.

⁸⁴ Cahen, *La Turquie*, 140. İbn Bîbî bir yerde *tımar* ifadesini kullanmaktadır. I. Alaüddîn Keykubad döneminde büyük *mülk* sahiplerinin *mülkleri* müsadere edildikten sonra, köleleri de ellerinden alınmıştı. Celalüddîn Karatay kölelerin bir kısmını *tımara* sahip olmaları (korumaları) için *gulâmhanelere* ve *babayana* teslim edilmişti (...ve dîgerân râ be gulâm hânâ be babayân siparend bâ tımar dârend...) bkz. İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 274. Buradaki *tımar* ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammıştır. Fakat Yazıcızâde'de olduğu gibi, toprakla ilgili hususlarda açıkça *tımar* ifadesine rastlanılmamıştır.

geleneksel İslam hukukuna uymak zorundaydı. Türkiye Selçukluları ise diledikleri gibi idare edebilecekleri topraklara sahiptiler ve göçebe Türkmenlerin çoğunluğu da burasını *yurd* tutmuş, üstelik burada İran'a nazaran daha çok Türk unsuru hakimdi. Ayrıca kendi ziraî geleneklerini sürdüren ve geçmişte alıştıkları bir takım kuralları olan yerleşik gayri-müslim bir kesim de toplumunun bir parçasını oluşturuyordu. Dolayısıyla toplumun ve çevrenin, müesseseler ve yeni hukukun teşekkülünde etkisi gözardı edilmemelidir. O halde toprak idaresine ait meseleleri ele alırken, başka toplumlardaki veya bölgelerdeki toprak terimlerinin kullanımından, en azından bu terimleri her dönemde aynı anlamda kullanmaktan kaçınmak gerekmektedir.

Türkiye Selçukluları'nda toprak idaresinin belirli bir *dîvân* ve memur tarafından yapıldığına dair sarîh bilgiler bulunmamaktadır. Toprak idaresi, çok geniş bir birim olması hasebiyle, sadece bir *dîvân* ve onun memurları tarafından değil de, farklı *dîvân*lara taksim edilmiş olabilir. Toprakla ilgili kayıtları *pervâne* tutarken⁸⁵ muhtemelen hukukî meselelerle *kadı*, vergilerle ilgili meselelerle ise *müstevfî* ilgileniyordu⁸⁶.

İdarî yapıda vezirin (*sâhib*) ve gerektiğinde sultanın başkanlık ettiği büyük *dîvân* (*dîvân-ı saltanat* ve *dîvân-ı âlî*) ve ona bağlı alt *dîvân*lar vardı. Alt *dîvân*da görülen işler büyük *dîvân*a vezirin onayına arz edilirdi⁸⁷. Alt *dîvân*lardan biri de *pervânenin* nezareti altındaki *dîvân-ı pervâne*gîdir⁸⁸. *Pervânenin* görevi tam olarak bilinmemekle birlikte mülk, ıktâ" ve sair arazi işlerinin düzenlenmesi, bunların *defâtir-i dîvân-ı âlâ*'daki arazi defterlerine kaydından sorumlu olduğu bilinmektedir. *İktâ*' ile ilgili kararların menşur ve

⁸⁵ 1243 tarihinden önce görev yaptığı tespit edilebilen *pervâneler*:

Zâhirüddîn İli b. Yağlı-Bâsân, 608/1211'den önce (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 114, 119, *Muhtasar*, 50, 53; Cahen, *La Turquie*, 182).

Celâlüddîn Kayser, 608-617?/1211-1220?, Keykâvus tarafından bu makama getirilmiştir. İbn Bîbî'ye göre Celâlüddîn Kayser 620/1223'de aynı makamdaydı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119, *Muhtasar*, 53; Cahen, *La Turquie*, 182).

Şerefüddîn Muhammed, 617/1220 (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 200, *Muhtasar*, 84; Cahen, *La Turquie*, 182).

Kemâlüddîn Kâmyâr (Cahen, *La Turquie*, 182).

Tâcüddîn, 630/1233, Erzincan kadısı Şerefüddîn'in oğlu (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 428, *Muhtasar*, 171; Cahen, *La Turquie*, 183).

Veliüddîn, 638/1240, Köseadağ savaşında ölmüştür (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 524, *Muhtasar*, 217; Cahen, *La Turquie*, 183).

Fahrüddîn Ebû Bekr Attâr (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 550, *Muhtasar*, 228; Cahen, *La Turquie*, 183).

⁸⁶ 1243 tarihinden önce görev yaptığı tespit edilebilen *müstevfîler*:

Sa'düddîn Ebû Bekr Erdebîlî, 630/1233 (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 428, *Muhtasar*, 169; Cahen, *La Turquie*, 186).

Şihâbüddîn Kirmânî (Cahen, *La Turquie*, 186).

⁸⁷ Uzunçarşılı, 92.

⁸⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 348, 428, 643; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mûînüddîn Süleyman*, Ankara 1970, 65-6, not 47.

beratlarına da *pervâne* denilmekteydi⁸⁹. Erzincan meliki Dâvudşâh'ın etrafındaki emirler kendisini terkedip I. Alâüddîn'e iltica edince, sultan bu emirlere *iktâ*'lar verilmesi için Kemâlüddîn Kâmyâr'ı *dîvân-ı pervâne*ye göndermişti⁹⁰. Aynı sultan döneminde Ahlat ele geçirilince (630/1232), işlerin tanzimi için *sâhip* Ziyâüddîn, *mütevffî* Sa'düddîn ve *pervâne* Tâcüddîn Ahlat'a gönderilmişler; *sâhip* Ziyâüddîn ile *pervâne* Tâcüddîn burada *dîvân* kurup bütün emlâk, akâr, kayıpları, mezra' ve köyleri akarsularıyla birlikte *dîvân defterine* kaydettikten, halka âdet olduğu üzere tohumluk, çift hayvanları dağıttıktan sonra, *muzarî* ve *dihkân*ları birkaç yıl "*tekâlif*"ten affetmişlerdi⁹¹.

Vergilerin konması, kaldırılması, toplanması, hesaplanması ve bütün malî işler *mütevffî* nezaretinde *dîvân-ı istifâda* görülmekteydi. Mevlânâ, müridi Nizâmüddîn'in, vergi (*vücûh*)'den dolayı uğradığı zararları *mütevffî*ye bildirmişti⁹². O döneme ait bir *mütevffî*lik menşuruna göre, *mütevffî*nin vazifesi arasında, bütün memleketin gelirler (*vücûhât*)'inin hesaplanması da vardı⁹³. Esasen bu kayıt, toprağa ait vergilerin miktarının da *mütevffî* tarafından belirlendiğini gösterir. Ayrıca verilecek *iktâ*'lara ait menşurlar hazırlanırken arazinin gelirinin tespiti yine *mütevffî* tarafından yapılıyor, sonra bunlar *dîvân defterine* yazılıyordu. İbn Bîbî, *mütevffî* Celâlüddîn Mahmud'dan bahsederken; onun "*mülk* ve *iktâ*'ları keşfinde mâhir" olduğunu bildirmesi, *pervâne* ile *mütevffî*nin toprak idaresinde çalışma alanlarının ortak olduğunu da gösterir⁹⁴. Ayrıca Celâlüddîn Mahmud'un daha önceki görevinin *müşriflik* olduğu anlaşılıyor⁹⁵. Bu tespitlerin *müşrifin* vazifeleri arasında olup olmadığını, *müşrifliğin* onun bu kabiliyetindeki yerinin ne olduğu hususunda şu an bir tahminde bulunmak oldukça güç. *İşraf divanı* vergilerin düzenli ve hazineyi zarara uğratmadan toplanmasını tanzim etmekteydi⁹⁶. Toprak idaresinde hukukî meselelerle ise *kadı* ilgileniyordu⁹⁷.

Devletin üzerinde göçebe *beg*lerin ve zihniyetin hakimiyeti sürdükçe, toprak idaresi de tabîî olarak Orta Asya geleneğinin bir devamı olarak kalmış⁹⁸, fakat bu anlayışın zamanla yok olduğu, bilhassa göçebelerin dışlandığı ve bürokrasiyi *yerleşik zihniyetin* ele geçirişiyile birlikte, toprak yönetiminde de *Yakın Doğu* uygulamalarından *tesir almalar*

⁸⁹ Antalya yeniden alınınca ele geçen mülk, mal vs. *defâtir-i dîvân âlâya* kaydedilmişti (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 146, *Muhtasar*, 60; Uzunçarşılı, 89, 95).

⁹⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 348; Uzunçarşılı, 96.

⁹¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 428; Uzunçarşılı, 117.

⁹² Mevlânâ, *Mektubât*, nşr, Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul, 1937, 14-7.

⁹³ O. Turan, *Vesikalar*, 3-4.

⁹⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 733.

⁹⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 733, *Muhtasar*, 277.

⁹⁶ O. Turan, *Vesikalar*, 20-2.

⁹⁷ O. Turan, *Vesikalar*, 47.

⁹⁸ Göçebe hayatı terketmemiş Türkmen *beg*lerinin, gerek sultana gerekse maiyetindekilere karşı geleneksel tavırlarında herhangi bir değişiklik yoktu ve onlara yapılan toprak bağışlarında eski *cemaat mülkiyeti* esası sözkonusuydu (O. Turan, "Toprak", 571).

başlamıştır. O halde Türkiye Selçuklularının toprak yapısı ele alınırken, bu topraklarda Selçukluların hakim olduğu sürede toprağın idaresinde önemli farklılıkların olduğu dönemlerin birbirinden ayrı olarak ele alınması gerekmektedir. 1. Göçebelilerin içtimai ve siyasî yapıda hakim olduğu dönem; yaklaşık bu 1176'ya kadar sürmektedir. Bu dönemde Orta Asya geleneğinin *devamlılığı* kuvvetle muhtemeldir. 2. Anadolu birliğinin sağlanmasından Moğol istilasına kadar olan dönem ki bu dönemde daha çok İranlı bürokratların ve geleneksel İslam hukukunun hakim olduğu dönemdir. 3. Moğol hakimiyetinin sürdüğü dönem. Üçüncü dönemde daha çok Moğolların koyduğu sürekli değişken hükümler hakimdi. Moğol korumalığı dönemi bu çalışmanın sınırları dışındadır. 1176'ya kadar olan dönem ise *göçebe hayat* bölümünde tartışıldığı için burada ayrıca konu edilmeyecektir.

Yeni ülke topraklarının bir kısmı serâzâd hareket eden, bir kısmı da Süleymanşah'a tabî güçlü *begler* tarafından süratle paylaşıldı. Büyük çoğunluğu göçebe olan Türkmen topluluğu ise ele geçirilen yeni *ilde* istedikleri gibi hareket etmeye başladı. Yerleşik gayr-i müslim topluma gelince, bunların büyük bir kısmı ilk istila yıllarındaki kargaşasının verdiği dehşetten Bizans topraklarına kaçarken⁹⁹, bir kısmı da yerlerinde kalarak ülkenin yeni sahiplerine boyun eğdi. Selçukluların hakim olduğu bölgeler çok daha önceleri Arap akınları ve uygulanan iskân siyaseti sebebiyle nüfus bakımından oldukça seyrekleşmişti. Selçuklu akınları, *begler* arasındaki mücadele, Haçlı seferlerinin sebep olduğu tahribat ve Bizans ile mücadeleler de ilk başlarda gayr-i müslim nüfusun azalmasına sebep olurken, buna mukabil önceleri göçebe, arkasından yerleşik ağırlıklı göçler neticesinde Selçuklu ülkesindeki yerleşik nüfus yoğunluğu gittikçe arttı. Bütün bu gelişmeler ülkenin tamamen gayr-i müslimler tarafından terk edildiği anlamına da gelmiyordu. Bilhassa doğu bölgelerinde Ermeni ve Süryanîler batı bölgelerinde Grekler Türkmen *beglerinin* idarelerinden memnun idiler. Yine Orta Anadolu ve *uc* bölgelerinde Grekler ile Türkmenler arasında *ortak hayat* çok önceleri başlamıştı.

Birinci dönemde, bilhassa çoğunluktaki göçebe Türkmenler, Anadolu yaylalarındaki zengin otlaklarda geleneksel hayatlarını sürdürürken, ziraî topraklar pek o kadar da onlar için bir anlam ifade etmiyordu¹⁰⁰. Göçebe Türkmenler yerleşikleri, *haraç* kaynağı olarak görüyorlardı¹⁰¹. Bu vergilendirme Yakın Doğu devletlerinde görülen karmaşık bir vergilendirme değildi¹⁰². Daha çok Selçuklu devletine ve *beglerine* tâbiliği

⁹⁹ Harvey, 210.

¹⁰⁰ Bu husus göçebe hayat bölümünde detaylı olarak incelendi.

¹⁰¹ Mateos, 138, 287; Mihail, 98, 151, 238.

¹⁰² Bir Anonim kaynak, Süleymanşâh'dan bahsederken onun "kâfir memleketlerinden Konya'ya haraç getirdiğini" (*Anonim Selçuk-nâme*, 24) zikreder. İşte birinci dönemde Türklerin vergilendirmesi muhtemelen bu tarzdaydı. Gayr-i müslim kaynaklarında sözü edilen Türklerin aldığı vergilerin, bu kaynakların İslamî vergileri bilmediklerinden bunu tek tip bir vergi gibi nakletmelerine atfedilebilirse de Selçukluların ilk dönemi için böyle bir yorum oldukça afakî kalabilir.

ifade etmekle birlikte, aynı zamanda ek bir gelir anlamına geliyordu. Böylece Selçuklular kendilerini yeni *ifin* tek ve mutlak hakimi olarak görmekle gayelerine ulaşmış oluyorlardı. *Begler* ve merkezdeki yöneticiler de ilk zamanlar aynı telakkiye sahip iken¹⁰³, daha sonra ziraî topraklar ve çiftçiler onlar için önem arz etmeye başladı.

Bu yüzden Anadolu'da hakimiyet kuran *begler* ve sultanlar kendilerine boyun eğen yerli halkın *mülklerine* dokunmamaya özen göstermişlerdir¹⁰⁴. Aslına bakılırsa yeni idareciler yerli halka karşı Bizans idaresinden daha ılımlı bir tavır sergiliyordu. Onların tek isteği *beglere* ve merkeze verilmesi kararlaştırılan tek tip verginin düzenli olarak gönderilmesiydi. Bilindiği gibi *haraç*, ancak kendi *mülklerinde* ziraatle uğraşan gayr-i müslim köylüden alınan bir vergi türüydü ve XIII. yüzyılda *haraç* gelirlerinin devlet hazinesinin en önemli geliri olarak kaydedilmesi de bu fikri şimdilik teyid ediyor¹⁰⁵. Bu vergilendirme karşılığında gayr-i müslimlerin *mülk* sahibi olarak kalmalarında da pek mahsur görmüyorlardı. Birinci dönem oldukça karanlık olmakla birlikte, ikinci döneme (1176-1243) ve daha sonrasına ait vesikalarda, eğer "mülk" kavramı farklı bir anlamda kullanılmıyorsa ki bu uzak bir ihtimaldir, gayr-i müslim *mülk sahiplerinin* isimlerine rastlanması¹⁰⁶, onların *mülklerinin* ellerinden alınmamış olduğunu gösteren en önemli delildir.

Ayrıca üçüncü döneme (671/1272) ait olmakla beraber, şahıslar yanında, kilise vakıflarına ait *mülklerin* olduğuna dair bilgiler de mevcuttur¹⁰⁷. Bu da devletin daha ilk

¹⁰³ Malatya Belek'in hakimiyetinde olduğu halde Gerger Ermenileri topraklarına sık sık zarar veriyordu. Bunun üzerine onlardan emin olabilmek için Gerger Senyörü Mişel'e haber gönderip (1120-1), şakileri tenkil ettiği takdirde senelik 1000 yük buğday ve ayrıca kendi topraklarındaki üç köyü de kendisine vereceğini bildirdi (Mihail, 68). Bu kayıt aslında yukarıdaki görüşü desteklemektedir. Türk *begleri* halk üzerinde hakimiyet kurabilmek için alışılmış toplum düzenini bozmadan, yerli *mülk* sahiblerine istediklerini veriyordu. Böylece halk nazarında itibar kazanırken, metruk topraklar işletilerek ziraî hayatın canlanması sağlanmış oluyordu.

¹⁰⁴ O. Turan, "Toprak", 550-1; Gordievski, 131.

¹⁰⁵ Cahen, *La Turquie*, 143-4. Werner, vergi pratiğinde *cizye* ile *haracın* birlikte toplandığını belirtmekte (Werner, 58).

¹⁰⁶ 598/1202 tarihli bir vakfiyede gayr-i müslimlere ait mülklerden bahsedilmektedir: Likon b. Patrik Liyanus el-Rumî'nin ağalığı, Patrik Mihail b. Mârus el-Konevî el-Rumî'nin arazisi, çiftçi Mahmud b. Abdullah'ın arazisi... (O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 227). Metinde arazilerin yanında onun *merafiki merasimi*, *muzafaasının* da vakfedilmiş olması bu *mülklerin özel mülkler* olduğunu gösteriyor.

Sivas'da "Balagasi köyünün asilleri ve köylüleri" olan gayr-i müslimlere ait *mülklerin* varlığı, 615/1221 Sivas Darüşşifası'nın vakfiyesinden anlaşılmaktadır (R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", 36-7).

1231 yılında Ernîs köyünün satışına ait akidnâmede geçen mülklerin sahiblerinin isimlerinin bir kısmı müslüman ismi iken bir kısmı müslüman ismi değil: Bahtiyar b. Sîmâfûn ? ve Tarâsû ? (Sourdel, "Un acte de vente", 57, 59).

Ayrıca 1272 tarihli bir vakfiyede, oldukça azalmakla birlikte, gayr-i müslimlerin *mülklerine* atıflar var. Buna karşılık Türkçe isimlerin de yaygın olduğu müslüman *mülkleri* çoğunluktadır bkz. *Caca oğlu Vakfiyesi*, 17-93, 102-47. Bu vakfiyede geçen bazı ünvan ve şahıs adları hakkında değerlendirme için bkz. B. Ögel, "Caca Bey Vakfiyesindeki Bazı Ünvan ve Kişi Adları Hakkında Notlar", *SAD*, 2 (1971), ss. 67-74.

¹⁰⁷ *Caca oğlu Vakfiyesi*, 27, 109. Bu kayıt, ayrıca Türklerin Anadolu'yu ele geçirdiklerinde, gayr-i müslim halkın iktisadî ve içtimâî hayatını dumura uğrattıklarına ve ülkeyi harap ettiklerine

başlardan beri sanıldığı gibi kiliseleri yakıp yıkmadığını ve onlara ait *mülklere* de el koymadığını ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Bu kayıtlar her ne kadar belli bir bölgeye ait olmakla birlikte, gayr-i müslimlere ve onların kurumlarına ait *mülklerin* Selçuklu Türkiyesi'nin başka yerlerinde de olmaması için bir sebep yoktu. Bu vakıf topraklarının daha sonra Selçuklular tarafından el konularak bağışlanmış veya satılmış olabileceğini düşündürecek bir bilgi de henüz elde edilmiş değildir. Büyük ihtimalle ilk akınlardan beri bu *mülklerin* konumlarında herhangi bir değişikliğe gidilmemişti.

Selçuklu öncesinde Anadolu'da toplum kabaca *Aristokratlar-feodaller*, sıradan *halk* ve *hür olmayan köylülerden* oluşmaktaydı. Selçuklular gelmeden kısa bir süre önce *pronoia* müessesesinden sonra, yarı-hür köylüler teşekkül etmeye başlamışsa da yine büyük çoğunluğu *feodallerin* elinde köle durumundaydı. Bu *feodallerden* Selçuklu yönetimiyle anlaşamayacağını anlayanlar ve Bizans merkezinden göçettikleri yerlerde yeni haklar koparacağını umanlar, istilânın ilk yıllarında Bizans'a kaçtı. Bir kısmı da - muhtemelen Bizans idaresindeyken de gerek Bizans merkezinde yeterli nüfûzu olmayan gerekse *mülk* açısından ikinci derece kalmış derebeyler- Bizans'a sığınmak yerine, ülkenin yeni sahiplerine boyun eğmeyi ve onlardan zamanla koparacakları tavizleri beklemeyi tercih ettiler. Selçuklu Devleti bunlardan bazılarını müslüman olsun veya olmasın ihtiyaç duyduğu makamlarda istihdam etti¹⁰⁸.

Gayr-i müslim kudretlilerin yeni idare altında *büyük mülk sahipleri* haline gelip gelmediklerinin ispatlanması ise mevcut bilgilerle mümkün değildir. Tamamen farazî bir yaklaşımla, muhtemelen küçük *mülk sahipleri*, ilk istilaların sebep olduğu kargaşa döneminde *mülklerin* değerinin düşmesi ve kaçan büyük *mülk sahiplerinin*, *mülklerini* paraya çevirmek için alelacele davranmalarından istifade ederek ucuza kapattıkları *mülklerle* bir anda büyük *mülk* sahipleri haline gelmiş olabilirler¹⁰⁹. Acaba yeni idarenin

dair görüşlerin ne kadar afakî olduğunu göstermektedir. Aksine gayr-i müslim ahaliye geniş imtiyazlar ve haklar tanıdığı, döneme ait diğer kaynaklarca da teyid edilmektedir.

¹⁰⁸ I. Alaüddîn Keykubâd, Seyfüddîn Ay-aba'dan boşalan ve oldukça önemli bir makam olan *mansıb-ı beglerbegine*, gayr-i müslim *havasdan* Komnenos'u atamıştı (İbn Bîbî, *Tipkibasım*, 271). Sultan kendisine ızdırıp veren ve boynunda çıkan çibani iyileştirdiği için tabib Vasil (Fasil), sultanın teveccühüne mazhar olmuş, fakirlikten kurtulup bir anda zengin hale gelmişti (İbn Bîbî, *Tipkibasım*, 297). Ayrıca gayr-i müslimlerin bürokraside yer alışı için bkz. İbn Bîbî, *Tipkibasım*, 296-7, Bar Hebraeus, 523, ; Choniates, 69, 75-6, 87; Anonim, *Selçuknâme*, 26; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1993, 153-4; Gordlevski, 329; C. Cahen, "Une famille byzantine au service des seldjuquides d'Asie Mineure", *Polychronion, Festschrift für F. Dölger*, Variorum, London 1974, ss. 145-149; -*La Turquie*, 168-71. Akdağ'a göre devlet ile halk arasındaki münasebetleri kuran *iğdişler* arasında müslüman olmayanlar da vardı (Akdağ, 22). Nitekim Kayseri *iğdişbaşı* Ermeni asıllı Hacûk oğlu Hüsam, şehri Moğollara kolayca teslim etmişti (İbn Bîbî, *Tipkibasım*, 529). *Begler* ve emirler gayr-i müslim halktan esir olarak aldıkları insanların bir kısmı müslümanlığı seçiyordu ve vasıflı olanları gerek kendi hizmetinde gerekse bürokraside istihdam ediyordu. Şemsüddîn Altunaba, Celalüddîn Karatay, Şemsüddîn Yavtaş, Mübarizüddîn Çavlı, Cemalüddîn Ferrûh, Eminüddîn Mikail, Alamüddîn Kayser ve Has Oğuz gibi devlet hizmetinde bulunmuş, mühtedî, önemli şahsiyetler bu zümreden geliyordu (O. Turan, "Altun-Aba Vakfıyesi", 213).

¹⁰⁹ İbn Haldûn büyük *mülk* sahiplerinin ortaya çıkışını nazarı olarak ortaya koymaktadır bkz. İbn Haldûn, 340.

öncekinden farklı olarak bütün toprakları *devletin mülkiyetinde* kabul etmesi, onların geleneksel *mülk* edinme hırslarına engel olmuş olabilir mi? Belkide fırsatını bulduklarında bu hırslarını da tatmin etmek ve *özel mülklerini* genişletmek için her türlü yola başvurdular.

Türk hakimiyeti öncesinde ve hakimiyet sonrasında da birinci dönemdeki kargaşalı yıllar kırsal ekonominin en önemli itici gücü olan ziraî hayatı ve çiftçileri zayıflatarak ülke toprakların önemli bir kısmının boşalmasına sebep olmuştu. Nitekim Kara Arslan ile Yakup Aslan arasındaki çekişmelerde birçok çiftçi esir edilmiş ve köyler ıssız ve harap hale gelmişti¹¹⁰. Selçuklu idarecilerinin süratle iskân siyasetine girişmeleri, bu boş yerlere bir takım imtiyazlarla çiftçi yerleştirmeye çalışmaları da bunu teyid etmektedir. Böylece süratle Anadolu'da *hür köylü sınıfı* teşekkül etmeye başladı. Bunlar *geçimlik* (*subsistence*) ekonomi ile kendilerine verilen veya bırakılan toprakları işlemeye ve bu işledikleri topraklardan elde ettikleri gelirin bir kısmını, muhtemelen, aynî vergi olarak devlete veya devletin gösterdiği yerel güce vermeye başladılar. Bu arada gerek büyük *mülk* sahipleri gerekse köylüler toprakların *aynî mülkiyetine* sahip olarak kaldılar. Yerleşiklerin toprağın *aynî mülkiyetine* sahip olmaları, esasen Selçuklu merkezinin hakimiyet telakkisine ters düşmüyordu. Merkez kendini, buların üstünde ülkenin tek hakimi olarak görüyordu. Bu anlayış I. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaştirmasında da kendini belli etmektedir. Bu anlayışla Yakın Doğu toplumlarındaki *mülkiyet* anlayışı arasında önemli bir fark olmakla birlikte, Selçukluların *mülk*ün sultanın ailesine ait olduğu anlayışıyla, kısmen örtüşmekteydi. Çünkü toprağın geliri ve sakinleri de onların adeta mülkiyetindeydi. Türkmenlerin arasında ise Orta Asya geleneğine dayanan ve toprağın, yani otlakların *cemaat mülkiyetinde* olduğu anlayışı hakimdi. Bu geleneğin yerleşiklerin *mülkiyet* anlayışı ile görünürde çatışan bir yönü yoktu.

İran ve İslam geleneğine sahip bürokratların sayılarının süratle artmasıyla, toprak idaresinde de diğer bir çok müessesede olduğu gibi klasik İran-İslam geleneği hakim oldu. Fakat bu değişim, tabii yapıyı tamamen farklılaştıran büyük bir değişim değil, sadece mevcut durumun, yani birinci dönemde teşekkül eden yapının İslam hukuku kavramları ile yeniden tanımlanmasıydı. Gayr-i müslim halkın elindeki, muhtemelen *mülkiyetindeki* topraklar olduğu gibi bırakıldı ve *haracî* topraklar olarak ifade edildi¹¹¹.

¹¹⁰ Mihail, 194.

¹¹¹ Sultan I. Mesud Malatya'yı ele geçirdiğinde gayr-i müslim halkın sadakat ve bağlılıkları karşılığında onlara ve evlatlarına vergi muafiyeti ve *mülklerinde* kalmalarına dair fermanlar (tevki) vermişti. İlhanlı hükümdarı Olcaytu Malatya'yı ele geçirdiğinde, şehri Emir Çoban'a vermiş, o da o bölgeye bir vali tayin etmişti. Vali ağır vergiler koyunca halk, Selçukoğulları *mülklerinden* yüzyetmiş yıl önce almış oldukları vergi muafiyeti ve *temlik* tevkilerini ibraz etmişti (O. Turan, *Türkiye*, 190). Bu kayıt Selçuklu idarecilerin ele geçirdikleri toprakların tamamını *devlet mülkiyetine* geçirmediğini, bir kısmını yerli halkın *özel mülkiyetinde* bıraktığını gösteriyor.

Buradan gelen 1/5 oranındaki *haraç* diğer vergilere nazaran daha yüksek olduğundan devletler için önemli bir gelir kaynağıydı.

Selçuklu Türkiyesinde toprakların büyük bölümü *devlet mülkiyetinde* olmakla birlikte, devlet gayr-i müslim halka tanıdığı mülkiyet haklarının aynısını müslümanlara da tanımış, onlar da kısa sürede büyük çaplı *özel mülklere* sahip olmuşlardı.

İslam ülkelerinde mülk sahipleri devlete kanunî vergilerini ödedikten sonra, *mülkte* istediği tasarruf hakkını elde eder; toprağını isterse satar, *vakf* ve *hibe* eder, ölünce de şer'i miras hukuku hükümlerine göre vereselerine intikâl ederdi. Selçuklu Türkiyesi'nde bu türden *mülkler* genelde şehir ve kasabaların civarındaki sulak arazi, bağ, bahçe ve meyveliklerde görülmekteydi¹¹². Aslında bu yerlerin *özel mülkiyette* olması zarurîydi. Çünkü *entansif bakımı* gerektiren bu topraklar *devlet mülkiyetine* bırakılmış olsaydı harap duruma düşme ihtimali vardı. Ayrıca bağcılık ve bahçecilikle uğraş oldukça masraflı olduğundan, bu *mülklerin* işletmesi şehir ve kasabalarda oturan *a'yân* tarafından yapılmaktaydı. Şehirlerin etrafındaki bağ, bahçe ve ağaçlıklar genellikle şehirde yaşayan zengin müslüman ve gayr-i müslimlere aitti. Fakat XIII. yüzyıl kayıtlarına bakıldığında artık bu tür *mülklerde* müslümanların hakimiyetinin daha fazla olduğu görülmektedir¹¹³.

Burada iki soru akla gelmektedir: Bu *mülkler* müslümanlara nasıl intikal etmişti? Eğer yeni idare gayr-i müslim halkı kendi mülklerinde bıraktı ise müslümanlar bu *mülklere* nasıl sahip olmuştu? Bu muhtemelen iki yolla gerçekleşti; istilâ yıllarında terkedilen bu malikâneler, bağ ve bahçeler daha sonra Türk ve gayr-i Türk müslüman *havâsa* ve *a'yâna temlik* suretiyle bağışlandı. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığına göre bunlar mutlak *özel mülkiyette* olan *mülklerdi*. Yahutta müslüman zenginler bunları eski sahiplerinden satın aldılar. Eğer bu *mülklere* müslümanlar zorla el koymuş olsaydı, bu durumda gayr-i müslim *mülk sahiplerinden* sözedilmemesi gerekirdi.

Devlet üretim ve mülklerin harap olmaması kaygusuyla bağ ve bahçeleri nasıl eski sahiplerine ve müslüman zenginlere bırakmışsa, diğer ziraî toprakları da aynı endişeyle yerleşiklerin mülkiyetine bırakmıştı. Bu arada yerleşik Türkler de gerek terkedilmiş, gerekse işlenmeyen boş topraklara yerleştiler ve zamanla da bu yerleştikleri *mülklerin* sahipleri haline geldiler¹¹⁴. Müslüman arazî sahiplerinin olduğuna dair vesikalarda yeterli bilgi mevcuttur¹¹⁵.

¹¹² O. Turan, "Toprak", 562.

¹¹³ O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 227. R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", 35.

¹¹⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 220. 618/1221 tarihli Sivas Darüşşifası vakfiyesinde müslüman *mülk* sahiplerinin isimleri de geçmektedir (R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", 39). Bundan önce 598/1201'e ait Altun-Aba vakfiyesinde zaten müslüman ve ayrıca özellikle eski isimlerini korumuş Türk *mülk* sahiplerinin adlarına rastlanmaktadır (O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 225). Yine aynı şekilde 622/1225 tarihli Halifet Gazi Medresesi vakfiyesinde, çoğunluğu müslüman ismi olan ve içinde Türk isimlerinin de geçtiği *mülk* sahiplerine rastlanmaktadır. Burada *mülk* kavramı ile ziraî

598/1201 tarihli Şemsüddin Altun-aba vakfiyesinden anlaşıldığı kadarıyla, vakfedilen *mülklerin* yalnızca *rûsûmu*, yani gelirleri değil aynı zamanda *mülkün* aynının da vakfedildiğine işaret ediliyor. Çünkü vakfedilen *mülklerin* bütün *merâfik*, *muzâfaat* ve *rûsûmuyla* vakfedildiğinin belirtilmesi şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.¹¹⁶ Bu da vâkıfın vakfetmiş olduğu *mülklerin* *aynına* sahip olduğuna delil teşkil eder. Yine 629/1231 yılına ait bir satış senedi, sahiplara ait *mâlikanelerin* varlığına delalet etmektedir. Bu *mülklerin* arasında tarlalar ve otlaklar da vardı¹¹⁷. Vesikalardaki bu bilgiler, dönemin en önemli tarihçisi İbn Bîbî'nin bir kaydı ile de daha da kesinlik kazanmaktadır. Sultan I. İzzüddin Keykavus Sinop'u fethettikten sonra, buraya başka yerlerden *hâceler* iskan edilmesi için bir ferman çıkartmıştı. Bu fermana göre, "...Eğer bir zengin (*hâce*) *emlâk* ve *akan* dolayısıyla gelmekte isteksizlik gösterirse, onun rızasıyla bu gayr-i menkuller saltanat hazinesi (*hazine-i hassa*) namına satın alınacak ve kıymetleri tamamıyla ödenecek..." idi¹¹⁸. Sözü edilen *malikâne* sahiplerine, isterlerse *mülklerinin* devlet hazinesince satın alınacağına belirtilmesi onların, *mülklerin* *bizatihi aynına* sahip olduklarını kesin olarak ortaya koymaktadır. Şayet *mülkiyet*, *mülkün menfaatine* müteallik olsaydı, bu şahıslara Sinop'ta da *mülkler* verileceği için, eski *mülklerinin* satın alınmasına gerek duyulmazdı. *Özel mülkiyete* ait topraklar üzerinde, *mülk* sahibi her türlü hukukî tasarruflarda bulunma hakkına sahipti; onu vakfedebilir veya satabilirdi¹¹⁹.

Ayrıca şehirlerde yaşayan esnaf ve zanaatkâr zümresinin de *mülklerinin* olduğu bilinmektedir. Bu *mülklerin* bağ, bahçe veya büyük topraklar olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Anlaşılan o ki ikinci dönemde artık ekonomik genişlemeye paralel olarak tüccar, ensaf ve zanaatkâr zümresinden *mülk* edinenler olmuştu. 622/1225 tarihli bir arşiv vesikasına göre, Ekmekçi Muhammed'in Amasya dışında Subaşı köprüsü yakınında bir özel *mülkü* vardı¹²⁰. Esnaf, zanaatkâr ve tüccarların bu *mülkleri* nasıl edindikleri bilinmiyor. Tevcihler ise genelde *havâs* ve *a'yâna* yapılmaktaydı. Sinop'un fethinden sonra şehre iskan edilen ve kendilerine *mülk* verilen şahısların hususiyetleri

alanlar kastedilmiş olmalı. Çünkü dükkanlar, evler, bağlar zikredilirken *mülk* olarak kaydedilmemekte (R. Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi Vakıfları", 12).

¹¹⁵ 598/1202 senesine ait Şemsüddin Altun-Aba vakfiyesine göre İslam beldelerinden gelen şahıslar isimlerinin sonunda zikredilen nisbetlerden rahatlıkla anlaşılıyor. Bunların arasında Türkî isimlere de rastlanmaktadır, Arslan Doğmuş b. ... el-Konevî vs. (O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", metin, st. 60, 225). 622 tarihli bir vakfiyede geçen 'Güc Arslan', (R. Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi Vakıfları", 12), 1272'li bir vakfiyede Şemsüddin Türkmenbeg'in mülkünden bahsedilmektedir (*Caca oğlu Vakfiyesi*, 110, st. 159).

¹¹⁶ O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 223-35. *Mülke* ait istılahtar için bkz. H. Hacak, *İslam Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi*, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

¹¹⁷ Sourdel, "Un acte de vente" 56-60,

¹¹⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 154.

¹¹⁹ 628/1231 tarihli satış senedi, Anadolu'da tarım alanları dahil *özel mülklerin* satışının yapıldığını belgelemektedir (Sourdel, "Un acte de vente", 59-60).

¹²⁰ R. Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi Vakıfları", 12

havâs ve *a'yânı* çağrıştırmaktadır: "...memleketin her tarafından akıl, dirayet, mal ve sermayesi ile meşhur kimseleri aileleri ve adamları ile Sinop'a gönderdiler..."¹²¹. Anlaşılan o ki kırsal bölgelere iskan edilen çiftçilerin dışında, şehirlere de "mal ve sermayesi ile meşhur kimseler" iskan ediliyor ve buralarda *mülk*ler veriliyordu. Ayrıca bu kayıt, şehirlerin imarında ve iktisadî genişlemede *mülk* sahiplerinin ve kudretlilerin önemli bir yeri olduğunu göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Müslümanlara ait müesseselerin de *özel mülk*leri vardı. Müessese adına kurulan vakıflar ve bu vakıflara vakfedilen *mülk*ler sayesinde müessese varlığını devam ettirebiliyordu. Her yıl masraflardan arta kalan gelire de *mülk*lerin artırılması yoluna gidildiğinden bu müesseselerin *mülk*leri oldukça genişlemiştir¹²². O dönemde düzenlenmiş vakfiyeler bunu açıkça ortaya koyduğu ve tartışılacak bir durum olmadığı için fazlaca üzerinde durulmayacaktır. Kaynaklarda vakıflara ait *mülk*ler icâr yoluyla işletiliyor¹²³ böylece vakfa gelir temin edilmiş oluyordu. Vakfın *mülk*ünün harab olmaması ve vakfın zarar görmemesi için bu kira süresi bir yıl ile sınırlandırılmış, lüzümünde bu en fazla üç yıla kadar çıkarılabiliyordu¹²⁴. Vakıf topraklarında çalışan çiftçilerin konuları hakkında herhangi bir malumat yoktur.

Toprakların önemli bir kısmında daha Selçuklular gelmeden önce metruk hale gelmişti. Bu toprakların bir kısmı *sultanın mülkiyetine (has arazi)*¹²⁵ bir kısmı da *devletin mülkiyetine (beyülmâl)* geçirilmişti. Daha sonraki kaynaklarda *mîrî* toprakların hayli geniş olduğuna dair kayıtlar da bu toprakların boyutları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Göçebe bölümünde ele alındığı üzere yerli kaynaklar toprakların çoğunun işlenemediğini kaydetmekteydi. Müslüman bürokratlar, bu toprakları sultanın *has* toprakları ve *beyülmâl*e ait topraklar olarak tasnif etti. Zamanla bu topraklar sultanlar tarafından etraflarındaki *beglere* ve emirlere *iktâ'*, *hibe* şeklinde *temlik* ve *satış* şeklinde *temlik*le dağıtıldı. Kayıtlar az olmakla birlikte üçüncü döneme ait bir *temliknâme*ye dayanarak, en azından ikinci dönemde, toprak idaresi hakkında bir takım tahminler yürütülebilir. Buna göre ister devlet, isterse şahıs olsun *mülk* sahibi toprağı üzerinde *hibe*, *tu'me*¹²⁶, *kaydı hayat şartıyla*, *rakabesi* üzerinde, *icâra*, *musâkât*, *muzâra'a*, *iktâ'*, *ibâha*, *mülkiyetin*

¹²¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 154.

¹²² O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 229, - "Karatay Vakfiyeleri", 97, st. 275-6.

¹²³ *Caca oğlu Vakfiyesi*, 128.

¹²⁴ O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 93-4, st. 140-141. Diğer başka vakfiyelerde de bu şarta rastlanmaktadır.

¹²⁵ Yine vakfiyelerde sultana ait araziler zikredilmektedir (R. Yinanç, "Sivas Vakıfları II", 12-3)

¹²⁶ *Tu'me*: Bir yerin imarı gayesiyle, bir şahsa *kaydı hayat* ve ölünce de varislerine intikal etmemesi şartıyla, *öşr* mukabilinde verilmesidir (Harezmi, *Mefâtiḥü'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1989, 86).

aynının satışı şeklinde tasarrufda bulunabilmekteydi¹²⁷. Anlaşılan o ki ülkenin topraklarında, devlet müsadeseyle her türlü ferdi tasarrufa izin verilmişti.

Selçuklu Türkiyesi'nin birinci ve ikinci dönemlerinde, gittikçe azalmakla birlikte, *devlet mülkiyetindeki* topraklar da oldukça yaygındı. IV. Kılıç Arslan (ö. 663/1264) döneminde toprakların büyük bir kısmının *özel mülk* haline gelmiş olduğuna dair kayıtlar¹²⁸, daha öncesinde Selçuklu topraklarının önemli bir kısmının *devlet mülkiyetinde* olduğunun önemli bir delilidir. Esasen Olcaytu döneminde (1304-1316) harap olmuş toprakların ma'mur hale getirilmesi için, *dîvâna* ait toprakların şuurlu bir şekilde *özelleştirilmesi* bu görüşü daha da kuvvetlendirmektedir¹²⁹. İkinci dönemde *ıktâ'*, şahısların malı olan *özel mülkler* üzerinde tamamen bir malî hak şeklinde değil, devlete ait topraklar üzerinde uygulanmaktaydı ve bu yönüyle diğer devletlerde uygulanan *ıktâ'* biçiminden ayrılıyordu. Ayrıca Cahen'e göre, *Türkiye Selçuklu ıktâ'*, komşuları diğer müslüman devletlerdeki gibi aynı askerî önemi de taşıymıyordu. Moğol hakimiyeti öncesine ait belgelerin yok denecek kadar az olmasından dolayı, elde yeterince veri bulunmamakla beraber, *ıktâ'* olarak verilen toprakların çok az sayıda olduğu söylenebilir¹³⁰.

Bu dönemde *ıktâ'*lar iki türlü veriliyordu: Birincisi, toprakların mülkiyeti değil ancak geliri *ıktâ'* olarak veriliyordu. Ayrıca bu topraklar sadece askerî makamlardaki insanlara ve *beglere* değil, herhangi bir kişiye de bulunduğu makamda kaldığı sürece ondan faydalanmak üzere bağışlanabiliyordu. *ıktâ'* sahibi bu hakkı bazen ömür boyu elde edebiliyorsa da asla miras olarak bırakamazdı. Devlet bu toprakların denetim ve malî haklarını da kendi elinde bulunduruyordu. İ. İzzüddîn Keykâvus'a ait olan 618/1221 tarihli Sivas Darüşşifası vakfiyesinde, darüşşifaya vakfedilen arazilerin sınırları tarif edilirken, *ıktâ'* arazileri sahipleri ile birlikte zikredilmektedir. Vakfiyede ayrıca *ıktâ'* arazilerinin eski sahiplerinin adlarının da verilmesi mukta'ların değişmiş olduğunu gösterdiği gibi, uygulamada *görev veya kayd-ı hayat şartıyla* verilmiş topraklar olduğunu da belgeliyor¹³¹. Yalnızca ziraî topraklar değil, çayırliklar da *ıktâ'* olarak verilen topraklar arasındaydı¹³².

¹²⁷ O. Turan, "Temlik-nâme", 167, 172. Temliknâme, yapılan satışın bir *temlik* olduğunu vurgulamak ve tahsis etmek için, yukarıdaki zikredilen tasarruf şekillerinden olmadığını belirtmektedir. Bu aynı zamanda o dönemde toprak üzerinde bu tasarruf çeşitlerinin de olduğu ortaya koymakta.

¹²⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 642; Aksarayî'nin yaptığı bir nakle göre, İran'dan Anadolu'ya *mülk sahiplerinin* ellerindeki *mülkleri* almak için gelen müstevfîlere *mülk sahiplerinin* (*erbab-ı mülk*) isyan ettiklerini, bunun üzerine vergileri göndermek kaydıyla, *mülklerine* dokunulmayacağına dair anlaşmaya varmışlardı (Aksarayî, 231-2; O. Turan, "Toprak", 554-5).

¹²⁹ Hamdullah Kazvîni, *Târih-i güzîde*, haz. Edward G. Browne, Tıpkıbasım, Leyden 1910, 486; O. Turan, "Toprak", 555.

¹³⁰ Cahen, *La Turquie*, 139. Devlet en güçlü olduğu dönemlerde metbû devletlerden asker temin ediyordu (Uzunçarşılı, 109), ücretli askerler, kölelerden oluşan askerler vs. Bu durumda en azından ikinci dönemde *askerî ıktâ'ların* yaygın olmadığı anlaşılıyor.

¹³¹ R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", 37; R. Yinanç, "Sivas Vakıfları II", 12-3.

¹³² R. Yinanç, "Sivas Vakıfları II", 12.

İkincisi ise -adeta *ıktâ*'dan da öte- bir bağıştı. Daha çok İran'da kurulan Selçuklu ve diğer İslam devletlerinde görülmekteydi. *Mukta*', *ıktâ*' edilen toprağı kendi malı gibi tasarruf edip, çocuklarına miras olarak bırakabilmekteydi. Bu ikincisi, birinci tür *ıktâ*'ların zamanla çeşitli sebeplerle statü değişikliğine uğraması veya *mukta*'ların devlet üzerinde ağırlığının artmasıyla birlikte ortaya çıkmaktaydı. Selçuklu Türkiyesi'nde, İran'daki Selçuklu Devleti'nin son zamanları gibi zamanla *mukta*'lar *ıktâ*'larda kendi *mülkü* gibi her türlü tasarruf ve miras olarak bırakma haklarını elde ettiler¹³³. Bütün şartlar verilen menşurlarda tescil ediliyordu. Melik Müzafferüddîn'e I. Alâüddîn Keykubâd, Kırşehir'i *muaf* ve *müsellem* bir *ıktâ*' ile verdiğini *menşurda* belirtmişti¹³⁴. *Mukta*' kendine verilen topraklarda yaşayan insanların daha önce belirlenmiş olan vergi, hak ve yükümlülüklerinde herhangi bir değişiklik yapamazdı¹³⁵. İbn Bîbî'nin belirttiğine göre "*muktâ*'lar çiftçiden bir kuş kanadı fazla talepte bulunamazlardı"¹³⁶. Fakat Cahen'e göre bütün bu ağır şartlara rağmen *mukta*'lar, sahip oldukları *ıktâ*'lardan elde ettikleri gelirlerle -mesela ekili olmayan alanlarda besledikleri çok sayıda sürülerle- ya da makamları yoluyla sağladıkları kazançlarla büyük servetler edinmişlerdi. Cahen şüpheli karşılamakla birlikte böyle bir gelişmeyi bağımsız hareket eden *mukta*'lara değil de onları denetleyenlerin hatalarına bağlamaktadır¹³⁷.

Mukta'lar bazen yeni ele geçirilen yerlerden aldıkları yeni *ıktâ*'larla veya bağışlarla *ıktâ*'larını daha da büyütme¹³⁸ ve bu toprakların sağladığı iktisadî güç, onların içtimai ve siyasî arenada güçlü ve daha etkin hale gelmelerine sebep oluyordu. Nitekim I. İzzüddîn Keykâvus, Kilikya Ermenilerine karşı başarı kazanan kumandanının *ıktâ*'ını artırmıştı¹³⁹. Keykavus 613/1216'da Antalya'yı tekrar ele geçirince ölenlerin emlakı ve

¹³³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 128.

¹³⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 362; Cahen, *La Turquie*, 139; O. Turan, *Türkiye*, 356.

¹³⁵ Cahen, *La Turquie*, 139.

¹³⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 477-8.

¹³⁷ Cahen, *La Turquie*, 139.

¹³⁸ 612/1215 tarihli Sinop kalesindeki kitabeye göre (M. Ş. Ülkütaşır, "Sinop'ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarihi, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 5 (1949), 112-151) o dönemdeki ülkedeki idarecilerin *ıktâ*'ları hakkında bilgi sahibi olmak mümkün:

Zeynüddîn Beşâre el-Gâlibî, sâhib-i mahrusa-i Nakita ve Vilayet

Hüsâmüddîn Yusuf el-Sultanî, emîr el-İsfahsalâr Malatya

Bedrüddîn Ebû Bekr, sâhib-i Simre

Bahâüddîn Kutluğca, sûbaşı be Kayseriye ve ve vilâlayât

Emîr İmâdüddîn Ayas, Celâlüddîn Kaysar ve Sirâcüddîn Ömer, vulât-ı Sivas

Mübârizüddeve ve'd-dîn Behramşâh b. Kaymaz ve ümerâ-i Amasya

Esedüddîn Ayas el-Gâlibî, sâhib-i mahrusa-i Honas ve vilâyât

Şücâüddîn Ahmed Beg, sâhib-i Arakiliye

Zahirüddîn Seyfüddîn İldeniz, sâhib-i mahrusa-i Kırşehir Aksaray.

¹³⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 166.

malları *dîvân defteri*'ne yazılıp bir kısmı *arz-ı has* olarak hazineye devredildikten sonra, bir kısmı *beglere ve mukta'lara* dağıttırılmıştı¹⁴⁰.

Bütün bunlar devlete ait arazilerin durumu hakkında genel bir kanaat edinmeyi de kolaylaştırmaktadır. Herşeyden evvel yeni ele geçirilen bölgelerde önce nüfus, mal ve arazi *dîvân defterlerine* kayıtları yapıp, daha sonra bu topraklar devletin mülkü arasına katılmakta, eğer sultan isterse bunları *beglere ve mukta'lara* dağıtmaktaydı. Zaten her sultan tahta geçince, kendi etrafındakilere *iktâ'lar* vermeyi ve *menşurlarını* yenilemeyi ihmal etmiyordu. *Mukta'lar* ve sultana yakın olanlar her sultan değişiminde, sultana yakınlıkları derecesinde yeni *mülkler ve iktâ'lar* koparıyordu. Daha sonra I. Alâüddîn Keykubad'ı çileden çıkartacak olan büyük *mülk* sahipleri, muhtemelen devletten kopardıkları bu imtiyazların birikimiyle sultana kafa tatacak kadar kudretlerini artırmışlardı.

Önemli olan bir diğer husus. ziraî toprakları işleyen köylünün konumudur ki bunun hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte, köylülerin muhtemelen yarıcı ve kiracı konumunda çalıştıkları düşünülebilir. Turan'a göre, köylünün hukuku ise devlet tarafından mümkün olduğu kadar korunmaya çalışılıyordu¹⁴¹. Çiftçi toprağın mülkiyetine sahip olmamakla birlikte, toprak üzerinde mülkiyeti dışında istediği şekilde tasarruf hakkına sahipti. İâşe endişesiyle devlet, köylüyü korumaya, boş topraklara ilk göçlerden itibaren çiftçileri yerleştirerek ziraati canlandırmaya çalışıyordu. İskân ettiği çiftçilere bazen vergi muafiyeti getiriyor, müstahsil vaziyetine getirmek için *çift öküz*, tohumluk ve ziraat aletleri temin ediyordu¹⁴². Moğol hakimiyeti döneminde ziraî toprakları *özelleştirme* arzusu, daha önce devlet adına toprağı eken, devlete karşı sorumlu özgür köylünün hayli fazla olduğuna açıklık getirmekle birlikte¹⁴³, aynı zamanda sıradan köylülere bırakılmış bu araziler yeterli ihtimamın gösterilememesinden dolayı veriminin düştüğü ve harap hale geldiğine de delil teşkil etmektedir. Mamafih 1243 öncesinde devletin köylüye başkışı farklıydı ve bu dönemde onların haklarının korunduğundan şüphe yok. Çünkü *divan-ı adl* veya *divan-ı dâda* halk şikayetlerini rahatca götürabiliyordu¹⁴⁴.

Şehirlerin yakınlarındaki *mülkler* siyasî çekişmelerde araç olarak kullanılıyordu. Sultanlar arası mücadelelerde ve savaşlarda uzun süre direnen şehirlerin teslimini kolaylaştırmak için, şehri kuşatanlar, çoğu şehirdeki söz sahibi *havâs* ve *a'yânın* mülkü olan, şehrin etrafındaki bağ ve bahçeleri tahrip etme tehdidinde bulunarak, söz sahibi

¹⁴⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 146, *Muhtasar*, 60.

¹⁴¹ Hatta Doğu Akdeniz havzasında kurulan Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde kanunlarla köylü korunmaya çalışılmıştır (H. İnalçık, "Köy ve Köylü İmparatorluklar" V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul 1990, 1-11).

¹⁴² O. Turan, "Toprak", 561.

¹⁴³ O. Turan, "Toprak", 555.

¹⁴⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 572; O. Turan, *Vesikalar*, 19, 47, 61, 131.

havâs ve *a'yân* anlaşmaya zorluyorlar, dolayısıyla şehirleri kolaylıkla ele geçiriyorlardı. I. Alâüddîn Keykubâd, kardeşi I. İzzüddîn Keykâvus'a mağlub olup Ankara kalesine çekilirken, Niğde'ye uğrayan Zahirüddîn İli, İzzüddîn'e karşı kendileri tarafında yer aldıkları için şehir halkından ileri gelenlerin (*havâs* ve *a'yân*) etraftaki *mülk*lerine gelebilecek herhangi bir zararın teminatı olarak bu *mülk*lerin değerleri sahiplerine verilmiş, eğer bu *mülk*lere bir zarar gelirse paranın *mülk*ün sahibinde kalacağına, yok eğer bir tahribat olmazsa *mülk*lerin tekrar sahiplerine devredileceğine dair de söz verilmişti¹⁴⁵. Bu aynı zamanda dönemin içtimaî ve siyasî hayatında *havâs* ve *a'yân*ın menfaatlerinin ne kadar öne çıktığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çoğunlukla onların menfaatleri siyasî ve içtimaî menfaatlerin dahi önüne geçebilmekteydi.

*Temlik*in bir diğeri de sultanların *devlet mülkiyetindeki* köy, mezraa veya belirli toprak parçalarını sultana hizmet etmiş ve onun teveccühünü kazanmış veyahutta Selçuklu sultanları tahta geçtiklerinde kendisini yalnız bırakmamış ve tahta geçişinde yardımcı olmuş şahıslara, *temellük* veya geri alınmayan *iktâ'* türünde bağışlarla oluyordu. Dönemin yegane kaynağı İbn Bîbî'nin tarihinde bu tür bağışlar da *iktâ'* olarak zikredilmektedir¹⁴⁶. I. İzzüddîn Keykâvus'dan itibaren *dîvândan* bir *iktâ'* verildiğinde bunda asla değişiklik olmaz, *menşur* sahibi ölünce *nân-pâresi* (yurtluğu) oğullarına intikâl ederdi¹⁴⁷. Bu tür *iktâ'*ların *temlik*ten bir farkı olduğu sanılmamaktadır.

Burada hemen cevaplanması gereken önemli sorular birbirini takip etmeye başlıyor. Görev süresiyle sınırlı *iktâ'*lar neden zamanla bir bağış şekline dönüşmüştü? Acaba bunda gayr-i müslim *aristokratların* veya Türkmen elitinin bir baskısı olmuş muydu? Veyahutta toprağın viraneleşmemesi ve üretim artışı mı hedeflenmişti? Yoksa bu gayr-i müslim *feodallerin* alışmış oldukları *mülk* edinme arzularına karşı, kısmen tavizkâr bir biçimde Selçuklu idaresinin bir direnmesi miydi? Belki de kapalı kapılar arkasında planlar yapan, daha I. Gıyasüddîn Keyhüsrev'den itibaren sultanların tahta çıkışında etkisini gösteren *havâs* ve *a'yân*ın pazarlıklarına bir yenisi eklenmişti. Mevcut belgelerle bu soruları cevaplamak hayli güç ve söylenecek şeyler de tahminden öteye gitmemektedir. Fakat birisi 629/1231 diğeri 701/1301 tarihli iki köy satış senedinden anlaşıldığı kadarıyla, Selçuklu *havâs*ının kısa sürede *mülk*ler edindikleri, merkezle içli dışlı olan bu kimselerin ölümüyle varislerinin eski iktisadî gücü koruyamadıkları ve ellerindeki *mülk*leri satmaya başladıklarını gösteriyor. Çünkü her iki satış senedinde de satıcılar, köyün sahibi ve *havâs* bir ailelerin kızları. 701/1301 tarihli seneden köyün *begi* ve maliki olduğu anlaşılan Kutluğ Beg'in kızı babasından kalan köyün 3/4'ünü satarak

¹⁴⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119; O. Turan, "Toprak", 562.

¹⁴⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 273, *Muhtasar*, 109.

¹⁴⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 128.

düşükleri iktisadî buhrandan kurtulmaya çalışıyordu¹⁴⁸. Her iki senetten anlaşıldığı kadanyla Selçuklu Türkiyesi'ndeki mülk sahiplerinin eski konumlarını devam ettiremediklerinde, *mülk*lerinin de ellerinden çıkması kaçınılmaz oluyordu.

Ayrıca ikinci kısımda incelenmesi gereken, *bağış* veya *hibe* biçiminde *temlik*ler de sultanlar tarafından zaman zaman yapılmaktaydı. Alâiye sulh yoluyla ele geçirilince sultan I. Keykubâd, şehrin eski sahibi Kir Fard'e, şehri teslim etmesinin karşılığında, Akşehir'i *iktâ'* olarak verdiğine, ayrıca beş parça köyün de *mülkiyetini* bağışladığına dair bir *menşûr* göndermişti¹⁴⁹. Burada dikkat çekici bir husus var; o da *iktâ'*nın dışında ayrıca beş köyün bağışlanmasıydı. Acaba neden bu beş köy verilen *iktâ'*dan ayrı olarak zikredilmişti ve neden *iktâ'*nın yanında dönemin gayr-i müslim *aristokratna* böyle bir bağış yapılma ihtiyacı hissedilmişti? Muhtemelen Akşehir'in verilışı geri alınabilecek *iktâ'* türündendi, fakat bağışlanan beş köy¹⁵⁰, ayrıca zikredildiği için, tam bir *temlik*ti. Yani şahsa, *mülk* üzerinde sonsuz tasarruf hakkı tanıyan, *mülkün aynının temlik*i olsa gerek¹⁵¹. Böyle bir yöntem başvurmalarının sebebi daha önceki alışılmış *mülk* edinme geleneğinden yerli aristokratların tamamen vazgeçemedikleri, her fırsatta bunu pazarlık konusu yaptıkları ve yeni idareden de bu yönde tavizler koparmaya çalıştıklarını göstermesi açısından oldukça önemli.

İbn Bîbî'nin kayıtlarında sık sık *iktâ'* ve *mülk* ıstılahlarını birlikte zikretmesi, müellifin bu kavramları birbirinin yerine değil de, kaydı hayat şartıyla verilmiş *iktâ'* ve hibe olan *temlik* arasındaki farkı yansıtmak için, ayrı anlamlarda kullandığı sanılmaktadır¹⁵². Nitekim, sultan I. Keykubâd tahta geçtiğinde, emirlere bol bol hıl'atlar, mansıplar, *iktâ'* ve *emlâk* dağıtılmış¹⁵³, Kastamonu havalisinin begi olan Hüsamüddîn Çoban'a burası bağışlanmış ve diğer *beg*lerle birlikte *menşuru* kendisine verilmişti¹⁵⁴. Kaynak ne tür bağış olduğunu belirtmemekle birlikte, daha sonraları burası Çoban'ın

¹⁴⁸ Satış senedi hakkında bkz. O. Turan, "Selçuklular Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *VD*, 10 (1973), 127.

¹⁴⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 248; *Muhtasar*, 97. Böylece bütün gayr-i müslim *mülk* sahiplerinin, alışık oldukları, *mülkün* aynına malik olma arzusu da yerine getirilmiş oluyordu.

¹⁵⁰ Hatta bu köylerden biri onun adıyla anılır olmuş, Karatay medresesine ait vakıfların hudutları arasında zikredilen 'Kırfâd' köyü, adını köyün *mülkiyetini* elinde bulunduran Kir Fard'den almıştır (O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 137).

¹⁵¹ Krş. O. Turan, "Toprak", 563-4. Uzunçarşılı ise bunları devlete ait araziden ayırmış ve şu şekilde izah etmişti: "*Mülk arazi*: Arazinin diğer bir şekli olan *mülk arazi*, *arazii emiriyyeden* ayrılarak muhtelif sebeplerle bir takım şahsiyetlere ve hizmetleri görülenlere verilmiş ve daha sonra onların evlatlarına intikal eylemiş ve bir kısmı da *vakıf* haline getirilmiştir. *Mülk araziye* sahip olan şahıs burada tam tasarruf hakkına da malik; toprağı elinden alamazdı; araziye isterse satar, hibe eder veya vakfeder. Satılan arazi, alan adamın hakkı ve *mülkü* olurdu; bu tarz, özel mülkiyetin çoğalmasına mucib olmuştur" (Uzunçarşılı, 115). 618 tarihli Sivas Darüşşifa vakfiyesinde de *temlik* edilen araziler *temlik* edilen şahıslarla birlikte zikredilmektedir (R. Yinanç, "Sivas Vakıfları I", s. 36).

¹⁵² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119, 120, 248.

¹⁵³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 210, *Muhtasar*, 87.

¹⁵⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 220.

evlatlarına intikal ettiğine göre *hibe* şeklinde *ıktâ'* veya *temlik* olduğu hükmüne varılabilir. Aynı sultan döneminde benzer bir başka uygulama daha görülmekte; Melik Muzafferüddîn, Atabeg Mübarizüddîn Ertokuş'a haber göndererek, Kögonya (Şarkî Karahisar)'yı memleketin herhangi bir yerinde kendisi ve ailesinin geçimi için bir *ıktâ'* bağışlanması karşılığında teslim edeceği haberini göndermişti. Bunu haber alan sultan, Melik Muzafferüddîn'e Şam sınırındaki Ramman, Nehrikâlî ve Erbesuy'un *mülkiyetini*, ayrıca da Kırşehir *ıktâ'* olarak tevcih etmişti¹⁵⁵. 1243'den sonrasında da benzer uygulamalara rastlanılmaktadır. Tarihi kesin olmamakla birlikte, II. Mes'ud'un biraderi Rüküddîn Kılıçarslan'a ait olduğu tahmin edilen bir *temliknâme*de geçen, "*bütün hukukun temlik*" ifadesinden temlikin, *satış* suretiyle değil de *hibe* şeklinde *temlik* olduğunu gösteriyor. *Temliknâme*de *temlik*'in "Malikâne hükümlerine" göre yapıldığı belirtilmekte ise de bu ifadenin ne anlama geldiği ve neyin kastedildiği pek anlaşılammıştır¹⁵⁶.

Devlete ait topraklar üzerinden yapılan *ıktâ'* ve *temlikler*, *muktâ'* ve *mülk* sahibinin mülkleri üzerinde istediği gibi tasarrufda bulunma hakkını verdiği göre¹⁵⁷, yani *ıktâ'* ve *temlik* suretiyle *hibe* edilen *mülkler* üzerinde *mülk sahiplerinin* her türlü tasarrufda bulunabilmesi, sanıldığı gibi *mülkiyetin mülkün menfaatine* değil *aynına* müteallik olduğunu gösterir¹⁵⁸. Hulasa Türkiye Selçuklularında bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren bu son iki bağış türü oldukça yaygın olduğu anlaşılıyor.

Fakat burada devletin *ıktâ'* biçiminde verdiği *mülkler* üzerinde *müsadere* hakkının bâkî kaldığı da hatırlanmalıdır. *Temlik* edilen *mülklerde müsaderenin* olup olmadığı belli olmamakla birlikte, *mülk sahiplerinin* tehlikeli hale gelmemesi için bu hak saklı tutulduğu anlaşılıyor. Bu durumda bütün *mülkünü* kaybederek kendileri büyük bir perişanlık içine düştüğü gibi varisleri de bu *müsadereden* paylarını alıyordu¹⁵⁹. Bu tehlike karşısında bunlar kendilerine bağışlanan *mülkleri vakıf* yapmak suretiyle *müsadereden* korumuş ve dolayısıyla varislerinin hayatlarını da teminat altına almış oluyordular¹⁶⁰. Tabii bu hükümle Selçuklu Türkiyesinde yapılan vakıfların hepsinin de *aile vakıfları* olduğu sonucu çıkarılamaz ve dinî gayelerle de yapılmış vakıflar olabileceğini unutmamak

¹⁵⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 362, *Muhtasar*, 140. Rümman, Nehrikâlî ve Erbesüy bu gün Maraş ili sınırları içindedir. Rümman Hurman, Erbesüs Efsüs ve Nehrikâlî ise Nergele isimlerini almışlardır ve her üçü de Elbistan kazasına bağlıdır (Uzunçarşılı, 116).

¹⁵⁶ O. Turan, *Vesikalar*, 32-3.

¹⁵⁷ Bu uygulama Osmanlılardaki *eşkinçülü mülk* veya *mülk timarlara* benzemektedir (Ö. L. Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkinçülü Mülkleri' veya 'Mülk Timarları' Hakkında Notlar", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, 62-7).

¹⁵⁸ Krş. O. Turan, "Toprak", 564.

¹⁵⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 269, *Muhtasar*, 108.

¹⁶⁰ Köprülü, "Vakıf Müesseselerinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", 13.

gerekmektedir. Nitekim, Mübarizüddîn Ertokuş'un vakfı, ölümünden sonra kendi *mülklerinden* yapılmıştı¹⁶¹.

Ele geçen vesikalar, 1243 sonrasında da çoğunluğu satış suretiyle olmak üzere hibe şeklindeki *temlikler* devam edecek ve topraklar Moğol idarecilerine peşkeş çekilecektir.

Türkiye Selçukluları'nda hukuken *devlet arazilerinin özel mülkiyete* geçişinin üçüncü şekli ise sultanların *satış* suretiyle yaptığı *temlikler*dir. Bu tür satışla ilgili İzzüddîn Keykâvus'un (22 Safer 656/7 Şubat 1258)'da Amasya'da İli Arslan köyünü, Emir Esedüddîn b. Yağıbasan'a üç yüz *sultanî* altuna sattığına dair şer'i mahkeme kayıtları bugüne kadar ulaşmıştır¹⁶². Yine 657/1259'da Seferhisar'a bağlı Boğus köyün Emir İsmail b. Artuk'a elli sultanî altuna satılmıştı¹⁶³. Aynı sultan döneminde, 21 Muharrem 657 (18 Ocak 1259)¹⁶⁴ tarihli köy satışına ait bir *mülknâme*, *mülkün aynının* satışı suretiyle *temlikine* dair önemli bir belgedir. Köy, Mısır'ın ağır çeken iyi kızıl altınlarıyla 1200 *dinara* satılmıştı¹⁶⁵. *Mülknâmede* hüccetin sahih ve şer'i bir hüccet olduğu kaydedilirken, metinde geçen ifadeler¹⁶⁶ satışın *mülkün aynına* ait olduğunu kesinleştirmektedir¹⁶⁷. *Devlet arazilerinden* satış suretiyle yapılan *temliklerin* devlet hazinesine gelir temini için mi yoksa topraklara işletmeci bulmak için mi yapıldığına dair kesin bir hükme varmak şu an için mümkün gözüküyor. Fakat Moğol istilasından sonra Selçuklu maliyesinin pek iyi durumda olmadığı da bilinen bir gerçektir. Burada bir diğer ilgi çekici nokta da bugüne

¹⁶¹ İbn Bîbî, onun çok serveti, adamları ve tabîleri olduğunu nakleder (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 236, 306). Selçuklu siyasal havası Ertokuş'un yaptırdığı abideler için bkz. O. Aslanapa, "Selçuklu Devlet Adamı Mübarizüddîn Ertokuş Tarafından Yapıtılan Abideler", *İTED*, 2 (1956-7), ss. 97-111.

¹⁶² O. Turan, "Temlik-nâme", 166-170.

¹⁶³ O. Turan, "Toprak", 564.

¹⁶⁴ Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 71.

¹⁶⁵ Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 53-4.

¹⁶⁶ "...mülkün tüm sınırları, tüm hakları, ondan alınan mahsul (levâhik), kendine bağlı veya izafe edilen herşeyi (tevabî' ve muzafaat), irtifak hakları (merafik), harap ve sağlam meskenleri, gübrelilikleri (dimen), duvar ve çitleri, harman yerleri (sadir), sulak ve kurak düzlük ve dağlıkları, mamur olan ve olmayan toprakları, meyve veren ve vermeyen ağaçları, üzüm veren ve vermeyen bağları, akan nehirleri, sulama hakları, çeşmeleri, tepeleri ve dağları, vadileri, çayırları, otlak, ot biçecek ve odun kesecek yerleri ile, zikredilen sınırlarla belirtilen köye ait bilenen ve kendisine nisbet edilen, içinde veya dışında olsun, her ne yüzden olursa olsun ve her ne sebeple doğmuş olursa olsun ona ait bütün hakları en ufak teferruatına kadar tamamını..." (Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 35-44), "...satış sahih ve şer'îdir, alım da sahih ve geçerlidir (mer'îdir), İslami bütün şer'î şartları ve makbûl olan şer'î icâb ve kabulün bütün esaslarını toplamaktadır..." (Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 56-58), "...tamamını kabz edip istifâ ettiğine tanık tutulmuştur. Kabzları sahih ve şer'î istifaları da sarîh ve mer'îdir. Bununla mezkûr müşterinin zimmeti mezkûr semenin tamamından ibrâ oldu, bu mezkûr sınırlı köy de tamamı ve kemâli ile mezkûr müşterinin...bu alım satım hükmüne göre, *mülkleri* oldu. Bir *mülk* sahibinin *mülküne* dileğince tasarruf ettiği gibi, tasarruf eder. Buna kimse engel olamaz, nizâ edemez..." (Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 62-67), "...hâkim bütün bunların sihhatine hüküm verdi, akdi infâ etti, geçerliliğini sağladı, câiz buldu, uygun gördü..." (Sahillioğlu, "Mülknâme", st. 68-69). Bu kayıtlar satışın şer'î bir satış olduğunu ve mülkiyetin aynına taalluk ettiğini tahsis etmek için ve de şüpheleri kaldırmak için detaylı açıklamalar yapılmıştır.

¹⁶⁷ Krş. O. Turan, "Toprak", 564-5.

kadar ulaşan *temliknâmelerin* hepsinin de II. İzzüddîn Keykâvus dönemine ait olmasıdır¹⁶⁸. Maalesef şu an bu meselenin çözümüne yönelik yeterli veri mevcut değildir. Belki devletin güçlü olduğu Moğol öncesi dönemde, bağış suretiyle yapılan *temliklerden* devletin malî sıkıntılarının içine düşmesi sebebiyle, bu dönemden itibaren *temliklerin* satış suretiyle yapılmasına geçilmiş olabilir. Moğol hakimiyetinden itibaren artık Anadolu topraklarının *özelleşmesi* daha da hızlanacaktır.

Moğollar'ın hakimiyet döneminde hızlanan toprakların özel *mülkiyete* geçişi, Anadolu toprakların büyük bir kısmının *malik âne* haline gelmesine sebep oldu. Moğolların hakim olduğu dönemde Anadolu topraklarının hala önemli bir kesiminin devlet toprakları olduğu kesin olmakla birlikte, malikânelerin hepsinin de Moğol hakimiyet döneminde olduğunu iddia etmek yanlış olur. II. Çelebi Mehmed döneminde, Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslimlerden fethettiği topraklarda kurduğu *tımar* nizamını, müslümanların hakim olduğu Anadolu Toprakları olan *kadım Rûm* vilayetinde uygulayamaması ve buradaki *malik âne* sahiplerinin tepkisini çekmemek gayesiyle, her iki tarafı da memnun edecek¹⁶⁹, daha önceki *mülk* sahiplerine toprağın *kuru mülkiyetinin* bırakılmasına¹⁷⁰ gidildi ve böylece *divânî-i mâlikâne* nizamı teşekkül etti¹⁷¹. Bu idare

¹⁶⁸ Aynı sultana ait 660/1260 tarihli bir *mülknâme* daha günümüze kadar ulaşmıştır ve Ankara Vakıflar genel müdürlüğü 243 numarada kayıtlıdır (I. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, 330).

¹⁶⁹ "...lık Osmanlı padişahlarının istilâ ve ilhâk etmiş oldukları Anadolu beylikleri aksamında, toprak *temellükü* şekilleri bakımından, esaslı ve ihtilalcı bir değişiklik yapmamış oldukları keyfiyeti fikrimizce daima hatırdâ tutulması lazım gelen bir esas noktadır. Filhakika, Osmanlı imparatorluğu zemini daha müsait bularak veyahut din, tarihî an ve coğrafi vaziyet farkının tevliid ettiği daha büyük bir şiddet ve hayatiyetle çarpıp yıkarak kendisine mahsus bir nizamı daha fazla yaratabildiği Balkan memleketlerinden farklı olarak; buralarda ciddî bir mukavemete uğramış ve daha ilk günlerden itibaren, tavizler yapmak mecburiyetini hissetmiştir. İhtimal, daha eskiden muhtelif tarihlerde bu mıntıkları kendi çerçeveleri içine almış bulunan Türk-İslam devletleri de aynı vaziyette kalarak yerli büyük toprak sahiplerinin *mülkiyet* haklarını tanımaya mecbur kalmışlardır. Bu suretle, buralardaki toprak *mülkiyeti* şekillerini çok eski zamanlara kadar çıkarmak mümkün gözükmüyor. İşte bu sebeple diyebiliriz ki; mevzubahis *malikâne divânî* sistemi, umumiyetle yerli toprak sahipleriyle, fatih devletlerin adamlarını aynı zamanda ve aynı toprak üstünde tatmin etme ihtiyacının bir vasıtası gibi tatbik edilmiş bulunmakta olduğu muhtemeldir...toprağın iki baştan tasarrufu sisteminin Osmanlılardan evvel, Anadolu ve Suriye'nin muhtelif aksamında ve hatta Selçukîlerde de mevcut olduğuna dair deliller mevcut bulunduğunu kaydetmekle iktifa edelim" (Ö. L. Barkan, "Malikâne-divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, 164-5).

Osmanlı öncesi toprak meselelerini tartışan Beldiceanu-Steinherr, *malikâne divânî* uygulamasını XIII. yüzyılın ortalarına kadar götürmektedir (Beldiceanu-Steinherr, 247).

¹⁷⁰ Barkan, "Malikâne-divânî Sistemi", 162-3.

¹⁷¹ Sistem hakkında daha geniş bilgi için bkz. Barkan, "Malikâne-divânî Sistemi", 151-89. 1243 öncesine ait arşiv vesikalarında, müslim ve gayr-i müslimlere ait *özel mülklerden* bahsedilmekte. Ayrıca İslamî müesseselerin *mülkleri* olduğu gibi, gayr-i müslimlere ait kiliselerin de *mülkleri* olduğu anlaşılıyor. İşte bu dahi daha ilk başlardan itibaren Selçukluların toprağın *mülkiyetini* tabîî olarak eski sahiplerinde bıraktıklarını göstermektedir. Dönemin kaynak ve belgelerinde sözü edilen *mülk*, başka bir *mülkiyet* çeşidini ifade etmiyorsa, topraklar *özel mülkiyet* ve *devlet mülkiyetindeki* topraklar olarak ikiye ayrılıyordu. Aşağıda da daha detaylı inceleneceği gibi bu *mülk* araziler hızla çoğalacaktır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki begliklerin hakimiyetindeki toprakları, ilk ele geçirdiği dönemde mecburî olarak kendi *tımar* uygulamalarından farklı bir uygulamaya gitmesi sonucunda *malikâne divânî* sisteminin ortaya çıkması, Türkiye Selçuklu devletinin ilk dönemlerinden itibaren *özel mülkiyete* varlığını ortaya koymaktadır. Çünkü

biçiminin uygulandığı bölgelere bakıldığında, neredeyse Anadolu topraklarının büyük bir kısmını kapladığı¹⁷² görülmekle birlikte, bu manzara aynı zamanda Osmanlı öncesinde Türkiye topraklarının büyük bir bölümünün, 1071'den itibaren uzun bir süreçte, *malikhâne*ler haline dönüştüğünü açıkça gözler önüne sermektedir.

Fakat bu belgelerin toprak idaresinin önemli ölçüde değiştiği kabul edilen, Moğol hakimiyeti dönemine ait olduğunu itiraf etmek gerekir. Mamafih daha öncesi, yani otantik Selçuklu dönemine ait benzer bir temliknâme henüz ortada olmamakla birlikte, Selçukluların hakimiyet döneminde, yukarıda bahsi geçen Ahlat'daki bir mülkün 629/1231 yılındaki satışına ait bir sened, aslında hangi tarihten itibaren başladığı ve ne kadar yaygın olup olmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, Selçuklu Türkiyesi'nde *satış suretiyle temlik*'lerin bu tarihten öncesinde de olabileceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Özel mülkiyete ait topraklar diğer Yakın Doğu devletlerinde de hayli yaygındı ve zamanla yapılan *tevcih* ve bağışlarla devamlı *devlet mülkiyeti*ndeki topraklar aleyhinde genişlemekteydi¹⁷³. Bu hüküm aslında hemen akabinde, neredeyse bütün Yakın Doğu devletlerinde bir süre sonra görülen, birbirinden küçük farklarla ayrılan *feodalleşmenin* (decentralization), Selçuklu Türkiyesi'nde de oluşup oluşmadığı tartışmasını gündeme getirmektedir¹⁷⁴.

II. Çelebi Mehmed'in bu toprakları devletleştirememesi, *kuru mülkiyeti* ifade eden *malikhâne divanı* sistemini ortaya çıkarmıştır. Eğer Türkiye toprakları *darü'l-harb* olsaydı, Osmanlı ele geçirdiğinde burada da toprakları bakanlardaki uygulamayı getirecekti. Fakat buranın ele geçirilişi bakanlardaki toprakların ele geçiriliş şekliyle farklıydı ve müslümanların hakimiyetindeki topraklar ele geçiriliyordu. Dolayısıyla buraya fethedilen topraklardaki devletleştirmeyi uygulayamadı. Fakat kendi sistemiyle çatışmamak için de hem toplumun hem de devletin toprak *mülkiyeti* anlayışı ortada buluşturuldu. XV. yüzyılda Anadolu'daki toprakların neredeyse tamamına yakınının *malikhâne divanı* sistemine tabi olması daha ilk *il tutma* yıllarından başlayan ve Moğol hakimiyeti döneminde hızlanan muhtelif şekillerdeki *temlikin* olduğunun da bir göstergesidir

¹⁷² Barkan, "Malikhâne-divânî Sistemi", 166-175.

¹⁷³ Özel mülkiyet muhtelif yollarla büyümekteydi. Vakıflar, vakfiyelere koydukları şartlarla, gelir fazlasının vakfın *emlakının* genişletilmesinde kullanılmasını istiyorlardı (O. Turan, "Karataş Vakfiyeleri", 97).

¹⁷⁴ O devirlerde gayr-i menkul sahibi oluş biçimini İbn Haldûn şöyle tasvir etmekte: "Bilinmelidir ki, şehir ve kasaba ahalisinin, birden bire ve bir asır gibi bir sürede, çok miktarda *akar* ve *çiftlik* sahibi olmaları mümkün değildir. Çünkü, ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, haddinden fazla değerli *emlak*a sahip olacak kadar servet hiç birinde yoktur. Bunların *mülk* edinmeleri ve biriktirmeleri, sadece tedricîdir. Bu, genelde atalardan ve akrabalarından kalan miraslarla olur. Miras yoluyla gelen bir çok kişinin *emlakı*, zamanla bir kişinin elinde toplanır ve o da buna ilaveler yapar. Bu daha çok fiyat inmeleri ve yükselmeleri dönemlerinde olur. Bir hanedanlığın yerini diğer bir hanedanlığın almağa başladığı dönemlerde, askerî güç yok olduğu, düzen bozulduğu ve şehir harap olmaya yüz tuttuğu sıralarda, gayr-i menkullere olan talep azalır. Durumun bozulması sebebiyle, bu gibi şeylerden elde edilen menfaatler azalır ve fiyatlar düşer. Artık ucuz bir fiyatla *mülk* sahibi olmak kolaylaşır, bunlarda miras yoluyla nesillere intikal eder. Hanedanlığın büyümesi döneminde şehir genişleyip, oradaki ahval düzeliyor, mülkler cazip hale gelince, *akar* ve *çiftliklere* talep artar ve bu gibi şeylerin temin ettiği menfaat çoğalır. Gayr-i menkullerin değerleri artar ve daha önce görülmemiş bir önem kazanır. İşte pazarlanmasındaki ve fiyatındaki değişiklikten maksat budur. Bu durumda *emlakı* olanlar, şehrin en zengini haline gelmiş olur, bu servet, onun çabalaması ve kazanması ile elde edilmiş değildir. Çünkü onlar, böyle bir serveti çalışarak ve kazanarak elde etme gücüne sahip değildir" (İbn Haldûn, 340).

Cahen *ıktâ*'ların zamanla bir *feodalleşmeye* gitmediğini, fakat Selçuklu Türkiyesi'nde Devlet'in, *feodal devlet* olduğuna dikkat çekmektedir¹⁷⁵. Büyük Selçuklular ve mirasçıları da *feodalleşme* önünde boyun eğmişlerdi. Anadolu Selçukluları ise Moğol istilasına kadar ele alındığında *feodalleşmeye* karşı eğilimler göstermektedir. Yani Anadolu Selçuklularında asla soya dayalı, ömür boyu *mülkiyetinde* arazileri olan *feodaller* olmamıştır. O ayrıca Moğol öncesi Selçuklu Türkiyesi'nde *feodalleşmenin* olmadığını özellikle vurgulamaktadır¹⁷⁶.

Aslında *feodalite* kavramını gelişigüzel kullanmamak gerekiyor. Bilhassa İslam dünyasındaki *ıktâ*' nizamını Avrupa'daki *fief*e benzetmek yanlış olduğu gibi, temelde de birbirine benzemeyen birçok yönü vardır¹⁷⁷. Fakat devletin zamanla topraklar üzerinde kendi hak ve salahiyetlerinin bir kısmını *ıktâ*'-ı *istiglâl* olarak devretmeye başlayınca bu, müesseseyi *fief*e yaklaştırmıştı. Fakat yine de "*ıktâ*'da, sahibinin hakkının taalluk ettiği mevzu, sabit ve muayyen bir arazi parçası olmayıp arazinin gelirdir; bu geliri temin eden arazi ise sık sık değişmekteydi". Mamafih *özel mülkiyete* ait küçük topraklar da yok değildi¹⁷⁸. Bu dönem Türkiyesi'ndeki toprak sahiplerini, büyük *mülk* sahipleri ve küçük *mülk* sahipleri olarak iki sınıfta ele alınabilir. Zamanla İslam ülkelerinde *ıktâ*'lar, basit *ıktâ*'lardan askerî şeflerin¹⁷⁹, hükümdar sülalesine bağlı meliklerin ve mahallî etnik cemaat şeflerinin tasarrufunda daha büyük ve bir takım haklara sahip idareler halini aldı ve bu yönüyle batıdaki *feodal* hiyerarşiye benzeyen yanları ortaya çıktı. Cahen buna rağmen İslam toplumunun *feodal* bir cemiyet olduğunun söylenemeyeceğini de belirtmektedir¹⁸⁰.

Selçukluların, bilhassa *uc* bölgelerindeki göçebe *beglere yurdluklar* vermesi, *feodaliteyi* doğurmamıştı¹⁸¹. Çünkü bu *begler* sonuçta Selçuklu sultanlarına bağlıydılar. I. Gıyasüddîn Keyhüsrev'in İstanbul dönüşünde *uc beglerini* teftiş etmesi bunu teyid etmektedir. Ayrıca devlet bu *beglerden* ihtiyaç anında asker istediği gibi, yıllık vergiler de alıyordu¹⁸². İkinci dönemden itibaren artık göçebe Türkmenler yerleşiklere boyun eğmeye

¹⁷⁵ Cahen, "La terre", 572.

¹⁷⁶ Cahen, "La terre", 575.

¹⁷⁷ Bunun için bkz. Cahen, "Feodal", 348-50; F. Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", 319-334.

¹⁷⁸ Cahen, "Feodal", 350.

¹⁷⁹ Cahen, *askerî ıktâ*'ların kökenini Büveyhîler'e bağlamaktadır (Cahen, "Feodal", 351, - "L'évolution de l'iqta' du IX au XIII siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales", *Annales ESC*, 8 (1953), ss. 25-52; Uzunçarşılı, 18. Köprülü ve O. Turan ise Selçukluların İslam dünyasına gelişiyle ortaya çıktığını iddia etmekte (Köprülü, "Mülâhazalar", 221-23; O. Turan, "Toprak", 549). Gordlevski ise *askerî ıktâ*'nın köklerinin Doğu Asya'ya kadar uzandığını iddia etmektedir (Gordlevski, 123).

¹⁸⁰ Cahen, "Feodal", 351.

¹⁸¹ Cahen, "Feodal", 352. Müellif devamında ise çok esnek kullanımia, kısmî bir *aşiret feodalitesinden* bahsedileceğini de eklemektedir (Cahen, "Feodal", 353).

¹⁸² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 83-4, *Muhtasar*, 41.

başlamıştı. Kısaca bu *beg*ler kendi *yurdlarında* belli bir dönem mutlak bir muhtariyete sahip değillerdi ve kaynaklarda onlara yapılan bağışlar da *iktâ'* olarak geçmemektedir.

Yine Selçuklular döneminde “prenslıklar” için tahsis edilmiş büyük topraklar yoktu. Belirli bir dönemde Selçuklu'ya tâbî olan “Ermeni prensliği” Selçuklu içinde müstakil bir “prenslık” değildi. Eyaletler ve şehirler dikkatle bakıldığında yine kendi içlerinde muhtar değildi ve merkeze bağlıydılar. Bu şehirlerin hakimleri ne kadar adem-i merkezîyetçi tavırlar sergileseler de gerektiğinde yerleri değiştiriliyor, hak ve yetkileri de veraseten intikal etmiyordu. Hudut şehirleri, Maraş ve nispeten Tarsus bu kaidenin dışında kabul edilseler de, bu muhtar durumlarını uzun süre koruyamamışlardı. Yine bazı şehirlerin gelirleri önemli kişilere vazifeleri karşılığında verilmekle birlikte, bu vazife sona erdiğinde varidatı kesiliyordu. Selçuklu şehirlerinin bazıları “istiklâlleri ellerinden alınmış eski hükümlerlere” terkediliyordu, fakat bunlar bu şahıslara verasetle değil *kayd-ı hayaf* şartıyla tevcih ediliyor ve bu şehirler, “hasılatları veya hakimlerinin, temîn ile mükellef buldukları asker miktârı ile tasarruf edilmekteydi”. Burada da istisna teşkil edecek durum elbette vardı: I. Alâüddîn Keykubâd'ın Moğollar ve Eyyübilere karşı kullanmak için ve kendi hallerinde bırakıldığında toplumsal asayişini bozacağını düşündüğü Harezmliler'den Anadolu'ya gelenlere, bazı vilayetleri “*idarî bir fief*” olarak verdi¹⁸³. Kır Han'a Erzincan, Bereket Han'a Amasya, Köşlü Han'a Larende, Bilân Togu Han'a Niğde verilmişti¹⁸⁴. Fakat bu vilayetlerin doğrudan doğruya sultana bağlı olduklarını da unutmamak gerekmektedir¹⁸⁵. Moğol hakimiyeti döneminde bir kısım Moğol idarecilerinin Selçuklu topraklarını kendilerine gelir sağlamak kaygusuyla, eyaletlere ayırıp aralarında paylaşmaları, aslında daha öncesinde bu eyaletlerin hepsinin de Selçuklu merkezine bağlı olduklarının açık bir göstergesiydi. İkinci dönemde yani Moğol hakimiyetinden önceki yarım asırda, Türkiye Selçuklu Devleti *feodalleşmiş bir ademi merkezîyetçiliğin* aksine, tamamen *merkezîyetçi* bir idareydi¹⁸⁶. Cahen'e göre; gerektiğinde her an azledilebilen bir yönetici yahut *has*'lara sahip bir melik, *feodal* bir *beg* olarak yorumlanamazdı¹⁸⁷.

Selçuklu teşkilatına ait bilgiler de bu fikri destekler mahiyettedir. Herşeyden önce Türkiye Selçuklu ordusu birinci dönemde Türkmen ağırlıklı olmakla birlikte, daha sonraları göçebe Türkmenlerin dışlanması ve bilhassa devletin, askerlerin ücretlerini rahatlıkla ödeyeceği dönemlerde, ücretli askerlere önemli ölçüde yer verilmiştir. Tabii

¹⁸³ Cahen, “Feodal”, 356.

¹⁸⁴ Halbuki kaynak bunu da *iktâ'* olarak kaydetmektedir (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 435; *Muhtasar*, 173).

¹⁸⁵ Cahen, “Feodal”, 356.

¹⁸⁶ Cahen, “Feodal”, 357.

¹⁸⁷ “...en ne prenant pas un gouverneur révocable ou un prince du sang apanagé pour un seigneur féodal” (Cahen, *La Turquie*, 195).

ücretli askerler yanında sipahiler¹⁸⁸, Türkmenler ve tâbî devletlerin gönderdikleri askerler de vardı¹⁸⁹. Daha I. Gıyasüddîn Keyhüsrev döneminde Selçuklu ordusunda Rum, Alman, Kıpçak (kuman) ve Alan askerler istihdam edilmişti¹⁹⁰. Yassıçemen muharebesinde (628/1230) Selçuklu ordusunun esasını Türk, Frenk, Gürcü, Ucî, Rumî, Rus, Arap askerler oluşturuyordu¹⁹¹. Yassıçemen'den sonra Selçuklu ordusunda artık Türkmenler dışında Türk asker zikredilmez olur. 634/1237 Meşhediyeye ovasındaki birikmiş Selçuklu ordusu Rumî, Harezmî, Ucî, Gürcü, Frenk, Rus, Kıpçak ve Kürd askerlerden oluşuyordu¹⁹². Köseadağ savaşına ise Şâmî, Rumî, Ermeni, Frenk, Gürcü ve Ucî askerler katılmıştı¹⁹³. *Iktâ'* müessesesi kölelerden yetiştirilen ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için başarılı bir şekilde uygulanmaktaydı.

Cahen, Türk-İslam ülkelerinde ve Türkiye Selçuklularında görülen *feodaliteyi* Selçuklu hanedanlığının bir karakteri değil, çözülme devri hususiyeti olarak görürken¹⁹⁴, Köprülü ise bunu, Türk-İslam devletlerinin ve toplumlarının kendi iç bünyesinden kaynaklanan ve kendine has bir yapı olarak açıklar¹⁹⁵.

Buraya kadar Cahen'in görüşlerine katılmamak mümkün değil, fakat hukukî durumun zamanla değişmiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Onun, Türk-İslam ülkelerindeki uygulamanın Avrupadaki *feodaliteden* ayrı olduğuna dair önemle üzerinde durduğu husus, verilen toprakların zamanla *müsadere* ile alınmasıydı. Evet, diğer Türk-İslam ülkelerinde görüldüğü gibi, Türkiye Selçuklularında da görülmekle birlikte, bu uygulama devletin güçlü olduğu zamanlarda ve çok nadir olarak geçerliliğini koruyabilmiştir. Genelde *mülk* sahipleri sultanlarla anlaşmalara giderek, kendi menfaatlerini korumada oldukça mahirdi. Bu durumun köylü üzerinde baskı unsuru oluşturup oluşturmadığını bilmek şu an için mümkün değilse de, devletin güçlü olduğu ve sistemin işlediği dönemlerde köylü devletin oluşturduğu şikayet müesseselerine şikayetlerini götürebilmiş olmalı. Bu devletin zayıfladığı Moğol hakimiyeti döneminde tamamen *mülk* sahiplerinin lehine işlemiştir.

Selçuklu Türkiyesi'nde *siyasal havâs* büyük *mülk* sahiplerini veyahutta büyük *mülk* sahipleri *siyasal havâsı* oluşturmaktaydı. Bunu dönemin özgün kaynaklarından takip

¹⁸⁸ Anadolu Selçuklu ordusu için bkz. Uzunçarşılı, 99-112; Cahen, *La Turquie*, 190-3; Baykara, 66; O. Turan, *Türkiye*, 382, 388.

¹⁸⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 153, *Muhtasar*, 64.

¹⁹⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 107, *Muhtasar*, 47.

¹⁹¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 391. Kaynağın büyük çoğunluğu göçebe Türkmen olan *ucîleri* Türk'lerden ayrı tutması oldukça önemli.

¹⁹² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 459.

¹⁹³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 525.

¹⁹⁴ Cahen, "Feodal", 357-8.

¹⁹⁵ Köprülü, "Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi", 330-4.

etmek mümkün¹⁹⁶ olmakla birlikte, Bizans ve Avrupa'daki *mülk* sahiplerinden farklı olduğuna Cahen özellikle dikkat çekmektedir. Burada büyük mülk sahiplerinin çoğalması her zaman içtimaî ve iktisadî yapıda bir çöküşün habercisi olup olmadığını iyi tetkik edilmesi gerekmektedir. Bazı tarihçilerin öteden beri, her yerde "feodal" olarak adlandırdıkları büyük *mülk* sahiplerinin veya *siyasal havâsın*, Türkiye Selçuklu Devleti için büyük tehlike oluşturduğunu ve devletin gücünün zayıflattığı¹⁹⁷ görüşüne tamamen katılmak mümkün değil. Binaenaleyh Türkiye Selçuklu tarihini iktisadî ve içtimaî açıdan değil de, siyasî merkezin gücünün zayıflaması veya güçlenmesi esas alınarak bakılırsa büyük *mülk* sahiplerinin her zaman bir tehlike gibi algılanması¹⁹⁸ oldukça tabiidir. Fakat sanayi öncesi toplumlarda, büyük *mülk* sahiplerinin her zaman köylüyü ezdiği¹⁹⁹, iktisadî, içtimaî ve siyasî yapıda bunalıma sebep olduğu varsayımı, her zaman için geçerli değildir. Ancak merkezî idareler zayıfladığında, iktisadî erki elinde bulunduran *a'yân* ve *siyasal havâsın* toplum ve siyaset üzerinde baskısı da artması oldukça tabiidir. Hatta mesele sadece siyasî merkezin nüfuzu olarak düşünülmez, içtimaî ve iktisadî yapı açısından ele alınırsa, büyük *mülk* sahiplerinin artması ve yaygınlaşması üretim artışına, şehir ekonomisinin buna bağlı olarak kırsal ekonominin canlanmasına ve iktisadî genişlemeye yol açtığı söylenebilir. Nitekim Bizans'ta iktisadî genişlemenin görüldüğü dönemler, büyük *mülk* sahipleri (land lord)'nin güçlendiği ve arttığı dönemlere tesadüf ettiğini daha önce Harvey ortaya koymuştu²⁰⁰. XIV. yüzyıla ait bir kayıta bu tarihi gerçeklik daha da belirginleşmekte. Olcaytu, devlete ait toprakların küçük köylüler tarafından iyi işletilemediğinin farkına varıp, uzun zaman içinde harap olduğunu görünce, bu toprakların satış ve bağışlarla süratle özelleştirilmesini, yani *özel mülkler* haline

¹⁹⁶ Selçuklu Türkiyesi'nde *siyasal havâsın* merkez nazarında önemli yeri olduğu gibi, iktisadî gücü ve toplumda da onları destekleyen, belki de onun gücü altında varlığını sürdüren büyük sayıda taraftarları vardı. Sultanın sarayında günde otuz koyun kesilirken, Seyfüddîn Ay-aba'nın konağında seksen koyun kesiliyordu. Onların diğer *begler* üzerinde de önemli ağırlığı vardı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 265, *Muhtasar*, 105). Seksen koyun nasıl temin edilirse edilsin veya kimler tarafından tüketilirse tüketilsin, siyasî güçleri bir yana, müellifin de mukayase yapma ihtiyacı hissetmesinden de anlaşıldığı üzere, merkeze karşı içtimaî ve siyasî güce sahip bir *havâs* zümresinin olduğunu ortaya koyuyor. XIII. yüzyılda ağırlığını hissettirmeye başlayan, Seyfüddîn Ay-aba ve onun gibilerden oluşan *havâs* zümresinin gücü, iktisadî kaynaklara hakim olmalarından kaynaklanıyordu. Bu gücü de kendilerine kaydı hayat şartıyla veya vazife süresince verilen *ıktâ'*larla elde etmeleri mümkün değildi. Bunların yanında, gerek bağışlarla gerekse daha önce temas edildiği gibi, çeşitli vesilelerle elde ettikleri büyük miktarlarda menkul-gayri menkul *özel mülkler* onları toplum ve devlet nazarında ayrıcalıklı hale getiriyordu. *Havâs* zümresinin *özel mülk*lerinden yaptıkları zengin *vakıflarla* bu daha da belirginleşmektedir.

¹⁹⁷ Gordlevski, 156.

¹⁹⁸ O. Turan ve Köprülü, Moğol döneminde *özel mülklerin* artışının bir çöküşe sebep olduğu tezini ileri sürmüşlerdi. Daha önce *devlet mülkiyetinin* daha fazla olmasını özgür köylünün varlığına bağlamışlardı bkz. O. Turan, "Toprak", 549-566; Köprülü, "Mülahazalar" 219-40.

¹⁹⁹ Fakat Selçuklu Türkiyesi'nde *büyük mülk sahiplerinin* topraklarında kiralık veya köle olarak çalışan çiftçiler vardı. I. Alaüddîn Keykubâd o dönemde nüfuz sahibi emirleri azledip, emirliklerini ellerinden alınca onları kölelerine dağıttı. Emirlerin bu tahakkümünün kırılmasıyla "Anadolu diyarında emniyet ve refahın kararlaşıp, fakirlere haksızlık yapan kimsenin kalmamıştı" (*Anonim Selçuk-nâme*, 30). Kaynak çok kısa olarak temas etmiş olsa da, anlaşılan o ki o dönem Selçuklu Türkiyesi'nde *büyük mülk sahipleri* halk üzerinde baskı unsuru oluşturmaktaydı.

²⁰⁰ Harvey, 160-2 vd.

getirilmesini emrettiğine dair kayıt daha önce verilmişti. Bu kayıttan Moğol öncesi dönemlerde Selçuklu Türkiyesi'nde *devlet mülkiyetinin* yaygınlığı ve toprakların büyük kısmının *devlet mülkiyetinde* olduğu sonucu çıkarılabileceği gibi, aynı zamanda Moğolların daha çok vergi alabilmek için işlenmemiş (mevat=marjinal) veya iyi işlenmeyen toprakların üretime açılmasını amaçladığı düşünülebilir.

Daha önce de kısmen tartışıldığı gibi devletlerin siyasî ve toplumsal yapılanmaları ve oluşturulan kanunî düzenlemelerin büyük bir kısmının altında vergi ve iâşe endişesi yatmaktaydı²⁰¹. Vergi ve iâşe akışını engellemediği ve de merkezî idare için tehlike oluşturmadığı sürece, *a'yân* ve *siyasal havâsın* büyük *mülk*ler edinmesine göz yumuluyordu. Türkiye Selçuklularında her sultanın başa geçtiğinde ilk işi, daha önceki *mülk* sahiplerinden kendilerine hizmet karşılığı *iktâ*'lar verilenlerin *menşurlarını* yenilemek oluyordu²⁰². Menşurların yenilenmesi uygulaması Nizamülmülk tarafından getirilmişti²⁰³. Onun getirdiği bu uygulama ile büyük *mülk* sahiplerinin güçlerini köylü aleyhine artırmasını engellemek, mevcut güçlerinin kırılması, siyasî merkezin aleyhine yönelmesinin önlenmesi hedefleniyordu. Fakat Türkiye Selçuklularında bir dönem sonra Sultanların tahta geçişinde, yani siyasî yapılanmada, bu *mülk* sahipleri etkili olmaya, sultanlar daha başa geçmeden tahtı ele geçirdiklerinde kendi *mülk*lerinde kalma ve tekrar *menşurlarının* yenilenmesini şart koşmaya başladıklarından bu gelenek süistimal edilmiştir. Nazariyatta böyle bir hüküm olmakla birlikte, uygulamada pek geçerliliği yoktu. Sultan, onların isteklerinin yerine getirileceğine dair söz vermedikçe başa geçemiyordu. Türkiye Selçuklularında siyasî yapılanmada, sultanların başa geçmesinde ve hal edilmesinde, *a'yân* ve *siyasal havâsın* ve *mülk* sahiplerinin ağırlığı I. Gıyasüddîn Keyhüsrev'den itibaren hissedilmeye başlar²⁰⁴. Buna ilk defa Türk tarihçileri içinde dikkat çeken Uzunçarşılı olmuştur²⁰⁵. Aşağı yukarı Uzunçarşılı ile aynı yıllarda eserini tamamlayan Gordlevsky'de bu hususu daha detaylı bir şekilde ele almıştır²⁰⁶.

III. Kılıç Arslan'ı hal ederek yerine geçmek için harekete geçen I. Gıyasüddîn Keyhüsrev bilhassa şehirlerde yaşayan ve iktisadî gücü de elinde bulunduran *siyasal havâsın* ve *a'yânın* şehir dışındaki *mülk*lerini tahrip etmek suretiyle onları kendi tarafına çekerek bu emeline ulaşmıştı. Konya'da yaşayan *a'yân* ve *siyasal havâsın*, *mülk*lerine dokunulmayacağı ve *menşur*'ların yenileneceği vaadini aldıktan sonra şehri ona teslim

²⁰¹ Daha sonra aynı topraklarda hüküm sürecek Osmanlı Devleti de aynı endişeleri yaşayacak, hatta bu merkezin siyasetinde önemli ölçüde belirleyici olacaktır. Bunun için Mehmet Genç'in Yakın Doğu devletleri için bir model olacak çalışmasına bkz. Genç, ss. 13-25.

²⁰² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 33, 35, 87, 113, 120, 130-40, 146, 168, 170 vd.

²⁰³ Nizâmü'l-mülk, *Siyasetnâme*, trc. Mehmet Altay Köymen, İstanbul 1990, 51.

²⁰⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 87, *Muhtasar*, 41-2.

²⁰⁵ Uzunçarşılı, 59-64.

²⁰⁶ Gordlevski, 158-64.

etmişti²⁰⁷. I. Alaüddîn Keykubâd'ın tahta geçişinde Emir Seyfüddîn'in müdahalesi asla küçümsenemez²⁰⁸. II. Gıyasüddîn Keyhüsrev'in tahta geçişinde de *a'yân ve siyasal havâsın* etkisi büyüktü²⁰⁹. Her ne kadar *a'yân ve siyasal havâs* sultanların tahta geçişini belirliyorsa da sultanlar kendileri için mevcut tehlikenin farkındaydı ve tahta geçtiğinde bunlara karşı kendini güçlü hissedenler sert tedbirler almayı ihmal etmiyorlardı. Fakat bu her zaman mümkün olmamaktaydı.

Türkiye Selçuklu tarihinde *siyasal havâsa* karşı en ciddî tavır, merkezin kendini en güçlü hissettiği ve merkezizetçiliğin zirveye ulaştığı I. Alaüddîn Keykubâd döneminde alınmış ve onun döneminden başka da bu derece *siyasal havâs* üzerine gidilememiştir. I. Alaüddîn Keykubâd ilk önce bu güçlü *begleri* iktisaden zayıflatma için Konya ve Sivas surlarının büyük bir kısmı yaptırmalarını istemişti. Dört kapıdan birkaç tanesiyle burç ve bedenler hazineye yapılacak, diğer kısımları ise bu *beglere* paylaşılacaktı. Surlar kısa sürede yapıldı ve *beglerin* isimleride kalıcı olması için yaptırdıkları kısımlara nakşedildi²¹⁰. Böylece bir taşla iki kuş vurulmuş, hem Moğol tehlikesine karşı hazırlık yapılmış, hem de *siyasal havâsın* iktisadî gücüne ağır darbe vurulmuştu. Onların bütün "malları bu sur ve içinde bir takım saray ve köşk yapımına harcandığından kalplerinde Sultana karşı aşırı bir kin birikmişti"²¹¹. Yaptırdıkları yerlere kendi isimlerinin nakşedilmesi de onları tatmin etmişe benzemiyordu. Hem iktisadî ve siyasî güçlerini daha fazla kaybetmek istememeleri, hem de daha önce I. Keykubad'a karşı Keykâvus'u tuttukları için kendilerine I. Alaüddîn Keykubad'ın bir gün daha ağır tavır ve intikam alacağını tahmin ettiklerinden gizli gizli onu alaşağı edip, kendi güdülerindeki Koylu-hisar meliki Celalüddîn Keyferidun'u tahta çıkarma hesapları yapmaya başladılar²¹².

Bu arada sultan da boş durmuyor, devletin içine sızan bu zümreyi bertaraf etmenin fırsatlarını kolluyordu. Nitekim fırsatını bulunca da hepsini teker teker bertaraf etmiş, bir

²⁰⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 87, *Muhtasar*, 41-2. Yine Diyarbekr'in ileri gelenleri şehri Selçuklulara teslim etmeden önce, sultan adına Dicle kenarındaki tarla ve bağların *divanî* vergilerden ve *avarız* mükellefiyetlerinden *muaf* olduklarına dair hüccet, ayrıca *ıktâ'* ve *mülk* sözü almışlardı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 497, *Muhtasar*, 204-6; O. Turan, *Türkiye*, 419).

²⁰⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 200-1, *Muhtasar*, 84-5.

²⁰⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 464-66, *Muhtasar*, 188-9.

²¹⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 253-6, *Muhtasar*, 99-100. Gerek Sivas gerekse Konya'nın surlarının inşası, *mülk* sahiplerinin iktisadî güçlerinin kırılması şeklinde bakılabileceği gibi, diğer bir yönünü de gözardı etmemek gerekmektedir. *Mülk* sahipleri hayli büyük paraya mal olacak bu imarı yapabilecek güçlerinin olduğunu da göstermektedir. Ayrıca onların dönemin zirai hayatının canlanmasına büyük katkıları olduğu gibi, şehirlerin imarında da önemli görev üstlendikleri anlaşılıyor. Nüfusun %85'nin geçimlik (subsistence) ekonomiye sahip bir toplumda, ülkenin bayındırlaşmasının çoğunlukta bu fakir kesimle olamayacağı, büyük miktarda maddî gelire sahip olmayan; tahmini %3 *medreseli havâs*, %10'luk esnaf ve zanaatkarlar da çıkarılırsa, belki %2'lik gibi bir kesim toplumun iktisadî gücünü elinde tuttuğu ve devletin yanında ülkenin bayındırlaşmasında önemli bir katkıları olduğu ortadadır.

²¹¹ 618/1221-2 tarihinde 140 emire Konya surlarının inşası vazifesi verilmiş 140 burç yapılmıştı (*Anonim Selçuk-nâme*, 29-30).

²¹² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 265, *Muhtasar*, 106.

çoğunu katlettirirken, bir kısmını da sürgün etmiştir²¹³. Böylece merkezin kendisini en güçlü hissettiği bu dönemde, *siyasal havâs*dan *mülk* sahibi zümrenin önemli bir kısmı, devletin mutlak gücüne gölge düşürdükleri anlaşılınca bertaraf edilmiştir²¹⁴. Devlet artık, uzun ömürlü olmasa da merkezleşme çabasında büyük ölçüde başarılı olmuştu. Hele sultanın bu hususu ima eden, “eski kart ağaçları kesmek, onların yerine yeni fidanlar dikmek lazımdır”²¹⁵ sözü, hem iktisadî hem de siyasî gücü elinde bulunduran *beg*lerin ve emirlerin devletin organlarında kemikleştiği ve bunların siyasî gücünün ancak ortadan kaldırmakla kırılabileceği kanaatinin kuvvetlendiğini göstermektedir. Tabî bu ifadeden devletin hayatiyetini devam ettirebilmesi için, sultanın kendi güdümünde yeni bir *siyasal havâs* oluşturma gayretleri içinde olduğu da sezilmektedir.

Keykubâd ayrıca çıkardığı bir emirle, *siyasal havâs*ın kalan *mülk*lerini *müsadere* ettirmiş, bir fermanla da sadece askeri sınıfın *mülk*lerinin evlatlarına intikal edebileceği bildirmişti²¹⁶. Meseleye *özel mülk* sahipleri açısından bakıldığında onların da siyasî yapının olumlu veya olumsuz gelişmelerin kendilerini ne kadar ilgilendirdiği ve *mülk*leri adına endişelenmelerinde haklılıkları daha iyi anlaşılabilir. Çünkü *mülk*lerini *müsadereden* korumak, varlıklarını sürdürebilmek ve bir takım tehlikelerden emin olabilmek için sultanlara bir şekilde yakın olmak, oynanan siyasî oyunların arasından bir zarar görmeden sıyrılmak ve hatta fırsatlardan istifade bir takım menfaatler elde etmek zorundaydılar²¹⁷. *Köylü*, *siyasal havâs-a'yân* ve *devlet* üçlüsü arasındaki ilişkiler tarih boyunca hep hassas dengeler üzerine kurulmuş, bir taraf diğerlerine nazaran birazcık öne çıktığında diğerleri hep zarar görmüştür ve bu dengenin korunduğu dönemler korunamadığı dönemlere nazaran oldukça sınırlıdır.

Bir zamanlar Bizans'ın içine düşdüğü köylü-kudretli ikilemine, kesin deliller olmamasına ve Bizans döneminden bazı hususlarda farklılıklar arzemesine rağmen, bu defa Selçuklular düşmüş gibi görünüyor. Yine *havâs* cephesine dönülürse, Selçuklu toplumundaki büyük *mülk* sahipleri, aynen Bizans'daki gibi iktisadî ve içtimaî genişlemenin en önemli unsuruydu. Selçuklu döneminde de XIII. yüzyılda başlayan iktisadî genişleme ile, büyük *mülk* sahiplerini oluşturan *a'yân* ve *siyasal havâs*ın güçlendiği

²¹³ Siyasî yapıda ikinci derecede (evsât-ı umerâ) ağırlığı olan, fakat katledilenlerin de adamları konumundaki Kemalüddin Kamyar, Zahirüddin Mansur ve Şemsüddin Horasanî'yi de sürdürmüştü (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 271, *Muhtasar*, 109).

²¹⁴ Bir selçuklu kaynağı bunların sayılarının 24'ü bulunduğunu bildiriyor ki bu oldukça büyük rakamdır (*Anonim Selçuk-nâme*, 30).

²¹⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 268, *Muhtasar*, 107.

²¹⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 289; Gordievski, 134.

²¹⁷ “Umran içinde sermaye sahiplerinin ve şöhret sahibi zenginlerin mutlaka bir koruyucu güce ve makama ihtiyacı vardır. Bu güç sayesinde kendini savunur. Makamı sayesinde ya sultanın yakınlarının veya dostlarının veyahut da sultanın saygı gösterdiklerinin himayesi altına girer. Onun şemsiyesi ile gölgelenir. Bu emniyet sayesinde haksız muamelelerden kurtulur, rahat nefes alarak dolaşır. Şayet bir zengin bunlardan mahrum ise, çeşit çeşit hile ve kanunî bahanelerle bütün serveti yağmalanır” (İbn Haldûn, 341)

dönemler örtüşmektedir. Çünkü bunların kırsal ekonominin esası olan ziraate bakışları, *geçimlik* (subsistence) ekonomiyi²¹⁸ benimsemiş köylüden hayli farklıydı. Onların daha fazla kazanma hırsı, beraberinde bir takım haksızlıkları ve kanununsuzlukları getirirse de sırf iktisadî açıdan yaklaşıldığında; sulama kanalları, intensif ziraat, kiracı ve yarıcı köylüler istahdâm ederek işlenmemiş (marjinal-mevat) toprakların işletmeye açılması, ürün fazlasının bir köylü ailesinin elinde birikebileceğinden çok çok fazlasının birikmesi ve bundan üreticinin ihtiyaçları çıktıktan sonra kalanının pazara götürülerek ürünün ticarileşmesi ancak bu mülk sahipleri vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Bunu köylü ailelerinin tek başına başarmasına imkan yoktu ve büyük sermaye ve yatırım gerektiriyordu ve bu yatırımları da ancak daha fazla kazanma hırsı içindeki *mülk* sahipleri yapabiliyordu. Ayrıca onlar ticarete de hakim sınıfı oluşturuyorlardı. Aynı zamanda kıtlık dönemlerinde belki köylülere bu sınıfın ambarlarında sakladıkları zahirenin pek bir faydası yoktu²¹⁹ ama, devlet merkezinin ve diğer şehirlerin iâşe sıkıntısı bu *mülk* sahiplerinin ambarlarındaki zahireyle atlatılırken, bu arada fiatların aşırı yükselmesi onlara büyük paralar kazandırıyorlardı. Ayrıca toplum nazarında takdir kazanma arzusu yanında (meşrulaşmak), gerçekten halisâne niyetlerle yaptıkları hayır kurumları, vakıflar ve diğer içtimaî kurumların da kurucuları bu zümrenin içinden çıkıyordu. Bunlar *mülk*lerinin bir kısmını bu kurumlara vakfederek hem hayır yapıyorlar, hem de halk ve merkez nazarında meşrulaşıyorlardı. Bu durum sadece toprak sahipleri için değil, aynı zamanda Türkmen *beg*ler için de geçerliydi. Göçebe bölümünde tartışıldığı gibi, zaten Türkmen *beg*lerinin bir kısmı daha ilk başlarda şehirlere yerleşerek, bir değiş-tokuştan öte ve sadece zarurî ihtiyaçları karşılamak gayesiyle değil, büyük çaplı hayvan ticareti yapmaya başlamışlardı. Bu konu şehir hayatı bölümünde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Selçuklu Türkiyesinde iktisadî gücü elinde bulunduran zümre, siyasî yapıda da söz sahibiydi. Bunların yanında devlet bürokrasisinde ve toplumda *uleman*ın da önemli yeri bulunmakla beraber iktisadî güce sahip olmadıkları için merkez ve siyasî yapı üzerinde diğer *mülk* sahipleri gibi söz sahibi olamadıkları anlaşılıyor. İ. Gıyasüddîn Keyhüsrev aleyhine fetva veren, belki toplumda bir kesimin görüşlerini seslendiren Konya Kadısını kendine muhalif olduğu için hemen idam ettirmişti. Halkın kadıya olan sevgisi, ondan sonra Konya'daki uzun süren kıtlığı onun idamına bağlanmasıyla açıkca anlaşılmakta²²⁰. Selçuklu sultanları *siyasal havâs*dan herhangi birine her istediği zaman bir zarar veremezdi. Fakat, devletin en güçlü olduğu dönemlerde *uleman*ın başına gelen *siyasal*

²¹⁸ İbn Haldûn sanayi öncesi toplumların kırsal ekonomilerini o dönemin gözüyle tasvir etmektedir: "*Akar ve çiftliklerin gelirleri sahibinin ihtiyacını maişetini karşılamaya kafi değildir. Çünkü bu gelir refah için yeterli değildir. Ekseriya buradan gelecek gelir, bir açığı kapatmak ve geçim için zaruri olan ihtiyaçları karşılamak için kullanılır*" (İbn Haldûn, 340-1). İbn Haldûn'un burada söz konusu ettiği çiftçilerin sahip oldukları küçük *mülk*lerdir.

²¹⁹ Mihail, 226-7, 229.

²²⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 94-5, *Muhtasar*, 43.

*havâsın başına gelmiyor değildi. I. Alaüddîn Keykubad söz verdiği halde tahta geçip yerini sağlamlaştırdığında bir fırsatını bulunca emir Seyfüddîn'i yalvarmalarına rağmen idam ettirmişti*²²¹.

B. Ziraat

Ziraî toplumlarda coğrafi şartların içtimaî ve iktisadî yapıya yaptığı tesir, günümüzden çok daha büyük boyutlardaydı. Köylü toprağa tohumu saçtıktan, fideyi diktikten sonra gelecekte ne olacağını bilmeden, tamamen kaderci bir eda ile ürünü beklemek zorundaydı. Havalar iyi gittiğinde beklenmedik kazançlar elde edebildiği gibi, bu bolluk yıllarını takip eden, düzensiz yağışların sebep olduğu kıtlıklarla artık kaybetmeye başlar ve bırakın kâr etmeyi, saçtığı tohumu dahi alamadığı olurdu. O yıl harcadığı bütün emeklerinin boşa gittiği yetmezmiş gibi, onu çaresiz bırakacak yoksulluk, açlık ve fakirlik bu defa yakasına yapıştırdı²²². Köylüler ancak tabiatın verdikleri ile yetinmek zorundaydı ve coğrafi şartlara karşı da savunmasızlardı. Fakat bütün bu belirsizlikler yumağına rağmen, coğrafi yapının kendine has değişmez esasları da yok değildi. Coğrafyanın kırsal hayata dikte ettiği değişmez şartları tespit ederek, dönemin kaynaklarındaki bilgi eksikliği bu yolla kısmen giderilebilir.

Bugün olduğu gibi Türkiye, Selçuklu ziraî hayatını doğrudan etkileyen üç büyük iklim bölgesine ayrılmaktaydı: Akdeniz, karadeniz ve step iklimleri. Bu üç farklı iklim türünün hakim olduğu bölgelerde yapılan ziraatte, birbirinden büyük ölçüde farklılıklar arz ediyordu. Akdeniz ikliminin hakim olduğu; Akdeniz kıyı bölgeleri ve Ege bölgeleri, yine karadeniz iklimini yansıtan karadenizin kıyı kesimleri ile iç ve doğu bölgelerinin step iklimi, buralarda yetiştirilen ürünlerin de farklılaşmasında esas etkendi. Ege bölgesinin en verimli toprakları ile Marmara bölgesi, zaten Selçuklu idaresi içinde değildi. Bu sebepten Selçuklu idaresinde akdeniz iklim özelliğini gösteren ve bu ürünlerin yetiştirilebileceği sadece Akdeniz'in kıyı kesimi kalıyordu²²³. Buranın bir kısmı da Kilikya Ermeni Baronluğu hakimiyeti altındaydı. Tipiki karadeniz ikliminin görüldüğü bölgenin önemli bir kısmına Trabzon Rum Devleti hakimdi²²⁴. Step ikliminin hakim olduğu iç bölgelerde ise denizden uzaklaştıkça suhunet farklılıkları artarken, bu farklılık Türkiye'nin doğusuna doğru gittikçe daha da fazlalaşır ve yükseltinin tesiriyle, neredeyse belli bölgeler hariç ziraat

²²¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 269, *Muhtasar*, 108.

²²² A. Tanoğlu, *Ziraat Hayatı I, Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul 1968, 135.

²²³ Ancak Toros dağlarının güney kesiminde ve kıyılarda Akdeniz iklimine has Zeytin, incir, narenciye, pamuk, susam ve yerfıstığı, muz ve diğer sebze ve meyve ziraatı yapılabiliyordu (Göney, 20-1).

²²⁴ Bu gün bu bölgelerde fındık, çay ve narenciye ağaçları yaygındır. Denize bakan dağ yamaçlarında küçük çaplı çapa ziraatı görülür (Göney, 22). Bizans döneminde de bu bölgelerde fındık, ceviz yetiştirilen ürünler arasındaydı (Harvey, 173).

imkansızlaşır. Klimatik ve edafik şartlar Türkiye'nin büyük bir kesiminde ziraat sahalarını daraltmakta ve birbirinden uzak parçalara ayırmaktadır. İç bölgelerin büyük bölümü sadece kuru ziraata elverişlidir ve daha çok vaha tipi ziraat karakteri görülür. Hububat başlıca ziraî mahsul ve köylünün esas geçim kaynağıdır. Soğuklardan korunabilen güneye bakan yamaçların bir kısmında bağcılık ve sulak topraklarda ise meyve ve sebze ziraati yapılabilirdi²²⁵. Türkiye Selçuklularının uzun süre hakim olduğu orta ve doğu Anadolu karakteristik step ikliminin görüldüğü bölgelerdi. Aslına bakılırsa Selçuklu Devleti, hububat ziraati için elverişli olan İç Anadolu'nun ovaları hariç tutulursa, Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerine nazaran Türkiye'nin en verimsiz topraklarında hüküm sürüyordu. Diğer bölgelerde de tarım yapılsa da bu daha çok küçük çaplı ve bağ ve bahçe ziraati türündendi.

Yaz hububatının başak verme zamanı olan Nisan ve Mayıs aylarında yeterli yağış olmaması, yağış rejiminin bozukluğu, ülkede kıtlıklara ve hububat krizine sebep oluyordu²²⁶. Asırlarca Anadolu köylüsü tohumunu toprağa bıraktıktan sonra, Nisan ve Mayıs yağmurlarını beklemiş bunun için toplu dualara çıkmıştır²²⁷. Kaynakların, sürekli yağmurun yağmadığı ve kıtlığın hat safhaya ulaştığına dair şikayetleri, muhtemelen Nisan ve Mayıs yağışlarının zamanında düşmemesinden²²⁸. 1139 yılının Mayıs ayında, "dolunay günlerine" kadar yağmur yağmamış, daha sonra yağmur yağdıysa da "gecikmiş mahsul"ün yetişmesine sebep olmuştu²²⁹. Muhtemelen bu "gecikmiş mahsul" verimsiz ve

²²⁵ Göney, 23.

²²⁶ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 124-5; Göney, 24. Sanayi inkılabı sonrasına ait rakamlar olmakla birlikte, şu istatistiki veriler sanayi öncesi dönemlerdeki verimliliğe doğrudan tesir etmesi ve genel bir bilgi vermesi açısından önemlidir. 1928 yılında Konya bölgesinde düşen yağış 260 mm. iken hektar başına düşen ortalama verim 2.3 kental iken 1931 yılında yağış miktarı 419 mm. çıktığında verim de 15. 7 kentale fırlamıştır. Yine Eskişehir bölgesinde 1928 yılında düşen yağış miktarı 242 mm. iken hektar başına alınan ortalama verim 1.4 kental iken 1931 yılında yağış miktarı 381 mm. çıktığında verimlilik de 12 kentale çıkmıştır (Tanoğlu, 118). "Genel olarak Batı ve Orta Avrupa çiftçisinin, Türk, İtalyan veya İspanyol çiftçisinden daha çok çalıştığı sanılır ve söylenir. Bu, doğru değildir. Hakikatte Batı ve Orta Avrupa çiftçisi Akdeniz çiftçisine nazaran daha çok değil, daha az, fakat daha düzenli, daha istikrarlı ve bu itibarla daha emniyetli iklim şartları altında çalışmaktadır. Harcadığı emek ve paranın sonucundan daha emindir. Bu sonucu önceden kestirebilir. Akdeniz çiftçisi ve bu arada Türk çiftçisi ise, bilhassa bu yağış istikrarsızlığı, yağış değişikliği, yağış rejiminin düzensizliği yüzünden daha çok çalışmak ve zaman zaman bu çalışmadan daha az şey beklemek durumundadır" (Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 125). Yağışın verimlilik üzerindeki tesirini ve Ziraî toplumlar için ne kadar önemli olduğu tahmin güç olması gerek. Ayrıca burada bir hususun daha altı çizilmesi gerekmektedir. Bu iklim ve belirsizlikler toplumun zihniyetine de tesir etmektedir. Dolayısıyla Akdeniz insanı daha kaderci, teslimiyetçi, başkasından bekleme, yaptığıının sonucundan emin olamama, kendine güvensizlik, duygusallık hakimdir. Çünkü hayat şartları onu öyle olmaya zorlamıştır. Belki çalışkandır ama kendinden emin değildir. Orta ve batı Avrupa köylüsü de ve insanı da bu yapıya bağlı olarak kendine güvenen ve atılgandır. Hayat ona bunun karşılığın vermiştir bu da onda zihniyet oluşumunu sağlamıştır.

²²⁷ 1178 senesinde Suriye, Filistin, Asurya, Mezopotomya ve diğer havalide kuraklık yüzünden açlık başgöstermiş, insanların bir kısmı telef olurken bir kısmı göçetmişti. Yağmur yağması için her yerde, gerek hristiyanlar gerekse müslümanlar yağmur duasına çıkmıştı (Mihail, 252).

²²⁸ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 125. Kaynaklardaki bu şikayetleri ver.

²²⁹ Mihail, 118.

başak vermeyen hububattı. Kuraklıklar bütün kaynakların kurumasına ve insanların ve hayvanların telef olmasına sebep oluyordu. Toprakların terk edilmesi ve ıssızlaşmasında sadece siyasî kargaşalıklar kuraklıklar da etkili oluyordu. Bu iklim değişiklikleri şaşkıncı değildi. Yine bir yıl süren kuraklıktan sonra 1148 senesinin ekim (teşrîn-i evvel) ve kasım (teşrîn-i sanî)'da havalar yaz gibi geçmişti²³⁰.

Anadolu'da kuraklık kadar, sağnak şeklinde ve aniden boşanan şiddetli yağmurlar da ziraat hayatında olumsuz tesir yapmaktaydı. Toprak sürüklenmesi, taşkınlar, akarsu yataklarındaki en verimli ovaları tahrib ederken, su birikintileri bataklık haline geliyordu. Bazen da toprağı sertleştirip tohumun filizlenmesini engelleyerek, binbir zahmetle toprağı bırakılan tohumun kısa sürede çürümmesine neden oluyordu. Bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak için toprağı derhal çapalanması veya tohumun tekrar ekilmesi gerektiriyordu ki bu da çiftçiler için altından kalkılmaz külfetleri beraberinde getiriyordu. Ayrıca yağmurların sağnak şeklinde yağması, toprağıın suyu yeterince emmesine fırsat vermeden, yüzeyden süratle akıp gitmesine neden oluyordu²³¹. Bu aniden bastıran yağmurlar ziraate zarar vermekle kalmıyor insanların ve hayvanları da telef ediyordu. 1152 senesinde ekim (teşrîn-i evvel)'de geceleyin aniden boşana şiddetli yağmur Hisnıziad ve Çamaha havalisinde insan ve hayvanların telef olmasına ve erozyonlara sebep olmuştu²³².

Verimlilik için *yağış miktarının* artışı yanında *yağış rejimi* de oldukça önemliydi. Yine dönemin kaynakları kuraklık kadar zamansız gelen şiddetli yağışlardan da şikayet etmekte, ürünlerin mahvına sebep olduğu kaydetmektedirler. Hatta bu yağışların kesilmesi için dualar edilmekteydi. İnsanların hayatını büyük ölçüde etkilediğinden kaynaklar siyasî olayları zikrettikten sonra, o yılda vuku bulmuş beklenmedik hadiselerin arasında tabiat olaylarını da kaydetmeyi ihmal etmez. Bunların arasında özellikle Mihail eserinde, sürekli olarak zamansız yağın yağmur ve kardan şikayette bulunur. 1151 yılında her yerde yağın şiddetli yağmurlar nedeniyle ekin ve mahsul tahribata uğramış ve bilhassa nehir yataklarındaki ekinler tamamen mahvolmuştu. 23 Ağustos 1150'de Hisnıziad'da yağmur ve seller birçok yerin ve insanın telefine sebep olmuştu²³³. 1174 senesinde fazla yağın yağmurlar meyva ve üzümün yetişmesini engellemiş, buğday ve hububat seller durduktan sonra filizlenmişti²³⁴. Bu kayıtlar münferid hadiseler gibi görünse de büyük ihtimalle ülkenin her yerinde çok sık tekerrür eden ve insanları derinden yaralayan sıradan olaylardı.

²³⁰ Mihail, 148.

²³¹ Göney, 37-8.

²³² Mihail, 168.

²³³ Mihail, 164.

²³⁴ Mihail, 231.

Yapılan çalışmalar göstermiştir ki dünyanın her yerinde soğuk ve yağışlı yılları sıcak ve kurak seneler takip etmektedir²³⁵. XII yüzyıl müellifi şiddetli geçen bir kışın insanların telef olmasına ve arkasından kuraklığa ve kıtlığa sebep olduğunu kaydederek²³⁶ bu genellemeyi haklı çıkarmaktadır. Ayrıca kaynakların yansıtıkları Anadolu'nun bir bölgesindeki kıtlık haberleri, aslında o bölgeye mahsus değildi ve ülkenin her tarafı aynı kuraklığı ve kıtlıklığı yaşamaktaydı²³⁷. XIII. yüzyıl coğrafyacısı Zekeriyya Kazvîni de Anadolu'nun kışlarının uzun ve şiddetli olduğunu insanları ve hayvanları kırıp geçirdiğini kaydeder²³⁸.

İklim değişiklikleri ile buğday fiyatları arasında doğrudan bağlantı vardı²³⁹. Buğday ve ekme fiyatları, yağmura göre artmakta veya düşmekteydi. Bu, Akdeniz havzasında basit bir iktisadî buhran değil, aynı zamanda hayatî bir meseleydi²⁴⁰. 1082 senesinde olan kıtlıkta iki litre ekme ve iki litre şarap birer *dinara* satılır olmuştu²⁴¹. 1165 kıtlığı buğdayın yarım *merbanasını* bir *dinara* çıkarmıştı²⁴². Bundan altı yıl sonra büyük bir coğrafyayı içine alan dört yıllık bir kıtlık, 1175 yılının yazında son bulmuş²⁴³, insanlar 1176 senesinde biraz nefes almış, yağmur yağmaya başlamış, fakat bu yılda mahsul iyi olmamıştı. Tam işler yoluna girdi derken, peşinden 1178 kıtlığı başgöstermiş buğdayın kilesi beş *dinara* fırlamıştı²⁴⁴. Bu kıtlık 27 Mayıs 1180'e kadar devam etmiş, halk leş ve benzeri şeyleri yemek zorunda kalmış, yağmurların yağmasıyla fiyatlar da düşmüştü²⁴⁵. Yine 1235 senesinde 'Rum diyarında' şiddetli bir hububat kıtlığı, arkasından da şiddetli bir kış yaşanmıştı²⁴⁶. Kuraklığın yanında ziraat üzerinde, diğer afetlerin verdiği tahribatlar da hesaba katılırsa, dönemin insanların sürekli açlık tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ortadadır.

Batınî yorumları seven dönemin insanı, kendini bunaltan ve anlam veremediği tabiat hadiselerini batınî sebeblere bağlamaktan geri durmuyordu. Bu, bilhassa kıtlık ve kuraklık zamanlarında daha da belirginleşiyordu. Nitekim 1205 senesindeki Konya'da üç

²³⁵ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 121.

²³⁶ Mihail, 228.

²³⁷ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 120-1.

²³⁸ Zekeriyya Kazvîni, 530, 532.

²³⁹ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 122.

²⁴⁰ Braudel, *Akdeniz*, 157.

²⁴¹ Mihail, 38. Mateos bu kıtlığı 1079-80 olarak verir (Mateos, 155-6).

²⁴² Mihail, 197.

²⁴³ Mihail, 234.

²⁴⁴ Mihail, 252.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 451-2.

²⁴⁶ Bar Habreous, 535. Buğdaydaki fiyat artışında, iklim şartlarının yanında siyasî gelişmelerin de önemli payı vardı. Çıkacak bir siyasî kargaşalık, buğday fiyatlarının yükselmesi için yeterli bir sebepti (İbnü'l-Esîr, XII, 423). Selçuklu Türkiye'sindeki 1176'dan sonra kurulan siyasî istikrarın içtimâî ve siyasî sonuçları yanında, iktisadî sonuçları da vardı. Bu istikrarın akabinde, iktisadî dengeler yavaş yavaş oturmaya başlamıştı.

yıl süren şiddetli kıtlığın sebebini halk, kadı Tirmiz'in idamına bağlayacaktır²⁴⁷.Yine Mihail, büyük bir coğrafyada etkili olan 1178 kuraklığını, daha ilk baştan insanların günahkârlıklarına bağlayıvermişti²⁴⁸. Bu hristiyan patrik gibi müslüman tarihçiler de iklime bağlı hadiseleri, o dönemin insanların zihniyetini şekillendiren dinî esaslara dayandırıyorlardı²⁴⁹. Belki bunda haksız da sayılmazlardı; çünkü kutsal kitaplarda bu doğrultuda birçok mesajlar vardı.

Tabiat hadiselerinin insan hayatını bu kadar etkilediği bir devirde, bunu suistimal edenlerin de eksik olacağı elbette düşünülemezdi. Büyük *mülk* sahipleri ve tüccarlar bir yana, bu işin şartatları münecimler, yaptıkları değerlendirmelerle oldukça iyi para ve itibar kazanıyorlardı. Fakat gelecek hakkındaki kehanetlerinin birçoğu gerçekleşmese de dönemin müslüman avamı ve gayr-i müslim halkı üzerinde derin izler bıraktıklarına hiç şüphe yok. Onlar avamın ve devamlı rahata alışmış, fantazileri olan hükümdar ve zenginler nazarından hayli itibarlı kişilerdi. Bunlar 16 Eylül 1186 günü, beş yıldızın arazi burcunda toplanacağını ve buna bağlı olarak meskun dünyanın neredeyse tamamında şiddetli rüzgarlar eseceğini, toprağı, insanları ve şehirleri harabeye çevireceğini söyledilerse de o gün geldiğinde ekinlerin hasadı bile rüzgar olmadığından gecikmiş, "Allah onları rezil etmişti"²⁵⁰. Bu son ifadeden de anlaşıldığı gibi din adamları bu kahinlerden nefret etmekteydi. Bu hadiseye patrik Mihail de 'itikadı kuvvetli', müslüman tarihçi İbnü'l-Esir'den farklı yaklaşmamış ve astrologların "Allahın karşısında" nasıl hüsrana uğradıklarını, onlara inanan hükümdarların ve zenginlerin düştükleri gülünç durumları alaycı bir eda ile uzun uzun anlatmıştı²⁵¹.

Anadolu'da ziraati olumsuz etkileyen, iklime bağlı bir diğer faktör de toprağın yapısıdır. Anadolu topraklarının büyük bir kısmı, bir dereceye kadar atmosfer tozlarının karıştığı, alüvyonlu topraklardır. İyi bir toprak, iklim ve yağış rejimi ile doğrudan alakalıdır. Yukarda ele alındığı gibi, yağışın düzensizliği, sağnak şeklinde olması, bitki örtüsünün ve ormanların azlığı, az ve yüzeysel olan verimli toprakların da toprak kaymalarıyla yok olup, havza, ova ve vadilere sürüklenmesine sebep olmuştur²⁵². Selçuklular döneminde ise, Anadolu'nun en verimli topraklarına sahip Ege ve Marmara bölgesinin büyük kesiminin, Bizans'ın hakimiyetindeydi.

Selçuklu öncesi dönemlerde, birçok alçak ovanın ziraî potansiyelindeki jeolojik değişikliklere bağlı artış, Selçuklular ve sonrasında da devam etmiştir. Toprak kaymasına müsaid olan yüksek arazilerinin verimli toprakları akıntılarla nehir ağızlarına veya

²⁴⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 94-5, *Muhtasar*, 43.

²⁴⁸ Mihail, 252.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, XI, 452.

²⁵⁰ İbnü'l-Esir, XI, 528.

²⁵¹ Mihail, 272-3.

²⁵² Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 127.

taşkınlarla nehir yatağının iki tarafına taşındığına kısaca temas edilmişti. Her yerde aynı yoğunlukta olmamakla birlikte, en yoğun toprak taşınması Anadolu'nun Ege sahillerinde görüldü. Asırlarca devam eden toprak kaymalarıyla, bilhassa akarsuların döküldüğü sahil bölgeleri, karşı konamaz bir şekilde bu akarsuların taşıdığı kum ve çakıllarla genişlediler. Bu nehir vadilerinin ziraî potansiyeli, sürüklenen oldukça verimli topraklarla yüksek bölgelerin aleyhine arttı²⁵³. Toprak kaymaları sadece ziraî topraklara zarar vermiyor, aynı zamanda yerleşim yerlerini de tahrip ediyordu. 1151 yılında Callisura hayvalisinde bir köy, insan ve hayvanlarıyla birlikte düşen kayalar sebebiyle tamamen yok olmuştu²⁵⁴. 1152 yılında, Hısnızıad ve Çamaha havalisinde şiddetli yağışlar ve seller, çok miktarda toprağı ve değirmen büyüklüğünde kayaları Abdahar kalesi ile Torşena köyü arasındaki vadiye sürüklemişti. Yine Fırat yatağına kayan bir dağ nehrin akış düzenini bozmuş, arkasında bir bend oluşturmuştu. Su, Claudius dağının vadisini doldurup, oradan akmaya başladığında diğer mecrada sular kesilmiş, insanlar günlerce balık toplamıştı²⁵⁵.

Anadolu'nun büyük kesimini kaplayan alüvyonlu toprakların, ancak gübreleme ve sulama ile verimliliği korunabiliyordu²⁵⁶. Gübreleme rastgele değil, bir takım kurallara uyularak yapılması gerekiyordu. Herşeyden önce, sabanın yapısında olduğu gibi, Akdeniz iklimi içinde kabul edilebilecek Anadolu'nun iklim ve toprak yapısındaki farklılık, gübrelemenin de farklı yapılmasını gerektiriyordu. Selçukluların hakimiyet sahasındaki gibi kışları yağışlı, yazları kurak geçen iklimlerde, taze gübre kullanmak mahsule fayda yerine zarar verip, yanmasına sebep oluyordu. Bu tür topraklarda kullanılacak gübrenin idrannın süzülmesi ve güneş altında yanması gerekiyordu. Yakın Doğu'da insanlar gübreyi asırlardır şuurlu bir şekilde kullanmaktaydı²⁵⁷. Bu sebepten Geoponika'da gübreler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Kuş ve merkep gübresi, daha sonra keçi ve koyun ve daha sonra da sığır ve at gübrelereine rağbet ediliyordu. Gübre ahırlardan çıkarılıp belli yerlerde öbek halinde biriktiriliyor, idranı süzüldekten ve güneş altında yandıktan sonra kullanılıma hazır hale geliyordu²⁵⁸.

Selçuklular döneminde de köylerde gübreliklerin varlığı tespit edilmiştir. Aksaray civarındaki Kerfeli köyünün satış akdinde *dimen* (*dimne* çöplük, gübrelik kelimesinin çoğulu)'den bahsedilmesi aynı ziraî geleneğin Selçuklular döneminde de devam ettiğini gösterir²⁵⁹. Selçuklu öncesinde Anadolu'nun bazı bölgelerinde hayvan dışkıları tezek

²⁵³ Harvey, 135-6.

²⁵⁴ Mihail, 164.

²⁵⁵ Mihail, 168.

²⁵⁶ Ortaçağın ilk dönemlerinde alüvyal topraklar hayli verimliydi. Bu verimli topraklar nüfus artışını da hızlandırıyordu. En azından 1200'lü yıllara kadar nüfus artışı ile toprağın kaynakları arasında büyük bir uçurum yoktu (Harvey, 139-40).

²⁵⁷ Roma döneminde gübre ve gübreleme için bkz. White, *Roman Farming*, 125-144.

²⁵⁸ Harvey, 127. Bugün de aynı gelenek devam etmekte, taze hayvan gübresi bir yerde öbek halinde biriktirilip, güneş altında yandıktan sonra ziraatte kullanılmaktadır.

²⁵⁹ Sahillioğlu, "Mülknâme", 61-2.

haline getirildikten sonra, yakacak olarak da kullanılıyordu²⁶⁰. Bu gelenek bu güne de sarktığına göre, odun temininin güç veya imkansız olduğu yörelerde tezeğin ısınmada kullanımı, Selçuklu döneminde de başvurulan bir yöntemdi. Fakat aşağı yukarı her köyün ayrıca odun ihtiyacını karşıladığı bir koruluğu vardı. Çünkü köyler vakfedildiğinde, mutlaka o köyün odun ihtiyacını karşılayacak en yakın korular da vakfediliyordu²⁶¹. Isınmada tezek kullanılsa da yemek pişirmek için mutlaka odun kullanılması gerekiyordu. Muhtemelen şehirli de kendileri için tahsis edilmiş korulardan odunlarını temin ediyorlardı.

Bağcılık ve bahçecilik dışında Selçuklu ziraati teknik olarak, bir çift öküz ve toprağı tırmalayan tekli-hafif sabana dayanmaktaydı. Gerisi havaların iyi gitmesine kalıyordu. Toprak, sürekli kullanıldığından kısa bir süre sonra verimsizleşiyor, buna yıllık yağış miktarının yetersizliği veya düzensizliği de eklenince, nadas zorunlu hale geliyordu. *Kara nadasın* Anadolu ziraatında çok eskilere dayanan bir geleneği olduğuna göre, Selçuklu Türkiye'sinde de bu gelenek haliyle devam etmiş olmalıdır. *Kara nadasda* tarlalar bir sene ekildikten sonra mutlaka bir yıl veya daha fazla süre dinlenmeye bırakılarak toprağın yeterince suya doyması sağlanıyordu²⁶². Bu da ekilen alanların zamanla daralması anlamına geliyordu. Toprağın verimliliğine bağlı olarak, nadasa bırakma bölgeden bölgeye farklılık arz etmekle birlikte, verimsiz topraklarda bu nadas süresi üç hatta on yıla kadar çıkmaktaydı²⁶³. Verimli topraklarda ise bir yıl ekim yapıp diğer yıl boş bırakılıyordu. Muhtemelen *almaşık ekim* de yapılmaktaydı. Anadolu köylüsü ancak kışın zorunlu olarak dinleniyordu. Havaların ısınmasıyla kırsal hayattaki durgunluk yerini canlanmaya ve yorucu bir çalışmaya bırakıyordu. Nadasa bırakılan topraklar dahi bakım istiyor, herk ve suyun kolaylıkla süzülebilmesi için sürüldükten sonra oluşan tezekerin kırılması gerekiyordu.

Bütün bu iklim şartlarının olumsuzluğuna toprağın verimsizliği de eklenince, Anadolu'nun bir buğday ambarı olduğu şeklindeki anlayışın ne kadar yersiz olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Hele o devir ziraî tekniklerin basitliği göz önünde bulundurulursa, Selçuklu Türkiye'sindeki bu topraklarda ve iklimde nasıl zengin hububat tarımı yapılabileceğinin anlamak mümkün değildir. Selçuklu kırsal ekonomisi ve ziraati *kendi kendine yeter* yapıdaydı. Köylü herşeyden önce kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ziraatle meşgul olmak zorundaydı. Eğer bulunduğu ortam sulak ve verimliyse, ürün fazlasını satarak şehirlerin ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

²⁶⁰ Harvey, 128.

²⁶¹ *Caca oğlu Vakfıyesi*, 127.

²⁶² Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 114; Göney, 67.

²⁶³ Braudel, *Akdeniz*, 286.

Coğrafi şartlar gözönüne alındığında, Selçuklu Türkiyesi'nde buğday üretim merkezlerinin; Konya, Ankara, Eskişehir, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Yozgat, Sivas ve Kayseri illerinin bulunduğu saha olduğu anlaşılıyor. Hiç şüphesiz diğer bölgelerde de elverişli şartlarda hububat ziraati yapılmaktaydı²⁶⁴. Orta Anadolu havalisindeki işlek ticaret yolları tarlaların arasından geçiyordu²⁶⁵. Yine Sivas'dan Erzincan'a giden yolun iki tarafında buğday ekili tarlalar ve çok güzel bahçeler sıralanmıştı²⁶⁶. Bu da Selçuklu köylüsünün her uygun ortamda hububat ekimi yaptığını gösterir²⁶⁷. Yine bir XIV. yüzyıl müellifi, Kars'da tahıl ziraatinin yapıldığını ve topraklarının çok verimli olduğunu nakleder²⁶⁸. Ayrıca aynı müellif devamında, Sivas, Erzincan, Aksaray, Malatya gibi şehirleri tanıtırken buralarda da zengin hububat ziraatinin yapıldığını nakleder²⁶⁹. Fakat bilhassa en çok nüfusu barındıran, başta Konya olmak üzere büyük şehirlerin hububat ihtiyacını, kısmen sulu tarımın yapıldığı Orta Anadolu'daki Konya ve Kayseri ovaları karşılıyordu²⁷⁰. Cacaoğlu Nureddin'e ait vakfiyeye göre müslüman ve gayr-i müslimlere ait birbirine bitişik büyük çaplı tarlalar vardı.

Buğdayın yanında hayvan besiciliğinin yaygın olduğu bölgelerde diğer hububat çeşitlerinden, arpa, yulaf ve çavdar ekimine de önem verilmiş olmalıdır. Aynı zamanda bu ürünler, buğdaya nazaran tabii şartların yıkıcı tesirlerine karşı daha dayanıklıydı²⁷¹. Yaygınlığının ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte, muhtemelen sulak yerlerde pirinç ekimi de yapılmaktaydı. Bir kaynak XIV. yüzyılda Germiyan ili içinde Şarköy'de pirinçten başka birşey yetişmediğini nakleder²⁷². O dönemde ziraati yapılan diğer hububat türleri hakkında ise fazla bilgi mevcut değildir. Baklagillerin ekimi mutlaka yapılıyordu ama bundan pek bahsedilmemektedir. Göynük'te safran ekilip yetiştirildiği bilinmekte ve halk kendi beldelerine gelen tüccarlara bunun satışını yapmaktaydı. Bir köylü kadını İbn Batuta'yı tüccar sanarak safran satmaya çalışmıştı²⁷³. Bu köylülerin pazar için üretim yapar hale geldiklerini de göstermekle birlikte, kadının İbn Batuta'yı tüccar sanması, köyleri dolaşarak köylülerden ürün toplayan, aracı tüccar zümresinin varlığını ortaya koymaktadır.

²⁶⁴ Mezkur bölgeler bugün Anadolu'nun ihtiyacını karşılayan buğday üretim merkezleridir (Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 132).

²⁶⁵ İbn Sa'îd, 119.

²⁶⁶ İbn Battûta, 292-3

²⁶⁷ Mihail, 69.

²⁶⁸ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhâtü'l-kulûb*, 94.

²⁶⁹ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhâtü'l-kulûb*, 94-99.

²⁷⁰ Kazvîni, Konya'da buğday ve diğer hububatın oldukça bol ve mükemmel olduğunu nakleder (Hamdullah Kazvîni, *Nüzhâtü'l-kulûb*, 98).

²⁷¹ Harvey, 126.

²⁷² Ömerî, 35. İbn Battûta'ya hediye olarak pirinç gönderilmişti (İbn Battûta, 301).

²⁷³ İbn Battûta, 329.

Sanayi öncesi toplumlarda ziraî üretimi artırmanın en kolay yolu, tarlaların genişletilmesinden geçiyordu. Nüfus artışı hem talebin artışı hem de üretim için gerekli olan insan gücüne ihtiyacın artışı demekti ve bu da yeni ekim alanlarının açılmasını zorunlu hale getiriyordu. Fakat ekilebilir alanların genişletilmesi üretimi artırmakla birlikte, aynı zamanda daha fazla harcanan emek ve masrafın, tabii şartların sebep olduğu afetler ve akabindeki buhranlar sebebiyle, yok olması anlamına geliyordu²⁷⁴. Bu durumda köylünün toprağını genişletmesi, aslında çok riskli ve her zaman cesaret edemeyeceği bir durumdu. Bu teşebbüsleri büyük toprak sahiplerinin yapma imkanı daha fazla idi. Yoğun tarım (intensive) yapılmadığı ve üretimi artırmak için toprak genişletmekten başka çarenin olmadığı, Selçuklu Türkiyesi'nde, ziraat için en elverişli olan Marmara ve Ege bölgeleri devletin sınırları içinde olmadığı da göz önüne alınırsa, toplumun sık sık hububat buhranına düşmesinin ne kadar tabii olduğu kolaylıkla anlaşılabilir²⁷⁵.

Köylülerin hububat ekimi için yeterli toprakları yoksa ve mülkleri de pazar yerlerine yakın ise hububat ziraati yerine bahçecilik yapıyorlardı²⁷⁶. Ayrıca şehir merkezlerine yakın yerlerde de şehirlielerin bağ ve bahçeleri vardı. Tahıl ziraatinin yoğun olarak yapılmadığı sulak olmayan arazilerde, ağaç yetiştiriciliği ve bağcılık üreticiler için eşit oranda önemliydi. Bir bağ kütüğü ve bir kaç meyve ağacı bir köylü hanesinin tüketimi için gerekliydi. Bağlarda yetiştirilen üzüm ve meyve, pazarda köylüye iyi gelir getiriyordu. Hele bu bağlar ve bahçeler şehir ve kasabalara yakınsa sahiplerine çok daha iyi gelir getiriyordu. Bağcılık coğrafyanın elverdiği her yerde yaygındı. Dönemin kaynakları ve seyyahları yerleşim yerlerindeki ve güzergâhlarda rastladıkları bağ ve bahçelerden övgüyle bahsederken her türlü meyvenin ve sebzenin yetiştiği ender yerlerden olduğunu sık sık tekrarlarlar²⁷⁷.

Bu gün dahi Anadolu'nun bir çok yerinde, iklime uygun ürünlerin yetiştirildiği bağ ve bahçelere rastlanmaktadır. Bu meyvelikler bazen sadece bir ürünün yetiştirildiği yerler olabildiği gibi, asmaların ve diğer meyve ağaçlarının da beraber yetiştirildiği bağlar şeklinde olabiliyordu. Asma sürekli özel bakım isteyen, sulak ve nemli toprak isteyen bakımı zor bir bitkidir. Belirli bir ölçüde rutubete ve aynı zamanda ürünün olgunlaşması için özellikle ölçülü bir sığağa ihtiyaç duyuyordu. Kuru yaz rüzgârları ürünü kaldırmadan önce mahvına sebep olabiliyordu. Bütün bunlar için düzenli çapalama ve rutubetinin korunmasını gerektiriyordu. Geoponika'da, bağcılık için en iyi toprağın siyah, kum ve

²⁷⁴ Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 135.

²⁷⁵ Anadolu'da bugün dahi Ege ve Marmara bölgeleri dahil ekili alanlar, nadas yapılanlarla birlikte %31 dir. Nadasa bırakılan tarlalar ise ülkenin %10'u gibi bir alanı kaplar. Çayır ve otlaklar ise %35 kaddır. Tam olarak erezyonsuz ziraatin yapıldığı alan ise %21-22 dir (Göney, 45).

²⁷⁶ Vakfedilen gayr-i menkuller arasında meyvalı ağaçları olan bahçeler de vardı (*Caca oğlu Vakfiyesi*, 127), Harvey, 141.

²⁷⁷ Ömerî, 19.

çakıllı gevşek, suyun süzülüşünü engellemeyecek derecede gevşek olması gerektiğini yazıyordu. Aynı eser, asma bağlarının doğu ve güney yamaçlara bakması gerektiğini tavsiye ediyordu. Asma genelde yazın dikiliyor ve çok kurak bölgelerde sonbaharı beklemek gerekiyordu. Aynı zamanda dikildiği yerlerin nemli ve rüzgârdan korunmuş olmasına da özen gösteriliyordu. Ağaçlar ise dikildiği ilk yıl hariç asma gibi yoğun bir ihtimam istememekteydi. Ancak zeytin ağaçları tıpkı asmalar gibi ilk yıllardaki yoğun sulama ve bakımdan sonra, her yıl ilgi ve bakıma muhtaçtır²⁷⁸.

Entansif bir ziraat olan bağcılık, Anadolu'nun en eski geleneğidir. Kumlu, çakıllı topraklarda yetişen asmalar zayıf, verimi az fakat üzümünden elde edilen şarap çok kaliteli. Buna mukabil derin ve yumuşak topraklarda yetişen asmalar kuvvetli, üzümü bol, fakat şarabı ise iyi değildir. Bu fark Geoponika'nın yazıldığı dönemlerde dahi biliniyor ve iyi üzüm yetiştirmenin kaideleri ayrıntıları ile anlatılıyordu. Selçuklular'ın hakim olduğu bölgelerden Kayseri, Niğde, Konya, Ankara, Yozgat, Kütahya, Afyonkarahisar, Kırşehir, Sivas bu gün de bağ illeridir. Aslında Manisa, İzmir, Denizli ve Muğla da bugün bağcılığın merkezidir fakat buralar Selçuklu toprakları içinde değildi. Orta Anadolu'daki bu yörelerde yetiştirilen üzümünden de pekmez ve şarap imal ediliyordu. Anadolu'nun diğer bölgelerinde de bağlar vardır fakat önemsizdir. Doğu ve Güneydoğu ve Kuzey Anadolu'da bağlar gittikçe seyrekleşmekteydi²⁷⁹. Her şehrin civarında meyve bahçeleri ve bağlar vardı. Moğol istilasından sonraki döneme ait bilgiler veren Müstevfi, şehirlerin gelirlerini tanıtmadan önce onların genel yapısı hakkında bilgiler de verir. Bu bilgiler arasında neredeyse her şehrin etrafında bağların olduğunu ve buralarda üzüm yetiştirildiğini nakleder. Müstevfi Erzincan, Malatya, Amasya'da ve bol miktarda Aksaray'da üzüm yetiştirildiğini nakleder²⁸⁰. İbn Battûta da Antalya, Burdur, Isparta, Konya, Larende, Aksaray, Niğde, Sivas şehirlerinin etrafının bağlar ve bahçelerle kaplı olduğunu kaydetmiştir²⁸¹. Muhtemelen buralarda yetişen üzümünden pekmez ve şarap imal ediliyordu. Şarap bilhassa halk arasında tüketildiği gibi Selçuklu sarayında da bol miktarda tüketiliyordu²⁸². Gayr-i müslim halkın ekmekten sonra temel tüketim maddeleri arasındaydı ama müslüman halktan şaraba düşkün olanlar da yok değildi²⁸³.

²⁷⁸ White, *Roman Farming*, 230-1; Harvey, 142-3.

²⁷⁹ Mihail, 69; Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 216.

²⁸⁰ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhâtü'l-kulûb*, 94-5, 99.

²⁸¹ İbn Battûta, 259-60, 265-6, 271, 281, 284, 286-7, 292.

²⁸² Yakut Erzurum ve Erzincan halkının arasında şarap içmenin yaygın olduğunu nakleder (Yakut el-Hamevî, I, 150-1). Kazvîni de Sivas halkı için benzer nakillerde bulunur (Zekeriyya Kazvîni, 537-8). İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 445, *Muhtasar*, 179. Sultanlar ve etrafındakiler içtikleri şarabın sebep olduğu başağrısını, sarmsaklı *tutmaç* yiyerek teskin etmeye çalışıyorlardı (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 654, *Muhtasar*, 276).

²⁸³ Mevlânâ, *Fîhi ma fîh*, 193-4.

Anadolu'nun birçok yöresinde yetişen nar²⁸⁴ meyve olarak tüketildiği gibi pekmez yapımında da kullanılıyordu. Denizli havalisinin narları oldukça meşhurdur. Üzüm şarabı yanında hurma şarabına benzer tatta nardan da şarap imal ediliyordu ve bu üzüm şarabından daha keskin ve sarhoş ediciydi. İnsanların içki türlerini de geliştirdikleri anlaşılıyor. Üzüm şarabı daha bol ve yaygın olmakla birlikte, halk arasında nar şarabına rağbet daha çoktu²⁸⁵.

İbn Saîd, Konya, Aksaray, Kayseri ve Sivas şehirleri ve bunlar arasındaki güzergâhların kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon (?) bahçeleriyle kaplı olduğunu nakleder. Konya'da yetiştirilen Kamereddîn eriğinden (veya kayısı) özellikle bahsetmektedirler. Bu meyve adını, Konya'da meyve bahçeleri kuran bir emirden almaktaydı. Cahen bu emirin, XII. yüzyılın sonlarında Heratlı Ali'nin kendisinden bahsettiği, I. Keykubâd döneminde Toroslardaki İsauria'nın idarecisi ve o havalie ismini veren emirle aynı şahıs olduğunu tahmin etmektedir²⁸⁶. Her meyvenin kendine has bahçesi vardı. Kayısı ağaçlığı, armut ağaçlığı²⁸⁷, üzümlük, zeytin ağaçlığı vs. Bu da bağcılık ve ağaç yetiştiriciliğinin geçimlik (subsistence) ekonomik faaliyet olarak ele alınmayacağını, ziraî ürünlerin ticarî meta haline geldiğini göstermektedir. Nitekim Antalya havalisinde yetiştirilen kayısı kurutulduktan sonra Mısır'a ihraç ediliyordu²⁸⁸. Bunlar Selçuklular döneminde kırsal ekonomi ve köylünün ticarileşmesini gösteren çok önemli kayıtlardır. Yine Hamdullah Kazîni'nin Sivas, Erzincan, Amasya, Aksaray, Konya, Kavak, Kir ve Bakih, Malatya, Niksar gibi şehir ve kasabalardaki meyvelikler ve bağlar hakkında verdiği bilgiler, hem daha önceki müellifleri teyid eder hem de onların bilgi vermediği yerleşim yerlerini de tanıtır niteliktedir²⁸⁹. Akdeniz bölgesinde narenciye, muz ve hurma (?) yetişmekteydi²⁹⁰. Ülkenin en güzel yerlerinden birinden giriş yapan İbn Batuta, bu yörenin halkının ağızındaki bir darbimeselle söze başlar ve sonra Antalya'da Kamareddin kayısının yetiştirildiğini, şehrin etrafının bağ ve bahçelerle kaplı olduğunu ve her türlü meyvenin bulunduğunu nakleder.

Zeytin ziraatine gelince, bir Akdeniz bitkisi olan zeytinin Selçuklu ziraatinde pek yeri yoktu. Çünkü hakim oldukları bölgelerde zeytin ağaçları daha çok yabanî ağaçlar şeklindeydi ve çok az olarak Akdeniz bölgesinde zeytinlikler vardı. Anadolu'nun zeytin

²⁸⁴ İbn Battûta, 323-4.

²⁸⁵ Ömerî, 37.

²⁸⁶ Herevî, 59; İbn Saîd, 119-20; Cahen, *La Turquie*, 116. Bu müelliflerden sonra Konya'ya giden İbn Battûta da Kamereddîn kayısı yetiştirildiğini haber vermektedir (İbn Battûta, 281).

²⁸⁷ *Caca oğlu Vakfıyesi*, 54, 122.

²⁸⁸ İbn Battûta, 259-60.

²⁸⁹ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhâtü'l-kulûb*, 94-101.

²⁹⁰ Ömerî, 19.

ziraatine uygun yerleri Selçuklu hakimiyetinde olmayan bölgeleri²⁹¹. Dönemin bir kaynağı Gerger'de zeytinliklerin olduğunu yazmaktadır²⁹².

Ağaç yetiştiriciliği bir kısım *havâs* ve *a'yânın* zevk için yaptıkları uğraşların ve hatta uzmanlaştıkları alanların başında geliyordu. Çünkü asma, zeytin ve diğer meyve ağaçlarının yetişmesi için uzun yıllar özel ihtimam ve külfetli harcamalar yapmak gerekiyordu. Bu kadar çok itina isteyen bu ağaçlar ancak özel mülklerde yetiştiriliyordu. Bu sebepten fakir köylülerin bağ ve bahçecilik asıl uğraşları arasında değildi. Konya'nın ileri gelenlerinin şehrin dışındaki bağ ve bahçelerindeki bu tür uğraşları, onlara toplumsal bir prestij sağlarken, hem bir vakit geçirme aracı hem de bir gelir kaynağıydı²⁹³. Ayrıca kıtlık zamanlarında buralardan tedarik ettikleri ürünlerle, kıtlığın verdiği sıkıntıyı kolaylıkla atlatabiliyorlardı. Mateos büyük bir kıtlık yılında insanlar açlıktan telef olurken, yalnızca zenginlerin meyve yiyerek büyük kayıplar vermekten kurtulduklarını nakleder²⁹⁴. Anlaşılan o ki meyveler daha çok şehirli ve büyük mülk sahiplerinin sofrasını süslüyordu.

Köylüler hem kendi sebze ihtiyaçlarını karşılamak, hem de fazlasını iyi gelir getirdiği için pazarlarda satmak için, yine yoğun (entansif) bakım isteyen sebzeçilik de yapıyorlardı. Bunun için şehirlerin etrafında verimli ve bakımlı topraklarda her sebze için ayrı ayrı bostanlar vardı²⁹⁵. Vakfiyelerde geçen sebzelik, meyvelik, meyvalı ağaçları olan bahçelere ait kayıtlar sebze ve meyve ziraatinin uzmanlaşmaya gittiğini gösteriyor²⁹⁶.

Selçuklular döneminde ekonomik değeri olan ürünlerden biri de pamuktur. Mevcut bilgilere göre Sivas, Erzincan, Konya, Malatya yörelerinde pamuk ziraati yapılıyordu²⁹⁷. Buradan anlaşıldığına göre, güneydoğu Anadol bölgesinde de pamuk üretiliyordu. Bu gün Anadolu'nun en büyük pamuk yetiştirilen Adana ovaları (daha önce Kilikya bölgesi) Selçuklular döneminde devletin sınırları içinde değildi.

Sulama, ziraatin en önemli unsurlarudur. Ağaçlar meyve verme zamanı daha çok suya ihtiyaç duymaktadır. Verimsiz topraklardan dahi sulandığında iyi ürünler almak mümkün olabiliyordu. İslam coğrafyasında sulak araziden alınan öşürle, kuru tarımın yapıldığı topraklardan alınan öşür arasındaki farklılık da sulamanın getirdiği verimlilikten kaynaklanıyordu. Akarsu kenarlarına yakın yerlerde sulama pek büyük mesele olmazken, akarsu kenarlarından uzak yerlerdeki tarlalar, bağlar ve bahçeler için büyük maliyetleri olan sulama sistemlerinin kurulması gerekiyordu. Selçuklu öncesinde büyük *mülk*

²⁹¹ Anadolu'da zeytin ziraatinin yaygın olduğu yerleri için bkz. Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, 229.

²⁹² Mihail, 69.

²⁹³ Herevî, 59.

²⁹⁴ Mateos, 3-4.

²⁹⁵ İbn Battûta, 286. Müellif Aksaray ve Niğde de şehrin etrafında bostanlar olduğunu nakletmekle birlikte bu fizikî yapıya, genelde her yerde rastlamak mümkündür.

²⁹⁶ *Caca oğlu Vakfiyesi*, 127.

²⁹⁷ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhatü'l-kulûb*, 94-99.

sahiplerinin artışıyla birlikte sulama tesislerinin yaygınlaştığı görülür²⁹⁸. Aynı şartların, Selçuklu döneminde de büyük mülk sahiplerinin arttığı XIII. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir. Gerçi toprağın idaresi bazı noktalarda Bizans'dan farklı olduğu düşünülürse bu sulama sistemlerini, toprağın tek hakimi olan devlet tarafından yaptırılmış olması gerekiyor. Fakat daha çok bağ ve bahçelerin *özel mülkiyette* olduğu dönemlerde bu *mülk* sahipleri kendi arazileri için bu sistemleri ıslah etme ve yenilerinin yapımına yönelmiş olmaları gerekir. Kırsal bölgelerde sulama meselesinin halledilmesi için bendler yapılıyordu. Karatay vakfiyesinden anlaşıldığına göre köylerde bendlerden sulanan araziler vardı²⁹⁹. Selçuklu Türkiyesi'nden nakiller yapan gezginler, zengin bağ ve bahçelerden bahsederken, sulama şebekelerinden de söz etmeden geçemezler. Nitekim Konya, Kayseri arasındaki bölgede kurulan bu şebekelerle, bilhassa meyve bahçelerinin ve bağların su ihtiyaçları karşılanıyordu³⁰⁰. Konya ovası bugün olduğu gibi, muhtemelen Selçuklular döneminde de başta siyasi merkez olan Konya'nın ve diğer şehirlerin iâşesini temin eden yerlerin başında geliyordu³⁰¹. Çünkü bu bölgede sulu tarım geleneği çok eskilere dayanıyordu. Konya Karapınar'da Selçuklular döneminde inşa edildiği veya onarıldığı sanılan su tesislerinin ve kanallarının bakıyelerine bu gün dahi rastlamak mümkün³⁰². Selçuklular döneminde ve daha sonraki seyyahların şehir tasvirleri, şehirlerin etrafının zengin bağ ve bahçelerle kaplı olduğunu göre, bunların ihtiyacı olan suyun da temin edilmesi gerekiyordu. Gerçi şehirler ve yerleşim birimleri su temininin kolay olacağı havalide kurulmuştu. Bu akarsulardan alınan sular, dolaplar vasıtasıyla bağ ve bostanlara akıtılıyordu³⁰³.

Anadolu'da toprağı sürmek için Roma döneminden beri toprağı çizen (tekli) klasik saban kullanılıyordu. Bu toprağı iki tarafa atarak, altüst etmeden sadece tırmalardı. Aslında bu saban kış yağmurlarının yağdığı ve yazın da toprağın kuruduğu Akdeniz iklimine oldukça uygundu. Avrupa'nın nemli bölgelerinde gelişmiş, toprağı altüst eden kulaklı saban, rutubeti az Anadolu toprağında kullanılmış olsaydı, bitkiler için çok gerekli olan derinlerde birikmiş nemi de kuruttuğu için olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Bu sebepten bu saban türü sulu tarıma geçinceye kadar Anadolu'da görülmez. Ayrıca tekli saban türünün uzun zaman Anadolu'da kullanılmasında, iklim yanında içtimaî ve iktisadî şartların ve bu sabana koşulan hayvanların sayısının da önemli rolü vardı. Tekli saban bir çift öküzle kalaylıkla çekilebildiği gibi koşulması da kolaydı ve bu sebepten sürekli

²⁹⁸ Harvey, 135.

²⁹⁹ O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 62.

³⁰⁰ İbn Saîd, 119.

³⁰¹ Bu sebepten bu bölgelerde nüfus seyrek ve ekilip dikilebilen alanlar bölgenin ancak %10'unu teşkil ediyordu. Ayrıca bu gün dahi hububat ihtiyacının 1/10'unu Konya ovalarından karşılanır (Göney, 24).

³⁰² Göney, 60.

³⁰³ İbn Battûta, 286-7, 292.

kullanımını da kolaylaştırıyordu³⁰⁴. Bu saban türünün Selçuklular döneminde de kullanımı devam etmiş olmalı³⁰⁵. Ayrıca bahçıvan beli, kazma, çapa, yaba, orak, budama aletleri, balta Selçuklu öncesi dönemde Anadolu'da köylülerin kullandığı sıradan aletlerdi³⁰⁶.

Ziraî toplumların vazgeçilmez aletlerinden biri de değirmenlerdir. İlkçağlardan beri kullanılan değirmenler dikey ve yatay olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu. Bunlar büyüklüklerine göre at, merkep, su ve elle çalışmaktaydı. IV. ve V. asırlarda Sardis'de su değirmenleri kullanıldığı bilinmektedir. Büyük şehirlerin ihtiyaçları da ancak su değirmenleri ile karşılanabiliyordu. El değirmenleri ise hanelerde küçük işlerin görülmesine uygun olduğu için yaygın olarak kullanılmaktaydı³⁰⁷. Yel değirmenlerinin ise VII. yüzyılda ilk defa İran'da görüldüğü daha önce zikredilmişti. Selçuklu ve öncesine ait kaynaklarda değirmenlerin yapısı hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Fakat XIX. yüzyılda Anadolu'ya giden seyyahların rivayetlerine göre dikey tekerli değirmenlere nazaran, daha ilkel olan yatay tekerli değirmenler yaygındı. Hatta bunlara XX. yüzyılda dahi rastlanmaktaydı. Muhtemelen yatay tekerli değirmenlerin Selçuklular ve Osmanlılar döneminde yaygın olarak kullanılıyordu. Yatay ve dikey tekerlekli değirmenlerin yaygınlaşmasında, coğrafi şartlar yanında içtimaî şartların da önemli rolü vardır. Yatay tekerli tipler dağlık bölgeler için daha elverişliydi. Ayrıca küçük üreticiler için yatay tekerliler ucuz, ferdi kullanımlar için daha uygundu ve kuvvetli olmayan rüzgâr ve su akıntılarında dahi kolaylıkla çalışabiliyorlardı. Selçuklu öncesinde, Anadolu'da köylülerin kendi mülkleri yanında, hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak için hem de bir ek gelir olarak değirmencilik yapıyorlardı³⁰⁸. Selçuklu döneminde XIII. yüzyıla ait bazı belgelerden anlaşıldığına göre, küçük de olsa akarsu kenarlarında kurulan her köyde hem özel hem de ortak mülkiyete ait değirmenler vardı. Ayrıca bu değirmenler sadece köylerde değil, şehirlerin yakınlarına da kurulmuştu. *Özel mülkiyetteki* değirmenler şahıs isimleriyle anılmaktaydı. Bunlar, muhtemelen mülk sahiplerinin kendi ihtiyaçlarını karşılamaları yanında, belki de ortak kullanılan değirmenlerin olmadığı yerlerde köyün ihtiyacına cevap verirken, aynı zamanda değirmen sahibine ek gelir de sağlıyordu³⁰⁹.

Ziraat, kırsal ekonominin esasını oluşturmakla birlikte, kısmen de zanaat, balıkçılık ve hayvancılık kırsal ekonomide yeri olan faaliyetlerdir. Köylüler ziraî ve hayvansal

³⁰⁴ K. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 126-8; Harvey, 123; Braudel, *Akdeniz*, 154.

³⁰⁵ Roma'dan beri kullanılan bu saban, Bizans ve sonrasında da kullanılmaya devam etti bkz. A. A. M. Bryer, "The Estates of the Empire of Trabizond. Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership and Location", *AP*, 35 (1979), 395-7; Harvey, 122.

³⁰⁶ Harvey, 124.

³⁰⁷ E. C. Curwen, "The Problem of Early, Water-Mills", *Antiquity*, 18 (1944), ss. 130-46; Foss, *Sardis*, 16-7, 100; Harvey, 129-32. El değirmenlerin XX. yüzyılda Anadolu'da birçok ailenin evinde küçük çapta hububat öğütme işlerinde hala kullanılıyordu.

³⁰⁸ E. C. Curwen, "The Problem of Early Water-Mills", 136; Harvey, 132-3.

³⁰⁹ *Caca oğlu Vakfıyesi*, 24 vd., 107 vd.

ürünlerini herşeyden önce doğrudan kendi ailesini beslemek için üretir³¹⁰. Bundan arta kalanı da pazara götürür.

Faaliyetleri toprak, su, hava, güneş gibi tabii kaynakları etrafındadır. Köylünün ekonomisinin gayesi toprak, tabii ürünler, işçilik, su ve güneşi ve kendi teknoloji bilgisini kullanarak üretir³¹¹.

Haçlı seferlerinden sonra çok şeyin değiştiği anlaşılıyor. Bizans'dan yeni devralınan Anadolu zaten fakirleşmiş, bunun üstüne bir asır süren mücadeleler sonucunda ıssızlaşmış, ziraat inkıtaa uğramıştı. Haçlı kaynaklarının Antalya'nın civarında hububat ekiminin dahi yapılamadığını, verimli arazilerin boş ve ıssız olduğuna dair nakilleri göçebe bölümünde değerlendirilmişti. Selçukluların sağladığı istikrar beraberinde iktisadî genişlemeyi getirmiştir. Çünkü bu bilgilerde yaklaşık bir asır sonra I. Alâüddîn Keykubâd kışlamak için Akdeniz sahillerine doğru yola çıktığında, bağları, gölü ve köşkeri ile meşhur Kubâd-âbâd şehrine uğramış, burada birkaç gün dinlendikten sonra narenciye ağaçları, meyve ve çiçek kokuları içinde Antalya'ya girmişti³¹².

C. Toprak Vergileri

Toprak vergileri hakkında kaynaklarda belirsiz ifadeler kullanılmaktadır. Aslında vergiler hakkında yeterli bilgi bulunabilseydi, Selçuklu Türkiyesi'nde toprak idaresi de büyük oranda çözüme kavuşmuş olacaktı. Toprağı işleyen köylünün hangi oranda vergi verdiği hakkında herhangi bir bilgi olmadığı gibi, toprak sahiplerinin verdiği vergiler hakkında da yeterli malumat bulunmamaktadır. 1243'den geriye doğru gittikçe bu belirsizlikler daha da artar. Karatay vakfiyesinde mahiyeti bilinmeyen vergilere atıflar yapılmaktadır. İbn Bîbî ise açık bir biçimde tanımlamadığı '*avarız-ı dîvânî*' isminde bir vergiden bahsetmektedir³¹³. Moğol öncesi dönemde devletin en önemli gelir kaynakları arasında gayr-i müslimlerden vergi olarak alınan *haraç* geliyordu. Cahen'e göre *Muktalar* vergi ödemediklerinden *uşr* vergisi ödenecek topraklar yoktu³¹⁴. Cahen her ne kadar bu görüşte ise de özel mülkler için aynı durumun söz konusu olup olmadığı bilinmemektedir.

1243 öncesine ait yeterli bilgi olmamakla birlikte, bundan sonraki döneme ait kaynaklardaki kayıtlardan bir takım tahminlerde bulunmak mümkün. Aksarayî, Türkiye Selçuklu Devleti bütçe gelirlerinin en önemlisinin *cizye* olduğunu ve İlhanlı memurlarının

³¹⁰ Diaz, 50.

³¹¹ Diaz, 51.

³¹² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 365-6.

³¹³ O. Turan, "Toprak", 560.

³¹⁴ Cahen, *La Turquie*, 144.

bu gelirden hiç anlamadıklarını³¹⁵ kaydetmekle önemli bir ipucu vermekteydi. Aslına bakılırsa, müslüman olmadan önce Moğol idarecilerinin gayr-i müslimlerden alınan bu vergiyi, müslümanlardan alınan vergiden farkını ayırt edememesi oldukça tabii idi. Cahen'e göre Aksarayî'de bahsedilen *cizyeden* gelir vergisi değil de toprak vergisi veyahut müslüman olmayanların ödediği bütün vergiler kastedilmiş olabilir. Mamafih Selçuklularda uygulamada olan *haraç* ve *cizyenin* mahiyetleri tam olarak anlaşılmış değildir³¹⁶.

Aksarayî'de zikredilen fakat sadece Moğol hakimiyeti dönemine mahsus olmadığı sanılan bir ölçü sistemi vardı ki, bu muhtemelen Doğu Akdeniz geleneğinin Selçuklu ve daha sonra da Osmanlı'da devamından başka birşey değildi. Ekilebilen topraklarda kullanılan bu ölçü birimi için kaynakta, Farsça bir ifade olan *cuff-i avamil* olarak geçmektedir. Burada *avâmil* 'tarlayı süren bir çift hayvan' anlamına geliyordu. Gerek Anadolu ile ilgili daha önceki metinlerde, gerekse Osmanlılar döneminde *çift* kavramı ile *bir çift öküzün* sürebileceği alan kastediliyordu³¹⁷.

Çift çeşitli biçimlerde uygulanmaktaydı: Birincisi *aynî* olmakla birlikte, ürünün bir bölümü şeklinde. Burada ekili alan (unité agraire) ölçüsü büyük önem taşıyordu. İkincisi miktarı belirlenmiş yani *aynî* olarak ve son nakdî biçimde³¹⁸. İslam ülkelerinde, genelde, *ortakçılar mülk* sahiplerine ödemelerini orantılı ve *aynî* şekilde yaparlardı. Selçuklu Türkiye'sinde de aynı durumun sözkonusu olduğu tahmin edilmektedir. Karatay vakfiyesine göre, vakfedilen bir köyün ortakçılarından kaldırdığı mahsulün 1/5'i alınacaktı. İslam hukukuna göre bu oran sulanabilen ve diğer bir takım uğraşları gerektiren sıradan topraklardan alınıyordu. Bu aynı zamanda *ortakçının*, daha önce, muhtemelen *muktaya* da *mülk* sahibine verdikleri oranın da göstergesi olabilir³¹⁹. Beldiceanu muahhar kaynaklara istinaden Selçuklular döneminde 1/10, 1/5 ve 3/10 oranında vergiler alındığını belirtir³²⁰. Otantik veya daha önceki dönemde uygulanan vergi oranlarının bu şekilde olup olmadığına dair kesin deliller mevcut değildir.

³¹⁵ Aksarayî, 153; Cahen, *La Turquie*, 143.

³¹⁶ Cahen, *La Turquie*, 143.

³¹⁷ Bizans döneminde her bir çift öküz yaklaşık 150 modioluk toprağı sürebiliyordu (Harvey, 149). O. Turan ise bir çift öküzle işlenen toprağın, verim kabiliyetine göre, 80-150 dönüm arasında değiştiğini kaydeder (O. Turan, "Toprak", 557).

Çift'in bir çift öküzün sürebildiği alan olduğuna, Bizans'ın da çiftçileri *çift* anlamına gelen Latince *jugum*, Grekçe *zeugarion* ile vergilendirdiklerini, bu sistemin Selçuklulara daha sonra da Osmanlılarda uygulandığına ilk defa dikkat çeken Cahen olmuş, Daha sonra Halil İnalçık Osmanlı'da uygulamasını *çift-hâne* (latince *jugum-caput*) kavramıyla genişletmiştir bkz. İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", 4-11; H. İnalçık, "The çift-hâne System and Peasant Taxation", *From Empire to Republic*, İstanbul 1995.

³¹⁸ Cahen, *La Turquie*, 145.

³¹⁹ O. Turan, "Vakfiyeler III", *Belleten*, 96. Cahen'e göre bu oran Kayseri için geçerliydi, fakat her yerde aynı oranın geçerli olduğu düşünülemez (Cahen, *La Turquie*, 145-6)

³²⁰ Beldiceanu, "Fiscalite", 248-9.

Çiftçiler yahut *mülk* sahipleri ekili alana göre miktarı belli bir vergiyi devlete öderlerdi. Bazen bunu para olarak bazen da malın değerine göre hesaplayıp *aynî* olarak öderlerdi. XIII. yüzyılda Anadolu'da her bölge, toplam vergisini para olarak ödemek zorundaydı. Bu durum *çift* için de sözkonusuydu. 699/1299'da *çift* başına, yani bir çiftlik araziden 1 *dinar* vergi alınmaktaydı³²¹. Yine bazı metinlerde *tagar* karşılığında alınan vergiden de bahsedilmektedir³²². Toplanan bu verginin değerini resmî fiyatlar ve piyasa belirliyordu. Cahen, İslam sistemlerinde de oldukça yaygın olmakla birlikte alan ölçsüne göre alınan vergilerin Bizans sistemlerine uyduğunu iddia etmektedir³²³.

Selçuklu Türkiyesi'nde bazı bölgeler, vergilendirme yerine anlaşmaya bağlı *mukata'a* sistemi uygulanıyordu. Malatya'nın güneyindeki Mar Bar-Sauma manastırının vergisi, bu tür bir anlaşma ile belirlenmişti³²⁴. Muhtemelen Sınır bölgelerinde ki göçebe Türkmenler için de aynı durum sözkonusuydu³²⁵. Göçebe Türkmen isyanlarının başlamasıyla *salımların* aldıkları vergilerin kaldırıldığı veya indirimde gidildiğine dair fermanların çıkarılması, onların da vergi ödediklerini gösterir. Göçebe Türkmenlerin hayvanları için ödedikleri vergi hakkında da herhangi bir malumat yoktur.

Ayrıca tâbi *beglik*, prenslik ve devletlerin ödedikleri vergiler de hazineye önemli gelir sağlamış olmalı. Canit Tekfuru (Canik veya Trabzon İmparatoru) Kir Alexis Selçuklu'ya *haraç* ve *bâc* vermektedir³²⁶. Keza Bizans imparatorluğu sürekli olarak Selçuklu'ya vergi veriyordu³²⁷. Ayrıca geçiş vergilerinden bahsedilmektedir. I. Keyhüsrev Antalya'yı fethedince *bâc*, '*ûbûr* (geçiş vergileri?), *dârâyîb* ve '*avârızı*, *muaf* ve *mûsellem* kılınıyordu³²⁸. Bu ifadeler o dönemde *bâc* ve geçiş vergilerinin olduğunu gösterirken aynı zamanda *bâc* ve geçiş vergileri sultanın emriyle kaldırılabilirliğini de gösteriyor. Belki bunlar zaman zaman tekrar yükürlüğe konuyordu. Bu vergilerin nasıl alındığı ve şehir yönetimine mi yoksa devlet hazinesine mi gittiği kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Mevlânâ, bir şehirde tüccar müridinden fazla vergi talep edilmesini Pervane'ye şikayet etmişti. Zaten *bâc* vergisi şer'i vergiler içinde görülüyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin gelirleri hakkında bilgi olmadığından, bütçesi hakkında da bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak muahhar bir kaynaktan Moğol hakimiyetinde devletin bütçesinden bahsedilirken, karşılaştırma yapmak

³²¹ Aksarayî, 258; O. Turan, "Toprak", 561; Cahen, *La Turquie*, 145.

³²² *Tagar*=10 *menn*'e tekabül eden bir tahıl ölçüsüdür (Cahen, *La Turquie*, 145).

³²³ Cahen, *La Turquie*, 145.

³²⁴ Mihail, 238; Cahen, *La Turquie*, 146.

³²⁵ Cahen, *La Turquie*, 146; Akdağ, 26.

³²⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 147-52; Anonim, 44; Turan, *Türkiye*, 303. *Bâc* hakkında geniş bilgi için bkz. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, 167-72.

³²⁷ İbn Cübeyr, 182-3, 230-1, 237-8; O. Turan, *Türkiye*, 193.

³²⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 101. *Bâc*ın vergi olduğu bilinmekle birlikte, '*ûbûrun* genel geçiş vergilerini mi yoksa özel bir geçiş vergisi mi ifade ettiği tam olarak bilinmemektedir.

maksadıyla Moğol öncesinde, XIII. yüzyılda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin bütçesine de atıf yapılmaktadır. Bu kayda göre Moğol hakimiyeti öncesinde devletin bütçesi 15.000.000 *dinar* iken, daha sonra büyük bir düşüşle 3.300.000 *dinara* gerilemişti. Bu dönemde Mısır'ın bütçesi ise 4.000.000 *dinar* civarındaydı³²⁹. Muhtemelen müellif bu rakamları verirken farklı dönem ve devletlerin *dinar*larındaki değer farklarını göz önünde bulundurmamıştı.

III. HAYVANCILIK

Asırlarca süren Pers ve Arap akınları, Anadolu'da ziraatin gerilemesine, köylülerin ve büyük *mülk* sahiplerinin hayvancılığa yönelmelerine neden olmuştu. Onların ziraat yerine mera hayvancılığını tercih etmelerinde, bilhassa büyük *mülk* sahipleri için, mallarını tehlike anlarında güvenli bölgelere süratle nakledebilme endişesi yatmaktaydı³³⁰. Mera hayvancılığının yaygınlaşmasında, güvenliğin yanında diğer bir önemli faktör de ziraat için gerekli olan insan gücünün azalmış olmasıydı. VII-VIII. asırlarda Anadolu'daki nüfus azalması, mera hayvancılığını en çok kâr getiren bir ekonomik faaliyet haline getirmiştir³³¹. Bunun için dönemin kudretli aileleri, hayvanları için bol otlak bulabilecekleri yerler olan Anatolikan, Cappadocia ve Paphlagonia'da ayrı ayrı *themalerini* kurdular³³². Selçuklular döneminde de kaynaklar bu yörelerdeki, bilhassa Orta Anadolu'daki geniş otlaklardan bahseder³³³. Müstevfi, Luluah (yeri tespit edilememiştir) denilen havalinin ve Malatya yöresinin geniş otlakları olduğunu kaydeder³³⁴. Caca oğluna ait vakfiyede orta Anadolu'nun köylerinde hayvanlar için otlakların olduğu kaydedilir³³⁵.

Bizans döneminde Anadolu'nun kaynakları, kudretliler ve devlet tarafından durmadan sömürülürken, devletin ihtiyacı olan at çiftlikleri de Anadolu platosunda kuruldu. Anadolu'nun yaylalarındaki otlaklarda semizlemiş atlar, savaşlarda Bizans ordusunun ihtiyacını karşıladığı için hayati önemi haizdi. X. yüzyıl Anadolu'sunda ekonomi artık büyük çaplı hayvancılık üzerinde temellenmişti³³⁶. Muhtemelen Anadolu'nun Türklerin eline geçmesiyle, bu bölgede Bizans ordusu için özel at yetiştiren

³²⁹ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhatü'l-kulûb*, 94; Cahen, *La Turquie*, 146. Burada "dinar" ile gümüş sikkenin mi yoksa altın sikkenin mi kastedildiği bilinmemektedir. Çünkü Selçuklu Türkiye'sinde uzunca bir süre *dinar* ve *dirhem* ifadeleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Fakat *Mısır dinarı* ile karşılaştırıldığına göre altın sikkenin kastedilmiş olması gerekir.

³³⁰ Haldon-Kennedy, 100-1; Harvey, 151.

³³¹ Harvey, 151-2.

³³² Harvey, 41.

³³³ İbn Saîd, 119-20.

³³⁴ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhatü'l-kulûb*, 98-9.

³³⁵ *Caca oğlu Vakfiyesi*, 125, st. 509.

³³⁶ Bkz. Harvey, 151 vd.

çiftlikler de Bizans'ın elinden çıkmış ve böylece Bizans ordusuna büyük darbe vurulmuş oluyordu. Bizans'ın at çiftlikleri bu defa Selçuklu Türkleri'nin eline geçmiş, bu çiftliklerin sahipleri Bizans'a kaçarken, çok az bir kısmı da yeni idareye boyun eğmeyi tercih etmişti. XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkiyesi'nde entansif hayvancılığın görülmesi, hayvan yetiştiriciliğine yatkın göçebe Türkmenlerin istilalarının, Anadolu'daki hayvancılığa darbe vurmadığını ve hatta çeşitlilik ve zenginlik kattığını gösteriyor. Orta Asya'daki göçebe Türklerin atı, artık bir göçebe hayvanı konumundan çıkıp, burada bir savaş, ulaşım aracı ve ticaret metası haline gelmiştir. 'Rum' diyarının meşhur iğdiş atları Kastamonu havalisinde yetiştiriliyordu³³⁷. Soylu atlar çiftliklerde üretiliyor ve ihraç ediliyordu. Oldukça pahalı olan bu atların şecereleri dahi bilinmekteydi. XIV. yüzyılda Germiyan ili bu meşhur atların yetiştirildiği yörelerin başında geliyordu³³⁸.

Türkmenlerin hayvancılığı, ile gayr-i müslim halkın hayvancılığı farklılık arz ediyordu. Türkmenlerin göçebelige dayalı hayvancılık iken, bilhassa gayr-i müslim büyük *mülk* sahipleri *entansif* hayvancılıkla meşgul oluyordu. Türkmenler zamanla yerleşikliğe geçip ziraate yöneldikçe, hayvancılıktan tamamen kopmadılar ve ziraatin yanında *ekstansif* olarak hayvancılıkla da uğraşdılar³³⁹. Saint Simon hayvancılık üzerinde özellikle durmakta, küçük baş hayvan yetiştiriciliği ve bunlardan elde edilen yün ve kılların değerinden bahsetmektedir³⁴⁰. Çünkü kuraklık ve kıtlık anlarında, ailenin temel ihtiyaçları yine hayvansal ürünlerden karşılanıyordu. Köylülerin ahırlarında besledikleri birkaç hayvan, kıtlık yıllarının sebep olduğu iase buhranının belki daha hafif atlatılmasına yardımcı oluyordu.

Hayvanlar yazın yaylalarda, kışın da saman ve kuru ot ile besleniyordu. Köylüler kışın hayvanlarını beslemede zorlandıkları için çok sayıda hayvan besleyemiyorlardı. Bu iş ancak hayvancılıkla ticarî gayelerle uğraşan büyük *mülk* sahiplerinin işi haline gelmişti. Yetiştirilen hayvanlar aracı tarcirler vasıtasıyla dış pazarlara gönderiliyordu. Bu dönemde Şam, Diyarbekr, Irak ve İran'a koyun ihraç ediliyordu³⁴¹.

Köylerde hayvanların otlaması için tahsis edilmiş çayırliklar vardı. Muhtemelen büyük hayvan çiftliklerinde hayvanlar ayrı ayrı yerlerde barındırılıyor ve besleniyordu³⁴².

³³⁷ Ömerî bu atların XIV. asrın başlarında bin altın dinara satıldığını nakleder (Ömerî, 23).

³³⁸ Ömerî, 35.

³³⁹ Ömerî, 20. Müellif Rum'da sütü sağılır koyuna sahip olmayan aileye az rastlandığını kaydetmektedir.

³⁴⁰ Saint-Quentin, 69; Cahen, *La Turquie*, 116.

³⁴¹ Ömerî, 19-20. Müellif koyun fiyatlarının çok düşük olduğunu naklettikten sonra, fiyatları da vermektedir. Bir koyunun değeri Anadolu *dirhemine* göre 12 *dirhemdi*. Mısır *dirhemine* göreyse 9 *dirhemdi* bkz. Ömerî, 20. Fakat bu fiyatlar ele alınan döneme göre çok geç olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü paranın değeri ve alım gücü sürekli değişmekteydi. Bilhassa Moğol hakimiyetinde bu daha belirginleşmiştir.

³⁴² *Caca oğlu Vakfiyesi*, 127.

Hayvancılığın yaygın olması aynı zamanda hayvansal ürünlerin de bolluğunu beraberinde getiriyordu. Et ve süt bedava denecek kadar ucuzdu. Hayvansal ürünlerdeki ucuzlama bilhassa bahar ve yaz aylarında görülüyor, hatta bu aylarda süt ve ürünlerini ne satan ne de alan oluyordu³⁴³.

Gayr-i müslim halk Selçuklu idaresinde iken de yazları ahırlarındaki hayvanları ve anıları için yaylalara çıkma geleneğini sürdürmekteydi³⁴⁴. Zaten *yaylacılık* Türkmenlerin önemli bir kısmının hayat tarzıydı. Ömerî, burada üretilen balın bal tatında olduğunu yazar³⁴⁵ ve çok da ucuz olduğunu ilave eder³⁴⁶. Bu da balın üretiminin hayli fazla olduğunu ve lüks tüketim mallarını arasında olmadığını gösterir. Muhtemelen halk balı lüks tüketim maddesi olan şeker yerine tatlandırıcı olarak da kullanıyordu.

IV. KÖY VE KÖYLÜ

Köylü hep çevrede (periphery) kalmışsa da aslında o her zaman medeniyetlerin (şehrin) bir parçası olmayı sürdürmüştür. O şehir hayatının devamını sağlayan yiyeceği üreterek siyasi, dinî ve eğitilmiş insanları desteklemiş, kültürlerin zenginleşmesini ve devamlılığını sağlamıştır³⁴⁷. Binaenaleyh kırsalı olmayan şehir varlığını sürdüremez. Selçuklu Türkiyesi'nde nüfusun %90'nın köylü olduğu düşünülürse, kırsal hayatın esası olan köy ve köylünün, dönemin toplum hayatında ne kadar belirleyici olduğu kendiliğinden anlaşılır. Selçuklu köylüsü de iktisadî açıdan bakıldığında bütün köylüler gibi büyük ihtimalle basit teçizatlı, geçim üzerine dayalı pazar organizasyonunun olduğu küçük ölçekli üretici topluluklardı³⁴⁸.

Çevre şartları göçebelere sonra en çok köylülerin hayatlarında belirleyici oluyordu. Bu sebepten Adeniz ikliminin hakim olduğu yerlerde kırsal hayat aşağı yukarı birbirine benzemekteydi. Selçuklu Türkleri bu yeni çevrenin şartlarına ve bu çevrenin belirlemiş olduğu geleneğe kısa sürede uyum sağlamış olmalı. Selçuklu ve Bizans hakimiyeti dönemlerinden öncesinde teşekkül etmiş bu geleneğin uzantılarına günümüzde dahi rastlamak mümkün.

Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmını da içine alan Akdeniz'in dairesel kırsal hayat tarzını Braudel şöyle tanımlamaktadır: "Kış erken bastırmakta ve geç bitmektedir; gelmesinden endişe duyulmaktadır ve bittiğine asla inanılmamaktadır... Köylü zorunlu

³⁴³ Ömerî, 20.

³⁴⁴ Çünkü Bizans döneminde halk hayvanları ve anıları için dağlara çıkıyordu (Harvey, 154).

³⁴⁵ Ömerî, 20.

³⁴⁶ Ömerî, 36.

³⁴⁷ G. M. Foster, "What is a Peasant?", *Peasant Society*, Boston 1967, 6.

³⁴⁸ Batı ve doğu köylüsünün ortak hususiyetlerini çizen Foster, köylülerin tarihte ve günümüzde de bu genel yapısını ortaya koymaya çalışmıştır (Foster, 2). Bu genel tanımlama elbette Selçuklu köylüsü için de geçerliydi.

olarak istirahat etmektedir³⁴⁹. "Parıldayan, çoğu zaman nemli, 'ağaçları nemlendiren' 'canlı' rüzgar estiğinde sıcak ilkbaharla birlikte hayat hızlanmaktadır. Nisan ayı deniz üzerinde, tehlikelerine rağmen, yılın en faal aylarından biridir. Tarlalarda son sürüm işlemleri tamamlanmaktadır. Daha sonra, kısa bir sürede ve hızlı bir ritimle bütün ürün hasadı birbirini izlemektedir: Buğday hasadı Haziran'da, İncir Ağustosda, bağ bozumu Eylülde, zeytin sonbaharda ve tarla sürümleri sonbaharın ilk yağmurlarıyla birlikte yeniden başlamaktadırlar. En mükemmeli olsa bile, Akdeniz'in bütün tarımsal hayatı aceleye tâbî olmaktadır. Kış korkusu hazırdır: Önemli olan ambarları ve kilerleri doldurabilmektir. Kent evlerinde bile, erzak güvenli yerlere konulmaktadır; şarap, tahıl, ısınma ve mutfak için vazgeçilmez odun. Yazla birlikte savaş da bütün biçimleriyle acele etmektedir, kara savaşı, kadirga savaşı, korsan savaşı ve kır eşkiyalığı³⁵⁰.

Acımasız soğuklar özellikle fakirler için dayanılmaz oluyordu³⁵¹. Hava iyi gittiye ürün oldukça bol olmaktadır. Ürünün bolluğu, kış için daha fazla yiyecek ayırabileceklerinden insanların gelecek korkusunu da bir parça bastırıyordu. Kurak geçen bahar ve yaz ayları ise artık uzun, acılı günlerin habercisiydi. Sonuçta bu kuraklığın acısı bir daha ki bahara kadar sürecektir. Fakirlerin dışındaki herkes Anadolu'nun uzun ve sert geçen iklimine alışkındı ve hayatını ona göre düzenlenmekteydi³⁵².

Yazın sonunda bostan bozumlarında, sonbaharda bağ ve bahçe bozumlarında hep kış düşünülmekteydi. Bu ürünler bir kısmı olduğu gibi bir kısmı kurutularak kışın tüketilmek için saklanıyordu. Halk kışların uzun ve sert geçmesi sebebiyle yazdan kış yiyeceklerini hazırlamayı ihmal etmiyor, özel olarak tike, sucuk ve şarabını stokluyordu³⁵³. Sonbaharda, bağ bozumundan sonra kışın tüketilmek için pekmez v.s. yan ürünlerinin yapımı halkın önemli uğraşları arasındaydı³⁵⁴. Kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadarını ayırdıktan sonra, geri kalanını da en yakın pazara götürüp satıyor, dönüşte pazar yerinde satılan kendi üretmediği ihtiyaç maddelerini satın alıp köyüne dönüyordu. Aslında herkesin kısmen bu tür ürünleri üretmesinden talebin düşmesinden mi yoksa

³⁴⁹ Braudel, *Akdeniz*, 158.

³⁵⁰ Braudel, *Akdeniz*, 165. Braudel, sadece Akdeniz toplumlarını değil, belki de tüm ziraat toplumları mükemmel bir şekilde tanımlayan bir genelleme yapmıştır: "Akdeniz tarihinin kalbinde şu zorlamalar rol oynamaktadır: Fakirlik, yarının belirsizliği. Belki de bilgeliğin, azla yetinmenin, insanların çalışkanlıklarının nedenleri bunlardır ve belki de, bazen gündelik ekmek ihtiyacından başka birşey olmayan, içgüdüsel benzeyen bazı emperyalizmlerin de nedenleri bunlardır. Akdeniz zayıflıklarını ikame edebilmek için davranmak, kendi evinin dışına çıkmak, uzak ülkelerin katkıda bulunmalarını sağlamak, onların ekonomilerine ortak olmak zorunda kalmıştır. Bunu yaparken tarihini önemli ölçüde büyütüştür..." (Braudel, *Akdeniz*, 157).

³⁵¹ Braudel, *Akdeniz*, 158.

³⁵² Ömerî, Anadolu'da kışların çok sert geçtiğini ve insanların soğuktan dışarı dahi çıkamadıklarını, bahara doğru karların erimesiyle insanların maişetlerini temin için çalışmaya başladıklarını nakleder (Ömerî, 20-1). Karasal iklim karakterine sahip iç ve doğu bölgelerinde ise kışın acımasız tesirleri muhtemelen daha belirgindi.

³⁵³ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 63, *Menkıbeler*, I, 64; Ömerî, 20-1

³⁵⁴ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 842, *Menkıbeler*, II, 250.

bolluktan mıdır bilinmez yazın ve sonbaharda sebze ve meyve fiyatları çok düşmekteydi. Ömerî bunu bolluğa bağlıyor. Kıtlik yıllarında ise fiyatların Şam'daki rayiç bedele kadar yükseldiğini de eklemektedir³⁵⁵.

Köylü kış ayları dışında durmadan çalışmak zorunda kalıyordu. Baharla birlikte toprağa tohumun saçılmasından sonra, akabinde diğer sebze ziraati için hazırlıkların yapılmasına başlanıyordu. Haziran sonlarında ekinler biçilir ve hasat için günün veya gecenin bir vaktinde çıkacak rüzgar beklenirdi³⁵⁶. Daha sonra sıra sebze ve meyve ziraatinin gerektirdiği uğraşlar ve akabinde elde edilen ürünün saklanacak hale getirmek için işlemler yapılmasına ve ürün fazlasının pazarlanması geliyordu. Bunlar hiç durmadan çalışmayı gerektiriyordu. Sonbaharda son hazırlıklar tamamlandıktan sonra artık uzun bir dinlenme sürecine girilirdi.

Toprakla uğraşamayan fakir köylülerin bir kısmı dere ve göllerden avladıkları balıklarla geçiniyordu. Şeyh Selahüddîn'in ebeveyni Konya civarında bir göl kenarında Kâmile denen köyde yaşıyordu ve geçimlerini de bu gölden tuttıkları balıktan sağlıyordu³⁵⁷.

Selçuklu Türkiyesi kırsalındaki insanların gündelik hayatı hakkında pek fazla bilgi yok dense yanlış olmaz. Fakat bazı alışkanlıklar asırlarca varlığını devam ettirmiştir. Hatta günümüzdeki uygulamalarla Selçuklu dönemine veya öncesine ait bazı uygulamalar büyük benzerlik arz etmektedir. Nitekim yakın zamanadək kırsal bölgede, kasabalarda hatta ilçelerde dahi ekmek mahallelerdeki fırınlarda haftalık olarak yapılmaktaydı. Her hane kendi hamurunu hazırladıktan sonra odunu ile birlikte mahallenin fırınına ekmek pişirmek için giderdi. Fırının işletmesi bir aileye aitti ve bu yaptığı hizmetin karşılığında nakdî ücret yerine ekmek alırdı. O da haftalık ekmek ihtiyacını bu yolla karşılıyordu. Belki bazı yörelerde nakdî ücrette alınmış olabilir³⁵⁸. Bu gelenek ilçe ve kasabalarda bu gün devam etmemekle birlikte birçok köyde halen yaşamaktadır. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde de durum aynıydı. Bir Arap seyyahı Selçuklu Türkiyesi'nde köy halkının kendi ekmeğini kendisinin haftada bir defa köyün fırınında pişirdiğini nakleder³⁵⁹. Şehirlerde, kasabalardaki ekmekçi esnafı ise mülk sahibi olabilecek kadar bu işten iyi kazanç elde ediyordu. Nitekim 622/1225 tarihli bir vakfiye Amasyalı Muhammed isminde bir ekmekçi esnafının mülkleri hakkında bilgi vermektedir³⁶⁰.

³⁵⁵ Ömerî, 20.

³⁵⁶ İbnü'l-Esir, XI, 528.

³⁵⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 706, *Menkıbeler*, II, 122-3.

³⁵⁸ Nitekim Kastamonu'nun Tosya ilçesinde XX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında bile günlük ekmek çıkaran bir fırın vardı ve her aile kendi ekmek ihtiyacını haftalık olarak mahallerindeki fırında kendileri pişirerek karşılamaktaydı.

³⁵⁹ İbn Battûta, 256.

³⁶⁰ R. Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi Vakıfları", 12.

Şehirlerin hemen dışında, bağlar ve bahçelerle kırsal hayat başlıyordu. Bunların çoğunluğu şehirde oturan *a'yân*, esnaf, zanaatkâr ve tüccar zümresinin özel *mülk*leriydi. Çünkü bu zevkli uğraş için büyük para ve özel ihtimam gerekiyordu. Kırsal alandaki zenginlik şehirlerden uzaklaştıkça azalmasından da bağıcılık ve bahçeciliğin esasen köylünün uğraştığı işler olmadığı anlaşılıyor. Şehrin hemen yakınında ve şehre kısa sürede ulaşılacak mesafelerdeki bu mülklerde, şehrin ileri gelenleri ve *beg*lerin konakları, köşkerleri vardı³⁶¹ ve yazları şehirlerde değil de buralarda iskan ediyorlardı. Böylece kışın kırsalın sıkıntılarını ve zor hayat şartlarını yaşamadıkları gibi yazın da şehrin bunaltıcılığından kurtulmuş oluyorlardı. Tekdüze hayatı belki kırsaldaki köylüler ile şehirdeki sıradan insanlar yaşamaktaydı. Bir tehlike anında bu seçkin zümre şehirlere kolaylıkla sığınuyordu. Yazın zaten şehirde idarî hayat durmakta olduğundan şehrin yöneticileri dahi şehrin dışındaki yazlıklarına gidiyor, hatta saltanat merkezi dahi yazın boşalıyor, sultan maiyeti ile birlikte yazlığına çekiliyordu. İnsanlar yazlıklara yalnızca daha serin bir ortamda yaşamak için göçmüyor, yazları şehirlerde her zaman kol gezen bulaşıcı hastalık tehlikesinden de bu yolla uzaklaşmış oluyorlardı.

Sıradan halk veya hayvancılık yapanlar da yazın yaylalara çıkıp çadırlarda yaşamaktaydı. Bunlar yaylada 'Hargah' adı verilen çadırlarda yaşıyorlardı. Bu çadırlar ağaç parçalarının yanyana getirilmesiyle kurulur, üzerine keçe örtülür, tepesinde ışık ve rüzgarın girmesi için *bedhenç* denilen bir delik bırakılır ve bu delik gerektiğinde kapatılır³⁶². Gayr-i müslim halk da hayvanları ve arıları için yaylalara çıkmaktaydı. Bazen şehrin ileri gelenlerinin de yaylalara çıktığı oluyordu³⁶³ bu muhtemelen şehrin coğrafi konumuna göre değişiyor gerekirse yaylaya gerekirse bağlardaki konaklara gidiliyordu.

Kırsal ekonominin esası ziraat olmakla birlikte, köylülerin daha başka uğraşları da vardı³⁶⁴. Türkmen köylülerinin dokudukları halılar ve diğer el işleri muhtemelen kırsalda imal ediyordu. Gordlevski'ye göre, yükselmesine ve gelişmesine neden olan hammadde bulunmuş yerde zanaat kolları geliyordu. Nitekim Yabanabad kazasında (Ankara ili) yöreye hizmet veren demircilerin çıktığı, Temurcular köyü vardı³⁶⁵.

Köylüler yani çiftçiler de aslında göçebeler gibi toplumun en itibar edilmeyen insanlarıydı. İlk bakışta ziraî toplumlarda çiftçinin hep taltif gören kesim olması gerektiği sonucuna varılabilirse de ziraî toplumlarda en itibarlı ve saygın zümre askerlerdi. Bu

³⁶¹ İbn Battûta, 258.

³⁶² İbn Battûta, 299-300.

³⁶³ İbn Battûta Birgi'de 14 gün yaylada kalmıştı (İbn Battûta, 298).

³⁶⁴ Foster, 6.

³⁶⁵ Gordlevski, 185. Müellif eserinin devamında şunları nakletmekte: "Başlangıçta, belki zanaatçı toprakla ilişkiliydi (köy asıllı) ve zanaat onun için yardımcı uğraştı, sonra kentte çalışırken, kent dışında da küçük bir *mülk* edinmiştir. Küçük Asya'da, ben, zanaatçıların genellikle, kent dışında, bağ ve bahçelerinin yer aldığı, bir ev ve bostandan oluşan topraklarının olduğunu gözlemledim. Bunlar şehirden kırsala gitmiş değil, kırsaldan kente gelmişlerdi" (Gordlevski, 187).

zihniyeti dönemin bir müellifi şöyle yansıtmaktadır. “Tehlikeden korkan adam, hükümdara asker olmayıp, çiftçi olur veya kadınlarla birlikte evde oturur”³⁶⁶. Küçük görülen çiftçinin yıl boyunca en az askerler kadar karşılaştığı sıkıntı ve tehlikelerle boğuşmasının şehirli nazarında hiç mi hiç kıymeti yoktu. Bu sebepten bu müellifler köylülerden eserlerinde hiç söz etmezler. Kimbilir belki de köylülerden söz etmek zül telakkî ediliyordu.

Şehirliye göre köylü; kaba ve herşeyden önemlisi güvenilmez ve vefasızdı. Dönemin şehirli köylüye neredeyse bütün olumsuz sıfatları yakıştırmıştır. Bu Mevlânâ'nın hikayelerinde ve dizelerinde daha da belirginleşir ve dönemin hakim zihniyetinin köye ve köylüye bakışını yansıtır. “Köylü dediğin kim oluyor? Feyizden mahrum bir ahmak”³⁶⁷ diyen Mevlânâ, daha da ileri gidiyor ve bu düşüncelerini Hz. Peygamber'e dayandırıyor; “Köyde yurd tutmak aklın mezandır. Köyde durmak akıllılar için kabirde oturaktır. Köylerde oturan kabirde oturana döner demiş. Köyde sabah-akşam bir gün kalan kişinin akli bir ay yerine gelmez. Tam bir ay onun ahmaklığı gitmez” anlamında hadisler naklediyordu³⁶⁸. Dönemin bu seçkin alimi şöyle devam ediyordu: “Mesela iki akıllı ve kifayetli şehirli, bir köylünün faydalanması için gidip şahitlik etseler, köylü bilgisizliğinden ve saflığından her ikisinde sözlerine olan bir şey söylerse, onların şahidliği bir sonuç vermez ve zahmetleri boşa gider. İşte bunun için derler ki, köylünün şahidi kendisidir”³⁶⁹.

Mevlânâ köylünün *kitabî geleneğe* tam olarak vakıf olamayacağını biliyordu. Fakat köylünün şehre çeşitli vesilelerle gelişi onu *kitabî geleneği* algılamasını kolaylaştırıyordu. Köylü bunu derinlemesine bilemiyordu ama taklit edebiliyordu. Mevlânâ'nın bir teşbihi köylünün *kitabî geleneği* algılayacak birikimi olmamakla birlikte, taklit yoluyla bazı şeylerden tesir alabileceğini göstermektedir. “Mesela, bu şehre gelince ezan sesi duyan köylü, ezanın manasını etraflıca bilmese de, bununla ne demek istediğini anlar...”³⁷⁰. Şehirli köylüyü beğenmemelerinde kendi noktayı nazarlarından haklı olabilirler. Köylü her ne kadar şehri taklit etmeye çalışsa da okuma-yazmasının olmaması, *kitabî geleneği* daha genel anlamda, şehirden mülhem öğeleri alırken basitleştirerek ve yeniden düzenleyerek ve daha az karmaşık köy hayatına uyarlayarak alır. Bu durumda devraldığı gelenek büyük oranda aslının hususiyetlerini kaybetmiştir³⁷¹. Köylü sürekli şehirlinin değerlerini gücü nisbetinde köy hayatına aktarmaya çalışır, fakat bu süreç çok yavaştır.

³⁶⁶ Mihail, 202.

³⁶⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1988, III, 51.

³⁶⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, III, 41. Hiç şüphesiz Mevlânâ'nın naklettiği bu hadisler tamamen farazî dahi olsa, o dönem şehir zihniyetinin köylüye ve köye bakışını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir.

³⁶⁹ Mevlânâ, *Fîhi mâ fîh*, 228.

³⁷⁰ Mevlânâ, *Fîhi mâ fîh*, 112.

³⁷¹ Yel, 99.

Bu arada şehir hayatı sürekli değişip, "gelişeceğinden" köylüler daima eski adetli insanlar olma özelliklerini devam ettirecekler³⁷² ve her zaman da şehirli tarafından beğenilmeyen insanlar olarak kalacaklardır³⁷³.

Şehirli zihniyet tarafından sürekli hor görülmele rağmen, köylünün şehre duygusal bağlılığı bazen acı verici bir durum ortaya koyar. Her dönemde köylü şehri hayran hayran seyretmiş ve orada gözlemlediği herşeyi taklit etmeye çalışmıştır. Şehrin parlaklığı, fırsatları ve sunduğu cazibelerle "pervane için kandil" gibidir. Fakat aynı zamanda köylüler şehirlilerden korkar ve şehirlielerin kendisini idare etmek istemesinden dolayı bu korku zaman zaman nefrete dönüşür. Yine tarihin her devrinde şehirli köylüyle alay etmiş, onları asker sağlayan, vergi veren ve işçilik yapan varlıklar olarak algılamıştır³⁷⁴.

Köylü ile şehirlinin beslenmeleri dahi farklılık arz ediyordu. Köylü ancak kendinin yetiştirdiği veya kendi yöresinde yetişen ürünlerle beslenmek zorundaydı. Şehirli ise şehre getirilen her türlü yiyeceği bulma şansına sahipti. Bu dahi köylünün şehir hayatını arzulaması için yeterli bir sebepti. Dönemin kaynağına girmiş şu hikaye bunu oldukça açık ortaya koyuyor: "Bir köylü şehre gelip bir şehirliye misafir oldu. Şehirli ona ikram için helva getirdi. Köylü de iştahla yedi ve ona: "Ey şehirli! Ben gece, gündüz havuç yemeye alışmıştım. Şimdi helvayı tattım ve havucun tadı gözümünden düştü. Her zaman helva bulamayacağıma göre, elimdekenden de soğudum. Şimdi ne yapayım ne çare bulayım? dedi. İşte köylü helvayı tattıktan sonra şehri arzulamaya başladı..."³⁷⁵ Mevlânâ bu kıssayı başka bir maksatla anlatmış olsa da şehir köy mekansal ayırımını vurguladığı gibi iki toplumun alışkanlıklarındaki farklılığı da gözler önüne serer.

Hiç şüphesiz burada bir hususun altının çizilmesi gerekiyor ki o da Mevlânâ'nın köy ve köylü hakkındaki görüşleri ve düşünceleri sadece Mevlânâ'ya mahsus olmadığıdır. Genelde bu köy ve şehir arasında adı konmamış bir düşmanlık ve ayrılık vardı. Bu genel intiba ancak toplumsal olayları irdeleyen Mevlânâ'nın eserleri vasıtasıyla günümüze ulaşabilmiştir³⁷⁶. Yine dönemin bir başka kaynağının satır aralarından bu ayırımı sezme mümkün: "Mevlânâ'nın ölüm gününde cenazenin önünden yedi öküz

³⁷² Foster, 11.

³⁷³ Geçmişte köylü toplumu çok yavaş değişmekteydi ve bu yüzden köylü ile şehirli arasındaki zihniyet ve kültürel farklılık ve ayrımcılık her zaman var olmuştur. Zira şehirli ile köylü arasındaki kültürel farklılık ortadan kalkması demek köylü toplumunun da ortadan kalkması demekti (Foster, 12).

³⁷⁴ Foster, 10.

³⁷⁵ Mevlânâ, *Fîhi mâ fîh* 287-8.

³⁷⁶ Mevlânâ nasihatlarında soyut ve toplumun gerçeklerinden uzak misaller getirmiş olması oldukça uzak bir ihtimal. Bu yüzden bu hikayelerin ve sözlerin altında dönemin köy ve şehir hayatını yansıtan gerçekler gizli olmalıdır. Yine Mevlânâ'nın anlatmış olduğu başka bir hikaye de aynı şekilde köylü ve şehirli arasındaki beslenme farklılıklarını ortaya koyar bkz. Mevlânâ, *Fîhi mâ fîh*, 130-1.

çekiliyordu. Bunlardan birini Kalenderiler tekkesinde kurban etmesi için Niksarlı Ebu Bekr Cevlakî'ye gönderilir ve o da derhal kurban edilmesini, miskin ve fakirlere dağıtılmasını emreder. O sırada şeyhin candan dostu olan Ömer-i Girihi de gelir ve "Bu öküzün bir budu da bize isabet etmeyecek mi?" der. Şeyh Ebu Bekr: Hala köylülükten kurtulamamışsın. Çünkü sen köylü çocuğusun. Onun uğruna canımızı kurban etmemiz ve katırımızı satıp ziyafet vermemiz gerekir..."³⁷⁷ şeklinde sert bir cevap verir. Burada köylünün toplumsallığı sözkonusu olmadığı gibi, her fırsatta sözleri ve fiilleri hep istihza ve kınama konusu oluyordu.

Siyasal havâsın köy ve köylüye bakışına dair herhangi bir ipucu yoktur. Diğer etnik unsurlarda da şehirli ile köylü arasındaki ismi konmamış husumet zaman zaman kaynaklara yansımıştır. Filip, Kilikya hakimi olunca Ermenileri imha ederek yerlerine Frankları getirdi. Ermenilere hakaret ederken "falhe" (asker) diyeceğine "fellah" (çiftçi veya rençber) diyordu³⁷⁸. Anlaşılan o ki 'çiftçi' ve 'köylü', Yakın Doğu toplumlarında aynı zamanda aşağılama ifadesi olarak da kullanılıyordu.

İşte bütün bunlar göstermektedir ki dönemin kırsal toplumu hakkında bilgilerin bu kadar yetersiz ve az oluşu artık günümüz tarihçilerini şaşkırtmamalı. Çünkü geçmişteki köylünün tarihini elinde bulunduran şehirli toplumların dağarcığında, kırsal hayatın asla yeri yoktu, dolayısıyla eserlerine de konu teşkil etmiyordu.

³⁷⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 595, *Menkıbeler*, II, 17.

³⁷⁸ Bar Habreous, 511.

Üçüncü Bölüm

ŞEHİR HAYATI

Giriş bölümünde de ele alındığı üzere Selçuklu öncesi Anadolu'sunun uzun yıllar yaşamış olduğu içtimaî ve iktisadî sarsıntı sebebiyle şehirler antik dönemdeki hususiyetlerini yitirmiş ve şehir ekonomisi büyük çapta çökmüştü. Buna bağlı olarak şehirler küçülmüş ve hatta kale şehirlere dönüşmüşlerdi. Bu vaziyet muhtemelen Selçuklu hakimiyeti altındayken birinci dönemde de devam etti. İkinci dönemden itibaren istikrarın sağlanmasıyla, bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren iktisadî ve içtimaî yapının oturmasından sonra şehir ekonomisine geçilmiş, şehirler tekrar büyümüş ve kale şehirler olmaktan çıkmıştı¹. XIII. yüzyılın birinci yarısının sonlarında Selçuklu ülkesini ziyaret eden Saint-Quentin, XIII. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türkiyesi'nde yüz şehrin bulunduğunu nakletmektedir². Tabii burada şehirden neyin kastedildiği tam olarak anlaşıl原因yor. İbn Saîd'de isimlerini vermemekle birlikte Selçuklu sultanlığına bağlı yirmi dört büyük şehrin bulunduğunu nakletmektedir³. Bu rakam daha makul görünüyor. Saint-Quentin ise Selçuklu Türkiyesi'nde yüz şehir ve yirmi beş regales (beylik=valilik) bulunduğunu kaydetmiştir⁴. İbn Saîd'in verdiği rakamla Saint-Quentin'in verdiği rakamın neredeyse aynı olması, burada merkeze bağlı vali tarafından yönetilen büyük şehirlerin kastedilmiş olduğu intibasını uyandırıyor. Nitekim Latin seyyahı devamında Sivas ve Antalya'yı bunların arasında zikretmesi bu tahmini daha da kuvvetlendirmektedir. Bu durumda XIII. yüzyılın ortalarında ülkede merkezde bağlı 25 büyük şehir olduğu anlaşılıyor. Bu bilgiler Selçuklu idaresinde Anadolu'nun geçirmiş olduğu değişimi çok iyi vurgulamış olmaktadır.

Anadolu şehri, tarihinin belki de en görkemli günlerini, Selçuklu idaresinde XIII. yüzyılın birinci yarısında yaşamıştır. Bilhassa Türkmen akınları öncesinde büyük çapta tahribata uğramış ve nüfus bakımından boşalmış Anadolu'nun doğu ve güneydoğusu,

¹ 1271'de Selçuklu topraklarından geçen Marco Polo, burada pek çok büyük şehir olduğunu, başlıcalarının da Konya, Kayseri ve Sivas olduğunu kaydeder (Marco Polo, 20).

² Saint-Quentin, 66.

³ İbn Saîd, 119.

⁴ Saint-Quentin, 67.

Türkmen akınlarının şokunu kısa sürede atlatmış, Türkmen *beg*lerinin buralarda kurdukları küçük *beglikler* sayesinde bölge tarihinin en mamur dönemini yaşamıştır. Selçuklu Türkiyesi'nde dahi iktisadî genişlemenin yeni yeni görülmeye başladığı XII. yüzyılın ikinci yarısında Düneyser'den Şam'a giden İbn Cübeyr, kervan yolunun iki tarafında hanlar ve mamur köyler olduğunu ve bu köylerin bazılarında 'Rum'ların yaşadığını nakleder⁵. Kırsal yapı bu durumdayken, şehirler de kale şehirler olmaktan çıkmış ve surların dışına taşmıştı. Kaynağın ifadesine göre nüfus o kadar artmıştı ki su sıkıntısını gidermek için yağmur sularının biriktirildiği yeni sarnıçlar yapılmıştı⁶. Bu Moğol istilasına kadar böyle devam etti. Bilhassa Selçuklu Türkiyesi'nin doğusundaki, kendi şartları içinde içtimaî ve iktisadî genişleme hiç bir zaman bu dönemdeki gibi görkemli olmamıştır. Günümüze kadar ulaşmış o döneme ait muazzam yapılar bunun en bariz göstergesidir.

Dönemin şehirlerinin büyüklüğü ve bayındırlaşması başta nüfus daha sonra iktisadî genişleme ile doğrudan alakalıydı. Şehirlerin ticaret ağırlıklı olarak iktisaden büyümesi beraberinde sınaî üretimin artışı, esnaf ve zanaatkârların çoğalmasını getiriyordu. Böylece şehir nüfusu artıyor ve kırsaldan şehirlere göçler başlıyordu. XIII. yüzyıldan itibaren gerek ülke dışından gerekse kırsal bölgeden Selçuklu şehirlerine büyük göçler oldu. Bu göç edenlerin büyük kesimi Türktü ve aralarında her sınıftan ve zümreden insan vardı. Artık bundan sonra Selçuklu şehirlerinin birçoğunda içtimaî ve iktisadî bakımdan müslümanlar hakimiyet kuracaktır.

I. ORTA SINIFIN TEŞEKKÜLÜ

Selçuklu Türkiyesi'nde şehir toplumu bütün olarak bakıldığında idareciler, mülk sahipleri, tâcirler, esnaf ve zanaatkâr, işçiler, *runûd* ve *evbâş*dan oluşmaktaydı⁷ ve hiyerarşik bir yapı arz ediyordu. Dönemin *ulamasının* zihninde dahi toplumsal hiyerarşi belirgin bir yer işgal ediyordu. Mevlânâ, oğlu Sultan Veled ile bir gezinti esnasında nasihatlerde bulunurken, bütün Selçuklu ülkesinin küçük bir numunesi olan Konya'daki

⁵ İbn Cübeyr, 240-1.

⁶ İbn Cübeyr, 241.

⁷ Kaynaklar bazen *fityan*lardan veya *ahî*lerden *runûd* ve *evbaş* olarak bahseder bkz. İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119, 623. Zahirüddin İli Niğde'ye gittiğinde şehrin ileri gelenlerini çeşitli vaadlerle kendisine çekmeyi başardıysa da 'Niğde *runûdu* kendisine yüz vermeyip küstahlık etmişti. Onların başkaları tarafından nakit para, *ikta*' ve *mülk* ile kandırılacaklarını düşünerek güvensizliğini dile getirmekteydi (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 119). Eflâkî, *Menâkıb*, I, 489, II, 611, 755, 757, 839. Cahen *runûdun* içinde *ahî*lerin olduğunu, fakat her *runûdun ahî* olmadığını da vurgulamaktadır (C. Cahen, "Sur les traces des premiers akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, 90). Bölgelere ve devirlere göre *fütüvvetin* üyelerine verilen isimler de değişiyor ve onlar için *fityan* ve *ahî*den başka *ayyarun* tabiri kullanılıyordu. Fakat Selçuklu Türkiyesi'nde Arapça *runûd*, Farsça *rindân*, derbeder (başbozuk) anlamında *rind* kelimesinin çoğulu kullanılmaktaydı (Cahen, *La Turquie*, 157).

toplumsal tabakalaşmayı oldukça müşahhas bir şekilde tasvir etmiştir⁸. Ayrıca bu toplumsal tabakaların herbiri de bünyesinde farklı etnik zümreleri barındırıyordu. Muhtemelen uzun bir süre, yani ikinci göçlerde yerleşiklerin ve şehirli unsurların yoğun olarak gelişine kadar, Türklerin şehirlerdeki varlığı oldukça sınırlıydı. Şehir toplumunu daha çok yönetilen kesim olan gayr-i müslimler oluşturuyordu. Türk göçlerinin hemen öncesinde Anadolu'daki *orta sınıf*, yani esnaf ve zanaatkâr zümresi muhtemelen büyük ölçüde zayıflamıştı. Çünkü toplum kudretliler ve onlar için çalışan köylüler olarak ikiye bölünmüştü. XII. yüzyılın sonlarına kadar şehir toplumunun çoğunluğunu her ne kadar gayr-i müslimler oluştursa da bu zamanla müslümanların lehine değişmiştir.

Şehirlerde Türk esnaf ve zanaatkâr zümresi kısa sürede teşekkül etmemiş, uzun bir süreç içinde bu zümre şehirlerde söz sahibi olmaya başlamıştır. Selçuklu iktisadî hayatı açısından bakıldığında, gayr-i müslim esnaf ve zanaatkârla, müslüman veya Türk esnaf ve zanaatkâr zümresi arasında pek bir fark yoktu. Fakat Türklerden yerleşik ve şehirli göçmenler bir yana, göçebe gelip de *şehirlileşenlerin* şehirlerdeki iktisadî faaliyetlere katılmaları uzun bir süreçte oluşmuş, herşeyden önce şehrin içtimaî ve iktisadî hayatına intibakları sanıldığı gibi kolay olmamıştır. İlk *şehirlileşen* Türklerin bir kısmından, daha sonra neşet edecek *ahîler* ile Türk esnaf ve zanaatkârlar zümresi arasında doğrudan münasebetler olduğu tahmin edilmekte. Bu bakımdan Selçuklu Türkiyesi'ndeki *ahîlerin* incelenmesi hem orta sınıfın teşekkülüne, hem de Türklerin *şehirleşme* serüvenine de ışık tutacaktır.

XIV. yüzyıl öncesi Türkiye *ahîleri* hakkında bilgilerin yetersizliği araştırmacıları farazî (hypotetic) yaklaşımlarda bulunmaya zorlarken, bilhassa Moğol öncesi için, birçok konuda olduğu gibi bu hususda da kaynak yetersizliği araştırmacıların çaresizliğini daha da belirginleştirmiştir. Fakat bütün bu güçlükler rağmen, önce içtimaî ve iktisadî daha sonra siyasî yapılanmalar gözönünde bulundurulup, muahhar kaynaklardan da tenvir gücü nisbetinde faydalanarak bazı tahminlerde bulunmak, belki dönem hakkındaki belirsizliği tamamen ortadan kaldırmayacaktır ama, en azından meselelere farklı bakış açıları getirmiş olacaktır.

⁸ Eflâkî Sultan Veled'in rivayetini şöyle nakleder: "...Bahaüddîn, Konya şehrine bak, kaç bin emîrin, büyüğün ve ileri gelenin evi, köşkü ve sarayı vardır. Tacirlerin ve içdişlerin evleri zanaat erbabının evlerinden, emîrlerin sarayları tacirlerin, sultan ve meliklerin köşkleri ve takları bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür..." (Eflâkî, *Menâkıb*, I, 236, *Menkıbeler*, I, 257). Buna göre şehirdeki veya diğer bir deyişle Selçuklu toplumundaki toplumsal tabakalaşma, yukarıdan aşağıya şu sırayı takip ediyordu (Akdağ, 6-7, 14):

Sultanlar veya melikler,
Emîrlere ve devlet erkânı,
Tüccarlar ve içdişler,
Esnaf ve zanaatkârlar.

Şu anki bilgilere göre 'ahî'⁹ kelimesi 641/1243 öncesinde, bir sıfat, isim, ünvan veya kısaltma olarak mı yoksa, gerçekten baştan beri bir esnaf teşkilatının veya zümrenin ismi olarak mı kullanılıp kullanılmadığı kesinlik kazanmış değildir. İlk defa IX. yüzyılda güney-batı İran'da yaşamış Sahl b. Abdullah Tustarî'nin hayatı anlatılırken, Ahî İbrahim diye bir şahısdan, çok sonra, XII. yüzyılın sonlarında Feridüddîn Attar bahsetmektedir¹⁰. Daha sonra, XI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Ahî Ferec Zencânî ismine rastlanmakta¹¹. Hucvirî bu şahsı kuzey-batı İranlı mutasavvıflar arasında zikretmektedir¹². Cahen bu bilgilere istinaden, ilk *ahî*lerin Türk olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak, onların ilk çıktığı yerin İran bölgesi olabileceğine dikkat çekmektedir¹³.

Selçuklu Türkiyesi'ne gelince 'ahî' ismine ancak el-Nâsır'ın *fütüvvet* teşkilatını kurmasından ve teşkilat yönetmeliğini Türkiye Selçuklu sultanı I. İzzüddîn Keykavus'a göndermesinden hemen sonrasına rastlayan XIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki kaynaklarda rastlanılmaktadır. 612/1216-7'de Antalya'da düzenlenmiş bir vakfiyenin şahitleri arasında, aslen Kayserili olan Ahî Eminüddîn Mahmud b. Yusuf isminde bir şahsa tesadüf edilmiştir¹⁴. 661/1262-3 senesinde Divriğ'de ölen Ahî Abdurahman'a bir başka belgenin kayıtları arasında rastlanılmaktadır¹⁵. Belki *ahî*ler hakkında en çok bilgi verecek ilk kaynak Eflakî'nin eseridir. Onun rivayetine göre Baha Veleddin'in müridi olan ve Mevlânâ Celalüddîn Rumî hayatta iken 110 yaşında ölen, Konya'da Dericiler Pazarı hamamında

⁹ J. Deny bu kelimenin eli açık, cömert anlamındaki türkçe 'aki' kelimesinden geldiğini iddia etmektedir (J. Deny, "Fütüvvetnâme et romans de chevalerie Turcs", JA, 16 (1920), 183). Bu kelime Divan-ı Lügati't-Türk'de de geçmektedir (Kaşgarlı, I, 90). Cahen bu kelimenin Arapça 'ahî'den gelmediğini iddia ettikten sonra, akıdan da gelebileceğini, bunun tarihi olaylara ters düştüğünü iddia ederek, kelimenin Farsçadan gelip gelmediğinin araştırılması gerektiğini teklif etmekte. O bu kelimenin menşei konusunda ihtiyatlı davranmakta ve bunun bir tarikata girerken söylenen a-h-y harflerinin temsilî bir ifadesi olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (Cahen, "Sur les traces des premiers Akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, 82. Daha sonraki alıntılarda 'Cahen, "Akhis" şeklinde kısaltılacaktır). Ayrıca bu makale türkçeye de tercüme edilmiştir. Cahen, "İlk Ahîler Hakkında", trc. Mürsel Öztürk, *Bellesten*, 197 (1986), ss. 591-601.

¹⁰ Feridüddîn Attar, *Tezkiretül-evliya*, thk. Reynold A. Nicholson, London-Leiden 1907, I, 257; Cahen bu kaydın XII. yüzyıla ait olmasından dolayı, Attarın bu kelimeyi bugünkü anlamından farklı kullanmış olabileceğini kaydetmektedir (Cahen, "Akhis", 82).

¹¹ Cullabî Hucvirî, *The Kashf al-Mahjub*, trans. Reynold A. Nicholson, Pakistan 1990, 173; Câmî, Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Horasanî, *Nefâhatül'üns min hadarâti'l-kuds*, trc. Lâmiî Celâbi, İstanbul 1270, 197; Cahen, "Akhis", 81.

¹² Cahen, "Akhis", 81.

¹³ Cahen İran bölgesinde o dönemlerde yoğun olarak Türk yaşadığını, bununla birlikte ilk *ahî*lerin, ne Türk ne de İranlı olduklarını kesin olarak söylemenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır (Cahen, "Akhis", 82). X. ve XI. yüzyıllarda İran'da *fütüvvet* İranlı *beg*lerin "asalet ideali" olarak rastlanılıyor (Teaschner, 6). *Fütüvvet* anlayışının bu yönünün İran üzerinden Anadolu'ya gelen şehirli Türklere tesirleri olmuş olabilir. Teaschner'e göre *fütüvvet*e girerken *şedd* ve *şalvardan* oluşan libasin giyilmesinde İran tesirleri açıkça kendini göstermekte ve bu "teşkilatın İranî menşei"ne delalet etmekteydi (Teaschner, 10).

¹⁴ O. Turan, "Er-Tokuş Vakfiyesi", 427; Cahen, "Akhis", 83.

¹⁵ *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, no. 4506 (naklen, Cahen, "Akhis", 83).

yaşayan Ahî Natufî'nin¹⁶ ölüm yaşı eğer doğru ise, o da Selçuklu Türkiyesi'ndeki ilk ahîlerden sadece biri olmalıdır.

Ahîlerin tarihini¹⁷, her devrin kendine özgü hususiyetlerinden dolayı, belli dönemlere ayırarak incelemek gerekmektedir. *Fütüvvet* teşkilatının tesirinin başladığı döneme kadar (612/1216-17) olan birinci dönem ki bu dönem hakkında bilgi, yukarıdaki kayıtlar dışında neredeyse yok gibidir ve *fütüvvet* teşkilatının tesirlerinin başladığı ikinci dönem ve daha sonra esnaf teşkilatı haline dönüştüğü üçüncü dönem¹⁸. Bununla beraber ikinci ve üçüncü dönem arasındaki tarihi tespit etmek hayli güç¹⁹.

Adını nereden alırsa alsın, ilk ahîlerle şehirlere yerleşen ilk Türkler arasında bir bağlantının olduğu kesin. Selçuklu Türkiyesi'nde, gerek ilk göçlerle gelen göçmenlerin ve göçebelerin zamanla şehirlere yerleşmesi, gerekse ikinci göçlerde çoğunluğu yerleşik unsurlardan oluşan, göçmen Türklerin şehirlere göçüyle birlikte, şehirlerdeki gayr-i

¹⁶ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 35-6, *Menkıbeler*, I, 33-4; Cahen, "Akhis", 83. Diğer ilk ahîlerin de mesleklerinin bilinmesi araştırma için ilginç olurdu. Naturluk her ne kadar bir meslek olmakla birlikte, bu ahînin bir hizmet sektöründe işçi olarak çalıştığı ortada. Türklerden şehirlere göç edenlerin bir kısmı işçi olarak çalışmaya başlamış olabilir.

¹⁷ Ahîlik ve *fütüvvet* üzerine yapılmış çalışmalar ve kaynaklardan bazıları: Mecelle-i Umûr-u Belediye, İstanbul 1338-1922, I, 519-51; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, 207-16; Teaschner, "Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien 14.-15. jhdt. auf Grund neuer Quellen", *Islamica*, 4 (1931), ss. 1-47; Muallim Cevdet, *Zeylun ala fasli'l-ahîyyeti'l-fityani't-Türkiyye fi kitabî'r-rihle li Ibn Battûta*, İstanbul 1351/1932; C. Cahen, "Sur les traces des premiers akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, 1953, ss. 81-91; G. G. Arnakis, "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire, Akhis, Bektashi, Dervishes and Craftsmen", *Journal of Near Eastern Studies*, 12/4 (1953), ss. 232-47; Abdülbaki Gölpınarı, "İslam Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *IÜİFM*, 11 (1949-50), ss. 3-354, "Şeyh Seyyid Gaybî Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in 'Fütüvvet-nâme'si", *IÜİFM*, 17 (1955-56), ss. 27-72, "Fütüvvet-nâme-i Şeyh Seyyid Hüseyin İbn Gaybî", *IÜİFM*, 17 (1955-56), ss. 73-126, "Fütüvvet-nâme-i Sultânî ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar", *IÜİFM*, 17 (1955-56), ss. 127-55; A. K. Borovkov, "Upominanie 'akhi' u Alishera Navoi", *KSINA* 65 (1964) Sbornik Pamyati E. E. Bertel'sa, ss. 32-9; Ebu Abdî'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyin es-Sülemî, *Tasavvufa Fütüvvet*, trc. ve nşr. Süleyman Ateş, Ankara 1977; Neclâ Pekolcay, "İslâmî Türk Edebiyatı Metinlerinde Ahîlik Esaslarının Yer Alış Sebepleri", *Ahîlik ve Şeyh Edebiyatı Sempozyumu 7-8 Eylül 1987*, (Ahîlik Kültür Araştırma Vakfı Yayınları 2), ss. 215-22; N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, Ankara, 1989; Tülay Er, *Simav İlçesi ve Çevresinde Yaren Teşkilatının Halk Bilimsel Etüdü*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1984; Atila Hazar, *Ahîlik Sisteminde Temel İşletmecilik Kuralları ve Günümüz Türk İşletmeciliğine Kazandırılması ile İlgili Bir Model Yaklaşım*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1990; M. Bayram, *Ahî Evren ve Ahî Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya 1991; Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahîler ve Ahî Zaviyeleri*, Ankara 1991; Merih Baran, *Ahî Emir Ahmed*, Ankara 1991; Şeyh Eşref b. Ahmed, *Fütüvvet-nâme*, nşr. Orhan Bilgin, İstanbul 1992; Sabahattin Güllülü, *Sosyoloji Açısından Ahî Birlikleri*, İstanbul 1992. Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye'de Ahîlik Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış", *Türk Suffiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996, ss. 169-90'da daha önce ahîlik üzerine yapılmış çalışmalarını genel hatlarıyla değerlendirmiştir. Bunların dışında bildirilerde sunulmuş ve yayımlanmış pek çok çalışma vardır.

¹⁸ Cahen "ortaçağın sonlarında, bütün İslam dünyasında, *fütüvvet* teşkilatının üyelerinin kendine ait bir mesleği olmakla birlikte, bu meslekler kuruluşun faaliyetlerinin esasını oluşturmuyor, üyeleri alt sınıflara göre bölünürken, bu bölünmede meslekler esas alınmıyordu. Bu sebepten ahîlik mesleki bir teşkilat değildi" (Cahen, *La Turquie*, 157-8). Cahen'in bu tespiti büyük ihtimalle ahî birlikleri için de geçerliydi. Çünkü XIII. yüzyılda ahî birlikleri, fetalar *fütüvvet* teşkilatı altında birleşmeye başlamışlardı.

¹⁹ Fakat özel esnaf loncalarına ait eserler XV. yüzyıla aittir (Teaschner, 21).

müslim unsurlarla İran ve İslam dünyasının muhtelif yörelerinden gelmiş bürokrat, esnaf, tüccar ve ulemanın yanında *şehirlileşmiş Türkler* ayrı bir zümreyi oluşturmuşlardır²⁰.

*Ahî birlikleri*²¹ başlangıçta ne şuurlu olarak teşkilatlanmış bir esnaf-zanaatkârlar birliği ne de bir tarikat zümresiydi²². Onlar ilk önceleri, ancak, batınî (mystique)²³ ve kısmen siyasî karakterli ve şehir toplumuna intibak etmeye çalışan yerleşik Türklerin bütünü olarak görülebilir²⁴. İlk göçlerde gelen göçebe Türkmenlerin *elîfi* gerek şehir idaresinde söz sahibi olarak, gerekse bir *beg* olarak kısa sürede şehirlere yerleşmiş ve şehir hayatına uyum sağlayarak, ticaret ve eski el zanaatına dayalı faaliyetlere de girişmişlerdi. Herşeyden önce onlardan *büyük begler* bürokrasinin bir parçası iken *küçük beglerin* asıl işi, muhtemelen şehirler arasında veya ülke dışında göçebelere aldıkları veya kendi yetiştirdikleri hayvanların satışını yapmaktı. *Begler*²⁵ şehirlere göçtüklerinde

²⁰ Cahen, Eflâkî'nin XIII. yüzyılın önde gelen, Konyalı *ahî*lerden bahsederken, onların Ahî Türk adında bir şahsın soyundan geldikleri kaydına istinaden, "ilk *ahî*'nin Türk veya Türkler" olduğu sonucuna ulaşmaktadır. XII. yüzyılda yaşamış olan Ahî Türk, 683/1284 yılında ölmüş Ahî Hüsamüddîn'in dedesinin babasıdır ve Kuzey-Batı İran'dan, Urumiye'dendir (Eflâkî, *Menâkıb*, II, 737, 755, *Menkıbeler*, II, 153, 170; Cahen, "Akhis", 83). Bütün bu kayıtlar, ilk *ahî*lerin Selçuklu Türkiye'sinde XII. yüzyılda da var olabileceğini gösteriyor. Anlaşılan o ki şehirlileşmiş Türklerle *ahî* ismi verilmemişti. Özel bir zümrenin ismi olarak ilk göçlerde ve bilhassa ikinci göçlerde gelen göçmen Türkler arasında *ahî*ler vardı. Fakat *ahî*lerin bir zümre değil, genel olarak ele alındığında yeni *şehirlileşmiş Türkler* verilen bir isim olabileceği ihtimalini kuvvetlendiriyor.

²¹ "Selçuklu ve daha sonra Osmanlı esnaf ve zanaatkar zümresinin içinde örgütlenen *ahîlik*; kendisini doğuran dinî, ahlâkî, sosyal ve ekonomik şartlara geri götürülmeden anlaşılılmayacak kadar karmaşık bir *birliktir*" (Güllülü, 16).

²² Köprülü, *Kuruluş*, 92.

²³ Köprülü, Anadolu'daki ahîlerin "batınîyyeden addedilmesi" gerektiğini, C. Huart'ın ve L. Massignon'un da aynı düşüncede olduklarını belirtir (Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 54). Ayrıca onların batınî (mystique) yönlerine dikkat çeken Cahen de şehirlerdeki *ahî*lerin mistik kişiler olduğunu, *fityan*lardan oluşan *fütüvvetle ahîlik* arasında bu yönüyle hiç bir benzerlik olmadığını vurgulamaktadır (Cahen, *La Turquie*, 156).

²⁴ Fakat daha sonra, en azından XIII. yüzyılın ikinci yarısında, şehirlerde Türk esnaf ve zanaatkâr zümresinin önemli bir yeri olduğu anlaşılıyor. Bundan öncesinde de var olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi olmamakla birlikte, olmadığına dair de kesin bir bilgi yoktur. XIV. yüzyılda *ahî*lerin arasında muhtelif meslekten esnaf ve zanaatkârın olduğunu nakleden meşhur Arap seyyahını (İbn Battûta, II, 260-2), Antalya'da mütevazı, kunduracılık yapan, bir *ahî* başı zaviyesine misafir olarak davet etmişti (İbn Battûta, II, 262-3).

²⁵ Eflâkî'nin kaydına göre Ahî Kayser, Ahî Muhammed Seyyidâvarî, Ahî Çoban ve diğerleri, Ahî Türk ve Ahî Başara'nın soyundan geliyorlardı (Eflâkî, *Menâkıb*, II, 755, *Menkıbeler*, II, 170; Cahen, "Akhis", 83). Bir başka yerde ise Ahî Çoban, Ahî Kayser'in oğlu (ferzend) olarak geçmektedir (Eflâkî, *Menâkıb*, I, 556, *Menkıbeler*, I, 614) ki bu, *ahî*lerin birkaç nesil önce (yani XII. yüzyıl) Anadolu'da olduklarını gösteriyor. Burada Ahî Başara'nın kim olduğu bilinmemektedir. Fakat İbn Bîbî, I. Gıyasüddîn Keyhüsrev'in tahta geçişinde yardımcı olan emir-i ahur Zeynüddîn Başara'dan bahsetmektedir (İbn Bîbî, *Tipkiyasım*, 115, *Muhtasar*, 50 vd.). Acaba Eflâkî'nin kaydettiği Ahî Başara bir Türkmen *begi* olan Emir Başara ile aynı kişi olabilir mi? Eğer aynı kişiler ise, şehirlere yerleşen Türkmen *elîtinin* ve onların çocuklarının da yukarıda bahsedildiği gibi Selçuklu şehirlerindeki ilk *ahî*ler (yani şehirlileşmiş Türkler) olma ihtimalini kuvvetlendirecektir. Bir resmî tarihinin elinden çıkan kayanakta şahsın ismi ve gerçek ünvanın zikredilmesi tabii iken, menkıbevî bir eserde halk tarafından verilen ünvanla anılması da bu aynı ismin başındaki ünvanlar arasındaki farklılığı açıklamaya yeterli olmasa da bir ihtimal olarak düşünülebilir. Burada bir diğer önemli hususa da dikkat çekmek gerekmektedir. Kaynaklar bu *ahî*leri hep *ahî* isminden sonra bir isimle zikrederek geçiştirmektedirler. Halbuki diğer şahıslar babalarının isimleri, ünvanları, nisbeleri hatta lakabları ile zikrediliyordu. Bu dikkat çekici bir durumdur. Bunun için çeşitli ihtimaller düşünülebilir. Birincisi bu şahıslar herkes tarafından *ahî* olarak tanındığı için ve karışma ihtimali de olmadığından bir isminin başına *ahî* getirilerek marife hale getiriliyordu. Veya bu

beraberlerinde de göçebe veya *köylüleşmiş* Türkmenleri de getirdiler. Kaynaklarda bazı *ahî*lerin maiyetlerinde çok sayıda adamlarının olduğunun vurgulanması²⁶, bu Türkmen *beg*lerinin şehirlerde zamanla *ahî* birliklerinin liderleri konumuna geldiklerini ortaya koyuyor²⁷. XIV. yüzyıla ait bir kayıta *Kal'a-i Engürüyye*'ye hakim olan *ahî*lerin bir çoğunun zengin Türkmen *beg*leri olması da bu fikri teyid ediyordu²⁸. Eflakî bir yerde ismini verdiği *ahî*lerin Ahî Türk ve Ahî Başara'nın soyundan geldiklerini nakleder. Eğer *ahî*ler bu iki şahsın soyundan geliyorsa, *ahî* isminin bir ünvan olup olmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır. Belki de müellif burada Konya'ya ilk defa yerleşen Türkleri kasetmiş olabilir. Çünkü dönemin Selçuklu Türkiyesi'ndeki bütün *ahî*lerin bu iki şahsın soyundan gelmiş olabileceğini düşünmek oldukça güç.

Şehirlerde, kasabalarda ve köylerde her *ahî* birliğinin kendine ait bir zaviyesinin olduğu ancak XIV. yüzyıl kaynağından öğrenilebilmektedir²⁹. Aynı beldede birkaç ayrı *ahî* zaviyesinin olması oldukça dikkat çekicidir. Bu bilginin akabinde şu sorular akla geliyordu: Neden bunlar bir zaviyeye bağlı değillerdi? Acaba her *beg*in kendine ait bir zaviyesi mi vardı? Hatta İbn Batuta misafir ağırlamak için birbirleri ile kavga ettiklerini ve bazı *ahî*lerin birbirleri ile geçinemediklerini belirtir³⁰. Bu bilgilere rağmen *ahî* birliklerinin Selçuklu Türkiyesindeki yeri ve iç yapısı hakkında kat'î şeyler söylemenin ve bir takım sorulara cevap vermenin gerilere doğru gidildikçe ne kadar güç olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

İkinci olarak, ilk göçlerde gelen göçmen Türklerden, bunlar çok azınlıktı, bir kısmı, bilhassa Türkmen *elîfi* hemen şehirlere yerleşirken bir kısmı da köylere yerleşmişti. *Köylüleşmiş* Türkmenlerin zamanla şehirlere göçü, daha yavaş ve parçalanmış aileler şeklinde gerçekleşmiş olmalı. Kısacası şehirlerdeki Türk nüfusunun artışı olağan bir seyirde değil de ani yükselmeler şeklinde olmuş, bu birinci göçler esnasında maiyeti ile gelen göçebe Türkmen *beg*leri ve sonra ikinci göçlerle gelen göçmen Türklerle iki farklı koldan gerçekleşmiştir. Tabii bu iki dönemde, etnik bakımdan aynı olmakla birlikte, kültür

şahısları önemsememenin bir ifadesi olarak böyle bir kullanıma gidiliyordu. Fakat bazı *ahî* isimlerinin baba adları ile birlikte verilmesi de oldukça dikkat çekici. Acaba baba adları verilmeyen *ahî*ler şehirlere yeni yerleşmiş veya babaları tanınmayan Türkler olabilir mi? Bu konuda birçok faraziye geliştirilebilirse de bütün bu soruların cevaplarını bulabilmek şu an için mümkün değil. Belki de üzerinde durulacak kadar da önemli değildir.

²⁶ Konya'daki *fütüvvet* reisi Ahî Ahmed Şah'ın emrinde birkaç bin asker ve *runûd* vardı (Eflakî, *Menâkıb*, II, 611, *Menkıbeler*, II, 31).

²⁷ Gordlevski, 202. Güllülü de yerleşikliğe geçmiş "aşiret reisleri" ile *ahî*ler arasındaki benzerliğe dikkat çekmekte (Güllülü, 23).

²⁸ Mehmed Neşri, *Kitab-ı cihan-nümâ*, *Neşri Tarihi*, nşr. F.R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1995, I, 190, 192; Teaschner, 20.

²⁹ İbn Battûta, II, 260-1 vd.

³⁰ İbn Battûta, II, 273. Köprülü, zaviyeler arasındaki çekişmelerin, şahıslar veya zümreler arasındaki şahsî veya iktisadî çekişmelere bağlanabileceğini söylüyor (Köprülü, *Kuruluş*, 90). Fakat burada zaviyeler için itibarın daha önemli olduğu da gözardı edilmemelidir. Sivaslı *ahî*lerden, İbn Battûta'yı misafir edenler diğerlerine karşı böbürleniyorlardı (İbn Battûta, II, 290).

ve incelik bakımından, şehirlere göçenlerin aralarında büyük farklılıklar vardı. Muhtemelen bu göçlerle gelen Türkler, yerleşikliğe geçtikleri bölgelerdeki inanç yapılarını ve kültür hayatının izlerini adet ve gelenekleri içinde eriterek ve bu arada asabiyelerini ve geleneklerinin bir kısmını da terkederek Anadolu'ya farklı bir geleneği taşıdılar. Bu Türklerin geldikleri yerler dinî ve fikrî cerayanların yoğun olarak yaşandığı bölgelerdi. Muhtemelen göç sürecinde, Türk toplulukları güzergâhları üzerindeki fikir ve kültürlerden tesir alırlarken kendi aralarında da birlikler oluşturdular ve bu birlikler Anadolu'ya gelerek birbirlerinden kopmadan belli şehirlere yerleşti³¹. İşte Selçuklu şehirlerindeki farklı zümrelerin oluşum böyle başlamıştır. Genel olarak bakıldığında, şehirlerdeki ilk Türk *avamı* kısmen sufiyane, kısmen eski ananelerini yaşatan, kısmen de *şehirleşmenin* verdiği buhrana bağlı oluşmuş bir kimlik taşıyan, şehirlilerce de yadırganacak davranışlar sergileyen zümreler manzarasını çiziyor.

İşte ilk *ahî*lerin, *şehirleşmiş* Türklerin nüveleri oldukları kuvvetle muhtemeldir. Fakat onlar *ahî* ismini göç ettikleri yerden mi getirdiler, yoksa Selçuklu Türkiye'sindeki şehirli taraflarından mı böyle isimlendirildiler bunu tespit etmek şimdilik imkansız gözüküyor³². Bu imkansızlığa rağmen şu ihtimalin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Eğer *ahî*ler bu adla Anadolu'ya başka yerlerden, göçmen Türkler olarak geldilerse, daha çok belirli bölgelerdeki şehirlerde yoğunlaşmış olmaları gerekmez miydi? Yani bu birlikler başlangıçta şuurlu birlikler idiyse, ancak belirli şehirlerde varlık göstermeleri gerekirdi ve kısa sürede Selçuklu Türkiye'sinin bütün şehirlerine ve kırsalına yayılmazdı. Biraz geç olmakla birlikte, İbn Battûta'nın kayıtlarına göre neredeyse Selçuklu şehirlerine bağlı her kasaba ve köyde bu *ahî* birliklerine rastlanmaktadır³³. Bu kayıt en azından, yukarıda bahsedildiği gibi *ahî*lerin şehirlerde kendiliğinden zamanla oluşan Türk zümrelerine, başkaları tarafından verilmiş bir isim olması ihtimalinin gözardı edilmemesini icab ettirmekte. Üstelik şehrin tabî dokusuna girmiş bu yeni zümreler, zamanla ister tepki ister taklid yoluyla kimlik kazanarak kendi aralarında birlikler oluşturmuş olabilirler³⁴.

³¹ Köprülü *ahî* birliklerinin batınî yönleri olduğunu ve Messignon'un İslam korporasyonlarının *karmatlar* hareketiyle bağlantılı olduğu fikrine de katıldığını belirtmektedir (Köprülü, *Kuruluş*, 92). Köprülü bu görüşü *ahî*lerin geç dönem kaynaklarına istinad ederek ileri sürmektedir. Fakat Köprülü'nün bu fikrini sağlam deliller bulunmadıkça reddetmek de mümkün değil. Daha sonraki Selçuklu *ahî*lerinde bir takım batınî özellikler bulmak mümkün, fakat bu ilk *ahî*lerin menşei tamamen açıklayıcı görünmüyor. Çünkü nasıl *köylüleşmiş Türkmenler* dışardan tesirler almışsa, *şehirleşmiş Türkler* de aynı şekilde farklı inançlar ve kültürlerden tesir almış olabilirler.

³² Cahen, Türklerin *fütüvvet* teşkilatını müslümanlardan alarak bunu *ahî* teşkilatı olarak yeniden geliştirmiş olabileceğini iddia ediyor (Cahen, "Akhis", 91).

³³ İbn Battûta, II, 260-1.

³⁴ Mamafih, bu *ahî* birliklerinin ilk başlarda halkın içinden çıkmış, yapısı *kitabî geleneğin* esaslarına tam olarak uymayan sufiyane birlikler olarak, zamanla tarikata benzer bir şekilde Anadolu şehirlerine yayılmış ve *fütüvvetin* de tesiriyle değişikliğe uğramış olabileceği ihtimalini zayıf da olsa gözardı etmemek gerek. Fakat Köprülü ilk çalışmasında *ahî* birliklerini bir tarikat zümreleşmesi gibi düşününlebileceğini belirtirken (Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*,

Bütün bu değerlendirmelerden sonra bu birliklerin veyahutta şehirlerdeki Türk unsurlarının iktisadî, içtimaî, dini ve kültürel yapılarının da ortaya konması gerekmektedir. Her ne kadar şehirli Türklerin eski kimlikleri değişime uğramışsa da, yeni hayatlarında yer bulabilen adet ve örfleri yaşamaya devam ediyordu³⁵. Herşeyden önce şehirlere *beglerin maiyetinde kümeler halinde geldiklerinden ferdiyetçi değil, cemaat şuurunu hala muhafaza ediyorlardı*³⁶. Geç de olsa onlardan bahseden kaynaklar, *ahîlerin daima bir arada olduklarını, gündelik meşgalelerinden sonra tekrar bir araya geldiklerini, yiyip içtiklerini ve birlikte eğlendiklerini kaydediyorlar*³⁷. Gerçi o dönemde diğer şehirli unsurlar da boş zamanlarını belirli cemaatler içinde geçirirler de bu şahısların kaynakların dikkatini çekecek ölçüde birlikte olmaları, sanki eski *göçebe cemaat şuurunun şehirlerde şekil değiştirmiş olduğu izlenimini uyandırıyor*³⁸. Fakat *ahîlerdeki bu cemaatleşme veya zümreleşmenin ilk önceleri şuurlu bir zümreleşme olduğunu söylemek oldukça güç*. Buna mukabil diğer şehirli unsurların bir araya gelişleri, şuurlu bir zümreleşmeydi ve genelde bu görevi tarikatlar üstleniyordu. Bilindiği gibi göçebe topluluklar *obanın dinî önderi etrafında birleşerek cemaat halinde zamanlarını geçiriyorlardı*. Dede Korkud hikayeleri bu epizotlarla doludur³⁹. Bu dönemde şehirli Türklerde veya *ahîlerde*, şehre mahsus ferdiyetçiliğin henüz görülmediği anlaşılıyor.

Bir diğer önemli husus ise, bu Türklerde *cemaat mülkiyetinin* hala devam etmesidir. Gerçi göçebeler ve köylülerde *özel mülkiyet* varsa da şehirlerdeki hayat şartları bu zümrelerin tekrar *cemaat mülkiyetine* dönmelerine sebep olmuş olabilir. Çünkü İbn Battûta, *ahîlerin günlük kazançlarını ikindi vakti reislerine verdiklerine ve bunları birlikte harcadıklarına dair kaydı cemaat mülkiyetinin sürdürüldüğünü gösteriyor*⁴⁰. Bazı

213), daha sonraki çalışmasında "fütüvvet tarikatı diye bir tarikatın İslam dünyasında hiç olmadığı" esasından hareketle, *ahî birliklerinin asla bir tarikat zümreleşmesi olamayacağını* belirtmiştir (Köprülü, *Kuruluş*, 92).

³⁵ Güllülü, Ahilik üzerinde şamanizm ve eski Türk geleneklerinin tesirleri olduğu üzerinde durmakta (Güllülü, 53-64) ve şöyle devam etmektedir: "Dünyevî değerlere dayanan göçebe ahlâkı; tarihî gelişme sürecinin gereği, yerleşik hayata geçişte, değişik biçimler altında da olsa yaşamaya devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında nasıl ki fütüvvet, yerleşik hayata geçen Arap toplumunun eski aşiret değerlerini ifade ediyorsa, *ahîlik* de başlangıçta Anadolu Türk toplumu için eski göçebe aşiret değerlerini ifade etmektedir" (Güllülü, 75).

³⁶ Bununla birlikte, iş arayan münferid, toplu veya aileler halinde şehirlere göçenler olmuş olabileceğini de hatırdan çıkarmamak gerekir. Bir *beg* maiyetinde değilse bu göçlerin ferdî esaslı veya aileler şeklinde olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Avrupa'daki şehirlere kırsaldan göçler bu şekilde olmuştu. Çünkü büyüyen şehirler, tabii olarak kırsal alandan nüfusu kendisine çekiyordu (H. Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, trc. Şaban Karadeniz, İstanbul 1990, 119). Aynı durum Selçuklu Türkiye'sindeki şehirler için de sözkonusuydu. Siyasî istikrar sağlandıktan sonra, iktisadî genişleme ile birlikte şehirler sur dışına taşarken, göçlerle nüfusça da büyümüşlerdi. Bunda şehirlerde işgücüne ihtiyacın artmasının da önemli etkisi olduğu düşünülebilir.

³⁷ İbn Battûta, II, 261-2, 264, 274-5.

³⁸ Veyahutta cemaatleşmenin yaşandığı bir aşama olabilir. Ülgener, bu birliklerde esas unsurun 'cemaatçilik şuru' olduğunu dikkat çekmekte (S. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981, 57).

³⁹ Bkz. *Dede Korkut Kitabı*, 74 vd.

⁴⁰ İbn Battûta, II, 261-2.

araştırmacılar tarafından bu yardımlaşma gibi değerlendirilse de aslında ferdi hayatın *ahî*ler tarafından henüz benimsenemediğini gösteriyor.

*Ahî*lerin en önemli hususiyetlerinden biri de misavir perver ve cömert olmalarıdır⁴¹. Bu yönleri de Dede Korkud hikayelerinde tasvir edilen yarı göçebe Türklerin karakterini andırıyor.

İktisadî bakımdan ise kendi kendine yeter ekonomiden, ürün fazlası elde etmeye başlayan bir ekonomi biçimine, yalnızca hayvan yetiştiriciliği şeklindeki geçim biçiminden ziraate, şehirlerde esnaf, zanaatkârlık ve ticarete doğru değişen bir geçim biçimine geçildiği görülmektedir. Siyasî bakımdan kabilevî otoriteden merkezi otoriteye, dinî açıdan ilkel din inanışından semavî din inanışına geçilmiştir. Bütün bunlar beraberinde zihniyet ve hayat biçiminin temelden değişim sürecinde yaşanan bir takım buhranları getirmiştir. İşte bir toplumun değişim sürecinde, her konudaki eski yapının yeni yapı içinde yaşamaya devam etmesi, *kırımlar*, ferdi ve toplumsal bunalımlar, kimlik buhranları, yaşanması gerekli tabii bir süreçtir⁴². Artık ne eski gelenekleri tam olarak terkedilecek ne de yeni yapı tam olarak benimsenecekti. Kısacası toplum bütünlüğünü kaybetmiş bir vaziyette ne artık eski *ilâhları* tarafından benimsenecekler, ne de şehirli taraflardan sevileceklerdir. Türk toplumunun tabii değişim süreci uzun asırlar devam edecek ve kaynaklara hiç bir zaman tam olarak yansımayacak bir çok acıların yaşanmasını sebep olacaktır.

Şehirli göçmen Türkler ve kırsaldan şehre göçenler, daha önce batını inançlara⁴³ ve farklı mesleklerle mensup insanlar haline gelmeye başlamışlardı. Bu yönüyle isim benzerliği olmamakla birlikte toplumsal yapılanması açısından resmî teşkilat haline gelip, tasavvuf tesiri almadan önce, farklı coğrafyalarda olmakla birlikte *fetalarla* Anadolu *ahî* zümrelerinin birbirleriyle örtüşen yönlerinin olduğu görülür⁴⁴. *Şehirleşmiş* Türkler şehre

⁴¹ İbn Battûta, II, 261.

⁴² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1997, 27-33.

⁴³ Köprülü'ye göre "Anadolu'daki batınîlerin büyük bir kısmı, Anadolu ile fikrî ve ticarî ilişkilerinin sıkı olduğu ve eskiden beri batınîlerin sığınağı olan Suriye'den gelmişti. Suriye'de de tasavvuf perdesi altında pek çok batını vardı ve Alamut kalesi Hulâgû tarafından zaptedilip, İsmaililer yok edildikten sonra kaçıp kurtulanların bir kısmı Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında faaliyetlerini yürütüp, tahrik ve fesatlıklara kalkışmışlardı. Babailer isyanı, Ahîler teşkilatı, Hurufilik ve Bektaşilik batını hareketlerinden çıkmıştı" (Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 206-7, not, 34). Burada Köprülü'nün tespitine tamamen katılmak mümkün değil. Bu hadiselerde ve teşkilatlarda batınîlerin ve onların fikirlerinin tesiri olmuş olabilir, fakat onların kökenini sadece batınıliğe bağlamak oldukça indirgemeci bir yaklaşım olur.

⁴⁴ İbn Battûta'nın *ahî*ler hakkındaki XIV. yüzyıla ait kayıtları genelde doğru olabilir. Çünkü bu dönemde artık *ahî*ler teşkilatlanmış birliklerdi. Alt yapısının ise tamamen *fetalar* gibi olduğu söylenemez. İbn Battûta'nın kayıtlarına bakarak bu hükme varmak hatalı olur. Çünkü İbn Battûta Anadolu'daki *ahî*lerin yaşantılarını kendi zihninde *fetaların* hayatı ile özdeşleştirip nakillerini ona göre yapmış ve belki de bazı önemli teferruatları atlayıp, hatta *ahî*ler de olmayan ve *fetalarda* görülen bazı özellikleri *ahî*lerde görmeye çalışmış olabilir. Bu sebepten İbn Battûta'nın *ahî*ler hakkındaki nakillerine dikkatle yaklaşmak gerekmektedir. *Ahî birliklerinin* kendine özgü hususiyetleri olduğunu hiç bir zaman gözardı edilmemelidir. Çünkü Gülşehrî eserinde *ahî*lerin *fetalardan* tamamen farklı olduklarını belirtiyor (Gülşehrî, 180). Fakat Gülşehrî'nin *ahî*leri *fetalarla*

henüz intibak edememiş *rûnûd* ve *evbaşdan*, şehir hayatına herşeyiyle intibak etmiş *Şehirli havâs* zümresine dahil olmuş Türklere kadar hepsi bir tayf oluşturuyordu. Muhtemelen her zümre kendi arasında bir birlik oluşturmuştu. Eflâkî incelendiğinde *ahîlerin* arasında başı bozukların olduğu gibi, zâhid⁴⁵, Mevlâna ile dost ve hayli saygın insanların varlığı⁴⁶, aynı zamanda XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren *ahîlerin*, yani *şehirleşmiş* Türklerin farklı ekonomik ve kültürel yapıdaki insan zümrelerinden oluştuğunu gösterir.

Bu dönemde her türlü zümreden *ahî* olması, *ahîlerin* başlangıçta şuurlu kurulmuş bir teşkilatın üyeleri olduğu hükmüne varmayı güçleştirirken, aksini isbat etmek için de henüz kati bilgiler elde edilebilmiş değildir.

Halife Nâsır'ın Anadolu'ya ilk defa *fütüvvet* alametlerini göndererek *fütüvvet* teşkilatının burada kuruluşuyla, *ahî* birliklerinin şuurlu teşkilatlanmaya başlaması aynı zamana rastlar. Büyük ihtimalle *fütüvvet* esaslarının *ahîlerce* benimsenmesi de bu dönemden sonra oldu⁴⁷. Çünkü Halifenin *fütüvvet* teşkilatını kurarak yapmak istedikleri Selçuklu Türkiyesi'nde yapılacaksa, *fetaların* yerine *ahîler* konmalıydı. İşte bundan sonra *ahîler*, *fetaların* yeni bir uzantısı oldu. Zamanla da *ahîliğin* prensipleri ile *fütüvvetin* prensipleri örtüşecektir⁴⁸. Hilafet merkezinin şuurlu olarak yaptığı, şehirlerde yaşayan

mukayese etmesi dahi, XIII. yüzyılda artık *ahîlerle fetalar* arasında teşkilat ve yapı itibariyle benzeşmelerin başladığını veya *havâs* tarafından öyle olmasının beklendiğini göstermeye yeter.

⁴⁵ İbn Battûta Tire'de yaşayan ömrü boyunca oruç tutan, tarikat ehli ve zühd sahibi Ahî Mehmed'den bahsetmektedir (İbn Battûta, 308).

⁴⁶ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 390, 543, *Menkıbeler*, I, 421, 600. *Ahîlerin* arasında ulema sınıfından insanlar da vardı. Konya'da kadı Ahî İbn Kalemşâh onlardandı (İbn Battûta, II, 281-2). Eflâkî ondan Tacüddîn Kalemşâh olarak bahsetmektedir (Eflâkî, *Menâkıb*, II, 988, *Menkıbeler*, II, 379; Gordlevski, 198-9).

⁴⁷ *Ahîler* XIV. yüzyıl kaynaklarında artık teşkilatlanmış birlikler haline yer almaya başlamışlardı. Yiğitlerin başlarında *ahîler* ve onların bağlandığı şeyh olması, artık bu teşkilatın *fütüvvetten* tesir aldığını gösteriyor. Ayrıca *kavîf*, *seyfî* ve *şurbî* olmak onların birliğinin önemli hususiyetlerindendi (Teaschner, 19)

⁴⁸ 1300 yıllarda, *ahîlik* ile *fütüvvet* arasındaki bağlılık *fütüvvetnâmelerde* kendini gösteriyor (Teaschner, 18-9). Teaschner'e göre "...*ahîlerin* eserlerinden, bunların *saray fütüvvesine* mukabil bazı hususî karakter unsurlarına sahip oldukları tebarüz etmektedir. Bu unsurların en göze çarpanı, her halde *ahîlerin* genç ve bekar kimselerden müteşekkil bir zümrenin reisi sıfatını haiz olması hususudur. *Ahîlik fütüvvetinin* teşkilatı üç kademededen ibaret bulunmaktadır: *Yiğit*, *ahî* ve *şeyh*. Fakat bir taraftan bu eserlerde *yiğit* (fârisî: Terbiye, yani talebe)'den ancak onun yetiştirilmesi münasebetiyle bahsolunmasına ve *şeyhin* rolü kat'i olarak belirtilmemiş bulunmasına rağmen, üzerinde mütemediyen durulan şahıs daima *ahîdir*. Şeyh'in hiç de faal birliğe dahil olmadığı ve onun belki de *ahî birliğinin* kendisine iltihak ettiği her hangi nüfuzlu bir derviş olması intibak elde edilmesine mukabil *ahî*, mahallî birliklerin başı ve gençlerin mullimidir. *Ahîlerin* emrinde fûke (belki de fakîh) tesmiye edilen bir nevi merasim âmiri bulunmaktadır ki bu, *saray fütüvvesindeki* nakibe muadildir" (Teaschner, 19). İbn Battûta'ya istinaden Teaschner her ne kadar *ahîlerin* genç ve bekar kimselerden oluştuğunu söylese de Köprülü *ahîlerin* yalnızca bekarlardan oluştuğu fikrine karşı çıkmakta ve onların arasında evlilerin de olduğunu belirtmekte. XIV. yüzyılın başlarında büyük şehirlerdeki genç ve bekar işçilerin genelde bu *ahî* zaviyelerine mensup olduklarından onların bu hususiyetleri bu konuda araştırma yapanları yanılgıya itmiş ve onları *fütüvvet tarikatı* gibi görmüşlerdir (Köprülü, *Kuruluş*, 91-2). Muhtemelen bu yönüyle *ahîler fetalardan* ayrılıyordu ve kendine özgü bir yapısının olduğunu da ortaya koyuyordu. İbn Battûta *ahîlerin* bu yönünü naklederken muhtemelen onları tam olarak tanıdığından değil, belkide diğer İslam beldelerindeki *fetalara* benzettiği için belki onları bekar gençler birliği olarak gösterdi.

fetalar teşkilatlandırma faaliyetine Selçuklu merkezinin bir siyaset olarak sahip çıkıp çıkmadığı bilinmiyorsa da I. İzzüddîn Keykâvus'un ülkesindeki *ahîleri* şuurlu olarak *fütüvvet* teşkilatı gibi bir teşkilat içinde toplamış olma ihtimali de var. Çünkü *fütüvvetin* daha sonraları Anadolu'da ki teşkilatlanmasına bakılırsa *fütüvvet* esaslarının *ahîler* arasında şuurlu olarak benimsediğini göstermektedir⁴⁹. Bir başka ihtimal de *fütüvvet* şehre intibak etmiş meslek sahipleri arasında yayılırken, *fütüvvet* karşılık *ahîler* birliği teşekkül etmiş⁵⁰ ve *ahîlerle fetalar* zamanla birbirleriyle kaynaşarak meslekler birliğini veya *loncaları* oluşturmuş olabilirler.

Fütüvvet teşkilatı altında disipline edilmemiş *fetalarla*, *ahîler* arasındaki benzerlikler bununla kalmıyordu⁵¹. Başına buyruk hareket etmesini seven *fetalar*, gerek teşkilatlandıktan sonra, gerekse sınır boylarında ribatlarda *sufî fütüvve* rengine bürünmüştü⁵². Aynı durum zamanla *ahîler* için de sözkonusu olmuş, şehre intibak eden *ahîler* bir süre sonra dini bir önder etrafında toplanmaya başlamışlardı. Nitekim Mevlânâ'nın müridleri arasında *ahîler* de vardı. Bir kısmı ise halk içinden çıkmış mutasavvuflara intisap etmişti. Zamanla *ahîlik* de tıpkı *fütüvvenin* *sufî fütüvveye* dönüşmesi gibi *sufî ahîliğe* dönüşmüştür.

⁴⁹ "Ahî Ahmed Şah Konya darü'l-mülk'ünün fütüvvet-dârlarının başı idi" (Eflâkî, *Menâkıb*, II, 611, *Menkıbeler*, II, 31). Bu ifadelerden XIII. yüzyılın ikinci yarısında kesin olarak *ahîlikle fütüvvetin* birleşmeğe başladığı anlaşılıyor. Çünkü *ahî* olarak anılan birisi *fütüvvetin* başındaydı. Ayrıca daha Mevlâna hayatta iken *ahîler* şehirde önemli bir mevkidediler. "Bir gün Mevlâna, Şucâ'nın oğlunun taziyesinde bulunduğu sırada, bütün kadılar, şeyhler, emirler ve *ahîler* de toplantıda hazırıldılar. Bunlar toplantı yerinde hep birbirlerine üstünlük taslamakla meşgul idiler..." (Eflâkî, *Menâkıb*, I, 298, *Menkıbeler*, I, 325). Daha sonra İbn Battûta'da *fityanlar* yani *ahîler*, fukeha ve şeyhlerle birlikte zikredilecektir (İbn Battûta, II, 277). Bu ifadelerden, zamanla *ahîlerin* de şehirlerde kadılar, şeyhler ve emirler kadar nüfuz ve saygınlık kazandıkları anlaşılıyor.

⁵⁰ *Ahî-fityan* ilişkisine Cahen'in yaklaşımı şöyledir: "İlk *ahîler* hakkında bilgilerin yetersizliği 1240 yılına kadar *ahîlerin* teşkilatı ile birleştiğine dair ne İran'da ne de Küçük Asya'da bir bilgi olmadığı gibi bunun aksini ortaya koyacak bilgi de mevcut değildir. Belki *ahîleri* ve *fityanları* içine alan bir teşkilat daha Keykubad tahta çıktığında (615/1218-9) vardı. Fakat *ahîlerle fityanların* birleşmesinin 641/1243 Moğol istilâsının hemen sonrasında yapıldığına dair kesin bilgiler mevcuttur. Bu birleşmede Hüsameddîn'in de müsbet etkileri olmuştu" (Cahen, "Akhis", 84). Burada *ahî-fityan* birleşmesine Cahen'in daha önce dikkat çekmiş olması oldukça önemli. Yukarıda da vurgulandığı gibi halifenin Selçuklu sultanlarını ve *havası fütüvvet* teşkilatına dahil etmesiyle bu teşkilat şehirli Türkler arasında da şuurlu ve gayri şuurlu olarak yayılarak kısa sürede *ahîlikle* birleşmiş olmalıdır.

⁵¹ "Bu *fityan* birliklerinin gayesi sadece muayyen bir hayat üslubuna uymaktan ibaretti. Bu yaşama şekli ise ahlâkî bakımdan ekseriyetle oldukça gevşek bir seviye arz ediyordu: İyi yiyip içmek, raks ve oyun ve unutmadan ilave edelim ki, oldukça serbest bir tarzda cinsî faaliyet. Bu hayat şekli tabiatıyla, hakiki futuvve ile (teşkilat haline geldikten sonra), eğer o da varsa, ancak zahiri olarak müşterek vasıflara malik ve her halde fütüvvenin *sufî* şeklienden tamamıyla gayri müteessirdi" (Taeschner, 8). Güllülü *feta birliğini* ideolojik bir birlik olarak görür: "İslâmiyetin yayılma süreci içersinde fütüvvet, sınır boylarında 'reisü'l-fityan' denen komutanların buyruğu altında din uğruna savaşılan mücahit gruplarından tutunuz, büyük şehirlerdeki, düzene baş kaldıran, kuvvet zoruyla sosyal adaleti sağlamaya çalışan gençlik gruplarına ve şehirleşme hızıyla orantılı olarak artan iş bölümü sonucu ortaya çıkan sanatkâr gruplarına kadar bütün topluluklarca benimsenmiş bir ideolojidir" (Güllülü, 32).

⁵² Taeschner, 9.

Ahîlerin eli açıklık ve misafirperverlik yanında, haksızlıklara isyan eden tavırları da vardı. Hele bunların eski göçebe beglerinin idaresinde bir araya geldikleri düşünülürken bu diğergamlık daha da belirginleşiyordu. Adeta onlar kendilerini devletin ordusu gibi görüp, isyanlara karşı çıkıyor ve Moğol istilasına karşı devletle birlikte hareket ediyorlardı. Devletin zayıf düştüğü durumlarda, şehirlerde asayişini temin eden kuvvetler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Aynı zamanda, gerek şehirli havâsın baskılarına karşı, gerekse devletin yaptığı haksızlıklara da yeri geldikçe başkaldırıyorlardı. Ulema ile aralarındaki zihniyet farklılığı onları sürekli bir çatışma halinde gibi göstermektedir. Şehirli havâs bilhassa ahîleri sevmiyor⁵³, onları runûd olarak adlandırıyor. Aslında dinî önderlerinin bir kısmı ulemadan ise de ahîlerin bir çoğu okuma-yazma bilmeyen sıradan insanlardı⁵⁴. İlk ahîlerin cesur ve mücadeleci olmaları diğer şehirli tarafından 'eşkiyalık' ve 'serserilik' olarak algılanmış olabilir. Aslında onlar şehre intibak etmeye çalışan zümrelerden başkası değildi ve şehirliyle aralarında zihniyet farklılığı aralarında çatışmanın aslı sebebinin oluşturuyordu. Bu farklılık iktisadî, içtimaî, dinî ve kültürel hususlarda kendini belli ediyordu. O dönemin kaynaklarında dinî temalara daha çok yer verilmesinden dolayı, ahîlerle diğer şehirli erkan arasındaki çekişme, sanki yalnızca inanç boyutundaymış gibi bir izlenim uyanmaktadır. Halbuki bu dinî çekişmenin altında, kaynaklarda konu edilmemekle birlikte bahsi geçen sebepler yatmaktaydı⁵⁵.

Moğol istilasından sonrasına ait ahîler hakkındaki kayıtlar önceki döneme göre daha fazladır. Ahîlerin Moğol istilasına tepkileri hakkında genel bir bilgi verdikten sonra, 1243 sonrasına daha fazla girilmeyecektir. Çünkü 1243 öncesinde ahî birlikleri, artık şehirlerdeki Türk orta sınıfını doğduğunun habercisiydi. Bundan sonra onlar, Selçuklu

⁵³ Her ne kadar burada şehirli havâsın ahîleri sevmeyeceği üzerinde durulmakta ise de o dönemin havâsından olan İbn Bîbî'nin bir kaydında 'ihvân' tabiri geçmektedir. Eğer müellif bunu ahî isminin çoğulu olarak kullandı ise, önemli bir kayıt olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Alaüddîn Keykubâd Aksaray'dan Konya'ya doğru yola çıktığında (617/1220) Konyalı ayân, igdişân ve ihvân ve ahalînin kendisini karşılamak için hazırlıklara başladıklarını İbn Bîbî kaydetmekte (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 214). Sultanı karşılayan ihvândan kasıt ahîler ise 1220 yılında Konyalı ahîlerin ayân ve igdişân ile birlikte zikredilerek kategorize edilmeleri, onların toplumsal yapıdaki önemlerini gösteriyor. O. Turan'da bunu ahîler olarak belirtmiştir (O. Turan, *Türkiye*, 328). İbn Bîbî'nin ahîlerin bir kısmını, 'başı bozuk'lardan ayırarak onlara önem atfetmesi ayrıca dikkat çeken bir diğer husustur.

⁵⁴ Teaschner onlardan günümüze bir yazılı kaynak kalmayışını okuma yazma bilmeyişlerine bağlamaktadır (Teaschner, 12). Bu görüş kesinlikle ahîler için de geçerliydi. Eğer ahîler dönemin edebiyatında sözkonusu edilmeseydi, fütüvvetnâmelerin yazıldığı döneme kadar ahîler hakkında bilgi sahibi olunamayacaktı.

⁵⁵ Ülgener, *avam* ile *ulema* arasındaki inanç çatışması gibi görünen çatışmanın, asıl sebeplerine inmek ve şöyle ifade etmekte: "Mezhep kavgaları hiç değilse büyük merkezlerde 15. ve 16. asırlardan beri eski şiddetini kaybettiğine ve hadiselere tam bir ölçü olmayacağına göre, bu çatışmanın alelâde sünnilik-alevîlik davasından başka sebeplerde aramız lazım geliyor. Bunlar birinci planda iktisadî-sosyal hadiselerdir..." (S. Ülgener, "14. Asırlardan Beri Esnaf Ahlâkı ve Şikayeti Mucip Bazı Haller", *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, 154).

şehir toplumunun vazgeçilmez birer parçası haline gelecek, içtimaî ve siyasî hayatta onlardan daha çok söz edilecektir.

Şehirlerde Moğol istilâsına karşı *ahî*lerin direnmeleri, XIII. yüzyılın ilk yarısında, yani Moğol istilâsı öncesinde *ahî*lerin birlik haline geldiklerin gösteriyor. Belkide bu XIII. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir. 1243 sonrasında *ahî*ler, Moğollar, *şehirli havâs* ve Selçuklu devletinin de desteğiyle şehirlerden sürüldüler. Bunlar kısa sürede şehirlerin dışında da birlikler oluşturdular ve zaviyeler kurdular. Şehirlerde çalışan *ahî*ler ikinci vakti tekrar zaviyelerinde toplanıyorlardı. Bu onların şehir dışına atılsalar da şehir hayatından kopmadıklarını gösteriyor. Muhtemelen de zamanla tekrar şehirlere döndüler. Bu dışlanma dönemi, *kitabî gelenekten* uzak değerlerin daha yoğun olarak onlara tesirine zemin hazırlamış olabilir. Eğer merkez ve *ulema* tarafından *ahî*ler dışlanmasaydı, belki de İslamın öğretilerini daha kolay kavrayacak *zihniyete* ulaşacaklardı. Fakat bu boşluk devresinde birçok hususlarda İslamdan ayrılan öğretiler yerleşmiş ve hatta *fütüvvet* esasları arasına girmiştir.

Türk *orta sınıfını* teşkil eden *ahî* topluluğunun oluşumu elbette uzun bir süreçte gerçekleşti. Başlangıçta onların çoğunluğunu *rûnûd* ve *evbâş* oluşturuyor idiye de aralarında esnaf, zanaatkâr, ulema, işçiler ve küçük mülk sahipleri de vardı. Belli bir süre sonra da bu *orta sınıfın* bel kemiğini *ahî*lerin arasından çıkmış esnaf ve zanaatkârlar zümresi oluşturacaktır. Zamanla bu *orta sınıftan* kopmalar olup *büyük mülk sahibi* ve *büyük tüccarlar* haline gelenler de yok değildi. Nitekim Konya'da *fetaların* başı olan Ahmedşâh ipekli kumaş ticareti yapıyordu⁵⁶. Bu, artık Türklerin ve müslümanların şehir ekonomisinde söz sahibi oluşlarını; mülk sahibi, esnaf, zanaatkâr ve dönemin önemli zenginlerinden olan tüccar sınıfını oluşturduklarını gösteriyor. Başlangıçta simyacılıkla uğraşan Ahî Muzafferüddîn'e Çelebi Arif toprak işlerine yönelmesi için öğüt verir. Bu öğüde kulak veren Ahî Muzafferüddîn gerçekten kısa zamanda zengin olmuştur⁵⁷. İbn Battûta'da Burdur'a vardığında bir *ahînin* bağında misafir olmuştu⁵⁸. Bu, onların da artık *mülk sahibi* zenginler zümresine dahil olduklarını gösterir. Konyalı Ahmedşâh üstelik sıradan bir tüccar değil, daha çok lüks maddelerde yoğunlaşan ve kârı da oldukça yüksek olan *dışalım mallarının* ticaretini yapıyordu.

⁵⁶ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 894-5, *Menkıbeler*, II, 297; Gordlevski, 198.

⁵⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 893, *Menkıbeler*, II, 295-6. Kaynak *ahînin* ziraat işleriyle uğraştığını belirtse de burada bahsedilen muhtemelen sıradan çiftçilik değildi. Çünkü sanayi öncesi toplumlarda sıradan çiftçiler şöhretli zenginler arasında zikredilmiyordu. Ahî Muzafferüddîn de toprak alım satımları ve belki de büyük çaplı ziraatçiliğe yönelmiş olabilir. Bu aynı zamanda merkezin yaptığı satış ve hibe türü bağışların dışında, kendi gayretleri ile büyük *mülk sahibi* olan Türklerin de olduğunu gösteriyor. Kırsal hayat bölümündeki Türklerin nasıl *mülk sahibi* oldukları sorusuna da burada tekrar kısmen cevap verilmiş oluyor.

⁵⁸ İbn Battûta, II, 265.

Ahîlerin Moğol istilası esnasında ve daha sonraki Selçuklu Türkiyesi'ndeki ve *uclardaki* gelişen hadiselerde üstlendiği görev açısından meseleye yaklaşıldığında bu birliğin tamamen bir esnaf ve zanaatkârları birliği olarak, en azından Selçuklular döneminde görülmesini hayli güçleştirmektedir⁵⁹. Üçüncü dönemde muhtemelen XVI. yüzyılda *ahî* birlikleri loncalar haline dönüşecektir⁶⁰. İç hukukuna bakılırsa *ahî*likten dönüştüğü sanılan esnaf loncalarının, *fütüvvetle* birbiri içinde eridiği fütüvvetnâmelerden anlaşılmaktadır. Bu hususlar bu çalışmanın dışında olduğundan burada tartışma konusu edilmeyecektir.

Selçuklu Türkiyesi'nde esnaf ve zanaat ehlinin kendilerine mahsus çarşıları vardı. Bu çarşılar bugün halk dilinde *arasta* adı verilmektedir. Genelde şehirler ve kasabalardaki çarşılar böyle kurulmuştu. Bıçakçılar arastası, semerciler arastası gibi. Bu geleneğin çok eskilere dayandığı bir XIV. yüzyıl müellifinin naklinden anlaşılıyor. Konya'da her sanat ehlinin kendine mahsus bir çarşısı vardı⁶¹. Bu aynı zamanda ihtisaslaşmayı da göstermektedir. Her ne kadar bazı şehirlerde gayr-i müslimlerin mahalleleri müslümanlarınkinden ayrı idiye⁶² de bu durumun çarşılar için sözkonusu olduğu sanılmamaktadır.

Farklı etnik unsurların esnaf ve zanaatkârları, Selçuklu idaresinin sağladığı olduğu huzurlu ortamdan istifade ederek şehirlerde hayatlarını devam ettiriyorlardı. Hatta Kayseri gibi Selçuklu'nun önemli merkezlerinden birinde, bir Ermeni, şehrin *iğdişbaşılığına* getirilmişti⁶³. Erizncan halkının çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu⁶⁴. Gayr-i müslim esnaf ve zanaatkârların bir kısım şehirlerin iktisadî hayatında önemli

⁵⁹ Bunun için Cahen'in, *ahîlerin* Selçuklu Türkiyesi tarihindeki yerini ilk defa etraflıca tasvir eden; ihtiyatlı, bilhassa tarihi devirleri birbirine karıştırmadan ele alan, kısa ve konunun çözüm bekleyen meselelerini ortaya koyucu şu iki çalışmasına bkz. Cahen, "Akhis", 87-91, - *La Turquie*, 152-160.

⁶⁰ Burada önemli bir husus, gerek *fütüvvet* teşkilatının gerekse Bizans döneminden kalma loncaların *ahîliğe* etkisinin ne boyutta olduğudur. Bunun için kesin birşey söylemek mümkün değil, fakat *fütüvvetin* etkisinin olduğu açık. En azından halifenin *fütüvveti* resmileştirmesinden sonra Anadolu'da da *ahîlik* resmi bir hüviyet kazanmaya başlamış olması kuvvetle muhtemel. Bizans loncalarının etkisi ise *ahî* birliklerinin zamanla Anadolu'da yayılması ile daha önce varolan gayr-i müslim esnaf ve zanaatkâr birliklerinin tesiri olmuş olabilir. Çünkü Türklerin içtimâî, iktisadî ve siyasî yapılanmalarında göç esnasında geçtikleri ve bir konakladıkları coğrafyalardaki kültürlerden ve kurumlarından ihtiyaç duyduğu ölçüde tesirler almıştır. Fakat bu konunun karşılaştırılmalı bir çalışması yapılmalıdır. Bir diğer önemli husus, eğer başlangıçta bu birlik üzerinde *fütüvvetin* etkisi olsaydı isim olarak da *feta* birlikleri olarak Anadolu'ya geçmiş olacaktı. Demekki bu *fetalik* esaslarını benimsemeden önce ortaya çıkmış, nereden aldıkları bu safhada önemli, değil kendilerine özgü isimleri olan zümreler olduğu ortada. İçtimâî yapıları ve şehir toplumundaki yerleri itibarıyla *fetalarla* *ahîlerin* hususiyetlerinin örtüşmesi daha sonra bu iki birliğin kurumsallaşmasıyla, bu iki kurumun birbirlerine tesirleri daha da yoğun olacak ve içtimâî, iktisadî ve siyasî şartların tesiriyle de daha sonraları neredeyse prensipleri bir bütün haline gelecektir.

⁶¹ İbn Battûta, II, 281.

⁶² İbn Battûta Antalya'da müslüman halkı ile gayr-i müslim halkın ayrı mahallelerde yaşadıklarını belirtir (İbn Battûta, II, 258-9).

⁶³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 529, *Muhtasar*, 220.

⁶⁴ İbn Battûta, II, 294.

katkıları vardı. Bir de yöresel hammaddelerin civarındaki şehirlerde o maddeye bağlı işçilik geliyordu⁶⁵. Erzincan yöresinde bakır madeninin çıkarılması Selçuklulardan önce de burada bakırcılığı geliştirmişti. Doğudan batıya doğru gidildikçe gayr-i müslim unsurların etnik yapısında da önemli değişim gözleniyordu. Anadolu'nun batısındaki gayr-i müslim esnaf ve zanaatkârın büyük çoğunluğunu Rumlar teşkil ediyordu. Denizli (Ladik)'de Rum çok olduğundan esnaf ve zanaatkârlarının çoğu da Rum idi ve Rum kızları işçi olarak çalışıyordu⁶⁶. Bunların işverenleri arasında Türklerin olup olmadığı bilinmiyor. Türkler, Rumlar ve Ermenilerden başka diğer etnik unsurlar hakkında fazla bir malumat mevcut değildir. Fakat büyük şehirlerde Yahudilerin de önemli bir yer işgal ettikleri de bilinmektedir. Hele transit ticaretin yoğun olduğu bölgelerde finans kurumları onların idaresindeydi. Ayrıca bu merkezlerde Avrupalı tacirlere da rastlanıyordu.

XIII. yüzyıldan itibaren müslüman esnaf ve zanaatkâr zümresinin şehirlerde yerlerini aldıkları gözleniyor. Dokumacılar, demirciler, debbağlar, kasaplar, ekmekçi, terzi vs. gündelik hayatı ilgilendiren mesleklerde onları görmek mümkündür⁶⁷. Sınaî üretim sadece şehirlerde değil, kırsal bölgelerde de küçük çaplı da olsa devam ediyordu. Türkmenlerin dokumaları İngiltere ve Fransa'da satılıyordu⁶⁸.

Selçuklu Türkiyesi'nde imal edilen ipekli kumaşlar ve halılar batı pazarlarında lüks emtia arasındaydı. Erzincan, Muş ve Mardin yöresinin pamuklu *bukasisi* (*bocassini*) oldukça rağbet edilen bir dokumaydı⁶⁹. Erzincan dokuması *buharin*, Piza pazarlarına kadar götürülüyordu⁷⁰. *Samit* ve *tabith* (*tabis*) ismi verilen tiftik dokumaları, Maraş'ın *mır'ız* adı verilen yünlüleri, Birgi yöresinin *nah* ismi verilen altun işlemeli kumaşları, Denizli'de dokunan altun işlemeli pamukluları, Selçuklu ülkesindeki dokumacılığın ne kadar geliştiğini gösteriyor. Bu dokumacılık sadece gayr-i müslimlerin elinde değildi. Türkler de dokumacılıkta oldukça ün yapmışlardı. Hatta İtalyan şairi ve düşünürü Dante Alighieri eseri *La Divina Commedia*'nin *Infemo* bölümünün XVII. şiiirinde "ne Türkler, ne Tatarlar renk ve şekil bakımından bu kadar çeşitli kumaş asla yapmamışlardır"⁷¹ derken dokumacılıkta doğunun ve bilhassa Türklerin maharetini öne çıkartıyordu.

Ticaretin canlanması mal talebini, o da sınaî üretimin genişlemesini getirmişti. Malların pazarlanması rastgele yapılmıyordu. Dönemin büyük şehirlerinde önemli ticaret mallarının satıldığı özel hanlar inşa edilmişti. Pirinççiler hanı, pamukçular hanı, şekerçiler

⁶⁵ Köprülü, *Kuruluş*, 61-2.

⁶⁶ İbn Battûta, II, 271.

⁶⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 29, 40, 508, *Menkıbeler*, I, 26, 39, 560.

⁶⁸ Claude Cahen, "Le Commerce anatolien au début du XIIIe siècle", *Mélange Louis Hapfen*, Paris 1951, 99.

⁶⁹ Marco Polo, 24.

⁷⁰ Pegolotti, 28, 36, 208.

⁷¹ Dante Alighieri, *İlahi Komedyâ*, trc. Feridun Timur, İstanbul 1963, 205; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 100.

hanı, meyve hanı gibi⁷². Muhtemelen bu hanlar toptan ticaretin de düzenleyicileriydi. Kapalı ve açık çarşılardaki esnaf ise iç ticaretin diğer bir kolu olan perakende ticaret ile meşgul oluyordu⁷³.

Toptan ticaretle meşgul olan tüccar zümresi, şehir ve hinterlandından getirilen malların, iç ve dış pazarlara gönderilmesi için kervanlar donatırdı. Bunun yanında iç ve dış pazarlardan da şehrin ihtiyacını temin ederdi. Şehirlerde imal edilen mallar kısmen şehrin ve şehrin civarındaki köylü ve göçebe halkın ihtiyaçlarını karşıladı⁷⁴.

1200-1243 arasındaki döneme göz atıldığında şehirli Türkler ve müslümanlarda, belirgin olarak İran-İslam kültürünün ağır bastığı görülür. Bundan sonra Selçuklu topraklarına ciddî anlamda, kültürel ve toplumsal değişime sebep olacak göçler görülmez. Bu arada İranî unsurlar bürokraside varlıklarını sürdürmeye devam ederken, onlar da birkaç nesil sonra varlığını kaybetmeye başlar. Bu defa göçebelerin köylüleşmesi, köylülerin şehirleşmesi sürecine girilir. Şehirlerdeki Türk toplumu artık kendi kimliklerini koruyan Türkler tarafından beslenmeye başlayınca haliyle şehir kültüründe de Türk kimliği daha da belirginleşmeye başladı. Bu, edebiyattan diğer sanat dallarına kadar yayıldı. 1270'lerde Gülşehrî İranlı Feridüddîn Attar'a nazire olarak, aynı isimle bir Mantikut-tayr kaleme almış ve bir yerinde de Attar'a meydan okumuştur⁷⁵. Doğu Anadolu Türk devletlerinde, Türklerin şehir kültüründeki özgün kimliği daha belirgindir. Ancak bunu bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi şuurlu bir hareket olarak değil, bir toplumun geçirmiş olduğu değişimin tabii bir sonucu olarak görmek gerekir. Zaten 1200-1243 arasındaki dönemi daha sonra farklılaşacak İran-İslam kültürünün etkisiyle yetişmiş Türk ve müslüman unsurların, Selçuklu toplumunda oluşturduğu geçici bir kültürel şok evresi olarak nitelendirilebilir. Çünkü Selçuklu Türkiye'sindeki inkişafın daha sonra birden duraklamaya geçmesi ve uzun asırlar sürececek, 1071-1200 arasında yaşanan tarihi olayların yeniden yaşanmaya başlaması ve *beglikler* arası mücadelelerin görülmesi bunun en belirgin göstergesidir. Artık İranî-İslam kültürü temsilcilerini yavaş yavaş kaybederken her alanda derin izler bırakmakla birlikte, eski ağırlığını büyük ölçüde kaybedecektir. Artık yavaş, bölük pörçük ve çelimsiz de olsa Türk kültür ve kimliği içtimaî, siyasi ve müesseselerde kendini hissettirmeye başlayacaktır. Karamanoğlu Mehmed Bey'in Türkçeyi resmi dil haline getirme gayretleri bir *kimliklenmenin* işareti

⁷² Eflâkî, *Menâkıb*, I, 86, 95, II, 619, *Menkıbeler*, I, 91, 101, II, 39.

⁷³ Tabakoğlu, 114.

⁷⁴ Köprülü, *Kuruluş*, 61.

⁷⁵ Gülşehrî, 135. Bu yeni coğrafyada Türklerin çevrelerindeki zengin kültürel mirasa karşı, kendilerini *başkalaştırma* mücadelesi gibi görünüyor. Elbette bu *başkalaştırma* sürecinde farkında olmadan bu iki kültür, Türk toplumunda ve değerler dünyasında red ve kabul yönünde tesirler icra ediyordu. Maddî medeniyet açısından tesirler devam ederken inanç ve gelenekler boyutunda ise farklılaşma kesin çizgilerle belirginleşiyordu.

olarak görülmelidir. Yoksa bu ani iniş ve çıkışları başka türlü izah etmek mümkün gözükmemektedir.

Şehirlerdeki bu toplumsal değişim sadece Türkler için sözkonusu değildi. Şehirlere birçok ırktan insan çeşitli vesilelerle göçüyordu. Ticaret ve göçler sebebiyle şehirlerin büyümesi beraberinde bir takım toplumsal buhranları da getirdi. Nitekim Yakın Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden bir olan Sivas o dönemde birçok ırktan, dinden ve kültürden insanları, geçici de olsa bünyesinde barındırdığından diğer Selçuklu şehirlerinden farklı bir toplum yapısına sahipti. Dışardan buradaki toplumu inceleyen sünî bir müslümana oldukça kozmopolit görüntü sergiliyordu. Nitekim Zekeriyya Kazvî'nî Sivas halkının dininin ve ahlâkının zayıf olduğunu hatta şehrin muhtesibinin dahi onlara benzediğini kaydeder⁷⁶. Anlaşılan o ki, Selçuklu Türkiyesi'nde transit ticaretin canlanmasıyla birlikte, ticaret merkezi olan şehirlerde farklı kültürlerden insanlar arasında etkileşim yaşanırken, bir takım toplumsal problemler ortaya çıkmış ve şehir toplumun homojen yapısı bozulmuştu. Daha başlardan beri kırsal değerler, göçeden köylüler vasıtasıyla şehirlere taşınmıştı. Şehirlerde ve bilhassa gayr-i müslim ve Türklerden oluşan *şehirli avam* arasında da müslüman oldukları halde *kitabî gelenekten* biraz daha uzak, batınî inançlara rastlanmasının en önemli sebeplerinden birisi budur. Ahî zümresinin gerek kültürel gerekse inanç boyutunda geçirmiş olduğu safhalar yine bunun en açık göstergesidir⁷⁷. Sivas şehrinde *havâsın* tepkisine rağmen halkın bûğücülere aşırı ilgi göstermesi⁷⁸ şehirlerdeki *avamın* hala *havâsın* inancından farklı bir inanca ve farklı kültüre sahip olduğunu, *kitabî geleneğin* toplum tarafından özümsemediğini gösteriyor. Bu durumun sadece Sivas şehri ile sınırlı kalmadığı anlaşılıyor. Yine 1230 öncesinde Erzincan ve Erzurum'dan haber veren bir başka müslüman seyyah bu şehirlerdeki halkın dinî yasaklara pek o kadar riayet etmediklerini nakleder⁷⁹. O dönemde Erzurum ve Erzincan transit ticaret açısından yoğun bir bölge olmamakla birlikte halkın böyle bir yapıda olmasının iki sebebi olabilir: Birincisi müellifin de belirttiği gibi tavır ve davranışları İslamî değerlerle çatışan gayr-i müslim halkın bazı şehirlerde etkin bir nüfusa sahip olması, ikincisi yine bu dönemde, şehirlerin bilhassa *kitabî geleneği* tam olarak özümseyememiş Türkmelerin yoğun bir göçüne maruz kalmış olması. Tabî İslamî değerleri yeni yeni benimsemeye başlamış insanların yaşantıları, *kitabî geleneğin* içinde yetişmiş insanlar tarafından garipseniyordu.

⁷⁶ Zekeriyya Kazvî'nî, 537-8.

⁷⁷ Gölpinarlı, 57-63; I. Melikoff, "İlk Osmanlıların Sosyal Kökeni", *Uyur İdik Uyardılar*, trc. Turan Alptekin, İstanbul 1994, 204. Ayrıca bkz. Louis Massignon, "La Futuwwa ou 'Pacte d'honneur artisanal' entre les travailleurs musulmans au moyen age", *Opera Minora I*, Beirut 1963, ss. 396-417, - "Selman Pâk et les prémices spirituelles de l'islam iranien", *Opera Minora I*, Beirut 1963, ss. 443-483.

⁷⁸ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 852-4, *Menkıbeler*, II, 259-61.

⁷⁹ Yakut el-Hamevî, I, 150-1.

II. TİCARETİN CANLANMASI

Girişte temas edildiği üzere, X. ve XI. yüzyıllarda Bizans'daki iktisadî genişleme, Anadolu yarımadasına yansımamıştı. Daha sonra XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Türk akınları ile Anadolu'daki buhran daha da belirginleşti ve bu istikrarsızlık XII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. XII. yüzyılın sonlarından itibaren, Bizans tehlikesi ve iç kargaşanın ortadan kalkmasıyla oluşan istikrar dönemini, iktisadî genişleme takip etmiş ve yaklaşık yarım asır gibi kısa bir sürede Selçuklu ülkesi bayındır hale gelmiştir. O dönemde inşa ettirilen görkemli yapılar günümüze kadar ulaşmıştır. Bir kısmı devlet, önemli bir kısmı da şahıslar tarafından inşa ettirilen bu yapılara bakıldığında, devletin, a'yânın ve diğer havâsın hatırı sayılır bir zenginliğe ulaştıklarını gösteriyor. Daha önce Bizans'da kudretli artışı iktisadî genişlemeye sebep olduğu gibi, XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkiyesi'nde de benzer gelişme yaşandı.

Cahen Moğol istilasına kadar XIII. yüzyılı, iktisadî açıdan şöyle değerlendiriyor: "XIII. yüzyılın ilk yarısının iktisadî manzarasını göz önüne getirmek mümkün olsa, Küçük Asya'nın, birbirini destekçi olan tarım, sanayi ve ticaretin gerçekten geliştiği görülecektir"⁸⁰. Ticarî açıdan ise Türk göçünün Anadolu'da sebep olduğu değişime aynı tarihçi şöyle yaklaşıyordu: "Tabii olarak, Türk fetihleri esnasındaki savaş ortamının sebep olduğu genel kargaşa, geçici olarak ticarî hayatı inkıtaa uğratmış olabilir; fakat bunu kanıtlayacak kesin bilgiler de mevcut değildir ve bir tahminden öteye gitmemektedir. Biz yine, XIII. yüzyılın başlarına dönersek, İstanbul (Constantinople)'un Latinler tarafından ele geçirilmesi pazarları altüst ederken, buna karşılık Türk istilasının ticareti geliştirdiği gözlenmiştir..."⁸¹. Yine başka bir batılı tarihçi Bombacı'ya göre, Selçuklu döneminde iktisadî yapı ticaret üzerine oturmuştu ve sultanlar, emirler, zenginler de ülkelerarası ticaretin gelişmesi için büyük gayret sarfetmekteydi. Konyalı tacirler İstanbul'a kadar gidip Chonae'daki Aziz Mihail (Arcongelo Michele) panayırına katılıyorlardı⁸².

Günümüz tarihçilerinin bu görüşlerini dönemin seyyahlarının rivayetleri de desteklemekte. Moğol istilası öncesi Selçuklu Türkiyesi'ni ziyaret eden Saint Simon, ülkenin hem şehirlerde hem de kırsal alanda refah içinde olduğunu naklede⁸³. Ondan uzun bir süre sonra, artık merkezî bir idarenin olmadığı XIV. yüzyılda dahi, coğrafyacı Ömerî aynı doğrultuda bilgiler vermiştir⁸⁴. Ömerî'nin çağdaşı 1332'de ölen Teodoro Lamenti Türkiye'ye ait ağıtlarında; burasını "zorunlu ihtiyaç mallarından, hatta lüks emtiadan hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülke" diye tanımlamıştı⁸⁵. Buna rağmen Yakın

⁸⁰ Cahen, *La Turquie*, 116.

⁸¹ Cahen, *La Turquie*, 122.

⁸² Alessio Bombaci, *L'Impero Ottomano*, Torino 1981, 80.

⁸³ Saint-Quentin, 66-7.

⁸⁴ Ömerî, 19 vd.

⁸⁵ Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 96.

Doğu ticareti üzerine çalışan günümüz tarihçilerinin, burasının ticaretteki yerinden hiç sözetmemelerinin anlaşılması oldukça güçtür.

XIII. yüzyıl öncesinde de, her ne kadar siyasî istikrar sağlanamamış olsa da, ticarî faaliyetler hala devam ediyordu. Çünkü Selçuklu ülkesi İslam dünyasının kuzeyle bağlantı kurduğu güzergâhın üzerindeydi ve müslüman tacirler kuzeyin zenginliklerine ancak bu topraklardan ulaşabiliyorlardı. Bölgede iç ve dış mücadelelerin en yoğun olarak devam ettiği sıralarda dahi, XII. yüzyılın hemen başında, Gırmatalı Ebu Hamid'in rivayetine göre, Rus tacirler geliyordu⁸⁶. Dönemin başka bir yerli müellifi ve din adamı, duyduğu hadiseden oldukça etkilenmiş olmalı ki, 1133 senesinde, içlerinde hristiyanların da bulunduğu yaklaşık 400 İranlı tacirden müteşekkil bir kervanın, İstanbul'dan yola çıktıktan sonra Mar Theodorus yortusu gününde kara saplanıp tamamının ölüşünü eserinde kaydetmeden geçemez⁸⁷. Bu her ne kadar tiransit ticaretin devam ettiğini gösterse de aynı zamanda yolların, tacirler ve yolcular için güvenilir olmadığı intibahı da uyandırıyor. Artık XIII. yüzyılın ilk yarısında ülkenin bütün yolları kervansaraylar ve hanlarla güvenlik altına alınmış olacaktır⁸⁸.

Siyasî istikrarın sağlanması, iç ve dış tehlikelerin bertaraf edilmesi ve bölgede gücünü kabul ettirmesinden sonra sultanlar, topraklarını genişletirken, ülkenin siyasî meselelerinin yanında iktisadî ve içtimaî meselelerine de önem verdikleri görülür. 1192'de tahta çıkan I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'den itibaren her gün kadı ve müftî huzurunda halkın (mazlumlar) şikayetleri, davaları ve kazaları dinlenip bir hükme bağlanıyordu. Selçuklu sultanları "oruçlu halde Pazartesi ve Perşembe günleri *dâdgâh*da halkın derdlerini ikindiye kadar" dinlemeyi gelenek haline getirmişlerdi. Bu gelenek I. Alâüddîn Keykubâd'ın saltanatının sonlarına kadar devam etti⁸⁹.

Bölgede cereyan eden canlı ticaret hayatının farkına varan sultanlar, kısa sürede siyasetlerini buna göre belirleyip, sırf ticarî gayelerle askerî seferler düzenlemişlerdir. Ticaretin ve tüccarların devletin çıkarları için ne kadar önemli olduğu kısa sürede anlaşılmıştı. Bu nedenle tüccarların uğradıkları zararların derhal telafisi yoluna gidiliyordu. Bütün bu gelişmelerin dönemin en önemli kaynağında konu edilir olması, hadisenin ehemmiyetini yansıtmaya açısından oldukça önemli: I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev adeti üzere tahtında halkın derdlerini dinlerken, tüccarlardan bir topluluk huzuruna çıkarak feryad etmeye başladı ve şunları söylediler: "Biz Horasan ve Irak taraflarından helal

⁸⁶ Ebû Hâmid el-Gırmatî, "*Tuhfetü'l-elbâb*", pub.- traduction partielle Gabriel Ferrand, *JA*, 207 (1925), 133, Cahen, *La Turquie*, 122.

⁸⁷ Mihail, 101.

⁸⁸ Zekeriyya Kazvînî belki biraz abartmış olabilir ama, güzergâhlar boyunca her fersahda hanın olduğunu ve insanların soğuktan kırılmadığını ve yolcuların buralarda konaklayabildiklerini, burada yemek, yakacak vs ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini kaydeder (Zekeriyya Kazvînî, 532).

⁸⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 93-4.

kazanç talebi için başımızı tehlikeler koyup, iyâlimizin nafakaları için meşakkatler çektik, soğuk sıcak demeyip dağlar, ovalar ve denizler aştık. Bizim iyal ve etfalimizi babalarının görmek için elleri kulaklarında gözleri yollarda kaldı. Babalar çocuklarına kavuşur, bizden onlara bir haber gönderip teselli bulurlar ümidindeydik. Mısır diyarına gidip, orada ticaret yapıp para kazandık sonra İskenderiye'ye vardık ve bir müddet orada kalarak Frenk kumaşları ve magrib dansukları satın alıp gemiyle Antalya'ya geldik. Antalya hakimi Frenk melikleri (prens) bizi haps edip neyimiz varsa el koydular, ne kadar yalvardıysak fayda etmedi ve bizimle alay ederek dediler ki; Konya'da oturan âdil Sultanınız size adalet gösterir, halinizi ona anlatırsanız asker çeker sizin derdinize çare bulur". Sultan bu şikayetleri dinledikten sonra haklarının alınacağına ve uğradıkları zararın da hazineden tazmin edileceğine söz vererek, Antalya'ya askerî sefer için fermanlar çıkarttı⁹⁰. Antalya ve yollarının güvenliğini kaybetmesi sadece Mısır'dan gelen müslüman tacirlere zarar vermemiş, Antalya bağlantılı ticaret yapan diğer İtalyan tacirlerin de güvenliklerini ortadan kaldırmıştı⁹¹.

Sultanların iktisadî endişelerinin keyfiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte, hadiselere bakılırsa böyle bir telakkinin sürekli varlığı seziliyor. Yine sahil şehirlerinin ele geçirilmesinde iktisadî menfaatlerin önde olduğu gözleniyor. Bundan önce sahil şehirleri *begler* ve Selçuklu sultanları tarafından zaman zaman kuşatılmışlarsa da donanmalarla desteklenemedikleri için ele geçirilememiş veya Haçlı seferleri gibi muhtelif siyasî gelişmeler sebebiyle sürekli olarak Selçuklu hakimiyetine alınamamışlardı⁹².

Selçuklu Türkiyesi'nde ve özellikle Orta Doğu'da büyük tahribata ve inhitata sebep olan Haçlı Seferleri'nin yapılmasında veya sürekliliğinde denizci İtalyan şehir devletlerinin büyük katkıları olmuştur. Karadan düzenlenen seferler olmakla birlikte, Haçlı ordularının deniz yoluyla nakli bu devletler tarafından yapılmış ve bunun karşılığında da kurulan Haçlı devletlerinde koloniler elde etmişlerdi. Bu koloniler, daha sonra ticarî münasebetlerle birlikte Levante'nin birçok yerine yayıldı. Venedik, Ceneviz ve Pizalılar bu seferler sayesinde donanmalarını kuvvetlendirdiler, bundan elde ettikleri kazançlarla zenginleştiler ve Akdeniz ticaretinde kesin üstünlük kazandılar. Pirenne'e göre Haçlı Seferleri'nin kalıcı ve etkili sonucu, İtalyan ve az ölçüde Provance, Katalonya şehirlerine Akdeniz'de üstünlük kazandırması olmuştur⁹³.

⁹⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 95-6, *Muhtasar*, 44.

⁹¹ Choniates, 351.

⁹² Nitekim Sinop 1085 senesinde Kara-Tekin (Komnena'da Kharatikès) tarafından ele geçirilmekle birlikte, Haçlı seferlerinin verdiği kargaşa sebebiyle bu hakimiyet uzun sürmemişti. Bu ilk ele geçiriliş hakkındaki tartışmalar için bkz. O. Turan, *Türkiye*, 70; A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990, 66; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarih*, Ankara 1993, 110. Daha sonra Antalya II. Kılıç Arslan tarafından kuşatılmışsa da teslim alınamamıştı (Choniates, 146).

⁹³ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, I, 177-206; Pirenne, *Ortaçağ Avrupası*, 32.

Haçlı Seferleri'nden olumsuz etkilenen Selçuklu Devleti bu gailelerden kurtulup, iç istikrarı sağladıktan sonra, Akdeniz havzasına açılan güney sahillerine yöneldi. Selçuklu yöneticilerinin ülke içi çekişmelerle uğraştığı sıralarda, XII. asırda, Batılılar Akdeniz ticaretinin tamamen hakimi konumundaydılar. Onlar Doğu'nun mallarını Asya'nın içlerine gitmeden temin edebilmenin yollarını araştırıyorlardı ve Akdeniz havzasında bilinen dünyanın her yerinden tüccarlar dolaşıyordu⁹⁴. Ayrıca Haçlıların Suriye ve Filistin'de kurdukları küçük küçük krallıklar, Mısır sultanları tarafından yıkılırken, Latin tacirleri için oldukça önemli olan liman şehirleri tekrar faydalanamayacakları şekilde tahrip edildi. Askolon ve Kayseriya (Caesarea) gibi bazıları kaybolup giderken, Yafa ve Akka gibileri de önemlerini yitirerek küçük birer şehir haline dönüştüler. David Ayalon'a göre 1191'den 1322'ye kadar Memluk Sultanları aldıkları kaleleri ve limanları yerle bir etmişlerdir. Mısır sultanlarının batı aleyhindeki bu faaliyetleri, buralardan menfaatlenen İtalyan tacirleri tarafından sert tepki görmüş ve Venedik hükümeti 1224'de aldığı bir kararla, bütün gemi sahiplerinin Mısır'a bağlantılarını kesmesi emrini çıkarmıştı⁹⁵. Bu durumda Latin tüccarlarının doğunun emtiasına ulaşabilmeleri için Selçuklu topraklarından geçmek veya buralardaki ticaret dayanak noktalarıyla bağlantı kurmak zorunda kalıyordu. Gerçi Venedikliler Karadeniz yoluyla Doğu'nun emtiasına ulaşıyordu, fakat diğer Avrupalı tacirler Karadeniz'e giremiyorlardı. Daha sonraki gelişmeler ve bu tacirlere verilen imtiyazlardan anlaşıldığına göre, Selçuklu Devleti öncelikle güney sahillerinde önemli fetihler yaparak tüccarları kendi topraklarına çekmeyi amaçladığı gözlemleniyor. Aslında tüccarlar da Selçuklu Devleti ile yakın ilişkilere girmeye can atıyor, arada bir takım güçlerin olması ne Selçuklu Devleti'nin ne de onların da işine geliyordu.

Bu arada Mısır'ın Batılılarla olan münasebetlerinin bozulması da Selçukluların işine yaramıştı. Daha önceleri gemi yapımında kullandığı malzemeyi batılı devletler temin eden Mısır'ın, ilişkiler bozulduktan sonra, bu ve diğer ihtiyaçlarını kolay yoldan temin edeceği bir yer kalıyordu o da kuzeyindeki Anadolu limanlarıydı. Böylece Selçuklu ülkesinin önemi bir kat daha artmış oluyordu. Alâiye ve Antalya limanlarından, İskenderiye ve Suriye limanlarına, başta gemi yapımında kullanılan zift, kereste olmak üzere, gıda maddeleri, kuru kayısı, halı, at, kadın ve erkek köleler ve deri mamulleri ihraç ediliyordu. Yine bu limanlar vasıtasıyla baharat, keten, şeker, Mısır giyecekleri, sarıklar, ipekliler, yünlüler, kumaşlar, Uzak doğudan biber, çivit, sabun, kalay, kurşun gibi emtia da ithal ediliyordu⁹⁶.

⁹⁴ Heyd, 178, 362.

⁹⁵ Heyd, 454-5; D. Ayalon, "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri, İslam Alemi ile Hristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası", *İÜFTD*, 25 (1971), 46-8; M. S. Polat, *Anadolu Selçuklularında Ticarî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 48.

⁹⁶ İbn Battûta, 259-60; Eflâkî, *Menâkıb*, I, 474, 489, II, 789, *Menkıbeler*, I, 513, 530, II, 200; Heyd, 608, 612; Sümer, *Yabanlı Pazarı*, 7-8, Polat, 65.

Nitekim Selçuklu Devleti için siyasî ve iktisadî açıdan oldukça önemli Antalya şehri, Latin'lerin İstanbul'u ele geçirmesinden sonra Aldobrandini adında bir İtalyan'ın idaresi verilmişti⁹⁷. Aynı şekilde Haçlılar 1191'de Kıbrıs adasını ele geçirdikten sonra yiyecek temini için Anadolu sahilleriyle ilişkilerini sürdürmeye devam ederlerken, bu sahillerdeki önemli ticaret merkezlerindeki ellerine geçirdiler. Aldobrandini Kıbrıs kralının bir tâbii gibi görülüyor ve G. De Monbeliard komutasındaki kuvvetlerce korunuyordu.

I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev Antalya'yı kuşattıysa da deniz yoluyla, Kıbrıs'dan Aldobrandini'ye yardım gelince şehrin ele geçirilişi uzadı. Bu arada şehirde yaşayan Rum halk kuşatmanın verdiği sıkıntılar ve Latinler'e karşı Selçuklu idaresini tercih ettiklerinden şehri teslim etmek istediklerini Sultana bildirince, Frenklerle Rumlar arasındaki ayrılık çıktı ve bundan yararlanan Sultan tekrar şehri kuşatarak, Rumların da yardımıyla bir süre sonra 603/ 5 Mart 1207 şehri ele geçirdi. Mübarizüddîn Er-tokuş'u Antalya valiliğine ve sü-başılığına getirdi⁹⁸.

Elde edilen ganimetin 1/5'i hazineye alındıktan sonra, Sultan tacirlerin zararlarının tespit edilerek ödenmesini, noksan kalan kısım olursa bunun Mübarizüddîn'nin emrine bırakılan ganimet payından, bunun da yetmemesi durumunda da devletin hazinesinden karşılanmasını emretti. Ticarete ait *bâc* ve *'ûbûr* (geçiş vergileri) kaldırılacaktı⁹⁹. Öncelikle tacirlerin zararlarının her halükarda tazmin edilmesi, tacirleri muzdarib duruma düşüren vergilerin kaldırılması, ticarî endişelerin merkezin siyasetinde ne kadar etkili olduğunun göstergesidir.

O. Turan Antalya'nın I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra 1212-1216 tarihleri arasında şehrin dört yıl Selçukluların elinden çıktığını belirtmektedir¹⁰⁰. İbn Bîbî şehrin ikinci kez fethini kaydetmekle birlikte bir tarih vermez¹⁰¹. Şehrin surları üzerindeki kitabeden ikinci fethin 30 Ramazan 612/22 ikinci kanun 1216 olduğu anlaşılıyor¹⁰².

Selçuklu Türkiyesi'nin güneyinde Akdeniz'e mahreç bulan bir diğer önemli liman şehri Rumların Kalonoros, Avrupalıların Cadelore olarak adlandırdığı bugünkü Alanya'dır. Şehir I. Alaüddîn Keykubâd devrinde Antalya'dan gelen deniz kuvvetleriyle karadan ve

⁹⁷ Choniates, 351.

⁹⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 95-9, *Muhtasar*, 44-45; Choniates, 351; İbnü'l-Esîr, XII, 252; Bar Hebraeus Antalya'nın fethini 603/1206'nın sekizinci ayı olarak verir (Bar Hebraeus, 488); O. Turan, *Türkiye*, 284.

⁹⁹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 99-101, *Muhtasar*, 45.

¹⁰⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. O. Turan, *Türkiye*, 309-12.

¹⁰¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 141-46; O. Turan, *Türkiye*, 309.

¹⁰² Ahmed Tevhid, "Antalya Surları Kitâbeleri", *TTEM*, 9/86, 166-9. İbn Vâsîl Antalya'yı Sultan İzzüddîn Keykâvus'un ele geçişini 612/1215 olarak verirler ve şehrin Frenklerce ele geçirilişi ve tekrar Selçuklularca geri alınış yılını aynı verir, fakat Antalya yerine yanlışlıkla Antakya olarak kaydeder (İbn Vâsîl, Cemalüddîn Muhammed b. Salim el-Hamavî, *Müferricü'l-kurûb fi ahbâr-ı benî eyyûb*, thk. Cemalüddîn Şeyyat, Kahire 1953-1960, III, 233)

denizden çift taraflı kuşatılarak feth edildi¹⁰³; sultanın ismine istinaden şehre Alâiye ismi verildi ve 1229 ve 1236 yılları arasında da kuvvetli bir tersane ile techiz edildi¹⁰⁴. Artık Selçuklular, Akdeniz'e açılan Antalya, Alâiye ve Ermeni baronluğu hakimiyetindeki Ayas (Yumurtalık) limanlarından en önemli ikisini ele geçirmiş oldular.

Selçuklular Akdeniz'de önemli çıkış noktalarında hakimiyet kurarken Karadenizi de ihmal etmemişler, bu arada Karadeniz'deki önemli liman şehirlerini de fethetmişlerdir. Bizans İmparatoru III. Alexis (1195-1203)'in Samsun (Aminosos)'a sefer düzenletip, burasını yağmalatması, bu liman şehrinin Selçuklulara ait olduğunu gösteriyor¹⁰⁵.

Fakat Karadeniz'e mahreç bulan liman şehirlerine Akdeniz liman şehirlerinde olduğu gibi kolay ve uzun süre hakim olunamamıştır. Trabzon Rum Devleti ile Selçuklu Devleti'nin bölgedeki menfaat çatışması ve Rumların Selçuklu Devleti'nin iç meselelerinden istifade ederek sürekli saldırılar düzenlemesi buradaki Selçuklu hakimiyetinin sürekliliğini güçleştirmiştir. Bu sebepten önemli bir ticaret dayanak noktası olan Trabzon hiç bir zaman ele geçirilemezken, Samsun'un ise çok kısa süreli Selçuklu hakimiyetinde kaldığı sanılmaktadır. 1204 veya 1205 yılında Trabzon hakimi David Comnéne, III. Kılıç Arslan'ın batıdaki Théodore Lascaris ile mücadelesinden istifade edip kıyı şehirlerini tekrar işgal ederek, Karadeniz'in güneyi ile olan bağlantısını kesmişti. Bunun İslam dünyasıyla bağlantılı ticarete doğurduğu sıkıntı hemen hissedilmiş, 'deniz kapanmış' Sivas'da tacirler mağdur kalmıştı¹⁰⁶.

Antalya'nın fethinden sonra Karadeniz'e kıyı olan Sinop şehri I. İzzüddîn Keykâvus tarafından 26 cemaziyelahir 611/ 3 Teşrîn-i sâni 1214'de fethedildi¹⁰⁷. Akabinde yayımlanan fermanlarla ülkenin muhtelif bölgelerinde yaşayan, zengin (*hwâce*) ve *havâs*dan insanların özendirici tevcihlerle Sinop'a iskan edileceği bildirildi. Eğer emlak ve akârından dolayı gelmek istemeyenler olursa, malları saltanat hazinesi (*hazine-i hassa*)

¹⁰³ İbn Bîbî şehrin feth tarihini vermez ise de 618/1221'de Konya surlarının inşasından sonra vuku bulduğunu zikreder (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 235, 240-9, *Muhtasar*, 94-98). Bar Hebraeus 620/1223 olarak kaydeder (Bar Hebraeus, 516)

¹⁰⁴ Wittek, Selçukluların daha denize çok kısa bir süre önce kavuşmalarına rağmen, Alaiye'de kuvvetli bir tersane yaptırılmalarını, onların denizciliğin önemiyetini çok iyi kavradıklarının en belîğ delili olduğunu belirtiyor (P. Wittek, *Menteşe Beyliği, 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1986, 30).

¹⁰⁵ Choniates, 286, 290; P. Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları, *SAD*, I (1969), 220; O. Turan, *Türkiye*, 219, 242, 248. Gürcü kaynakları da Asya ve Kapadokya'nın Karadeniz sahillerine kadar Rüküddîn Süleymanşah'a ait olduğunu kaydeder (Brosset, I, 465). III. Alexis'in saldırısını O. Turan 593/1196 olarak kaydederken (O. Turan, *Türkiye*, 242), Cahen bunu 597/1200 dolaylarında diye kaydeder. Aminosos'un Selçuklularca ele geçirilişini ise 591/1194 olarak gösterir (Cahen, *La Turquie*, 64). O. Turan'a göre ise Aminosos Rüküddîn Süleymanşah Tokat meliki iken 572/1176'da ele geçirilmişti (O. Turan, *Türkiye*, 219).

¹⁰⁶ İbn'ül-Esîr, XII, 241-2; C. Cahen, "Le commerce anatolien au début du XIIIe s.", *Mélanges L. Halphen*, 1951, 93, -*La Turquie*, 64-5.

¹⁰⁷ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 147-153, *Muhtasar*, 60-4; Bar Hebraeus, 497; *Anonim Selçuk-nâme*, 29; İbn Vâsıl III, 225. Selçuk-nâme ise bu fethi 612/1216 olarak verirken O. Turan bunun yanlış olduğunu belirtir (O. Turan, *Türkiye*, 304).

adına satın alınacak ve değerleri eksiksiz olarak ödenecekti. Kargaşa sebebiyle Sinop'u terkeden halk, çıkarılan naibler vasıtasıyla tekrar yurdlarına döndürüldü¹⁰⁸. Bu fetihle beraber Selçuklular da Latinler, özellikle Venedikliler ve Trabzon İmparatorluğundan sonra ticarî yönden Karadeniz'de üçüncü güç haline geldiler¹⁰⁹. Ayrıca Sinop'un fethinden sonra, Moğol istilasına kadar Trabzon Rum Devleti Selçuklu'ya tâbi hale geldi¹¹⁰. Bu liman şehri Karadeniz havzasındaki ticaret için önemli olduğu kadar, doğu-batı ticareti için de oldukça önem arz ediyordu ve İstanbul'dan Trabzon'a giden tüccarların da uğrak yeri idi. Aynı zamanda kuzey-güney istikametinde Selçuklu ülkesine giren tüccarlar, Karadeniz'in kuzeyine gidebilmek için Sinop limanını çıkış yeri olarak kullanıyorlardı¹¹¹. Böylece XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz ve Akdeniz sahil şehirlerinden önemlilerinin ele geçirilmesi tamamlanmıştı.

Sinop'un fethinden sonra Karadeniz'e çıkış kapısı bulan Türkiye Selçuklu Devleti, Karadeniz'in güvenliği ortadan kalktığı anda, menfaatleri icabı siyasî çekişmelere katılarak müdahale etmeye başladı. Nitekim bir defasında Kıpçak, Bulgar ve Rus diyarlarından gelen tacirlerin malları yağmalanmış, mağdur tacirler hemen durumlarını sultana arz ederek ondan yardım istemişlerdi¹¹². Bu ve benzeri Selçuklu menfaatine ters düşen gelişmeler, I. Alaüddin Keykubâd'ın Karadeniz siyasetine ağırlığını koymasına zorunlu hale getirmişti. Sultanın emriyle havzanın en önemli ticaret merkezlerinden Suğdak (Soldaia, Sodaia, Soldachia, Soğdak, Sudak)'a sefer düzenlendi ve bölge bir süre Selçuklu Devletine tâbi hale geldi¹¹³ ve İkinci Moğol istilasına kadar da Selçuklu korumalığında kaldı¹¹⁴.

Kırım seferinde hedefin Suğdak olarak seçilmesinde diğer bir sebep de burasının Rusya içlerine kadar giden Türk ve Arap tacirler kadar, Kuzey ile Selçuklu ülkesi

¹⁰⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 154.

¹⁰⁹ Cahen, *La Turquie*, 124.

¹¹⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 153; Vincent de Beauvais, *Miroir historique*, trc. J. de Vigny, Paris 1531, bahis CXLIV (naklen O. Turan, *Türkiye*, 305).

¹¹¹ O. Turan, "Keykâvus II", *İA*; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 48.

¹¹² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 302. Karadeniz havzasında tacize uğrayan tacirlerin Selçuklu sultanına durumlarını arz etmeleri, en azından siyasî açıdan Selçuklu Devletinin XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu denizde sözü geçen en önemli güç olduğunu gösteriyor.

¹¹³ Dönemin yerli müellifi İbn Bîbî'nin olayları anlatırken tarih vermemesi seferin tarihi üzerinde günümüz tarihçileri arasında ihtilafa sebep olmuştur. Houtsma kaynak belirtmeden bu seferin tarihini 625/1227 olduğunu kaydeder (*Actes de XIV congrés international des orientalistes*, Houtsma, *Über eine türkische Chronik zur Geschichte der Selguken Klein-Asiens*, 381). Houtsma'ya istinaden Heyd de bu seferin 625/1227 tarihinde olduğunu kaydeder (Heyd, 329). Bu konu ile ilgili 1927'de müstakil bir çalışma yayımlayan Yakubovski ise bu seferi 620/1223'den önce yapıldığını ve bir takım faraziyeler serdettikten sonra da 618/1221 veya 619/1222 tarihlerini vermektedir (Yakubovski, 212). Cahen Suğdak seferini 622/1225 olarak tarihlendirir (Cahen, *La Turquie*, 125). Bratianu ise bunu 620/1223 ile tarihlendirir (G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, 169-70). O. Turan'da bir takım tahminlerden sonra büyük ihtimalle 625/1227 tarihinde vuku bulduğunu kabul eder (O. Turan, *Türkiye*, 360-3).

¹¹⁴ O. Turan, *Türkiye*, 359; Cahen, *La Turquie*, 125.

arasında ticaret yapan Rus tacirlerin de ana uğrak merkezi olmasıydı. Gemilerin demirlenmesine elverişli limanı, deniz ticaretini kolaylaştırıyordu. Kuzeyin deri ve kürkleri, Astragan (Ejderhan) yolu ile Asya içlerinden getirilen pamuklu ve ipekli kumaşlar, baharat, hatta Selçuklu ülkesinde yetiştirilen Ankara keçisinin yünü (tiftik), Kefe'de ya da Suğdak da pazarlanıyordu¹¹⁵. Türkiye ile Karadeniz'in Kuzeyi arasındaki ticaret ağını 1253 tarihinde Rubruck şöyle tasvir ediyordu: "Sinop (Synopolis) karşısında bulunan bir liman şehri Soldia (Sudak)'ya Türk tacirleri geldiği gibi, kuzeyden dönüp Türkiye'ye giden veya içinden geçen bütün tacirler uğrar. Onlar bu pazara kakım, sincap ve başka kürkler, deriler, bir kısım tüccarlar ise pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat getirirler..."¹¹⁶.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz siyaseti üç esas üzerinde temellenmişti¹¹⁷:

1. Bilhassa Orta Doğu ülkelerine gönderilecek Kuzey Karadeniz ürünlerinin kendi topraklarından sevkedilmesini sağlamak ve bundan gümrük vergileri almak.
2. İç piyasada talep edilen kürk, köle ve diğer emtiayı kolaylıkla temin etmek.
3. Anadolu'nun kuzey sahillerindeki Rumların gerek iktisadî gerekse siyasî yönden tehlikeli hale gelmesini önlemek

İslam dünyasında oldukça yoğun talep edilen Kıpçak köleleri Trabzon ve Sinop limanlarından Selçuklu Türkiyesi'ne giriyor, buradan Sivas'da kurulan pazarlarda satılarak bütün İslam dünyasına gönderiliyordu. Sivas, kölelerin satıldığı ve nakledildiği en önemli pazarların başında geliyordu. İbnü'l Esîr Sivas'ın 602/1205-6'dan önce de Suriyeli, Mezopotomyalı, Rus ve Kıpçak tüccarlarının buluşma yeri olduğunu kaydeder¹¹⁸. Aynı şekilde İbn Said de Sivas'ı tacirlerin buluştuğu¹¹⁹ bir ticaret merkezi olarak tanıtır. XIII. yüzyıl sonlarına kadar Sivas kuzey-güney, doğu-batı ticaretinin en önemli dayanak noktası olma özelliğini hiç yitirmedi.

Transit ticaret merkezi olan Sivas, yerli emtianın ihraç edildiği merkezlerin de başında geliyordu. Meşhur Türk halıları Sivas pazarlarından alıcılarına ulaştırılıyordu. Şehrin ticaret merkezi haline gelmesiyle birlikte, sınaî üretim yapan insanları da buraya çekmişti. Yünlü ve pamuklu dokumaları, gerek İslam gerekse batı dünyasında aranan mallar arasındaydı. Sivas *sof* (sûf-u Sivas)'nun şöhreti, dokumacılıkta oldukça gelişmiş İran'da dahi bilinmekteydi¹²⁰. Şehirdeki iktisadî genişleme aynı zamanda şehrin

¹¹⁵ Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 101-2.

¹¹⁶ Rubruck, 54-5.

¹¹⁷ Polat, 69.

¹¹⁸ İbn'ül-Esîr, XII, 242; Selçuklular döneminde Sivas şehri için O. Turan'ın müstakil bir çalışmasına bkz. O. Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*, 9 (1951), 449.

¹¹⁹ İbn Saîd, 120.

¹²⁰ Hamdullah Kazvinî, *Nûzhatü'l-kulûb*, 94.

bayındırlaşmasında ve kültür merkezi olmasında önemli katkıları olurken, sadece Selçuklu Türkiyesi'nin değil, Yakın Doğu'nun en güzel, aynı zamanda da en kalabalık şehirlerinden biri haline geldi¹²¹.

Selçuklu Devleti gerek Akdeniz, gerekse Karadeniz ticaretinde etkin olan Latinlerle de iyi ilişkiler içindeydi. Özellikle Venedikliler Selçuklu Devleti ile ilişkilerini geliştirmeye gayret gösteriyordu. Sırf ticarî amaçlı I. İzzüddîn Keykâvus döneminde Kıbrıs kralı ve Venediklilerle antlaşmalar imzalanmıştı. Bunlardan Kıbrıs kralına hangi tarihte mektup yazıldığına dair herhangi bir malumat olmamakla birlikte, Kral'dan Sultan'a yazılan cevabî mektubun birincisi Ocak 1214 tarihli, ikincisi tarihsiz, üçüncüsü 19 Temmuz 1216, dördüncü mektup da tarihsizdir. Sultan'dan Kral'a yazılan mektup ise Eylül 1216 tarihini taşımaktadır¹²².

Kıbrıs adası konumu itibarıyla ihtiyaçlarının çoğunu Anadolu ve Suriye'den karşılıyordu. Antalya limanı vasıtasıyla Anadolu'dan şap, yün, ipek, ipekli kumaşlar, pamuk, halı-kilim, Ankara tiftiği, deri, sabun, boyacılığa ait çeşitli maddeler, şarktan gelen baharat ve diğer emtiayı ithal ediyordu. Bunların bir kısmı transitolar Avrupa'ya gidiyor, Avrupa'dan gelen malların bir kısmı da Anadolu'ya getiriliyordu. Buna karşılık Kıbrıs, yün kumaş, keten, göztaşı (zâc-ı Kıbrıs), zamk ve şarap ihraç ediyordu. Bu emtianın önemli bir kısmı da Selçuklular tarafından satın alınıyordu¹²³. Esas itibarıyla Kıbrıs-Anadolu ticareti, Kıbrıs yönüne daha yoğundu. Provanslılar, Konya ile Kıbrıs arasında bir transit ticaret ağı kurmuşlar, Anadolu'dan Kıbrıs'a ticarî emtia sevk ediyorlardı¹²⁴.

Antlaşmada dikkat çeken bir nokta var ki o da bu dönemde Venedikliler için gümrük vergisinde indirim uygulanırken, Kıbrıslılarla yapılan antlaşmada iki taraf da mutat olan gümrük vergilerini verecek denilerek¹²⁵, böyle bir indirime Selçuklu Devleti'nin gitmediği anlaşılıyor. Anlaşılan o ki Selçuklu sultanları İtalyan tacirlerine başkalarına tanımadığı bir takım imtiyazları vererek onları kendi topraklarında ticarete teşvik ediyorlardı.

1220 tarihinden önce İtalyanlarla ticarî maksatlarla resmî münasebetlerin başladığına dair herhangi bir belge mevcut olmamakla birlikte, 1220 tarihli belgedeki bir kayıttan daha önce benzer antlaşmaların yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1220 tarihli

¹²¹ O. Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", 448-57.

¹²² O. Turan, *Vesikalar*, 112. Bu mektupların detaylı incelemesi için bkz. O. Turan, *Vesikalar*, 109-119; O. Turan, "Ortaçağ Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Bellekten*, 110 (1964), ss. 209-227; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 117-8; Polat, 49-52.

¹²³ Zekeriyâ Kazvîni, 240; 321; Pegolotti, 34, 43, 293, 369, 376; O. Turan, "Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", 218.

¹²⁴ Heyd, 334.

¹²⁵ O. Turan, *Vesikalar*, 114.

fermandaki “merhum babasının, kardeşinin ve kendisinin fermanları hükmüne göre” ibaresi bundan önce iki antlaşmanın olduğunu gösteriyor. Muhtemelen bu antlaşmanın ilki I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev’in 604/1207’de Antalya’yı fethinden sonra Venediklilerle yapılmış ve bunu İzzüddîn Keykâvus’un teyid etmiş olduğu ikincisi izlemiştir. Zaten Venedikliler Selçuklu ülkesinde tam bir serbestlik içersinde ticaret yapma yetkisini ancak Antalya’nın fethinden sonra elde edebilmişlerdi¹²⁶.

Bu antlaşmalarda verilen imtiyazların belki de en önemlisi gümrük vergilerindeki indirimdi. Ticarî emtianın girişinde malın değerine göre %10 oranında alınırken, antlaşma ile gümrük vergileri %2’ye çekilecek, tahıl, değerli maden, taşlar ve incilerden gümrük alınmayacaktı¹²⁷. Ayrıca tahıl ürünlerinin gümrük vergisinden muaf tutulması, daha sonra da Osmanlılarda da görüleceği üzere ziraî toplumlardaki iâşe sıkıntısına düşme endişelerinin bir göstergesinden başka birşey değildir. Bu dönemde kaynaklara yansıyan ve halkın büyük sıkıntılar içine düştüğü kıtlıklar sebebiyle, iâşe meselesi Yakın Doğu devletlerinde hep en önemli mesele olmuş ve devlet siyasetinin sacayaklarından birini teşkil etmiştir¹²⁸. Bu yolla *havâsın* kullandığı lüks tüketim maddeleri kolaylıkla elde edilebilecekti.

Venediklilerle yapılan antlaşmaların iki yıl için yapıldığı kaydedilmişse de bu tür ilişkilerin daha sonra da sürmemesi için bir sebep yoktu. Selçuklu Devleti’nin Latin tacirlerine antlaşma hükümlerince verdiği imtiyazlar sadece Venediklilerle sınırlı kalmıyor, diğer Latin tacirlere de benzer imtiyazlar vererek ülkeye bütün Avrupalı tacirleri çekmeye çalışıyorlardı¹²⁹. Nitekim Provençalılar, Konya ile Kıbrıs arasında transit ticaret yapıyordu¹³⁰. Daha sonraki belgelerden anlaşıldığına göre 1255’de Venedikliler İskenderiye ile Antalya arasında ticaret yapmaya devam ettiler. Bunlardan önce 1236’da Provençalılar, 1237’de de Cenovalılar Antalya’da görülmeye başlamışlardı¹³¹.

Batılı devletlerle olan münasebetler sadece ticaretle sınırlı kalmıyordu. Selçuklu Türkiye’sindeki şap madenlerinin işletmesi de onların tekelindeydi. Şap o devirde Avrupa kumaş endüstrisinde kullanılan en önemli bir hammadde idi ve tüketiminin önemli bir kısmı buradan karşılanmaktaydı. Şap maden yatakları Foça, Kütahya ve Şebinkarahisar’daydı ve bunlardan son ikisi Selçuklu topraklarındaydı¹³².

¹²⁶ Heyd, 333; O. Turan, *Vesikalar*, 124; Martin, 321-30. Bu antlaşma metninin değerlendirilmesi için bkz. *Vesikalar*, 121-37; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 118-27; Polat, 54-63.

¹²⁷ O. Turan, *Vesikalar*, 129-30; Heyd, 333.

¹²⁸ Osmanlı’daki iâşe siyaseti için bkz. Genç, 18-21.

¹²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. O. Turan, *Vesikalar*, 124-5; Polat, 53-4.

¹³⁰ Heyd, 333-4.

¹³¹ Cahen, *La Turquie*, 124.

¹³² Selçuklu Türkiye’sinde şap işletmeciliği ve ticareti için bkz. Rubruck, 206; Pegolotti, 369; Bratianu, 165; Cahen, “Commerce”, 99; Claude Cahen, “L’alun avant Phocée”, *RHE*, 1965, ss. 443-49; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 99.

Selçuklu Türkiyesi sadece batı ile değil karadan komşu olduğu İslam ülkeleri ile de ticarî münasebetlerini geliştirmeye çalışmıştır. Birçok yerle bağlantısı olan ve Yakın Doğu'daki en yoğun ticaret merkezleri Şam, Bağdat, Tebriz ve Sivas idi. Ticaret daha çok bu merkezlerle bağlantılı olarak yapılıyordu. Selçuklu tacirleri veya batılı tacirler bu merkezlere giderek gerekli ihtiyaç maddelerini temin edebiliyorlardı. Tacirlerin Uzak Doğu'ya ticarî maksatlarla sefer yapıp yapmadıkları bilinmemektedir. Yalnız XIII. asrın sonlarında, Konya'dan Hindistan'a ticarî gayelerle sefer yapan bir tacirden Eflâkî eserinde söz etmektedir¹³³.

İslam devletleriyle ticarî münasebetlerin geliştirilmesi için karşılıklı taahhütler veriliyordu. Celâlüddîn Harezşah, I. Alâüddîn Keykubâd'a yazdığı mektupların birinde, ticarî münasebetlerin devam edeceği ve tacirlerin Harezm ülkesine rahatlıkla girebileceklerini taahhüt ediyordu¹³⁴. İslam ülkeleriyle olan ticarî münasebetler Selçuklu ülkesinin doğusundaki bazı asayişsizler yüzünden zaman zaman tehlikeye giriyordu. Harezmîler ve Moğolların önünden kaçan göçebelerin sebep olduğu bu kargaşalıkları engellemek maksadıyla, Kemalüddîn Kamiyar'ı Ahlat ve Bitlis taraflarına seferlere gönderilmiştir¹³⁵. Yine Sultan I. Alâüddîn Keykubâd Konya-Şam güzergâhını sürekli tehlikeye düşüren Ermenilere karşı, 622/1225 senesinde Çaşnigir Mübârizüddîn Çavlı'yı sefere göndermişti¹³⁶.

İslam ülkelerinin yanında Selçuklu Devleti Bizans ile de ticarî münasebetlerini koparmamıştı. XIII. asrın ikinci yarısında Konya'dan İstanbul'a seyahat eden çok zengin tacirler vardı¹³⁷. Zaten o devirde siyasî hadiselerle ticarî ilişkiler çoğunlukla birbirine karıştırılmıyor ve birbirinden bağımsız olarak sürdürülüyordu. Kıtık zamanlarında Bizans'tan hububat alımı da yapılıyordu. Bizans'ın merkezine ise Türk kumaşları sevkediliyordu. Bu kumaşlar, Bizans tebaasınca lüks tüketim maddesi olarak kabul ediliyordu. Hatta İznik İmparatoru III. İoannes Vatatzes, israfa engel olmak maksadıyla, 1243 tarihinde Türk kumaşlarının giyimini sınırlayan bir emirname çıkartmıştı¹³⁸.

Elbette o dönem ticaret dünyasının merkezinde bulunan Selçuklu Türkiyesi, transit ticaretin zenginliklerinden de istifade ediyordu. Aslında bölgede transit ticaretin canlanmasında ticaret dünyasının merkezinde olmasının yanında, Selçuklu yöneticilerinin bu durumu görmesinin ve bu yöndeki teşebbüslerinin önemli ölçüde etkisi

¹³³ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 91, *Menkıbeler*, I, 97.

¹³⁴ O. Turan, *Vesikalar*, 83.

¹³⁵ O. Turan, *Vesikalar*, 79.

¹³⁶ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 334-43, *Muhtasar*, 128-30; O. Turan, *Türkiye*, 342-47.

¹³⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, I, 136-7, *Menkıbeler*, I, 145-6.

¹³⁸ Akdağ, 18-9, Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, 100, Polat, 76-8.

vardı. Selçuklu idaresindeyken Anadolu'nun transit ticarete canlılık kazanması üç esas sebebe bağlanabilir¹³⁹:

1. XII. asrın sonunda ülkede istikrarın temin edilmesi,

2. Mısır ile Avrupa devletleri arasındaki siyasî ve dinî çekişmeler: Bu, Avrupalı tacirleri Doğu ile bağlantı kurabilecek yeni yollar aramaya sevk etmiştir,

3. Akdeniz ve Karadeniz'e açılan liman şehirlerin fethedilmesi.

Selçuklu ülkesinden transit geçen yolların en önemlisi kuzey-güney istikametinde olanıydı. XII. yüzyıldan itibaren, X. yüzyıldaki canlılığına kavuşan bu güzergâhdan, İslam ülkelerinin tacirleri Bağdat ve Halep'den Malatya-Sivas-Trabzon güzergâhını takip ederek Karadeniz'e çıkarlar, güney Rusya'nın kürk ve köleleri ile geri dönerlerdi¹⁴⁰.

Antalya, Sinop ve akabinde Alâiye'nin fethinden sonra, Karadeniz ile Doğu Akdeniz arasındaki yeni bir güzergâh daha transit ticarete açılmış oldu. Mısır'dan gemilerle Anadolu'nun güney sahillerindeki limanlara gelen tacirler, Antalya ve Alâiye'den, Konya-Ankara-Sinop yolu ile Karadeniz'e çıkıyorlardı. Çok kullanılsa da Bağdat ve Halep yolu Malatya'da birleşerek, Sivas-Amasya üzerinden Samsun ve Sinop limanlarına ulaşıyordu. Selçuklu hakimiyetinde olmasa da Ayas-Samsun yolu, transit ticaret açısından oldukça önemli bir güzergâhdı. Ayas'dan Konya ve Kayseri'ye gelen tacirler, Sivas-Amasya üzerinden Samsun'a ulaşıyorlardı. Bu yollar, Selçuklu yol ağının müsait olmasından dolayı rahatlıkla birbirlerine geçiş sağlayabiliyordu¹⁴¹.

Doğu-batı istikametindeki transit güzergâh ise İran'dan Anadolu'ya girdikten sonra iki kola ayrılıyordu. Bu kollardan biri Erzurum-Bayburt ve Zigana geçitinden sonra Trabzon limanına ulaşıyordu. İkinci kol ise, Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya üzerinden Antalya-Alâiye ve Ayas'a ulaşan yoldu. Bu güzergâh ayrıca Gürcistan'ı da Akdeniz limanlarına bağlıyordu. Konya doğu-batı ticaretinde Sivas'tan sonra ikinci derecede bir antrepo idi. Bağdat'tan gelen tacirler ise Mardin-Malatya-Elbistan-Kayseri-Aksaray-Konya-Antalya ve Alâiye yolunu takip ediyordu. Halep'den gelen tacirler ise Kayseri üzerinden aynı yolu takip ederek Akdeniz limanlarına ulaşabiliyorlardı. Bu dönemde Batı Anadolu, Orta ve Doğu Anadolu'ya nazaran ticarî açıdan çok geri olduğu için, Konya'dan Ege limanlarına (Foça, İzmir, Ayasulug) çıkan sadece bir yol vardı. O da Eğridir-Burdur-Denizli güzergâhını takip ediyordu. Ayrıca İstanbul'u Doğu'ya bağlayan yol; İstanbul-İzmit-İznik-Eskişehir-Akşehir-Konya-Ulukışla-Adana-Halep-Şam üzerinden

¹³⁹ Polat, 78.

¹⁴⁰ M. K. Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 1959, 129.

¹⁴¹ Özergin, *Yollar*, 108-9, 117.

Mısır'a ve Halep'ten ayrılan diğer bir kol ise Kiliş-Nusaybin-Musul-Bağdat ve Basra'ya varıyordu¹⁴².

Bu güzergâhların üzerindeki şehirler kısa zamanda hem iktisaden ve hem de nüfus bakımından büyüdüler. XIII. yüzyıldan itibaren ticaretin canlanması ve nüfusun artışıyla birlikte eski kale şehirler özelliğini yitirerek, surların dışına taşan açık şehir yapısına dönüşmüş, çarşılar ve pazarlar da sur dışına taşmış, gelip geçen tacirler ve göçebelerle yoğun bir ticarî faaliyet başlamıştı. Açık şehir yapısı ticaretin canlı olduğu güzergâhlarda gelişimini daha hızlı tamamlamıştır. Konya, Kayseri, Erzurum, Sivas açık şehir en belirgin numuneleridir¹⁴³. Pazarlar ve yılın belli bir döneminde kurulan panayirlara tacirlerin akın etmesiyle emtia mübadelesinin artması, ülke için daha çok gelir anlamına geliyordu. XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkiyesi görkemli ve istikrarı seven tüccarların bulunduğu bir mübadele pazarı haline gelmişti. Ülkenin zenginliği çevre devletlerin iştahını kabartıyordu. Melik Adil, Selahaddin'e Kılıç Arslan'ın elindeki topraklara yönelmesini tavsiye ediyor, sebep olarak da "Buradaki daha çok şehir, asker ve para varlığını..." gösteriyordu¹⁴⁴. XIII. yüzyılın yarısından itibaren Moğol göçebeleri bu zenginliği emmeye başlayacaklardır.

Selçuklu Türkiyesi'nde kurulduğu bilinen en önemli panayır, Kayseri'nin doğusundaki Pınarbaşı'na giden güzergâh üzerinde, bugünkü Pazarören'deki Yabanlu Pazarıydı. Bütün ülkeden tacirlerin katıldığı bu panayır her yıl baharda başlar ve kırk gün sürerdi. Bu pazarda köleler, kürkler, atlas ve sakallat kumaşlarından yapılmış elbiseler, kunduz, deniz köpeği ve burtas kürkleri alınıp satılırdı. Türkmen atları da bu pazarın en aranan emtiasıydı. Diğer ülkelerin pazarlarında yapıldığı gibi, Yabanlu Pazarı'nda da kusurlu malların kusurları gizlenmeye çalışılırdı ve satılan mallar da bir daha geri alınmazdı¹⁴⁵.

Yabanlu Pazarı'ndan başka büyüklü küçüklü başka pazarlar da kuruluyordu. Bunlardan en önemlisi Mardin'in güneyinde kurulan Koçhisar (Dunaysar, Kızıltepe) pazarıydı. Bu pazar zamanla açılan hanlar ve dükkanlar sayesinde kendisine nüfus çekmiş ve kurulan yerleşim yeriyile şehir haline dönüşmüştür. Artuklular zamanındaki imar faaliyetiyle hanlar, hamamlar, çarşılar ve medreseler inşa edilerek bayındır hale getirilmiştir. Özellikle Suriye, Anadolu ve Diyarbekir tacirleri burada buluşuyordu. Yine bir diğeri Kırşehir-Kayseri güzergâhında kurulan Ziyaret Pazarı'dır ve bu da daha sonra

¹⁴² Özergin, *Yollar*, 51, 134; Akdağ, 23.

¹⁴³ Tanyeli, 64-6, 71-2, 77-8.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, XII, 95.

¹⁴⁵ Zekeriyâ Kazvîni, 531. İbn Bîbî'de "Yabanlu Bazar"ı olarak geçmektedir (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 162, 185, *Muhtasar*, 66, 76). Müsamerâtü'l-ahbâr'da "Yabanlu" olarak geçer (Aksarayî, 103, 286, 308). Zekeriyâ Kazvîni "Beyeluh" olarak kaydeder (Zekeriyâ Kazvîni, 531). Yabanlu Pazarı hakkında yapılmış müstakil ve kapsamlı çalışma için bkz. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, 11-24.

kasabaya dönüşmüştür. Bu günkü Ilgın kasabasının yerinde bir zamanlar Yılğın Pazarı kuruluyordu. Amasya ile Tokat arasında pazar günleri kurulan Azîne Pazarı da dönemin meşhur pazarları arasındaydı. Bundan başka vakfiyelerden anlaşıldığına göre şehirlerin etrafında göçebelerle ticaret yapmak için Türkmen Pazarları kuruluyordu¹⁴⁶.

Bu ticarî canlanma beraberinde sıradan yolcuların ve zengin tacirlerin güvenlik içinde seyahat edebilmeleri meselesini gündeme getiriyordu. Gerek içte birliğin gerekse Bizans'a karşı kesin hakimiyetin sağlandığı II. Kılıç Arslan döneminde, Aksaray'a bir konak mesafede bilinen ilk kervansaray inşa edilmişti. Onu, Emîri Altunaba izlemiş ve o da Konya-Akşehir güzergâhında bir kervansaray inşa ettirmişti. Bundan sonra kervansaray inşası süratle artarak, öncelikle yoğun yolcu geçişin olduğu bölgelerde olmak üzere, neredeyse bütün ana güzergâhlar bu yapılarla emniyet altına alınmıştı. Emniyetin herşeyin üstünde olduğu o dönem yolcu ve tacirler için bunun ne kadar önemli olduğu tasavvur dahi edilemez. Bu gün bilinenlere göre Selçuklu Türkiyesi'ndeki kervansaray sayısı 132 idi. Bu dönemde önemli güzergâhları ve ticaret merkezleri hakkında fikir vermesi açısından kervansarayların dağılımı şu şekildeydi¹⁴⁷:

Konya-Aksaray	güzergâhı	8
Aksaray-Kayseri	"	9
Kayseri-Sivas	"	6
Sivas-Erzincan	"	3
Erzincan-Erzurum	"	2
Kayseri-Malatya	"	4
Sivas-Tokat	"	5
Tokat-Amasya	"	3
Amasya-Samsun	"	1
Aksaray-Kırşehir	"	1
Kırşehir-Turhal	"	5
Kırşehir-Ankara	"	1
Konya-Akşehir	"	7
Akşehir-Afyon-Kütahya	"	4
Konya-Beyşehir	"	4
Konya-Eğridir	"	6
Eğridir-Antalya	"	5
Konya-Seydişehir-Antalya	"	10
Antalya-Alanya	"	3
Kayseri-Elbistan-Besni	"	8
Sivas-Malatya	"	2

¹⁴⁶ O. Turan, *Medeniyet*, 368.

¹⁴⁷ M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İÜEFTD*, 20 (1965), ss. 144-170.

Selçuklu Türkiyesi'nin güzergâhlarındaki bu kervansaray ve han adedi elbette o günün durumunu yansıtmamaktadır. Çünkü o dönemde var olup da bugüne ulaşmamış pek çok han ve kervansaray vardır. İbn Saîd XIII. yüzyılın ortalarında, yalnız Kayseri-Sivas güzergâhında yirmi dört han olduğunu haber vermektedir¹⁴⁸. Günümüze ise bu güzergâhta onsekiz han yok olmuş, geride altı han kalmıştır. Kızılırmak üzerindeki köprüler de yenilenmişti. Anlaşılan o ki en yoğun güzergâh, en azından XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Ayas limanının önem kazanmasına kadar, Konya-Antalya arasındaki güzergâhdı. Yine Konya'nın hinterlandı ile bağlantısı olan güzergâhlarda da yeterli kervansaraylar inşa ettirilmişti. Yine o dönemde Kayseri-Elbistan-Besni güzergâhının da hayli önemli bir güzergâh olduğu anlaşılıyor. Yine Aksaray-Kayseri arası ve Sivas'ın bağlantı güzergâhlarında da bu yapılara sıkça rastlanmakta. Sahil şehirleri hariç Selçuklu Türkiyesi'nin ticaret merkezlerin başta Konya olmak üzere Sivas ve Kayseri oldukları anlaşılıyor. Devletin merkezi olması açısından Konya'nın önemli bir ticaret dayanak noktası olması tabii idi. Sivas ise kuzey-güney güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle hem iç, hem de transit ticarete önemli dayanak noktalarından birisiydi¹⁴⁹.

Bizans Anadolu'sunda rastlanılmayan, bu kadar yaygın olarak inşa ettirilen ve devlete hiçbir külfeti olmaksızın vakıflarla kendi kendine yeter müesseseler haline gelen bu yapıların işleyiş tarzı da o dönem içtimaî ve iktisadî yapının anlaşılabilmesinde oldukça önemli ipuçları verir. Selçuklu Türkiyesi'ndeki *havâs*ın önemli bir kısmının teşebbüsleriyle teşekkül etmiş bu müesseseler¹⁵⁰, ülkedeki iktisadî genişlemede onların katkılarının ne ölçüde önemli olduğunun da açık bir göstergesidir. Kırsal bölüm başlığında da yeri geldikçe vurgulandığı gibi, dönemin devletlerinin dahi üstesinden gelemeyeceği, hele sıradan halkın hiçbir zaman inşa ettiremeyeceği bu yapıların dönemin *havâs*ı tarafından inşa ettirilmeleri, Harvey'in de Bizans dönemi için üzerinde durduğu kudretlilerin bayındırlaşmada ve iktisadî genişlemedeki katkılarına dair tezini haklı çıkarmaktadır¹⁵¹. Bunun aksine kudretliler gerek içtimaî, gerekse iktisadî nizamı tahrip eder hale gelmeye başlamışlarsa, bunun asıl sebebi onlar üzerinde hakimiyet kuracak merkezî idarelerin gücünü kaybetmesidir.

XI. yüzyılda İslam dünyasındaki tacirlerin gidip geldiği kuzey-güney hattı Selçuklu Türkiyesi'nin doğusundan geçmekteydi. XIII. yüzyıla kadar ana güzergâhlar hala kullanılmakla birlikte XIII. yüzyıldan itibaren ticaretin canlanmasıyla birlikte Selçuklu

¹⁴⁸ İbn Saîd, 120.

¹⁴⁹ Türkiye Selçuklu Kervansarayları hakkında geniş bilgi için bkz. O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, 39 (1946), ss. 471-496; K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin 1961, I-II.

¹⁵⁰ Bkz. J. M. Rogers, "Royal Caravansarays and Roylea Inscriptions in Seljuk Anatolia", *In Memoriam Albert Louis Gabriel* 1978, ss. 397-431.

¹⁵¹ Bunun için bkz. Harvey, 198 vd.

Türkiyesi'ndeki neredeyse bütün güzergâhlar yoğun olarak faaliyet halindeydi. Antik dönemde açılmış yollara Bizans döneminde önemli ilaveler olmamıştı. Bu sebeple devlet yolların bakımını da yapmayı sürdürüyor, yine vakıf müesseseleri yollar üzerindeki eski köprülerin onarımı ve yeniden köprüler inşasına gidiyordu. Bütün bunlar Selçuklu dönemindeki içtimai ve iktisadi inkişafın en önemli göstergeleriydi.

Bu dönemde ticarî vergiler hakkında herhangi bir malumat yok. Fakat hem ülke içine giren hem de çıkan mallardan *gümrük resmi* alındığı bilinmektedir. XIII. yüzyılda limanlarda toplanan *gümrük resmi* günlük ortalama 1000 *sultanî altun* tutarındaydı¹⁵². Tacirler ülkeye girerken *gümrük resmi* ödedikleri gibi, güzergâhlarındaki bazı merkezlerde ve şehirlerde tekrar *gümrük resmi* ödüyorlardı. Bu uygulamada *iç gümrük resmi* olduğunu gösteriyor. XIII. yüzyılda Cenevizliler Sivas'a giderken Ceyhan'da tekrar geçit vergisi vermek zorundaydılar¹⁵³. Bu vergilerin kimler tarafından ve ne şekilde toplandığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir¹⁵⁴.

III. ÖLÇÜ VE TARTILAR

1243 öncesi Selçuklu Türkiyesi'nde ölçü ve tartılar hakkındaki bilgi yetersizliği yanında, Türklerin gelişinden önce burada yaşayan halkın kullandığı ölçü ve tartılar ile, müslüman komşu ülkelerin ölçü ve tartı sistemlerinden nelerin, ne ölçüde yeni hakimler tarafından alındığı apayrı bir mesele olarak beklemektedir. Anlaşılan o ki Selçuklu Türkiyesi'nde kısa sürede İslam ölçü birimleri yaygınlaşırken daha önceki ölçü birimlerinin kullanımı da devam ediyordu¹⁵⁵. Ancak Selçuklu Türkiyesi'nde XIV. yüzyılda dahi bir ölçü ve tartı sistemine geçilememiş olması ve aynı adla anılan ölçü ve tartı birimlerinin değerlerinin farklı farklı olması önemli bir mesele olarak durmaktadır. Daha önceleri farklı etnik unsurların alışık olduğu ölçü ve tartı birimleri, belki de devletin verdiği talimatla adları İslam ölçü adlarıyla anılır olmakla beraber, değerleri olduğu gibi kaldı. Burada önemli olmakla birlikte, cevaplanması neredeyse imkansız olan bir başka husus da bölgeden bölgeye değişen, hatta bazen birbirine sınır iki şehir arasında büyük farklılıklar olan bu ölçü ve tartı birimleriyle nasıl bir ticaret ağı kurulabildiği ve bunun ticarî ilişkilerde müsbet veya menfi tesirlerinin olup olmadığıdır.

XIII. yüzyılın sonlarına ve XIV. yüzyıla ait kaynaklarda az da olsa ölçü ve tartılara ait malumata rastlamak mümkündür. Şunu da unutmamak gerekir ki ölçü ve tartılar hususunda birkaç yüzyıl içinde büyük değişikliklerin olması oldukça güç. Binaenaleyh

¹⁵² T. Atan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara 1990, 116.

¹⁵³ Atan, 108.

¹⁵⁴ Atan'a göre *dizdâr*, gümrük memuru ve teşkilatı olmayan yerlerde gümrük vergisini de toplamakla vazifeliydi (Atan, 120).

¹⁵⁵ Nancy S. Pyle, "Anatolian Ring Weights", *JTS*, 2 (1978), 100.

şimdilik Ömerî ve Pegolotti'nin verdiği bilgiler, geriye doğru gidilerek, bahsi geçen dönem için de kullanılabilir. İslam dünyasında kullanılan ölçü ve tartıları üzerinde en kapsamlı çalışma şimdilik W. Hinz'a attır. Moğol hakimiyeti öncesinde bilinen ölçü ve tartı birimleri şunlardı:

Dinar: Ağırlık birimi olarak 1 *dinar* 1 *miskale* eşittir¹⁵⁶, 1 miskal 4.81 gram olduğuna göre¹⁵⁷ yaklaşık 1 *dinar* 4.81 gramdır.

Dirhem: Hinz, Osmanlı *dirhemini* esas alır ve daha öncesinin de öyle olduğunu varsayar. Ona göre 1 *dirhem* 3.086 grama tekabül eder¹⁵⁸. İleride daha detaylı olarak temas edileceği üzere, Selçuklu Türkiyesi'nde sikke olarak *dirhem*in ortalama ağırlığı, bu ağırlığın biraz altında veya üstünde seyredebilmekteydi.

Yük: Anadolu'da bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, deve *yükü* ile katır *yükü* arasında 2/3 oranı vardı. Büveyhîler'de bir katır *yükü* 10 *firt* (= 12 *menn* = 5/6 kilogram) yani 100 kilogram etmekteydi. Anadolu'da ise katır ortalama 162 kilogram taşırken deve ise 243 kilogram taşımaktaydı. Anadolu'nun dağlık bölgelerinde bu deve *yükleri* yaklaşık 390 kilograama ulaşırken, düz ve alçak bölgelerde 735 kilograama ulaşabiliyordu. Taşınabilen *yük* miktarı veya ağırlığı malin cinsine göre de değişmekteydi ve Erzincan bölgesinde harir *yükü* 61.5 kilogramdı. Görüldüğü üzere bu coğrafi şartlara, hayvanın ve *yükün* cinsine göre ve de hayvanların taşıma kapasitesine göre farklılıklar arzede biliyordu ve uygun ortamlarda devenin ve katırın taşıdığı *yük* daha fazla olabiliyordu. Yolculuğun zor ve uzun olduğu o dönem, daha fazla yük taşımak malın maliyeti açısından oldukça önemliydi. Ayrıca bu dönemde bazı bölgelerde gümrük vergileri hayvan yüküne göre belirlendiğinden, *yük* bir tartı birimi olarak kabul ediliyordu¹⁵⁹.

Menn: Selçuklu Türkiyesi'nde küçük şer'i *menn*, 260 *dirhem* (= 833 gram) mukabilindeydi. Sadüddîn Köpek, Kemâlüddîn Kaymerî'yi habsettikten sonra ona her gün için yarım *menn* et, iki *menn* ekme üç aded yakacak tahsis etmişti¹⁶⁰. 736/1335 tarihinde Sivas'da 1 *menn*, 977 grama tekabül etmekteydi. Fakat bu ağırlıklar daha sonraki dönemlerde ve bölgeler arasında büyük farklılıklar arzedyordu¹⁶¹. O devirde ekmeğin ağırlığının belirlendiği ölçü birimlerindendi¹⁶².

¹⁵⁶ W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, 13.

¹⁵⁷ Hinz, 6.

¹⁵⁸ Hinz, 6.

¹⁵⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Hinz, 16-7, 44.

¹⁶⁰ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 478, *Muhtasar*, 196. Hinz bu sonuca İbn Bîbî'nin kaydından çıkarmaktadır (Hinz, 26). Buradan anlaşılıyor ki o devirde bir kişiye günlük ortalama yarım *menn* et ve iki *menn* ekme yeterliydi.

¹⁶¹ Hinz, 26.

¹⁶² Eflâkî, *Menâkıb*, I, 414, *Menkıbeler*, I, 447. Burada 1 *menn* ekmeği bir kişinin yemesinin oldukça zor olduğunu söylerken, bir öyünlük ekme miktarını da yaklaşık vermiş oluyordu.

Batman: Batman bazı meta' için kullanılan ölçü birimidir¹⁶³. Türklerde ve Türklerle münasabetleri olan toplumlarda batman et, pamuk, darı, buğday, un, şarap, su, erzak ve ekmek gibi emtianın ölçümünde kullanılıyordu¹⁶⁴.

Kantar: Bir diğer ağırlık ölçüsü *kantar* Selçuklu Türkiyesi'nde 176 *dirhem* (= 100 lodra) yani 56.443 kilogramdır¹⁶⁵.

Rıtl: Gündelik hayatta kullanılan ağırlık ölçüleri içinde en önemlisidir ve o devirde ekmek gibi besin maddelerinin ölçü birimidir. Bazı besin maddelerinin yanında yağ ve mum gibi maddelerin ölçülmesi de *ritl* ile yapılmaktaydı¹⁶⁶. Anlaşılan o ki halk *ritl*in şehirler arasındaki farklılıklarını biliyordu. Muhtemelen yazışmalarda olduğu gibi alışverişlerde de ölçüler ve tartılar bölge veya şehirlerin ismiyle tahsis edilmesi gerekiyordu. 595/1198 tarihli bir medrese vakfiyesinde talebelere verilecek yiyeceklerin miktarları *ritl* ölçüsüyle belirtilirken, 'Konya ritli'¹⁶⁷ ifadesinin kullanılması oldukça önemlidir. Bu da bize bu dönemde halkın pek zorlanmadan ölçü ve tartıları şehirlere göre tasnif edebildiğini gösteriyor.

Hinz'a göre ortaçağda *ritl-ı rumî* 72 miskal 102 6/7 *dirhem*di bu da muhtemelen 321.428 gramdır¹⁶⁸. Bu ölçüler diğer ağırlık ölçüleri gibi farklı devir ve bölgelerde değişmekteydi. XIV. yüzyılda 1 Sivas *ritli* 4.68 kilogram idi¹⁶⁹. XI. yüzyılda Ahlat ve Nusaybin'de 1 *ritl* 300 *dirhem* idi. Hinz *dirhemi* 3.207 gram olarak kabul etmekte ve buna göre 1 *ritl* 962.1 gram idi¹⁷⁰.

Ukiyye: 645/1247 tarihli vakfiyeye göre besin maddelerinden ekmek *ritl*in yanında *ukiyye* adı altında bir ölçü birimi ile de ölçülmekteydi¹⁷¹. *Ukiyye* 1/12 *ritl* idi ve şer'i 1

Anlaşılan o ki, *mennin* ölçüsü bölgeden bölgeye ve devirden devire farklılık arz etmekle birlikte, 1 *menn* ekmek bir kişinin bir oturuşta tüketemeyeceği bir miktardı. Kaymer'e tahsis edilen günlük ekmek miktarı esas alınır ise o devirde *menn* 1 kilogramdan fazla değildi. Çünkü bir insanın günde iki kilogramdan fazla ekmek tüketmesi oldukça güç.

¹⁶³ Mevlânâ bir vesile ile bir veya yarım *batman* ekmeği bir kişinin tek başına yiyemeyeceğini söyler (Mevlânâ, *Fihî mâ fih*, 129). Çeşitli bölgelerde ve zamanlarda değişmekle birlikte XVI. ve XVII. yüzyıllarda Van, Tokat ve Erzurum'da 1 *batman* yaklaşık 7.77 kilogram idi. Daha geniş bilgi için bkz. Hinz, 26-7.

¹⁶⁴ R. Arat, "Batman", *İA*, II, 342-3.

¹⁶⁵ Hinz, 33.

¹⁶⁶ O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 229-30.

¹⁶⁷ O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 202, 229.

¹⁶⁸ Hinz, 39.

¹⁶⁹ Pegolotti, 65; Hinz, 39.

¹⁷⁰ Nasır-ı Hüsrev, Ch. Schefer, 6; Hinz, 39. İran'da genellikle *menn*, *ritl*in yerine kullanıldı. Arap coğrafyacıları *ritl*den sözettiklerinde, aslında *menni* kastedmiş oluyorlardı (Hinz, 39).

¹⁷¹ O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 95. Ayrıca bu ölçü biriminden Amasya ve Sivas yöresindeki vakfiyelerde de bahsedilmekte (S. S. Kucur, Sivas, *Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1993, 123). O. Turan belgede geçen *ukiyyeyi*, *okka* olarak tercüme etmiş ve *okka* ortalama 400 dirhem eden bir Osmanlı ağırlık ölçüsü (Hinz, 30) iken, *ukiyye* 50 dirhemlik bir ağırlık ölçüsüyü. Bu vakfiyede gündelik yiyecek miktarları *ukiyye* ile belirlenmiş olduğundan, O. Turan *ukiyyeyi okka* olarak aldığı rakamlar hayli fazla çıkmış ve "...buradaki

ukiyye 40 *dirhem* = 125 gramdır. Mısır'da 1 *ukiyye* = 12 *dirhem* = 37.5 gramdır. Suriye'de 1 *ukiyye* = 50 *dirhem* = 154.166 grama tekabül etmektedir. Bağdad'da bu 33.85 gram idi¹⁷². Görüldüğü gibi bölgeden bölgeye oldukça farklılaşan bu ölçü biriminin Selçuklu Türkiye'sindeki mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat *ritl* bazen onun yerine de kullanılıyordu.

Selçuklu Türkiye'sinde kullanılan ağırlık ölçerler, genelde bakır ve kalay karıştırılmış bronzdan halka şeklinde dökülmüşlerdi¹⁷³. Büyük Selçuklular'a ait olmadığından emir olunan 61 ağırlık ölçüğü daha çok Anadolu *dirhem*inin ağırlık birimleri olan 3.20735 grama daha yakın iken 4.25 gram olan İran miskalinden oldukça uzaktır. Pyle bu ağırlık ölçüklerini *miskal* değil de *dirheme* göre olduğunu savunmaktadır. Çünkü daha sonraki erken dönem *Osmanlı okkası* (400 *dirhem* = 1282.94 gram idi) da *dirheme* dayanmaktaydı. Dolayısıyla ona göre *Osmanlı okkası* daha önceki Türkiye Selçuklu ağırlık ölçüklerinin devamıydı¹⁷⁴.

Yakın Doğu'da genellikle tahil ve baklagilleri, ağırlık ölçüleriyle değil de hacim ölçüleriyle ölçülmekteydi.

Cerib: Bölgeler arasında ve devirlerde büyük farklılıklar arz etmektedir¹⁷⁵. Bu İran ölçü biriminden Selçuklu kaynaklarında sözedildiğine şimdilik rastlanılamadı.

Kile: Bu ölçü birimi gerek küçük gerekse büyük günlük alışverişlerde kullanılmaktaydı. Şeker gibi bir takım meta' *kile* ile ölçülmekteydi¹⁷⁶. XIV. yüzyılda Türkiye'nin güney bölgelerinde 1 *ghille (kile)* 1/20 *moggio (mud)* idi¹⁷⁷.

Mudd: Kaynaklarda bilhassa zahire ölçüsü olarak geçer¹⁷⁸. Selçuklu sonrasındaki bilgilere bakılırsa o dönem Türkiye'sinde farklı *mudd* ölçüleri vardı. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Kastamonu, Konya, İznik, Manisa, Antalya ve Karahisar'da *mudd Mısır irdebi*yle aynı değerdedi. Bu denizlide 3/4 *irdeb* (yaklaşık 67.5 litre), Kütahya ve Bursa'da 1 1/4 *irdeb* (yaklaşık 112.5 litre) ölçüsündeydi. Güney Anadolu'da tahilda 1 *moggio (mudd)* = 20 *gille (kile)* idi¹⁷⁹. II Mehmed'in 1474 tarihli 'Mutfak Ambarı

okkanın zamanımızdaki okkanın 1/4 'ü olması gerekir, yani 100 dirhem olduğu anlaşılır" ifadesiyle tahmini bir tespiti yapmak zorunda kalmıştır krş. O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 56-7. Halbuki *ukiyye* ölçüsüyle verilen yiyecek miktarı oldukça makul görünüyor.

¹⁷² Hinz, 43-4.

¹⁷³ Pyle, 97.

¹⁷⁴ Pyle, 98-9. Mevcut 61 ağırlık ölçüğünün değerleri için bkz. Pyle, 103-4.

¹⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Hinz, 46-7.

¹⁷⁶ Mevlânâ, *Fîhi mâ fîh*, 47.

¹⁷⁷ Pegolotti, 58. Ayrıca kilenin daha sonraki yüzyıllarda Türkiye'de aldığı değerler hakkında bkz. Hinz, 51.

¹⁷⁸ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 117, *Muhtasar*, 51; Aksarayî, 115, 269. 622/12 tarihli bir belgeye göre; Amasya yöresinde de bu ölçü birimi geçerliydi bkz. "Halifet Gazi Medresesi ve Vakfiyesi", 13, 20.

¹⁷⁹ Pegolotti, 58.

Günlüğü'ne göre 1 *mudd* = 20 *kile*¹⁸⁰; buğdayda 513.12 kilogram, arpada 445 kilogram veya hacim ölçüsü olarak 666.4 litreye eşitti¹⁸¹. O dönemde *mudd*, hububat ziraatinin yapıldığı alanların ölçülmesi için de kullanılmaktaydı. Burada *mudd* tarlaların yüzeyini ölçmeye değil, atılan tohum miktarınca tarlaların *mudd* cinsinden büyüklüklerini tespitte yarıyordu¹⁸². Bunlardan başka uzunluk ölçü birimlerine gelince.

Fersah: 3 mile eşittir o da 6 kilometre tutar¹⁸³.

Zirâ: Bugün 1 *zira* = 65 cantimetredir¹⁸⁴.

Feddan: Hinz, Mısır alan ölçüsü olan 1 *feddan* = 6368 metrekare olarak alınabileceğini belirtiyor¹⁸⁵.

Ziraat alanları genelde alan ölçüsüyle ilgili birimlerle ölçülmüyor, daha çok o toprağa atılan tohum miktarınca ölçülüyordu. Ayrıca ekili toprak alanları *çift* birimi ile ölçülüyordu. Cahen'e göre bu birim Bizanslıların kullandığı *zeugon/jugum* deyiminden alınmıştı ve İran'da da kullanılmamaktaydı¹⁸⁶. Alan ölçülerine dair yeterli bilginin olmaması alan ölçülerinin pek yaygın kullanılmamasına bağlanabilir.

IV. PARA

Türkiye Selçuklu Devleti'nde dönemin bazı devletlerinde olduğu gibi, sikkeye herkesce bilinen iktisadî anlamının yanında, siyasî anlamlar da yüklenmişti¹⁸⁷. Selçuklu Türkleri'nde paraya siyasî anlamlar yükleme geleneği büyük ihtimalle onların Yakın Doğu devletleriyle temasa geçmelerinden sonra başlamış olmalı. Hatta Türkiye Selçuklu Devleti, ilk başlarda gerek içtimaî ve iktisadî, gerekse siyasî yapılanmada eski gelenekleri ağır bastığından, *Yakın Doğu Devlet* yapısına dönüşüncüye kadar, her ne sebeple olursa olsun sikke basma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Yakın Doğu'da Türkmen

¹⁸⁰ "Fatih Devrine Ait Vesikalar", *TOEM*, 49 (1337), 26, 55.

¹⁸¹ Hinz, 58.

¹⁸² Nitekim Selçuklu dönemine ait bir vakfiyede *mülklerin büyüklükleri*, bu *mülklere* serpilen tohum miktarına göre belirleniyordu ve 3, 10, 15, 100 *muddluk mülklerden* bahsedilmektedir. Bu *mülkler* genelde 10 ile 15 arasında yoğunlaşmaktaydı (O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 102-3, 122-3). Bu gün dahi bazı yörelerde hububat ekiminin yapıldığı yerlerin büyüklüğü, oraya serpilen tohum miktarıyla ölçülür.

¹⁸³ Hinz, 76.

¹⁸⁴ Hinz, 79.

¹⁸⁵ Hinz, 80.

¹⁸⁶ Cahen, *La Turquie*, 128.

¹⁸⁷ Sikke darbetme Selçuklu Türklerinde bir hakimiyet alameti olarak görülmeye başlandığından beri, bilhassa merkeze hakim olamayan *begler* nazarında, iktisadî boyutundan ziyade siyasal boyutu hep öne çıkmıştır. Muhtemelen ihtiyaç dolayısıyla değil, sırf bu hakimiyet telakkisini yansıtmak gayesiyle *melikler* ve *begler* kendi adlarına sikke kestirdiler. Muğisüddin Tuğrulşah Konya'ya karşı isyan ettikten sonra, bağımsızlık alameti olarak 608/1211 tarihinde kendi adına gümüş sikkeler darbettirdi (Johann-Christoph Hinrichs, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *AÜEFAD*, 6 (1975), 163).

begleri ve *meliklerinin* kendi adlarına darbettirdikleri sikkeler, iktisadî ihtiyaçtan öte, siyasî endişelerin izlerini taşıyor. Sikke darbı, iktisadî boyutunun yanında siyasî olarak hakimiyeti ifade etmekte veya hakimiyet alameti olarak telakkî edilmekteydi. Herhangi bir sultana bağlı *begler* ve devletler, hakim oldukları bölgelerde kendi adlarına sikke darbettirdiklerinde de siyasal bağlılığı gösterici bir tarzda darbettirmek zorundaydı¹⁸⁸. Eğer kendi adına sikke darbettirirse mutlak hakimiyet ifade eden alametler (sultan) kullanılmazdı. Bu sebepten saltanat adayları *melik* ifadesini kullanıyordu¹⁸⁹. Ayrıca tâbi devletler ve prenslikler de sultanın adını darbettirdikleri sikkelerde zikrediyordu¹⁹⁰.

Bilindiği kadarıyla Selçuklular gelmeden önce Yakın Doğu'da oturmuş, oldukça karmaşık bir *para sistemi* vardı. Zamanla yeni sikkeler ele geçmesine rağmen, halen mevcut belgelerin yetersizliği sebebiyle, o dönem para sistemindeki birçok husus günümüz araştırmacıları için mesele olmaya devam ederken, bunların açıklığa kavuşturulabilmesi için de uzun ve detaylı çalışmaların sürdürülmesi gerekmektedir. Herşeyiyle Yakın Doğu'ya dahil olan ve bir süre sonra onun bir parçası haline gelen Türkiye Selçuklu Devleti'nin, *para siyaseti* ve darbettirdiği sikkelerin dönemin iktisadî hayatındaki yeri hakkındaki bilgiler henüz çok yetersizdir. Fakat onların yeni coğrafyada, en azından iktisadî yönden varlıklarını sürdürebilmeleri için, uzun zamandır carî *para siyasetinden* önemli ölçüde ayrılan bir siyaset izlemiş olmaları beklenemez. Bütün bu belirsizliklere rağmen, mevcut bilgiler ışığında para ve fiyatlar hakkında tasvîrî ve farazî yaklaşımlarda bulunmak da tamamen imkansız değildir.

Genelde *iktisadî daralma*yla birlikte *nakdî mübadele* yerini *aynî mübadele*ye bırakırken, *iktisadî genişleme* ile de *nakdî mübadelede* yaygınlaşma görüldüğü de bilinen bir gerçek. Kırsal ekonomide *aynî mübadelenin* yaygınlığı, büyük iktisadî buhranların yaşandığına delil olmasa da şehirlerde *nakdî mübadelenin* yerini *aynî mübadele*ye bırakması ciddî iktisadî buhranın ve *para arzındaki* daralmanın habercisidir. Hatta daha önce de detaylı olarak tartışıldığı gibi Selçuklu öncesinde aynı bölgede, '*dark age*' olarak isimlendirilen dönemde, şehir ekonomisi gerilemiş, gündelik hayatta kullanılan sikkeler azalmış ve *nakdî mübadele* yerini *aynî mübadele*ye terketmişti. Bizans Devleti, Türkmen göçlerinin başladığı dönemde de ciddî para buhranı yaşamaktaydı. Harcamaların gelirlerden fazla olduğu zamanlarda, bu buhran kendini daha çok belli etmekteydi. Selçukluların yeni yurdlarında hakimiyeti ele geçirmeye başladığı dönemlerde, Bizans'ın gerek batıdan gerekse doğudan gelen düşmanlarına karşı her zaman hazır bir ordu

¹⁸⁸ Saltuklu *begleri*, tabî oldukları Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un ismini darbettirdiği *fulusda* zikretmişti (C. Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *AÜFEFAD*, 13 (1985), 293).

¹⁸⁹ Bunun için bkz. Artuk, "Ala el-din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Bellekten*, 174 (1980), ss. 265-270;

¹⁹⁰ O. Turan, *Türkiye*, 251, 316. Ayrıca bkz. J. Morgan, *Histoire du peuple armenien*, Paris 1919, 199.

bulundurma zorunda kalması, devletin harcamalarını artırmıştı¹⁹¹. Bu yüzden hazinenin bu açığının kapatılabilmesi için Anadolu'daki kiliselerdeki kıymetli eşyalar İstanbul'a gönderilmiş ve bu eşyalar eritilerek sikke darbettirmek suretiyle hazinenin açıkları kapatılmaya çalışılmıştı¹⁹².

Selçuklu dönemine gelince, muamelelerde *aynî mübadelenin* yaygın olup olmadığı, yaygın idiyse hangi dönemlerde yaygınlaştığı hakkında herhangi bir malumat mevcut değildir. Yine hangi dönemlerde ve hangi şartlarda *ödeme araçlarında* değişimler oldu, bunlar hakkında şimdilik birşeyler söyleyebilmek oldukça güç. Fakat daha önce temas edildiği gibi, Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenlerde yerleşik hayata geçinceye kadar *tabîi ekonomi* varlığını sürdürmüş olmalı. Dolayısıyla, göçebe iktisadî hayatında paraya her zaman ihtiyaç duyulmadığı gibi, temini de kolay değildi. Onlar yerleşik dünya ile ticaretlerinde daha çok *aynî mübadeleye* başvuruyorlardı. Göçebe topluluklar arasında ticaretle uğraşan, işçilik yapan zümrelere ödemeler eğer nakdî olarak yapıldıysa, yani *ödeme aracı* sikkeler idiyse, onlar bu paraları zarurî ihtiyaçlarını gidermek için kullanmış olmalılar. Sıradan göçebeler için bu durum hiç bir zaman sözkonusu dahi değildi. Belki de göçebe topluluk içinde öncelikli olarak Türkmen *elifi* parayı kolaylıkla temin eden zümreyi teşkil ediyordu. Herşeye rağmen *yağma* ve *talan* sonucunda veya *haraçlardan* elde edilen paralar, yerleşiklerle göçebe Türkmenler arasındaki ticarete kullanılmış olabileceğini de unutmamak gerekir. Fakat *otlak* ve *yaylag göçebelerinde* durum bu iken, yerleşik Türkmenler arasında para kullanımının yaygınlığı hakkında kesin birşeyler söylemek mümkün değil. Yerleşikliğe geçince dahi uzun bir süre *nakdî mübadele* göçebe Türkmenlerin ekonomilerinde yer almamış olabilir. XII. yüzyılın sonlarına değin gerek Selçuklu öncesi *iktisadî daralmanın* uzantıları, gerekse ilk Türkmen akınlarının sebep olduğu buhran sebebiyle, kırsalda *aynî mübadele* yaygınlaşmış olabilir. Bunun zaman ve mekan yönünden sınırlarını çizmek hayli güç. Fakat *iktisadî genişlemenin* yaşandığı XIII. yüzyıla kadar yaygın olarak başvurulmuş olabilir. *Nakdî mübadele* daha çok şehirlerde görülmekteydi ve bu XIII. yüzyılda *iktisadî genişlemeye* paralel olarak daha da yaygınlaşmıştı. Dış ticarete ise genelde *nakdî mübadele* tercih ediliyordu.

Selçuklu Devleti'ni kuranların, ilk başlarda tedavüldeki sikkeleri değiştirme gibi bir endişelerinin olmadığı anlaşılıyor. Fakat devletin kendi sikkesini basmasına ve bu sikkelerin piyasada kullanılmaya başlanmasına kadar, alışık oldukları içtimaî ve iktisadî faaliyetleri devam ettirdikleri için, mevcut *para sistemine* büyük ölçüde müdahale etmediler¹⁹³. Daha sonraları sikkelerdeki fizikî değişiklikler bir yana, *para sisteminde* ne

¹⁹¹ Bu gelişmeler, Bizans parasının değer kaybına sebep olmuştu bkz. Grierson, 386.

¹⁹² Komnena, 154.

¹⁹³ Cahen, *La Turquie*, 129-30; Tabakoğlu, 108.

ölçüde değişikliklere gittikleri şu an için meçhul. Bilinen şu ki, Selçuklu merkezi uzunca bir süre mevcut sikkeleri kullandı. Bunun üzerinde muhtelif farazyeler serdedilebilir. 1176'ya kadar devam eden birlik ve siyasî istikrar döneminde, para darbetmek gibi bir endişeleri olmamış olabilir. Yine cerayan eden iktisadî yapıya hemen müdahale etmek istememiş olabilirler. Veya onların ilk endişeleri, kendilerine ait sikkelerinin olmasından öte, yeni // tuttıkları yerde carî paradan mümkün olduğunca daha fazla, gerek vergi, gerekse *yağma* siyaseti yoluyla elde etmekte. Bütün bunlar bir yana, belki de kendilerine özgü bir para basmak için yeterli metali henüz kolayca temin edemiyorlardı¹⁹⁴.

Bu dönem *para sisteminde* karşılaşılan en önemli mesele, kıymetli metal darlığının sikke darbını zorlaştırmasıydı. Çok az kullanılan altın sikke için metal, dışardan getiriliyor veya tâbi devletlerden gelecek vergiler altın sikke olarak talep ediliyordu¹⁹⁵. Daha sonra bunlar veya tedavülde olanlar eritilerek tekrar darbediliyordu. Gündelik hayatta *dinar* yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, *dirhem* ve *fels* yaygın olarak kullanılıyordu. Fakat *dirhem* için bol miktarda gümüşe ihtiyaç duyuluyordu¹⁹⁶. Bu ya altın sikkeler için yapıldığı gibi, tedavüldeki sikkelerin eritilip yeniden darbedilmesi yoluyla, ya da ülkeden çıkarılacak madenlerden temin edilecekti. Selçuklu Devleti gümüş madenlerinin çıkarıldığı yerleri, ancak XII. yüzyılın sonlarında ele geçirmeye başlamış ve bu süreç I. Alaüddîn Keykubad dönemine kadar sürmüştür¹⁹⁷. Artık XIII. yüzyılın ilk

¹⁹⁴ Türkiye Selçuklu Devleti için sözkonusu olmamakla birlikte, o dönemde önemli bir Türkmen *begliği* olan Danişmendîler, Melik Danişmend Gazî, Amasya'yı ve o bölgedeki gümüş madenini ele geçirdikten sonra da Ahmed Tevhid'e göre "...namına gümüş meskukat darbettiğini ekser müverrihin beyan ediyorlarsa da henüz bu gümüş sikkeler hiç bir yerde görülmemişti..." (Ahmed Tevhid, 83).

¹⁹⁵ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 169-70.

¹⁹⁶ Nümizmatlar, XI'den XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde büyük bir gümüş darlığı yaşandığını tespit etmişlerdir. Bunu, İslam dünyasındaki ticaretin genişlemesine ve piyasaların *sikke talebini* mevcut *sikke arzının* karşılayamayışına bağlamaktalar (Ziya M. Buniyatov, "12.-13. Yüzyıllarda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasında Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçukluları Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1991, III, 1008-9).

¹⁹⁷ XIII. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türkiye'sini ziyaret eden Fransız rahip, bu ülkede birçok yerde gümüş madeninin bulunduğunu haber vermekte (Saint-Quentin, 69). Gümüş madeninin bulunduğu Amasya'ya bağlı Gümüşhacıköy, I. Mesud zamanında Selçuklu hakimiyetine girmiştir (O. Turan, *Türkiye*, 193) ve böylece beldedeki ilk gümüş maden yatağı Selçuklu hakimiyetine girmiş oldu. Ayrıca Gümüşhacıköy'den önce Selçuklu hakimiyetinde olan Kayseri'ye bağlı Sarız (Sarus)'da bir darbhane vardı. Selçuklu darbhaneleri ya merkezlerde ya da gümüş madeninin çıktığı yerlerde kurulmaktaydı. Kayseri'ye bağlı bu beldede de darbhanenin bulunması, burada da gümüş maden yatağı bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir (F. Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *MÜFEFTAD*, 4 (1988), 163). Daha sonra 578/1182 tarihinde II. Kılıç Arslan tarafından çıkarılan madenden ismini alan Kütahya'ya bağlı Gümüşşar (Gümüşşehir) ele geçirildi. İbn Battûta Amasya'dan sonra Medinetü Gümüş (Gümüşşehir)'e gittiğini ve bu beldenin yakınında bol gümüş madenlerinin çıkarıldığını naklederken (İbn Battûta, 293) hangi beldeyi kasteddiği belli değildir. Çünkü Gümüşşehir'in Amasya ile bir alakası yoktur ve Kütahya'ya bağlıdır. O dönem Anadolu'sunda gümüş madeninin çıkarıldığı bir diğer yer, Luluva (Ulu-kışla) denilen bölgedir ki İbn Vâsıl Luluva kalesinin I. İzzüddîn Keykavus tarafından 612/1216 tarihinde ele geçirdiğini bildirir (İbn Vâsıl, III, 233, O. Turan, *Türkiye*, 308 nt 90; Cahen, *Turquie*, 72). Gümüş yataklarının bulunduğu bir diğer belde de Bayburt (Baibirt)'a bağlı Gümüşhane (Marco

çeyreğinde ülkedeki bütün gümüş madenlerine hakim olunmuş, böylece piyasadaki *para arzını* besleyecek kaynaklara kavuşulmuş oluyordu. Bu arada devlet bir takım tedbirler almayı da ihmal etmiyor, *para siyasetinin* bir vechesi olarak altın ve gümüşün ithalini serbest bırakırken ihracını yasaklıyordu. İtalyan şehir cumhuriyetleriyle yapılan muahedelerin hükümlerine göre kıymetli taşlar, inci, işlenmiş veya ham gümüş ve altından gümrük alınmayacaktı¹⁹⁸. Böylece devlet, sikke darbında esas olan altın ve gümüşün ülke içine girişini kolaylaştırmaya çalışıyordu. Aslına bakılırsa devlet, bu yollarla *metal arzının* yetersizliğini telafi etmeye çalışıyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk sikkesi, bilindiği kadarıyla bakırdan darbedilen *fels*dir. Tarihi belli olmayan 'Kılıç Arslan b. Süleyman' adına darbedilmiş iki *fels*in üzerinde adı geçen sultanın I. Kılıç Arslan mı yoksa III. Kılıç Arslan mı olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Çünkü bu sikke üzerindeki 'Kılıç Arslan b. Süleyman' ifadesi 'III. Kılıç Arslan b. II. Süleyman' için de kullanılmış olabilir¹⁹⁹. Bu sebepten ilk bakır sikkeler hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat bu sikke üzerindeki bazı figürlerle Bizans sikkelerindeki figürler arasında benzerlikler bulunmaktadır²⁰⁰. Eğer bu sikkelerin I. Kılıç Arslan'a ait olmadığı kabul edilirse, o takdirde günümüze ulaşmış sikkeler içinde en eski tarihli olanının I. Mesud'un darbettirdiği *fels* olması gerekir. Bu sikke üzerinde 'Mesud b. Kılıç Arslan' ifadesi vardır ve tarihi belli değildir. Bu sikke de Bizans sikkelerine benzerlik arzietmekte; hatta önyüzünde İmparator I. Alexius Comnenus'un büstü, bir elinde küre diğer elinde Laborum bulunmaktadır²⁰¹.

Bakır sikkelerden sonra, bilinen ilk gümüş ve altın sikke II. Kılıç Arslan'a aittir ve ilk gümüş sikkenin darb tarihi 571/1175 iken, bundan iki sene sonra 573/1177'de de 4.20 gram ağırlığında ilk altın sikke darbettirilmiştir²⁰². Bu ilk altın sikke birçok bakımdan Büyük Selçuklular'ın da darbettirdikleri *İslam dinanna* benziyordu²⁰³. Nedenleri tam

Polo, 21) I. Alaüddin Keykubâd tarafından Selçuklu hakimiyetine dahil edilmiştir (O. Turan, *Türkiye*, 363). Görüldüğü gibi Türkiye Selçuklu Devleti Amasya'daki Gümüşhacıköy yatakları hariç, gümüş madeni yataklarına XII. yüzyılın sonlarına doğru ve hatta XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde hakim olmuştur. Muhtemelen bu maden yatakları bir bir ele geçtikçe sikke darbında karşılaşılan metal sıkıntısı yavaş yavaş telafi ediliyordu. Şehir merkezleri olmadıkları halde bu maden yataklarında Selçuklu *dirhem*lerinin basıldığı darbhaneler kurulmuştu.

¹⁹⁸ O. Turan, *Vesikalar*, 129-31, 1220 tarihli I. Alaüddin Keykubâd ile Venedikliler arasındaki ticaret muahedesinin tercümesinde geçen ifade için bkz. O. Turan, *Vesikalar*, 144.

¹⁹⁹ Alptekin bu paraların III. Kılıç Arslan b. II. Süleyman'a ait olduğu kanaatindedir bkz. Alptekin, "İlk Paralar", 91.

²⁰⁰ Cahen, *La Turquie*, 129; H. Erkiletioğlu-O. Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, 22-3.

²⁰¹ *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, haz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul 1970, I, 350, no: 1059; *Meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye*, haz. Ahmed Tevhid, Konstantinopol 1321, 108, no: 120; Alptekin, "İlk Paralar", 92; Hinrichs, *Münzen*, 91, no: 3.

²⁰² Hinrichs, *Münzen*, 61, 93. Gümüş sikke için bkz. *Meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye*, 110, no: 122. Altın sikke için bkz. *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 350, no: 1060; R. J. Hebert, "The Metrology of the Coinage of the Seljuqs of Rum", *Res Orientales*, 2 (1990), 154.

²⁰³ Alptekin, "İlk Paralar", 93.

olarak kestirilememekle birlikte, İslam dünyasında ilk kez Türkiye Selçuklularında, darbettirilen gümüş sikkelere *dinar* ismi verilmiştir. Yaklaşık 580/1184-5 tarihinden 613/1216-7 tarihine kadar gümüş sikkeler *dinar* olarak isimlendirildi²⁰⁴. Bu arada altın sikkelerin *dirhem* olarak adlandırıldığı da oluyordu. Fakat bu tarihten sonra büyük oranda *dirhem* ve *dinar* ifadeleri yerli yerinde kullanılır oldu²⁰⁵.

İlk *fulusler*, küçük çaplı, günlük mübadelelerde kullanılmak için veya siyasi hakimiyet alameti olarak darbettiriliyordu. Fakat *fulusun* dış ticarete de geçerli olduğu anlaşılıyor. Çünkü Türkiye Selçuklularına ait ilk *fulusdan* birçok numune Kafkas ötesi bölgelerde yapılan kazılarda çıkmıştır. Bu buluntular, bu bölge ile yoğun bir ticaret olduğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda Türkiye Selçuklu *felslerinin* yaygın olarak kullanıldığını da gösterir²⁰⁶. Her ne sebeble darbettirilmiş olursa olsun, *fels* (çoğulu *fulus*) ismindeki bu bakır sikkeler²⁰⁷ I. Alaüddin Keykubad dönemine kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Para tarihine bakıldığında, bakır sikkelerin standart bir ağırlığının olmadığı görülür ki bu Selçuklu Türkiye'sinde de böyleydi. II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Melikşah'ın bastırdığı en küçük *fels* 17 mm ve 2.6 gram ağırlığındaydı. En büyüğü ise 32 mm ve 10.6 gram ağırlığında Kayserşah'ın darbettirdiği sikkedir²⁰⁸.

616/1219 tarihine kadar gümüş ve altın sikkeler oldukça nadir iken, bakır sikkeler ise oldukça yaygındı. II. Süleymanşah 595/1199 tarihinde, gümüş *dirhemlerin* yerine, yaklaşık 8 gram ağırlığında bakır sikkeler darbettirdi. Bu yılda, ağırlıkları oldukça kararsız olan ve darbhaneleri belli olmayan birçok bakır sikke darbedildiği anlaşılıyor. II. Süleymanşah döneminde, 594/1198 tarihli, bilinen hiç *dirhem* yoktur. Bu muhtemelen

²⁰⁴ Hebert, 155. Bunun sebeplerini bilmek şu an için mümkün değil. İsmail Galip bunun sehvdan kaynaklandığını belirtir (*Meskukat-ı Selçukiyye*, 4,7). Ayrıca antik dönemde Roma gümüş sikkelerine *denarius* ismi verilmekteydi (Charlton T. Lewis, *A Latin Dictionary*, Oxford 1993, 545). Belki de Anadolu gayr-i müslim halkı arasında Roma döneminin sikke isimleri kısmen yaşıyordu ve bütün gümüş sikkeler hala *denarius* olarak biliniyordu. İşte Selçuklu yöneticileri de halkın bu geleneğini gözönünde bulundurarak gümüş sikkelerine geleneksel İslam sikke adlandırmasından farklı, *dirhem* yerine *dinar* denildi. Çünkü Selçuklu yöneticilerinin XIII. yüzyılda bile *dinar* ile *dirhem* arasındaki farkı ayıramayacak durumda oldukları düşünülemez.

²⁰⁵ Hinrichs kesin tarih vermemekle birlikte, I. İzzüddin Keykavus (1211-1220) döneminden itibaren altın sikkelerin *dinar*, gümüş sikkelerin *dirhem* adı altında darbedilmeye başlandığını belirtmekte (Hinrichs, *Münzen*, 10). Mamafih O. Turan'ın bir vakfiyenin değerlendirmesinde verdiği kayıtlara bakılırsa, daha sonraları da *dirhem* ve *dinar* ifadelerinin birbirlerinin yerlerine kullanıldığı anlaşılıyor (O. Turan, "Altun-Aba Vakfiyesi", 203-4).

²⁰⁶ Bunyatov, 1002-5. Daha önceleri bakır sikkelerin yerel alış-verişlerde kullanıldığı sanılmaktaydı. Büyük ihtimalle bu dönemde yaşanan gümüş darlığı ve ticaret hacminin genişlemesi sebebiyle gümüş yerine bakır sikkeler tedavül etmeye başlamış ve gümüş buhranı bu yolla atlatılmaya çalışılmıştı (Bunyatov, 1007).

²⁰⁷ Fransız misyoner Saint-Quentin, yerlerini bildirmemekle birlikte Selçuklu Türkiye'sinde bakır madenin çıkarıldığından bahseder (Saint-Quentin, 69). Sümer bu bakır madeni yataklarının üç yerde olabileceğini tahmin ediyor ve bunlardan biri 516/1122 yılında işletilmeye başlanan Ergani yöresinde Zulkarneyn kalesi yakınlarındaki maden yatağıdır (İbnü'l-Esîr, X, 605). Bir diğeri Erzincan'da bulunmaktaydı (İbn Battûta, 294). Üçüncüsü ise Kastamonu havalisindeki 'Bakır Küresi' olarak anılan maden yatağıydı. Daha geniş bilgi için bkz. Sümer, "Madenler", 162.

²⁰⁸ Hinrichs, *Münzen*, 20, 94.

büyük çaplı bir gümüş kıtlığından kaynaklanmış olmalı. Bu dönemdeki bakır sikkeler ise oldukça hafif ve kötü bir şekilde basılmıştı. Selçuklu *fels*leri, Henrichs'e göre Bizans sikkelerine benziyordu²⁰⁹, İslamî öğeler yoktu ve halifenin ismi zikredilmemekteydi²¹⁰. I. Kılıç Arslan'a ait aldığı kabul edilen, baskı yeri ve tarihi olmayan bir *fels* ise, Bizans *follesinin* üzerine ikinci baskı olarak yapılmıştır ve sadece '...bin Süleyman' ifadesi okunabilmektedir²¹¹. Bu da o dönemde bilhassa *fels*lerin, en azından bir kısmının daha önce tedavüldeki altın ve gümüş olmayan sikkelerin eritilip veya eritilmeden Selçuklu *begleri*, melikleri ve sultanları tarafından tekrar kendi adlarına darbettirildiklerini gösteriyor. Eskinin devamı olarak piyasadaki değeri ve ağırlığında da bir değişiklik olmamış oluyor, sadece siyasî anlamı değişmiş oluyordu. Cahen'e göre *fulus* sadece mahallî ticarete kullanılmaktaydı²¹².

İlk zamanlar gümüş sikkeler Selçuklu Türkiye'sinde pek yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, iktisadî genişlemeyle orantılı olarak tedavüldeki en yaygın sikke haline geldi. Hebert, doğu komşusu İran'da ve batı komşusu Bizans'da altın sikkelerin, bu ikisinin arasında, Selçuklu Türkiye'sinde ise gümüş sikkelerin yaygın olarak kullanılmasını ilginç bulmaktadır. O bu durumu Selçukluların altını dışardan temin etmek zorundayken, *dirhem* için gerekli olan gümüşü ise kendi madenlerinden karşılayabilmeleriyle açıklamakta²¹³. Broome'a göre, İspanya ve Kuzey Afrika hariç tutulursa Türkiye Selçukluları ve Eyyübîlerin darbettirdikleri ilk düzenli İslamî gümüş sikkeler yaklaşık 150 yıl kadar kullanılmıştı²¹⁴. Bu durumda Selçuklu Türkiye'sindeki içtimaî, iktisadî ve siyasî değişim (571/1176) ile, *para sistemindeki* değişim birbiriyle örtüşmektedir. 572/1175'ya kadar geçen dönem Selçuklu Türkiye'si *para sistemi* açısından *bakır çağı*, 572/1175'dan sonraki dönem ise *gümüş çağı* olarak adlandırılabilir. Elbette gümüş sikkelerin yanında altın sikkeler de vardı, fakat Türkiye Selçuklu *para sistemine* damgasını vuran hep *dirhem* olmuştur.

Hennequin'in raporuna göre; 38.000 *dirhem* üzerinde yapılan incelemede, *dirhem*lerde kullanılan gümüşün oldukça iyi olduğu anlaşılmıştır. İstatistikî incelemelere

²⁰⁹ Hinrichs, *Münzen*, 20.

²¹⁰ Hinrichs, *Münzen*, 61.

²¹¹ Erkiletlioğlu-Güler, 42.

²¹² Cahen, *La Turquie*, 129. Tabakoğluna göre *beglerin*, meliklerin ve sultanların uzun bir süre bakır sikkeler darbettirmesini "...henüz gümüş ve altın basmanın piyasanın darlığından ve talep yapısının düşüklüğünden ötürü riskli oluşuna" bağlamaktadır (Tabakoğlu, 108). Aslında her iki sebebin de gümüş ve altın sikke darbının gecikmesinde önemli etkisi olmuştu. Aslına bakılırsa daha öncede temas edildiği üzere iç ve dış etkenler sebebiyle VII. yüzyılda başlayan, zaman zaman kendisini toparlasa da, Balkanlara nazaran -Balkanlarda IX. yüzyıldan itibaren iktisadî genişleme başlar- Bizans Anadolu'su XI. yüzyıla kadar sürekli içtimaî ve iktisadî bakımdan buhran içinde kalmış ve bu Selçuklu döneminde de XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu durum *para sistemine* ve *siyasetine* de etki etmiştir.

²¹³ Hebert, 150.

²¹⁴ Hebert, 150.

göre bu gümüş sikkeler uzun süre, ortalama ağırlığını da muhafaza etmiştir. *Dirhem*lerin ağırlıkları 2.60 gram ile 3.35 gram arasında değişmekteydi. Bu nadir ağırlıkları dışında, genelde 3.00 gram ile 2.70 gram arasında yoğunlaşıyordu. Buna göre Türkiye Selçuklularının darbettirdikleri *dirhem*ler ortalama 2.97 gram ağırlığındaydı²¹⁵. O dönemde ayrıca 1/2, 1/4 ve 1/3'lük *dirhem*ler de darbedildiyse de, bunların para piyasalarında dolaşıp dolaşmadığı hakkında malumat mevcut değildir²¹⁶. Yarımlık *dirhem*ler 1.00 gram ile 1.50 gram arasında değişmekle birlikte, ortalama 1.40 gram ağırlığındaydı. Çeyrek *dirhem*ler ise 0.50 gram ile 0.70 gram arasında değişmekteydi²¹⁷.

Siyasî ve iktisadî buhranlara bağlı olarak, zaman zaman dirhem ağırlığında çok küçük çaplı oynamalar olmasına rağmen, XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen sürede standart ağırlık muhafaza edilmişti. Fakat yüzyılın sonlarına doğru, siyasî buhranın getirdiği iktisadî daralma sebebiyle²¹⁸, dirhem standardındaki oynamalar artacak, hatta ağırlığı önemli ölçüde düşerek 2.10 gramlara kadar inecektir²¹⁹.

Selçuklu Devleti'nin darbettirdiği *dinar*lar, Yakın Doğu'da o dönemde tedüvüldeki altın sikkelerin ağırlığı ve saflığındaydı. Günümüze kadar ulaşanların ağırlıkları 3.40 gram ile 5.20 gram arasında değişmektedir. Herbert'in tasnifine göre; günümüze kadar ulaşanlar, daha çok 4.20 gram ile 4.50 gram arasında yoğunlaşıyordu. Nadir olanlar bir yana, Selçuklu *dinar*ları ortalama 4.25 gram ağırlığındaydı. Elbette bunların yıpranma payları da göz önünde bulundurulmalıdır²²⁰. Büyük Selçukluların darbettirdikleri *dinar*lar da yaklaşık aynı ağırlıktaydı²²¹. Uzun süre ülkelerarası ticarete itibarını korumasına rağmen, XI. yüzyıldan itibaren standartını ve itibarını kaybeden Bizans parası *solidus* ise ortalama 4.30 gram ağırlığındaydı²²². *İslam dinar*ları bundan pek farklı değildi ve ortalama 4.25 gramdı²²³.

²¹⁵ Hebert, 150. Eyyübilerin darbettirdikleri *dirhem*leri ise 2.61 gram ile 2.89 gram arasında yoğunlaşmaktaydı ve ortalama 2.75 gram ağırlığındaydı ve Selçuklu *dirhem*lerine oldukça yakındı. Daha geniş bilgi için bkz. S. Kh. Sari-A. -J. 'Amr, "Ayyubid and Saljukid Dirhams and Fulus from Rujm al-Kursi", *LA*, 41 (1991), 460-67.

²¹⁶ Hinrichs, *Münzen*, 18.

²¹⁷ Günümüze kadar ulaşmış ilk yarımlık *dirhem* 1.45 gram ağırlığında ve 601/1204 tarihini taşıırken, ilk çeyreklik *dirhem* ise 0.50 gram ağırlığında ve 591/1194 tarihli (Hebert, 155).

²¹⁸ Tabakoğlu, 110.

²¹⁹ Hebert, 155.

²²⁰ Ayrıca Selçuklular döneminden kalma 8.35 gram ve 134.25 gram ağırlıklarında iki sikke daha vardır ki bunlar muhtemelen özel kullanımlar için darbettirilmişti. Daha detaylı bilgi için bkz. Hebert, 154.

²²¹ Büyük Selçuklu sikkeleri yaklaşık 1.5 gram ile 5.78 gram arasında değişmektedir. Fakat genelde ise ortalama İslam *dinar*ının ağırlığında olduğu anlaşılıyor. Çok düşük gramlardaki *dinar*ların yarımlık veya daha alt birimleri de olabilir. Büyük Selçuklu sikkeleriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, ss. 435-591.

²²² *Solidus* her zaman 3.88 gramdan fazlaydı ve bu güne ulaşanların en ağırları 4.40 gram ile 4.53 gram arasında değişmekte. 4.53 grama ulaşanlar nadir olanlardır. Buna göre Bizans *solidus* ortalama 4.5 gram civarındaydı (Cipolla, *Para*, 27). Cipolla her ne kadar *solidus* her zaman 3.88 gramdan fazlaydı diyorsa da XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genelde 4 gramın altında seyretmiş ve zaman zaman 2.47 gram ve 3.20 gramlara kadar indiği olmuştur krş. Grierson, 392-

O devirlerde bir paranın değeri ve itibarı , dönemin *para sistemi* içerisinde uzun süre sikkelerinin ağırlığı ve saflığında büyük değişikliklerin olmaması, dolayısıyla dönemin tüccarları için kullandıkları paranın onlara güven telkin etmiş olması, kısacası piyasadaki paranın istikrarlı olmasıyla ölçülüyordu. XI. yüzyıldan itibaren *solidus* istikrar ve itibarını kaybederken, ağırlığı yine ortalama 4.25 gram olmakla birlikte, altın oranı %90'lardan, tağşiş sonrası %30-40'lara inmişti. Selçuklu Türkleri de Yakın Doğu'nun canlı ticarî dünyasına girerken aynı endişeleri duymuş olmalı. Çünkü, diğer darbettirilen *dinarların* o devirdeki *para sistemindeki* yeri hakkında herhangi bir malumat olmamakla birlikte, I. Alaüddin Keykubad'ın darbettiği *dinarların*, çağdaşı diğer itibarlı sikkelerin arasında zikredilmesi bunu gösteriyor²²⁴. Bu durum *dirhem* için de sözkonusuydu ve Türkiye Selçuklu *dirhemleri*, o dönem bütün İslam dünyasında tedavüldeki sikkeler arasındaydı²²⁵. Türkiye Selçuklu sikkelerinin itibarının, XIII. yüzyıldan itibaren başlayan iktisadî genişleme ile de ilgisi olduğu ortadadır. Fakat Türkiye Selçuklu sikkesinin serüveni hakkında tatminkar bilgi olmadığından, Selçuklu *dinannın* ne zaman itibar kazandığı, bu itibarını ve istikrarını ne kadar koruduğuna dair herhangi bir değerlendirme yapmak oldukça güç, fakat *Sikke-i Alâîlerin* kısa sürede Selçuklu para piyasasından çekilmesi, bu sultanın döneminden hemen sonra patlak veren içtimaî ve iktisadî buhranlar sebebiyle, altının sikkelerin daha değer bulunduğu ortamlara akışıyla açıklanabilir²²⁶.

Bakır, gümüş ve altından başka II. Mesud döneminden kalma nadir bir bronz sikke günümüze kadar gelmiştir²²⁷. Fakat bahsedilen üç paradan başka paraların pek yaygın olmadıkları sanılmaktadır.

3. İtalyan tacir cumhuriyetleri ise 1252'de ortalama 3.5 gram ağırlığında altın sikkeler bastılar (Cipolla, *Para*, 26). Anlaşılan o ki Türkiye Selçuklu *dinarları* daha çok, komşuları olan müslüman devletlerinin *dinarlarına* benzerlik arz ediyordu.

²²³ Cipolla İslam *dinarının* Bizans *solidusundan* türediği için ağırlığının da yaklaşık aynı olduğunu belirtmektedir (Cipolla, *Para*, 27).

²²⁴ *Siyer-i âbâ el-betarike*, (*İskenderiye Patrikleri Tarihi*), Bibliothèque Nationale Paris, n. 302-305, 440, (naklen O. Turan, *Türkiye*, 399, -*Medeniyet*, 380). Dönemin bir tarihçisi eserinde fırsat buldukça I. Alaüddin Keykubâd ve dönemine özlemlerini dile getirirken, uzun bir süre hazinenin *Sikke-i Alâî*lerle dolu olduğunu kaydetmeden geçemez (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 624; Turan, *Medeniyet*, 374).

²²⁵ Hebert, 150. Türkiye Selçuklu *dirhemlerinin* sadece yerel muamelelerde değil, dış ticarete de kullanıldığı anlaşılıyor. Rujm el-Kursî'de yapılan kazılarda Bizans, diğer İslam paraları ile birlikte 639/1242 tarihli II. Gıyasüddin Keyhüsrev adına kesilmiş bir *dirhem*in çıkması bunu teyid etmekte (Sarı-Amr, 459, 467-8). Ayrıca Kafkasya ve Kafkasya ötesinde yapılan kazılardaki sikke buluntuları arasında, diğer devletlerin darbettiği sikkelere oranla, daha fazla Türkiye Selçuklu *fels* ve *dirhemlerine* rastlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Buniyatov, 1003-12. Bu da Selçuklu sikkelerine dış ticarete itibar edildiğini göstermektedir.

²²⁶ Bu dönemde tedavüldeki altın sikke akışı, daha az değer bulunduğu ortamlardan daha çok değer bulunduğu ortam istikametindeydi (Hebert, 150). I. Alaüddin Keykubâd'a ait *dinarlar* XIII. yüzyılın yarısında artık piyasadan çekilmişti (O. Turan, *Medeniyet*, 374).

²²⁷ Hinrichs, *Münzen*, 21.

İlk sikkelerde kullanılan figürler ve yazı biçimi arasındaki farklılıklar, Selçuklu Devleti ile, mahalli hakimiyet kurmuş Türkmen *begleri* arasındaki para siyasetindeki farklılıkları da kısmen yansıtmaktadır. Türkmen *begleri* darbettirdikleri sikkelerde daha önceki sikkelere benzerlikleri gözönünde bulundurulurken²²⁸, Selçuklu Devleti'nin darbettirdiği sikkelerin daha kendine özgü olmasına dikkat edilmiş ve mümkün olduğu kadar daha önceki sikkelerin taklit edilmesi yerine farklı sikkelerin derbedilmesine özen gösterilmiştir²²⁹. Bununla birlikte onların darbettirdiği sikkelerde de farklı kültürlerin esintilerini görmek mümkün²³⁰. Bu durum herşeyden önce iktisadî mecburiyetten kaynaklanmış olmalıdır. Üstelik bu paraların ağırlığı daha önce kullanılan paraların ağırlığına oldukça yakındı. Figürlerde gayr-i müslim unsurlara ait temalar göze çarpmakla beraber, temelde İslam paralarına benziyor ve onların isimlendirmeleri dahi İslam para yapısına benzerlik arz ediyordu²³¹. Sikke üzerindeki temalar daha çok İslam ağırlıklıydı ve yazı dili Arapçaydı. Fakat ilk başlarda İslam *para sistemi* henüz tam olarak tatbik edilememişti. *Dirhem* ile *dinar* tabirleri bir müddet yerli yerine oturtulamamış, altın paralara *dirhem* denilirken, gümüş paralara *dinar* denmesi iktibas edilen kavramların yeterince anlaşılmadığını gösteriyor. Belki de bu ifadeler şu an bilinmeyen başka sebeplerden kaynaklanıyordu. Bütün bunların yanında sikkelerdeki figürlerin bir kısmında eski Türklere özgü figürlere de rastlanmakta. Sikkeler üzerindeki bir takım işaretler Selçuklu sikkelerinde şuurlu bir şekilde kullanılmıştır. İşte Türkiye Selçuklularında gerek kültürel, gerekse iktisadî yapılanmalarında kendilerine özgü esaslarla birlikte, *Yakın Doğu Devlet* ve geleneklerinin nasıl izlerini görmek mümkünse, derbedilen Selçuklu sikkelerinde de kendilerine özgü temaların yanında Yakın Doğu sikkelerindeki temaları görmek mümkündür²³².

Türkiye Selçuklu Devleti tarafından ilk Selçuklu sikkeleri darb edilinceye kadar, tedavüde olan sikkeler gerek gündelik, gerekse geniş çaplı ticarete kullanılmaya devam ediliyordu. XI. yüzyıla kadar *solidus* ülkeler arası ticarete itibarını koruyabilmiş ve dönemin 'doları' olmuştu²³³. VIII. yüzyıldan itibaren *dinar*, *solidus* tamamen ortadan kaldırmakla beraber, *dinar* da Yakın Doğu ticaretinde *solidus* gibi itibar edilen para haline

²²⁸ Erzurum'da hüküm süren Saltuklu *beglerinin* darbettirdikleri bakır sikkelerin üzerlerinde, hristiyan azizlerinden St. George ve Bizans İmparatorlarının kabartmaları görülür (Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", 293).

²²⁹ Cahen, *La Turquie*, 129. Ayrıca müellif bunu, *beglerin* kendi paralarını bastırarak ustalarının olmamasına ve yöredeki halkın bu sikkeleri kullanabilmesi için, onlara tamamen yabancı şekilde olmaması sebebine bağlamaktadır.

²³⁰ Hinrichs, *Münzen*, 62 vd.

²³¹ Cahen, *La Turquie*, 130.

²³² Bunun için bkz. Hinrichs, *Münzen*, 62-4.

²³³ Lopez Bizans parası *solidus* (*solidus*) üzerine yazdığı bir makalede bu parayı "orta çağların doları" olarak vasıflandırmıştı bkz. R.S. Lopez, "The Dolar of the Middle Ages", *JEH*, 11 (1951), ss. 209-234.

gelmişti²³⁴. Günlük muamelelerde daha çok mahallî sikkeler kullanılmakla birlikte, o dönem devletlerinde ayrıca mahallî sikkelerin yanında yaygın olarak yabancı sikkeler de tedavüldeydi²³⁵. Bu kaide Selçuklu Türkiyesi için de geçerliydi. Bunların başında çok değerli olduğu söylenen *Mısır dinarı* gelmekteydi²³⁶. Yine gündelik hayatta, tedavüldeki *floriler* de kullanılmaktaydı²³⁷. *Solidus* da XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiyesi'nde hala tedavüldeydi²³⁸. Bundan başka Hinrichs, Ermeni, Süryanî ve Gürcüler'e ait sikkelerin de tedavülde olduğunu belirtiyor²³⁹. Fakat II. Kılıç Arslan'dan sonra darbettirilen Türkiye Selçuklu *dirhem* ve *dinarları* da süratle yaygınlaştı ve gerek iç, gerekse dış ticarete kullanılmaya başlandı. Bu dönemde büyük çaplı alım-satımlarda *dinarlar* kullanılmakla birlikte, Venedikliler ile düzenlenen ahidnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla, o dönem *ödeme aracı* olarak sikkelerin yanında külçe altınlar da kullanılmaktaydı²⁴⁰. Bu ahidnâmede yapılacak mübadelelerde neden altın külçelerin kullanılması şart koşulduğu tam olarak anlaşılammakla birlikte, belkide altın külçeler dönemin tüccarlara darbedilmiş sikkelerden daha güvenilir gelmekteydi.

Selçuklular döneminde bunlara ilaveten kaynaklarda *sultanî dirhem ve dinar* ifadeleri de geçmektedir²⁴¹. Bu ifadenin hangi sikkeler için kullanıldığı anlaşılammış ise de *dinar* ifadesinden, altın sikkeler için kullanıldığı hükmüne varılabilir. Fakat sultanî

²³⁴ Dolayısıyla Cipolla bunu daha da genişletmiş ve *solidus*, *dinar*, *florino* ve *ducato*'yu "orta çağın dolarları" olarak vasıflandırmıştır (Cipolla, *Para*, 28). XI. yüzyılda hala kullanılmakla birlikte *solidusun* yıldızı sönerken *dinanın* yıldızı parlamıştı, ta ki 1252'de İtalyan tacir cumhuriyetlerinin darbettirdikleri altın sikkeler yaygınlaşınca kadar. Bu ara dönemde Yakın Doğu ticaretinde, bilhassa XIII. yüzyılda Selçuklu *dinar* ve *dirhem*lerinin konumu hakkında bilinenler pek fazla değil.

²³⁵ Cipolla, *Para*, 19.

²³⁶ Celâlüddîn Kayser, Tekfur ile yaptığı görüşmede, onu ikna edebilmek için 12 000 *Mısır dinarı* değerindeki mücevherli baş sargısını hediye etmişti (İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, 117, *Muhtasar*, 51).

²³⁷ Eflâkî, *Menâkıb*, II, 851, *Menkıbeler*, II, 258. O. Turan'a göre Selçuklu *dinan* Moğol istilasından sonra, *beglikler* devrinde yerini İhanî, Mısır ve Floransa (*florin*) altın sikkelerine bırakmıştı (O. Turan, *Medeniyet*, 380). Her ne kadar O. Turan yabancı sikkelerin *beglikler* döneminde olduğunu söylese de, yukarıda da temas edildiği gibi XIII. yüzyılın sonlarına doğru kullanıldığını gösteren ip uçları var.

²³⁸ Hinrichs, *Münzen*, 13

²³⁹ Hinrichs, *Münzen*, 8.

²⁴⁰ Henrichs, *Münzen*, 18.

²⁴¹ 645/1247 tarihli Karatay Kervansarayına ait vakfiye metninde mütevelliyeye verilen maaşlar zikredilirken, "...dirhemini fiddaten halisaten madrubeten sultanıyyeten mevzuneten meskuketen rayiceten yevmeizin..." (O. Turan, "Karatay Vakfiyeleri", 94) ifadesinin kullanılması oldukça ilgi çekicidir. Burada sultan tarafından bastırılan *dirhem*lerin özelliklerinin zikredilmesi önemli. Demek ki dirhemlerde tam bir standardizasyon sağlanmamıştı. Sultanın darbettirdiği gümüş *dirhem* ifadesi o dönemde sikke darbinin merkezin dışında başkaları tarafından da yapıldığını gösteriyor. Zaten I. Alaüddîn Keykubâd döneminden itibaren sikke darbi merkeze bağlanmış, başka yerlerde darbi yasaklanmıştı. Fakat ondan sonra tekrar bir merkezden sikke darbi uygulamasından vazgeçildi (Hinrichs, *Münzen*, 18). Bu da sikke darbinin I. Alaüddîn Keykubâd'dan önce ve sonra merkezî olmadığını, sultanî olmayan *dirhem* ve *dinarların* olduğunu ortaya koyar. Sikke darbinin merkezî olması bundan menfaat temin edenleri rahatsız etmiş olabilir. Çünkü sadece I. Alaüddîn Keykubad döneminde merkezleştirilebilmesi, her konuda olduğu gibi sultanın bazı menfaat zümrelerinin bu konudaki çıkarlarını engellemek istemesinden kaynaklanmış olabilir. Onun devleti güçlendirme çabası ölümüyle son bulmuş, muhtemelen bundan sonra bu çıkarıcı zümreler tekrar uygulamayı kendi lehlerine çevirmişlerdi.

ifadesiyle tahsis edilmesi, piyasalarda I. Alaüddîn Keykubad öncesi ve sonrası sultanî olmayan sikkeler olduğunu ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda bunların güvenilir olmadıkları ve sultanî ifadesinin sikkelerin güvenilirliğini artırdığını gösteriyor. Demekki kaynaklarda geçen *sultanî dirhem* ve *dinar* ifadeleri, sikkelerin standarda uygun ve itibarlı olduklarını gösteriyordu. Belki de o dönemde kullanılan farklı *dinarlar* arasından, Türkiye Selçuklu sultanlarının darbettirdikleri *dinarları* ayırmak için 'sultanî' nisbesini ilave etmek gerekiyordu. *Dinarın* başına nisbe getirilmesi sadece Türkiye Selçuklu *dinarları* için sözkonusu değil, *Mısır dinarında* olduğu gibi başka *dinarlarda* da görülüyordu.

Selçuklu para sistemi *bimetalist* bir sistemdi²⁴² ve *dinar* ile *dirhem* arasında belli bir oran vardı²⁴³. Gerek Bizans, gerekse İslam dünyasında olduğu gibi Türkiye Selçuklularında *bimetalist sistem* içinde *paralel çift maden sistemi* değil de *bağlı çift maden sistemi* görülür. Bu sistemde bir tek para sistemi vardır ve bakır, gümüş ve altın sikkeler birbirleriyle orantılıdır. XI. yüzyılda 1 *libre* altın 72 altın *solidus* (nomisma) değerini taşıyordu. 1 altın *solidus* (nomisma) 12 gümüş *miliaresia* ve *keratia*, 1 *miliaresia* ise 24 bakır *folles* değerindeydi²⁴⁴. Bundan anlaşılıyor ki Bizans *para sistemi* de *bimetalist* bir *para sistemi*di. 1243 öncce Selçuklu Türkiyesi'nde bakır, gümüş ve altın sikkeler arasındaki oranlar tespit edilememiştir. Bir kaynak vermemele birlikte O. Turan, Selçuklu Türkiyesi'nde, "...bazı yer ve zamanlar müstesna on gümüş *dirhem* bir *dinara* tekabül ettiğini" belirtiyor²⁴⁵.

I. Alaüddîn Keykubâd çıkardığı bir fermanla sikke darbını merkezîleştirmişti. 619/1222 tarihinde Konya, Kayseri ve Sivas haricindeki darbhanelerin hepsini kapattırdı. Ancak bu merkezîleşme 647/1249'a kadar sürdü ve daha sonra 647/1249-655/1257 arasında sikke darbında ademi merkezîyetçilik tekrar başladı ve birden kırk darbhane faaliyete başladı²⁴⁶. Anlaşılan o ki I. Alaüddîn Keykubad'dan önce sikke darbu merkezî değildi. Belki de mahallî idareler veya bir takım *havâs* bu işi yapabiliyordu. Fakat sikke darbının merkezîleşmesi, bu işten menfaatlenenleri memnun etmese de standardının ve itibarının korunması açısından oldukça önemliydi²⁴⁷.

²⁴² Hebert, 150.

²⁴³ O. Turan'a göre "bazı yer ve zamanlar müstesna, on gümüş *dirhem* bir *dinara* tekabül ediyordu" (O. Turan, *Medeniyet*, 372-3). Aslında burada 'bazı yer ve zamanlar' ifadesinde fazla bir açıklama olmamakla birlikte oldukça önemli. Çünkü bu aradaki oran çok sık değişmiş olabilir.

²⁴⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 176, not 3.

²⁴⁵ O. Turan, *Medeniyet*, 372-3. Turan her ne kadar bazı yer ve zamanların ne olduğunu açıklamamakla birlikte, para sisteminin anlaşılabilmesi için oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir.

²⁴⁶ Hinrichs, *Münzen*, 18.

²⁴⁷ Bu dönemde İngiltere'de para basma hakkı yalnızca krala aitti, dolayısıyla İngiliz parası kıtada olduğu gibi, lordaların sebep olduğu olumsuzluklardan en az etkilenmiş ve standardını koruyabilmişti. Fakat bu uygulama lordları oldukça rahatsız etmişti (Pirenne, *Ortaçağ Avrupası*, 93).

İlk zamanlar Selçuklu Türkiyesinde aynı mübadelenin yaygın olduğu düşünölmektedir. Gerek para darlığı gerekse istikrarsızlığın verdiği iktisadî ve içtimai buhranlar, toplumda aynı mübadeleyi yaygınlaştırmış olabilir. Fakat XIII. yüzyıldan itibaren, Selçuklu Türkiyesi'nde nakdî mübadelenin yaygınlığından sözedilebilir. Ülkede gerek iç ticaretin, gerekse dış ticaretin artması ve yayılmasıyla para dönüşümü de hızlanmıştır.

Moğol öncesi Selçuklu Türkiyesi'ndeki fiyatlar hakkında yeterli malumat günümüze kadar ulaşmamıştır. Moğol dönemi ve sonrasında gerek emtia fiyatları gerekse hizmet ücretlerine ait bilgiler 1243 öncesine nazaran daha fazladır. Aslında tek tük fiyat ve ücretlere ait bilgiler mevcut, fakat ölçü ve tartıların bölgeden bölgeye, hatta bazen şehirden şehire değişmesi, fiyatlarda genellemelere gitmeyi imkansızlaştırmaktadır. Daha önce de temas edildiği gibi, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren para siyasetindeki değişim ve sikke taşıması, daha sonraki malumatı da geriye taşımaya engel olmaktadır. Yine Moğol hakimiyeti döneminde kredilerle ilgili bazı bilgiler varsa da 1243 öncesi için böyle bir bilgiye rastlanılamamıştır.

SONUÇ

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu, tarihinin en önemli değişimlerinden birine daha şahid olmaya başlamıştır. Daha önce küçük sızmalar olmakla birlikte, 1071 Malazgirt savaşını kazanan Türkler bütün yarım adayı kısa bir sürede ellerine geçirdiler. Bu göç, coğrafyanın isminin değişikliğine dahi sebep oldu ve bu dönemden itibaren Türklerin yaşadığı yer anlamında, Avrupalıların verdiği bir isimle *Turchia* olarak adlandırılmaya başlandı. Bundan sonra Avrupalı müellifler bölgeyi hep bu adla anmışlardır.

Aralarda küçük göçler olmakla birlikte, Anadolu'ya iki büyük Türk göçü vuku bulmuştur. Birincisi Malazgirt savaşının kazanılmasından hemen sonra başlayan göçler, ikincisi ise Moğol istilasının sebep olduğu göçler. Birinci göçlerde gelenlerin, aralarında yerleşikler olmakla birlikte, çoğunluğunu göçebe Türkmenler oluşturuyordu. Fakat dönemin kaynaklarından anlaşılabilirdiği kadarıyla, şehirli unsurların olup olmadığı bilinmemekle, birlikte onların içinde yerleşik Türkmen zümrelerinin varlığında hiç şüphe yok. Birinci göçler daha çok kendiliğinden ve il tutmak için gelen Türkmenlerin göçüdür.

İkinci göçler ise, çoğunluğu yerleşiklerin bilhassa şehirli unsurların göçüdür. Bu dönemde de göçebe zümreler gelmiş olsa da bu göçlerin en bariz özelliği Moğol istilasının dehşetinden kaçan yerleşik, bilhassa şehirli zümrelerin göçüdür. Bu göçlerden sonra Selçuklu Türkiyesi şehirlerindeki Türk hakimiyeti görüldü ve şehirlerde önemli ölçüde nüfus artışı oldu.

İlk göçlerde gelen Savaşçı göçebe Türkmenler, kısa sürede hakimiyet kurarak başlarındaki beglerin en güçlüleri etrafında mahallî yönetimler oluşturular ve yaklaşık bir yüzyıl bu mahallî güçler arasında mücadele yaşandı. XII. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu Devleti bu mahallî güçlere hakimiyetini kabul ettirdi. I. Alaüddin Keykubad döneminde ülkede tam bir birlik tesis edildi.

İlk göçlerde savaşçı göçebe Türkmenlerin gelişi aslında Anadolu'da Türk hakimiyetinin kurulabilmesinde en büyük etkendi. Eğer ilk göçler şehirli unsurların oluşturduğu yerleşik Türklerin göçü olmuş olsaydı, bu hakimiyet belki de bu ölçüde başarılı olamayacak ve Bizans tarafından kısa sürede akamete uğratılacaktı. Yine aynı şekilde savaşçı göçebelerin tesis etmiş olduğu hakimiyet yerleşik ve bilhassa şehirli

unsurlarla beslenmemiş olsaydı, aynı şekilde bu coğrafyada başta kültürel ve dinî anlamda önemli değişim meydana gelmeyecekti. İşte bu iki büyük göç Anadolu'da Türk-İslam medeniyetinin kurulmasında birbirini tamamlar mahiyettedir.

Selçuklu Türkiyesi'nde siyasî birliğin sağlanmasından sonra müslim-gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın devletin siyaseti kısa sürede değişmiş, göçebelerle yerleşiklere farklı yaklaşılmaya başlanmıştır. Devleti kuruluşunda büyük bir yeri olan göçebe Türkmenler dışlanmış, yerleşikler öne çıkarılmıştır. Artık müslim-gayr-i müslim yerleşikler bir bütün olarak görülmeye başlanmıştır.

Selçuklu Türkiyesi, içtimaî ve iktisadî yapılanmaları birbirinden tamamen farklı, bazı yönleriyle ise birbirine zıt, göçebe ve yerleşik iki toplumu bünyesinde barındırmaktaydı. Bu iki farklı hayat tarzı, zaman zaman çatışmayı, bazen ortak bir hayat tarzını, bazen da birbirlerine hakimiyet kurmayla sonuçlanan, dışardan karmaşık gibi görünen, kendi içinde anlamlı bir şekilde bütünleştiği görülür. Bu bütünleşme gerçekleşene kadar, iki hayat tarzı acımasız bir şekilde birbiriyle mücadele etmiştir. Türkiye Selçuklu tarihinde yerleşiklerle göçebeler arasındaki mücadele şiddeti ne olursa olsun hep var olagelmiş, müslim, gayr-i müslim bütün yerleşiklerin göçebelere bakışı aynı olmuştur. Göçebelerin dünyasında da yerleşikler farklıydı. İki tarafı da orta da buluşturan tek husus menfaatlerin örtüşmesiydi.

Göçebe Türkmenler kaynakların bize aktardığı gibi gürûh değil, iç ve dış şartların etkili olduğu, insicamlı birliklerden teşekkül etmiştir. Kendilerine has iktisadî ve içtimaî yapılanmaları vardır ve ekonomileri *yağma* ve *talan* üzerine kurulmamıştır. Begler hiyerarşisi sözkonusudur. Töre, göçebe Türkmen hayatını düzenleyen en önemli değerler manzumesidir.

Göçebe Türkmenlerin gelişi içtimaî ve iktisadî yönden durağanlaşmış bir hayat tarzına canlılık getirmiştir. İktisadî değeri olmayan topraklar göçebeler tarafından otlak olarak kullanılarak bu anlamda bir değer ifade etmeye başlamıştır.

Yerleşikler de kendi içinde iki farklı topluma ayrılmıştı; köylüler ve şehirli. O devirde şehirler varlığını kırsal alanlara borçluydu. Yönetenler daha öncesinde ve sonrasında olduğu gibi Selçuklu döneminde de köylüyü ayakta tutacak tedbirleri devlet siyaseti olarak benimsemişlerdi.

Bir takım düzenlemeler getirilerek köylünün ziraate dönmesi sağlanmıştır. Boş topraklara, müslim-gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın çiftçi iskan edilip, bir takım vergilerden muaf tutulmuş, tarlasını sürececek bir çift öküz ve tohumluklar verilerek, IX. ve XI. yüzyıllarda yok olmaya yüz tutmuş ziraatin canlandırılması yoluna gidilmiştir.

Şehirler en genel anlamıyla *avam* ve *havas* olarak iki farkı sınıftan oluşmaktaydı. Bu iki zümre arasında çoğunluğunu *ahîlerin* oluşturduğu bir orta sınıfın varlığı da gözlenmektedir.

Türk göçü sanıldığı gibi Anadolu'da felakete sebep olmamış, ilk asrın verdiği kargaşa dönemi bitip, siyasî istikrar sağlandıktan sonra ülke hızla bayındır hale gelmiştir. Başta ticaret canlanmış, şehirler büyümüş ve Selçuklu öncesindeki kale şehirler surlarının dışına taşmıştır. Şehirlerin büyümesiyle kırsal hayatın canlanması arasında doğrudan bağlantı vardır. Kırsal hayatın canlanması şehirlerin büyümesini, şehirlerin büyümesi de kırsal hayatın canlanmasını getirmiştir.

XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu havasının güçlenmesiyle iktisadî ve içtimai genişleme arasında önemli bir bağ vardır.

Anadolu'ya gelen Türkler kendi geleneklerini her alanda yaşatmaya çalışmışlardır. Bu coğrafyada anlamını yitiren değerleri zamanla yok olurken bazıları daha da belirginleşmiştir. Komşu medeniyetlerden de bazı değerleri bünyesine alarak yeni bir kimlik oluşturmuştur. Manevî değerlerde bir devamlılık söz konusu iken maddî değerlerde değişim gözlenmektedir. Tamamen gayr-i müslimlerin hakim olduğu bir coğrafyada Türk-Sâsânî-İslam medeniyetinin teşekkülü Selçuklu Türkleri sayesinde olmuştur. Bu arada bu coğrafyada yüzyıllardır yerleşmiş maddî kültüre ait birikim Selçuklu Türkleri tarafından devam ettirilmiş, idareciler özellikle bunu değiştirme yoluna gitmemişlerdir.

Gayr-i müslim toplumun alışık olduğu hayat tarzına büyük çapta müdahale edilmemiş, hatta yeni idarî yapı oluşturulurken, daha önceki toplumun alışık olduğu düzenin tamamen gözardı edilmediği görülmüştür. Bu bilhassa toprak idaresinde kendini daha iyi hissettirmektedir. Selçuklu Türkiye'sinde toprak idaresinin kendine özgü bir yapısı vardır ve bu yönüyle ne İslam dünyasında yaygın olan toprak idaresine ne de Bizans'daki toprak idaresine rastlanır. Selçuklu yöneticilerinin toprağa bakışı, Orta Asya geleneğinin yanında hem İslam hem de il tuttıkları coğrafyada mer'î sistemin bir halitası görünümündedir.

Ticaret idareciler tarafından özellikle teşvik edilmiş, gümrük vergileri indirilmiş, daha önce bu coğrafyada rastlanılmayan han ve kervansaraylar inşa edilerek yolların azamî güvenliği sağlanmış, tacir devletlere verilen imtiyazlarla ve yapılan ikili antlaşmalarla tacirler ülkeye çekilmiş ve ülke doğu-batı, kuzey-güney arasındaki emtia akışının güzergahı haline gelmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren, daha önce yaygın olan kırsal ekonomi yerine şehir ekonomisi hakim hale gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Alighieri, Dante (ö. 1321), *İlahi Komedya*, trc. Feridun Timur, İstanbul 1963.
- Aksarâyî, Mahmud b. Muhammed el-Kerîm (ö. 720/1320), *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1943. *Selçukî Devletleri Tarihi*, trc. M. Nuri Gencosman, Ankara 1943.
- "Anonymous Syriac Chronicle" (1098-1164 yılları arası), trans. A.S. Tritton, notlar H.A.R. Gibb, *Journal of Royal Asiatic Society*, (1933), January, 69-101, April, 273-305.
- Anonim *Selçuk-nâme (XI.-XIV. yüzyılların başları)*, trc. ve tıpkıbasım, Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952.
- Attaliatès, Michel (ö. 1085), *Historia, Textes-byzantins; Les Turcs au moyen-age*, trad. Xavier Jacob, Ankara 1990, ss. 9-66.
- Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac, İbnü'l-İbrî) (ö. 1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, İngilizceden trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I-II.
- Brosset, M., *Histoire de la Géorgie*, St Petersburg 1849, I-II.
- Câmî; Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Horasanî (ö. 898/1492), *Nefâhatü'l üns min hadarâti'l-kuds*, trc. Lâmiî Çelebi, İstanbul 1270.
- Choniates, Niketas (ö. 1215), *O City of Byzantium*, trans. Harry J. Magolias, Detroit 1984.
- Cullabî Hucvirî, Ali b. Osman (ö. 470/1077'den önce), *The Kashf al-Mahjub*, trans. Reynold A. Nicholson, Pakistan 1990.
- Dâye, Necmüddîn Ebu Bekr b. Muhammed b. Şahaver b. Anûşirvân Râzî (ö. 654/1256), *Mirsâdü'l-ibâd*, thk. Muhammed Emin Riyahî, Tahran 1352.
- Ebû Hâmid Muhammed b. Abdurrahman b. Süleyman el-Gıratî (ö. 1169-1170), *"Tuhfetü'l-elbâb"*, edit.- trad. Gabriel Ferrand, 207 (1925), *Journal Asiatique*, ss. 1-148, 193-304.
- Eflâkî, Şemsüddîn Ahmed el-Arifî (ö. 761/1360), *Menâkibü'l-arifin*, thk. Tahsin Yazıcı, Ankara 1976-Ankara 1980, I-II.
- , *Ariflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1989, I-II.
- Elvan Çelebi (ö. 1359'dan sonra), *Menâkibu'l-kudsiyye fî menâsibi'l-ünsiyye*, haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 1995.

- Feridüddîn Attar, Ebû Hâmid Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim el-Nişaburî (ö. 618/1221), *Tezkiretül-evliya*, thk. Reynold A. Nicholson, London-Leiden 1907, I-II.
- Gülşehrî, Ahmed (ö. XIII. yüzyılın ilk yarısı), *Mantıku't-tayr*, haz. Agâh Sırrı Levend, Tıpkıbasım, Ankara 1957.
- Harezmî, Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed b. Yusuf el-Kâtib (ö. 387/997), *Mefâti'hü'l-'ulûm*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1989.
- Herevî, Takiyyüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr el-Mevsilî (ö. 611/1215), *Kitâbu'l-işârât ila marifeti'z-ziyârât*, nşr. Sourdell-Thomine, Damas 1953-7.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib (X. yüzyıl)*, thk. Manoochehr Sotoodeh, Tahran 1340, *Hududu'l-alem, The regions of the World*, trans. V. Minorsky, London 1970.
- Kaşgarlı Muhmud (XI. yüzyıl?), *Divanü lûgat-İt-Türk*, trc. Besim Atalay, Ankara 1992, I-IV.
- Kazvînî, Hamdullah b. Ebu Bekr b. Ahmed b. Müstevfî (ö. 750/1350), *Nüzhetu'l-kulûb*, thk. G. Le Strange, Tıpkıbasım, Frankfurt 1993.
- , *Târih-i güzide*, nşr. Edward G. Browne, Tıpkıbasım, Leyden 1910.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud (ö. 682/1283), *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut 1960.
- Komnena, Anna (ö. 1153/4), *Alexiad*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Kinnamos, John (ö. 1185), *Deeds of John and Manuel Comnenus*, trans. Charles M. Brand, New York 1976.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim et-Tancî (ö. 770/1369), *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr*, thk.-trad. C. Defrémery-Le d'B.R. Sanguinetti, Faximile, Frankfurt 1994, I-IV.
- İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî el-Rucedî (ö. 696/1296'dan sonra), *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, haz. Adnan Sadık Erzi, Tıpkıbasım, Ankara 1956.
- , *Muhtasar*, trc. Ferudun Nafiz Uzluk, Ankara 1942.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Endelüsî (ö. 614/1217), *Rihle*, edit. M. J. de Goeje, Leyden 1973.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvahid eş-Şeybanî el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut 1966, I-XII.

- İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali (ö. 577/1181), *Meÿyâfârikîn ve Amid Târihi (Artuklular Kısmı)*, trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbn Fadlân, Abbâs b. Reşîd b. Hammâd (ö. 310/922), *Risaletü ibn Fadlân*, thk. Sami Dehhân, Beyrut 1987.
- İbn Funduk, Ebu'l-Hasen Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1169), *Tarîh-i Beyhâk*, nşr. Ahmed-i Behmenyâr, Tahran 1317.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddimetü ibn Haldûn*, thk. Dervîş el-Cüveydî, Beyrut 1997.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım el-Nasibî (ö. 367/977), *Kitâbu surati'l-arz*, thk. J. H. Kramers, Tıpkıbasım, Frankfurt 1992.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî (ö. 555/1160), *Zeylû tarîh-i Dımaşk*, Leiden 1908.
- İbn Saîd, Ebu'l-Hasan Nurüddîn Ali el-Mağribî (ö. 685/1286), *Kitâbü bastî'l arz fi't-tûl ve'l arz*, nşr. Hınıs-Havan Kırıt, Titvan 1985.
- İbn Vâsıl, Cemalüddîn Muhammed b. Salim el-Hamavî (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kurûb fi ahbâr-ı benî eyyûb*, thk. Cemalüddîn Şeyyat, Beyrut 1953-1960, I-V.
- İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hasanî (ö. 560/1164-5), *Nüzhetü'l-müşâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut 1989, *le Géographie d'Edrisi*, trad. P. Amédée Jaubert, Tıpkıbasım, Frankfurt 1992, I-II.
- Marco Polo (ö. 1323/4), *Seyahatnâme*, haz. Filiz Dokuman, İstanbul 1980.
- Mateos (Urfalı) (ö. 1136'dan sonra), *Vakayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî 'Vilâyet-nâme'*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 1958.
- Mevlânâ Celâlüddîn Rumî (ö. 672/1273), *Mektubât*, nşr. Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul, 1937.
- , *Mesnevî*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1988, I-VI.
- , *Fihî mâ fih*, trc. Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul 1990.
- Mihail (Süryanî Patrik) (ö.1199), *Vakayinâme*, trc. Hrant D. Anrdeasyan, (T.T.K. adına tercüme edilmiş henüz yayımlanmamıştır), I-II.
- Muhammed b. Mahmud el-Hatib (ö. 683/1284'den sonra), "Fustâtu'l-adâle fi kavâid-i saltana", *Fuat Köprülü Armağanı*, nşr. Osman Turan, İstanbul 1953, ss. 553-64.

- Neşrî, Mehmed (ö. 896/1490?), *Kitâb-ı cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed Altay Köymen, Ankara 1995, I-II.
- Nizâmü'l-mülk, Hasan b. Ali b. İshak el-Tûsî (ö. 485/1092), *Siyasetnâme*, trc. Mehmet Altay Köymen, İstanbul 1990.
- Ömerî, Şihabüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Fazlullah (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*. Eserin Anadolu ile ilgili kısmı: Al-'Umarî, *Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-absâr fî mamâlik al-amsâr*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig 1929.
- Pachymérés, Georges (ö. 1310), *Relations Historiques*, édit. Albert Failler-trad. Vitalien Laurent, Paris 1984, I-II.
- Pegolotti, Francesco Balduccu (ö. 1347 sonra), *La pratica della mercatura*, edit. Allan Evans, New York 1970.
- Psellos, Michael (ö. 1077'den sonra), *Khronographia*, trc. Işın Demirkent, Ankara 1992.
- Rubruck, Friar William of (ö. 1270), "The Journal of Friar William of Rubruck 1253 to 1255", *Contemporaries of Marco Polo*, edit. Manuel Komroff, New York 1928.
- Saint-Quentin, Simon de (XIII. yüzyıl müellifi), *Histoire des Tartares*, pub. Jean Richard, Paris 1965.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1257), *Mir'âtü'z-zeman fî târihi'l-âyân, el-havâdisü'l-hassa bi târihi's-selâcika beyne's-senevât 1056-1086*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid (ö. 310/923), *Tarîhü'l-ümem ve'l-mülük*, Beyrut 1987, I-V.
- Theophanes (ö. 818), *The Chronicle*, trans. Harry Turtledove, Philadelphia 1982.
- Ts'e-Fu Yuan-Kui, "Metinler", trc. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.
- Tsu-Chih T'ung-Chien, "Metinler", trc. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.
- T'ung-Tien, "Metinler", trc. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.
- Vardan Padmiç (Müverrih) (öl. 1271-2), "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", trc. Hrant D. Andreasyan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, 2 (1937), ss. 154-258.
- William of Tyre (ö. 1187 önce), *A History of Deeds Done beyond Sea*, trans. E. A. Babcock- A. C. Krey, New York 1943, I-II.
- Yakut el-Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah el-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626/1228), *Mü'cemü'l-buldân*, Beyrut 1955. I-V.

Yazıcızâde Ali (XV. yüzyıl müellifi), *Târih-i âl-i Selçûk*, Topkapı Sarayı-Müzesi Kütüphanesi, Revân, n. 1391.

Yunus Emre (ö. 720/1320) Divanı, Tıpkıbasım, Ankara 1991.

Yusuf Has Hacib (ö. 462/1070'den sonra), *Kutadgu Bilig*, trc. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1991.

Zahirüddin Nişaburî (ö. 582/1186?), *Selçuknâme*, nşr. Mirza İsmail Han Afzar, Tahran 1332.

Vesikalar

Documants sur les tou-kiue (Turcs) Occidentaux, Recueillis et Commentés par Edouard Chavannes, Paris 1900.

Sahillioğlu, Halil, "İkinci Keykâvus'ün Bir Mülknâmesi", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), ss. 57-65 ve tıpkıbasım.

Sourdél, D.-Sourdél Thomine, J., "Un Acte de vente arabe portant sur la région d'Ahlat au Vile/XIIIe siècle", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1968), ss. 51-60 ve tıpkıbasım.

Temir, Ahmed, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleter*, 11/42 (1947), ss. 197-235 ve tıpkıbasım.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizeddin Er-tokuş ve Vakfiyesi", *Belleter*, 11/43 (1947), ss. 415-429 ve tıpkıbasım.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleter*, 12/45 (1948), ss. 17-170 ve tıpkıbasım.

Turan, Osman, "II. İzzüddin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, ss. 157-176 ve tıpkıbasım.

Turan, Osman, "Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10 (1973), ss. 127-131.

Yinanç, Refet, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 15 (1982), ss. 5-22.

Yinanç, Refet, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 22 (1991), ss. 15-44.

"Fatih Devrine Ait Vesikalar", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 49 (1337), ss. 1-58. .

Yazıya Geçirilmiş Sözlü Edebiyata Dair Eserler

La Geste de Melik Danişmend, yay. Irène Mélikoff, Paris 1960, I-II.

Dede Korkut Kitabı I, yay. Muharrem Ergin, Ankara 1994.

Oğuz Destanı, trc. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982.

Arkeolojik Buluntular ve Araştırma Sonuçları

Ahmed Tevhid, "Antalya Surları Kitâbeleri", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, IX (LXXXVI), ss. 166-9.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), ss. 435-591.

-----"Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 13 (1985), ss. 293-296.

-----"Türkiye Selçuklularının Kesdirdikleri İlk Paralardan Örnekler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, ss. 91-97.

Artuk, İbrahim, "Ala el-din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Bellefen*, 174 (1980), ss. 265-270.

Eski Türk Yazıtları, haz. Hüseyin Namık Orkun, Ankara 1986.

Erdmann, K., *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin 1961, I-II.

Hinrichs, Johann-Christoph, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, 6 (1975), ss. 163-171.

-----, *Münzen der Seltschuken Anatoliens*, Bremen 1992.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, haz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul 1970.

Meskûkât-ı kadime-i İslâmiyye, haz. Ahmed Tevhid, Konstantinopol 1321.

Sari, Kh. S.-'Amr, A.-J., "Ayyubid and Saljukid Dirhams and Fulus from Rujm al-Kursî", *Liber Annus*, 41 (1991), ss. 459-468.

Araştırmalar

Ahrweiler, Hélène, "L'Asie Mineure et les invasions arabes", *Revue historique*, 227 (1962), 1-32.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 1243-1453*, İstanbul 1974, I-II.

Ali, S. M., *Arab Geography*, Aligarh 1960.

- Andreasyan, Hrand D., "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1 (1949), ss. 95-118.
- Anglod, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204*, New York 1988.
- Arat, R., "Batman", *İslam Ansiklopedisi*, II.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarîsi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara 1991.
- , "Selçuklu Devlet Adamı Mübarizüddîn Ertokuş Tarafından Yaptırılan Abideler", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2 (1956-7), ss. 97-111
- Aşan, Muhammet Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar)*, Ankara 1992.
- Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara 1990.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (m. 610-847) (Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997.
- Ayalon, D., "Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri, İslâm Alemi ile Hıristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25 (1971), ss. 39-50.
- Ayas, Mehmet Rami, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara 1991.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, 61 (1938), ss. 51-63; 63 (1938), ss. 233-240, ss. 339-346.
- , "Osmanlı Devrinin 'Eşkıncülü Mülkleri' veya 'Mülk Tımarları' Hakkında Notlar", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, ss. 61-70.
- , "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1974), ss. 279-304.
- , "Malikâne-divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, ss. 151-205.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990.

- Beldiceanu-Steinherr, Irène, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), ss. 233-322.
- Bloch, Marc, *French Rural History*, trans. Janet Sondheimer, Berkeley 1966.
- Bombaci, Alessio, *L'Impero Ottomano*, Torino 1981.
- Boratav, Pertev Naili, "Dede Korkud Hikayelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi", *TM*, 13 (1958), ss. 56-61.
- Bratianu, G. I., *Recherches sur le commerce génois dans la mer noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul 1989, I-II.
- Bryer, A. A. M., "The Estates of the Empire of Trabizond. Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership and Location", *Archeion Pontou*, 35 (1979), ss. 370-477.
- , *Akdeniz Mekan ve Tarih*, trc. Necati Erkut, İstanbul 1990.
- Brice, W. C., "The Turkish Colonization of Anatolia", *Bulletin of the John Rylands Library*, 38/1 (1955), ss. 18-44.
- Buniatov, Ziya M., "12.-13. Yüzyıllarda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasında Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçukluların Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1991, III, ss. 1001-1012.
- Cahen, Claude, "La première pénétration turque en Asie-Mineure (Seconde moitié du XI^s)", *Byzantion*, 18 (1948), ss. 5-67, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, trc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.
- , "Le Commerce anatolien au début du XIIIe siècle", *Mélange Louis Haphen*, Paris 1951, ss. 91-101.
- , "Sur les traces des premiers akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, ss. 81-91.
- , "L'évolution de l'iqta' du IX au XIII siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales", *Annales ESC*, 8 (1953), ss. 25-52.
- , "Le régime de la terre et l'occupation turque en anatolie", *Chaiers d'histoire mondiale*, 2 (1954-55), ss. 566-580.
- , "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1955-6), ss. 348-358.

- , "L'alun avant Phocée", *Revue d'histoire économique*, 1965, ss. 443-449.
- , "İbn Sa'id sur l'Asie Mineure seldjuqide", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1968), ss. 41-50.
- , "Une famille byzantine au service des seldjuqides d'Asie Mineure", *Polychronion, Festschrift für F. Dölger*, Variorum, London 1974, ss. 145-149.
- , *La Turquie Pré-Ottomane*, Istanbul-Paris 1988.
- Carr, E. H., - Fontana, J., *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, trc. Özer Özenkaya, İstanbul 1992.
- Ceran, Ahmet Şeref, "Anadolu Selçuklularının Dinî Politikası", *Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, 39 (1993), ss. 60-65.
- Charanis, Peter, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *Byzantinoslavica*, 12 (1951), ss. 94-153.
- , "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *Journal of Economic History*, 13 (1953), ss. 412-424.
- , "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers*, 4 (1948), ss. 53-118.
- , "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton and M. W. Baldwin, Madison, Wisconsin 1966, I, ss. 177-219.
- , "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *The Studies on the Demography of Byzantine Empire*, Variorum 1972, ss. 140-54.
- Cipolla, Carlo M., *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, trc. M. Sırrı Gezgin, İstanbul 1980.
- , *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, trc. Ali İhsan Karacan, İstanbul 1993.
- Curwen, E. C., "The Problem of Early, Water-Mills", *Antiquity*, 18 (1944), ss. 130-46.
- Çay, Abdulhalûk, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-118)*, Ankara 1990, I ve *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1994, II.
- Deny, Jean, "Fütüvvetnâme et romans de chevalerie Turcs", *Journal Asiatique*, 16 (1920), ss. 180-190.
- Diaz, May N., "Introduction: Economic Relations in Peasant Society", *Peasant Society*, ed. J. M. Potter, M. N. Diaz, G. M. Foster, Boston 1967, ss. 50-56.

- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, İstanbul 1994.
- Eberhard, Wolfram, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey Problems of Settlement", *Oriens*, 6/1 (1953), ss. 32-49.
- , *Conquerers and Rulers*, Leiden 1965.
- Erkiletlioğlu, Halit-Güler, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996.
- Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge 1976.
- , "Late Antiquie and Ankara", *Dumbarton Oaks Papers*, 31 (1977), ss. 29-87.
- , "Archeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *American Journal of Archeology*, 81 (1977), ss. 469-86.
- , *Ephesus after Antiquity: A Late Antiquie, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.
- Foster, George M., "Introduction: What is a Peasant?", *Peasant Society*, ed. Jack M. Potter, May N. Diaz, George M. Foster, Boston 1967, ss. 2-14.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, ss. 13-25.
- Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. Azer Yaran, Ankara 1988.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut*, İstanbul 1938.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), ss. 3-354.
- Göney, Süha, *Türkiye Ziraatinin Coğrafi Esasları I*, İstanbul 1987.
- Grierson, Ph., "The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century", *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), ss. 379-394.
- Güllülü, Sabahattin, *Sosyoloji Açısından Ahi Birlikleri*, İstanbul 1992.
- Hacak, Hasan, *İslam Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kavramların Gelişimi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1993.
- Haldon, J.-Kennedy, H., "The Arap-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Zbornik Radova Visantoloskog Instituta*, 19 (1980), ss. 79-116.
- Harvey, Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge, 1989.
- Hebert, Raymond J., "The Metrology of the Coinage of the Seljuqs of Rum", *Res Orientales*, 2 (1990). ss. 143-161.

- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, I-II.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Hopwood, Keith, "Türkmen, Bandits and Nomads: Problems and Perceptions", *Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes Vith symposium*, Cambridge 1984, ss. 23-30.
- Humphreys, R. Stephen, *Islamic History a Framework for Inquiry*, Princeton 1991.
- Huntington F. E.- Williams, S. von Valkenburg, *Economic and Social Geography*, New York 1933.
- İnalçık, Halil, "Köy ve Köylü İmparatorluklar" *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul 1990, 1-11.
- , *An Economic Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge 1995.
- , "The çift-hâne System and Peasant Taxation", *From Empire to Republic*, İstanbul 1995,
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986.
- İzbırak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986.
- İzgi, Özkan, "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", *Türk Kültürü Araştırmaları, İsmail Ercüment Kuran'a Armağan*, 1-2 (1989), ss. 125-139.
- Johansen, Ulla, "Türklerde Çadır Kültü: Alacık", trc. Fikret Elpe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2 (1979), ss. 29-44.
- , "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", trc. Fikret Elpe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 3 (1979), ss. 47-55.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988.
- , "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Denny Armağanı*, haz. Agah Sırrı Levend, Ankara 1958, ss. 121-133.
- , "İbn Battûta", *İslam Ansiklopedisi*, VIII.
- Kaplan, Mehmet, "Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Aletler", *Jean Denny Armağanı*, haz. Agah Sırrı Levend-János Eckman-Mecduk Mansuroğlu, Ankara 1958, ss. 135-161.
- Kazhdan, Alexander P., "Continuity and Discontinuity in Byzantine History", *Byzantion*, 52 (1982), ss. 429-478.

- Kazhdan, Alexander P.- Epstein, Ann Wharton, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, Los Angeles, London 1985.
- Khazanov, A. M., *Nomads and the outside World*, trc. Julia Crookenden, Cambridge 1984.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.
- Köprülü, Fuad, "Bektaşiliğin Menşe'leri, Küçük Asya'da İslam-ı Batınıyenin Tekamül-ü Tarihiyesi Hakkında Bir Tecrübe", *TY*, II/8 (1341), ss. 121-140.
- , "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2 (1932-39), 165-313.
- , "Orta zaman Türk-İslam Feodalizmi", *Bellefen* 19 (1941), ss. 319-334.
- , "Vakıf Müesseselerinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), ss. 1-36.
- , "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellefen*, 7 (1943), ss. 379-521.
- , "Osmanlıların Etnik Menşei Meseleleri", *Bellefen* 28 (1943), ss. 219-313.
- , *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1983.
- , *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.
- , *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1991.
- , *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Mehmet Kanar, İstanbul 1996.
- Krawczyk, Jean-Luc, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture: Northern Syria and the Jazira in The Eleventh Century", *Jusur*, 1 (1985), 1-22.
- Krumbacher, Karl, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur (527-1453)*, München 1897.
- Kucur, Sadi S., Sivas, *Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları - Vakfiyelere Göre-*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1993.
- Lewis, Charlton T., *A Latin Dictionary*, Oxford 1993.
- Linder, Rudi Paul, "What was a Nomadic Tribe?", *Comparativ Studies in Society and History*, 24 (1982), ss. 689-711.
- Lopez, R.S., "The Dolar of the Middle Ages", *Journal of Economic History*, 11 (1951), ss. 209-234.

- Martin, M. E., "Notes and Documents, The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *Engilsh Historical Review*, 96 (1980), ss. 321-30.
- Melikoff, Irène, "İlk Osmanlıların Sosyal Kökeni", *Uyur İdik Uyardılar*, trc. Turan Alptekin, İstanbul 1994, ss. 199-212.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- Obolensky, D., "Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges", *Actes du XIVE. congres international des etudes byzantine*, Romania 1974.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık', 'Hâricî', 'Râfîzî' ve 'Ehl-i bid'at' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler" *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82), ss. 507-20.
- , *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara 1992.
- , *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1996.
- Ostrogorsky, Georg, "Byzantine Cities in the Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, 13 (1959), 47-66
- , "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Paston, Cambridge 1971, I.
- , *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, Ankara 1978, I.
- , "Caca Bey Vakfiyesindeki Bazı Ünvan ve Kişi Adları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 2 (1971), ss. 67-74.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV.
- , "Anadolu Selçukluları", *İslam Tarihi*, İstanbul 1994, VIII.
- Özergin, M. Kemal, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 1959.
- , "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 20 (1965), ss. 141-170.
- Pellat, Ch., "İbn Djubayr", *Encyclopaedia of Islam*, III.
- , "İbn Sa'îd", *Encyclopaedia of Islam*, III.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, İstanbul 1991.

- , *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, trc. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983.
- de Planhol, Xavier, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", *UNESCO International Social Science Journal*, 4 (1959), ss. 525-531.
- , *Le Fondements géographiques de l'histoire de l'islam*, Paris 1968.
- , "L'évolution du nomadisme en Anatolie et en Iran: étude comparée", *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*, 1969, ss. 69-93.
- , "Aspects of Mountain Life in Anatolia and Iran", *Geography as Human Ecology. Methodology by Example*, edit S.R. Eyre ve G.R.J. Jones, Londra 1966, ss. 291-308.
- Polat, M. Said, *Anadolu Selçuklularında Ticarî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, trc. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983.
- , *Ortaçağ Kentleri*, trc. Şaban Karadeniz, İstanbul 1990.
- Pyle, Nancy S., "Anatolian Ring Weights", *Journal of Turkish Studies*, 2 (1978), ss. 97-106.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, İstanbul 1961.
- Redfield, Robert, *Peasant Society and Culture, An Anthropological Approach to Civilization*, Chicago 1956.
- Rowton, M., "Enclosed Nomadism", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), 1-15.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990.
- Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, New Delhi 1981.
- Sümer, Faruk, "Ağaç Eriler", *Bellekten*, 26 (1960), ss. 521-523.
- , "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Bellekten*, 96 (1960), ss. 567-594.
- , *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, Ankara 1967.
- , *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, İstanbul 1983.
- , *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985.

- , "Selçuklular Döneminde Türkiye'de Madenler", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (1988), ss. 159-164.
- Streck, M., "Kazvîni", *İslam Ansiklopedisi*, VI.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994.
- Taeschner, Franz, "İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", trc. Fikret Işıltan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953-4), ss. 3-32.
- Tanoğlu, Ali, "İskan Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası*, 11 (1954), ss. 1-32.
- , *Ziraat Hayatı I, Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul 1968.
- Tanyeli, Uğur, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci XI.-XV. Yüzyıl*, İstanbul 1987.
- Tekin, Şinasi, "Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 3 (1971), ss. 35-60.
- Timasheff, Nicholas S., *Sociological Theory*, New York 1967.
- Tivcev, P., "Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles", *Byzantinobulgarica*, 1 (1962), ss. 145-182.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- , "Hamdullah Kazvîni", *İslam Ansiklopedisi*, VII.
- , "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, II.
- Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, 39 (1946), ss. 471-496.
- , "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuk, Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri", *Bellekten*, 48 (1948), ss. 549-574.
- , "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (1951), ss. 447-457.
- , "Les Souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *Stvdia Islamica*, I (1953), ss. 65-100.
- , "L'islamisation dans la Turquie du moyen age", *Stvdia Islamica*, 19 (1959), ss. 137-152.
- , "Ortaçağda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Bellekten*, 110 (1964), ss. 209-227.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

- , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1993.
- Turan, Şerafettin, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1988, ss. 147-158.
- , *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizansın Sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, İstanbul 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981.
- , "14. Asırdan Beri Esnaf Ahlâkı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri", *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Madison and Milwaukee 1964, I-II.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, trc. Abdülkadir İnan, Ankara 1987.
- Vryonis, Speros Jr., "Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *Greek-Roman and Byzantine Studies*, 2 (1959), ss. 159-175.
- , "Problems in the History of Byzantine Anatolia", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (1963), ss. 113-132.
- , *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971.
- , "Nomadization and Islamization in Asia Minor" *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), ss. 42-71.
- Werner, Ernst, *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar (1300-1481), I. Osmanlı Feodalizminin Oluşum Süreci*, trc. Orhan Esen-Yılmaz Öner, İstanbul 1986, I-II.
- White, K. D., *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967.
- , *Roman Farming*, New York 1970.
- Witteck, Paul, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1969), ss. 193-240.

- , *Menteşe Beyliği, 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1986.
- Woodall, G. Carole, *The Interpretation of Turkish Movements into Anatolia During the Eleventh and Twelfth Centuries*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 1995.
- Yakubovski, A., "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", trc. İsmail Kaynak, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12 (1954), ss. 207-226.
- Yalman (Yalgın), Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, Ankara 1993, I-II.
- Yel, Ali Murat, "The Great and Little Traditions", *Hamdard Islamicus*, 16/3 (1993), ss. 89-121.
- Yıldız, Gültekin, "İç Asya Göçebe Topluluklarında İslam Öncesi Defin Töreni ve Sosyo-ekonomik Boyutları", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, ss. 523-541.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.
- Zaehner, R. C., *The Down and Twilight of Zoroastrianism*, New York 1961.